

ՄԻՋՐԱՆ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ
ՄԻԳՐԱՑԻԱՆ
ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РА

МИГРАН ГАЛСТЯН

ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ
И СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ
ПРОЦЕССЫ В АРМЕНИИ

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY OF NAS RA

MIHRAN GALSTYAN

LABOR MIGRATION AND SOCIOCULTURAL
TRANSFORMATIONS IN ARMENIA

ИЗДАТЕЛЬСТВО ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РА
ЕРЕВАН 2023

PUBLISHING HOUSE OF THE INSTITUTE OF ARCHEOLOGY
AND ETHNOGRAPHY OF NAS RA
YEREVAN 2023

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԱԼՍՏՅԱՆ ՄԻՋՐԱՆ ՎԱՐԴԳԵՍԻ

ԱՃԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՆ
ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2023

*Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Պատասխանատու խմբագիր՝ պ.գ. դ. Ռ. Ս. Կարապետյան

*Գրախոսներ՝ պ.գ.դ. Ս.Ս. Մկրտչյան,
պ.գ.դ. Գ.Լ. Հակոբյան*

Մ. Վ. Գալստյան

Աշխատանքային միգրացիան և սոցիալ-մշակութային գործընթացները Հայաստանում // ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ.– Եր.: ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատարակչություն, 2023, 388 էջ

Գրքում նախախորհրդային, խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանների լայն համեմատական վերլուծության հիման վրա անհատի, ընտանիքի և հասարակության մակարդակով վերհանվում են Հայաստանի բնակչության աշխատանքային միգրացիայի էթնոմշակութային և սոցիալական հետևանքները: Համակողմանիորեն վերլուծվում են աշխատանքային միգրացիայի պատճառները, միգրանտների սոցիալ-մասնագիտական կազմը, ազգակցական կապերի նշանակությունը այդ խմբերի ձևավորման գործում, ցանցային միգրացիայի դերը մեկնման նախընտրելի ուղղությունների, միջէթնիկ շփումների ազդեցությունը միգրանտների ինքնության, մշակութային և լեզվական վարքի վրա: Միգրանտները, սոցիալական հարաբերությունների և ինստիտուտների մի համակարգից տեղափոխվելով մեկ այլ՝ սոցիալ-մշակութային նոր միջավայր, արտահանում են նաև իրենց ազգային մշակույթի մի շարք տարրեր: Գրքում մանրամասն վերլուծվում է աշխատանքային միգրացիայի ունեցած ազդեցությունը արդի ընտանիքի մոդելի փոփոխության և էթնոժողովրդագրական գործընթացների վրա: Աշխատությունը կարող է հետաքրքրել միգրացիայի խնդիրներով զբաղվող հասարակական և հումանիտար ոլորտի մասնագետներին, այդ հարցում պետական քաղաքականություն մշակողներին և ընթերցողներին լայն շրջանակին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	7
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ	24
1.1. Միգրացիայի ուսումնասիրության տեսական հիմնահարցերը	24
1.2. Աշխատանքային միգրացիայի էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրության մեթոդաբանական մոտեցումները	40
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	48
2.1. Աշխատանքային միգրացիան հայոց մեջ (XIX դարի երկրորդ կես – XX դարի սկիզբ)	48
2.2. Խորհրդային Հայաստանի բնակչության աշխատանքային միգրացիան (XX դարի սկիզբ – XX դարի 90-ական թթ.)	68
2.3. Աշխատանքային միգրացիայի զարգացման արդի միտումները	112
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՆՏՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ԷԹՆՈԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ ԴԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	139
3.1. Աշխատանքային միգրանտների սեռատարիքային կազմը և կրթական մակարդակը	139
3.2. Աշխատանքային միգրանտների ընտանեկան կազմը և կառուցվածքը	159
3.3. Էթնիկ գործոնը և աշխատանքային միգրանտների խմբերի ձևավորման առանձնահատկությունները	164

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

ՅԵՏՆՈՐՅՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 174

- 4.1. Աշխատանքային միգրացիայի սոցիալ-տնտեսական
և էթնոմշակութային պատճառները 174
- 4.2. Աշխատանքային միգրանտների սոցիալ-
մասնագիտական կազմը և զբաղվածության ոլորտները 200
- 4.3. Էթնիկ սոցիալական ցանցը և Հայաստանից
աշխատանքային միգրացիայի ուղիները 212
- 4.4. Աշխատանքային միգրանտների եկամուտների
ծախսերի կառուցվածքի էթնոմշակութային
առանձնահատկությունները 244

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՅԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ 254

- 5.1. Միջէթնիկ շփումների ազդեցությունը միգրանտների
մշակութային և լեզվական վարքագծի վրա 254
- 5.2. Աշխատանքային միգրացիան
և ինքնության պահպանման հիմնախնդիրները 271
- 5.3. Աշխատանքային միգրացիան
և ընտանիքի մոդելի փոխակերպումները 295
- 5.4. Սոցիալ-մշակութային և էթնոժողովրդագրական
փոփոխությունները աշխատանքային
միգրանտների շրջանում 320

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Աշխատանքային միգրացիան և սոցիալ-մշակութային
փոփոխությունները Հայաստանում 332

РЕЗЮМЕ

Трудовая миграция и социально-культурные процессы в Армении 345

SUMMARY

Labor Migration and Sociocultural Transformations in Armenia 356

ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ 365

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

XX դարի վերջին և XXI դարի սկզբին աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների, հաղորդակցության տեխնոլոգիաների զարգացման, տնտեսության համաշխարհայնացման, պատերազմների, ներգաղթի մոդելում տեղի ունեցող փոփոխությունների հետևանքով բնակչության միջպետական տեղաշարժերը ողջ աշխարհում ընդգրկել են մեծ մասշտաբներ՝ ներառելով հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներ և բազում էթնիկ հանրություններ: Միգրացիան իր անմիջական ազդեցությունն է թողնում սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և միջէթնիկ հարաբերությունների վրա: Հասարակությունների համար դառնալով սոցիալ-մշակութային փոփոխությունների կարևոր գործոն՝ այն անխուսափելիորեն հանգեցնում է մշակույթների բազմազանության՝ խաթարելով ավանդական որոշ պատկերացումներ:

Հետխորհրդային Հայաստանի առջև ծառացած կարևոր հիմնախնդիրներից է զանգվածային արտագաղթը՝ սոցիալ-տնտեսական, էթնոժողովրդագրական և մշակութային հետևանքներով: Պատմական հայրենիքը կորցրած և բռնագաղթ տեսած հայ ժողովրդի համար արտագաղթի երևույթը տագնապահարույց է և մեր օրերում խոր ու համակարգային վերլուծության կարիք ունի: Օրեցօր ընդլայնվող աշխատանքային միգրացիան, որպես Հայաստանից արտագաղթի կարևոր գործոն, նոր երևույթ չէ. այն ուղեկցում է հայ էթնոսին պատմական զարգացման ողջ ընթացքում: Աշխատանքային միգրացիան ժամանակակից հայ հասարակությունում ընդհանուր առմամբ արժևորվում է որպես տնտեսական և ժողովրդագրական երևույթ, իսկ անհատի, ընտանիքի, էթնոսի և հասարակության մակարդակով պատշաճ ուշադրության չեն արժանանում երևույթի էթնոմշակութային և սոցիալական հետևանքները: Ուստի այդ

տեսանկյունից Հայաստանի համար արդիական է միգրացիայի հետևանքով առաջ եկած այդ իրողությունների ուսումնասիրությունը, իսկ հետագա կարգավորման առումով հրատապ է տեսական ու գործնական նոր մոտեցումների մշակումը:

Աշխատանքային միգրանտները, երկար տարիներ ապրելով և աշխատելով այլեթնիկ միջավայրում, շփվելով տեղի բնակչության հետ, կրում են մշակութային որոշակի ազդեցություն: Այդ առումով արդիական հիմնախնդիր է, թե միգրացիան ինչ ազդեցություն է թողնում նրանց մշակույթի, լեզվի, ինքնագիտակցության վրա, և այդ ոլորտում ինչ համամասնության մեջ են բուն էթնիկ ու փոխառված մշակութային տարրերը: Մյուս կողմից՝ միգրանտներն արտահանում են իրենց մշակութային արժեքները, քանի որ նրանք միայն լոկ տեղաշարժվողներ չեն. սոցիալական հարաբերությունների և ինստիտուտների մի համակարգից տեղափոխվում են մեկ այլ՝ սոցիալ-մշակութային նոր միջավայր: Հետևաբար միգրանտը ոչ միայն արտահանում, այլև ներմուծում է մշակութային որոշակի տարրեր:

Արդի փուլում կարևորվում է նաև այլեթնիկ միջավայրին միգրանտների ինտեգրման խնդրի ուսումնասիրությունը, մասնավորապես դիտարկվում են միգրացիայի հետևանքով նրանց շրջանում էթնոտարանջատող (մենք-նրանք) և էթնոմիավորող գործընթացներում տեղի ունեցող փոփոխությունները:

Հայաստանի բնակչության աշխատանքային միգրացիայի ուսումնասիրությունը մեր օրերում կարևորվում է նաև միջէթնիկ հարաբերությունների կարգավորման տեսանկյունից, քանի որ այդ իրողությունը դարձել է աշխարհում կատարվող այդ գործընթացների մի մասը: Աշխատանքային միգրանտների թիվը վերջին տարիներից ցուցաբերում է աճման միտում: Այսպես, ըստ Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության տվյալների, 2017 թ. աշխարհում աշխատանքային միգրանտների թիվը կազմել է 164 մլն մարդ, 2019 թ.՝ 169 մլն մարդ: Ընդ որում՝ 63.8 մլն-ը աշխատում է Եվրոպայում և Կենտրոնական Ասիայում, 43.3 մլն-ը՝ ամերիկյան մայրցամաքում, 24 մլն-ը՝ Արաբական աշխարհում և ասիական ու խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում, 13.7 մլն-ը՝ Աֆրիկայում և այլ

երկրներում¹: Թագավարակի (COVID-19) պատճառով 2020 թվականին աշխատանքային միգրացիայի մասնակիցների թիվը միջպետական տեղաշարժերի առումով սահմանափակվեց:

Մենագրության նպատակն է քացահայտել Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի հետևանքով միգրանտների և նրանց ընտանիքների, էթնոսի և հասարակության մակարդակով տեղի ունեցող էթնոմշակութային և սոցիալական փոփոխությունները՝ նախախորհրդային, խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանների լայն համեմատական համատեքստում:

Հետազոտության օբյեկտը Հայաստանի քաղաքացիներն են (նաև ՀՀ ազգային փոքրամասնությունները), որոնք խորհրդային շրջանում և 1990-ական թվականներից հետո կարճաժամկետ (մինչև մեկ տարի) և երկարաժամկետ տևողությամբ (մեկ տարի և ավելի) աշխատանք գտնելու նպատակով մեկնել են հանրապետությունից:

Որպես **հետազոտության դիտարկման միավոր** դիտարկվում են աշխատանքային միգրանտները և նրանց ընտանիքները:

Հետազոտության առարկան աշխատանքային միգրանտների շրջանում տեղի ունեցող էթնոմշակութային և սոցիալական փոխակերպումներն են:

Աշխատանքում առաջադրվել, ուսումնասիրվել և քննարկվել են հետևյալ հիմնախնդիրները.

- աշխատանքային միգրացիային առնչվող գիտական տեսակետները և մոտեցումները.
- պատմական լայն համատեքստում արտագնացության զարգացման միտումները և այդ հարցում հայ էթնոսի փորձը և ավանդույթները.
- աշխատանքային միգրանտների սոցիալ-ժողովրդագրական բնութագրերը և էթնիկ գործոնի դերը այդ խմբերի ձևավորման գործում.

¹ Численность трудовых мигрантов в мире выросла на 5 миллионов [https://www.ilo.org/moscow/news/WCMS_809365/lang--ru/index.htm\(huսանելի է՝06.09.2021\)](https://www.ilo.org/moscow/news/WCMS_809365/lang--ru/index.htm(huսանելի է՝06.09.2021)).

- աշխատանքային միգրացիայի պատճառները և միգրացիոն վարքի ձևավորման էթնիկ գործոնները.
- միգրացիայի հետևանքով միջէթնիկ շփումների ազդեցությունը ինքնության և ընտանիքի մոդելում փոփոխությունների հարցում.
- աշխատանքային միգրացիայի սոցիալ-մշակութային և էթնոժողովրդագրական հետևանքները:

Աշխատանքում որպես **կանխավարկած** առաջ է քաշվել այն ենթադրությունը, որ աշխատանքային միգրանտների շրջանում տեղի ունեցող սոցիալական և էթնոմշակութային փոխակերպումները կախված են այլէթնիկ սոցիոմշակութային միջավայրի բնութագրերից, տեղի բնակչության հետ շփումների տևողությունից և միգրանտների սոցիալական ներուժից (սեռ, տարիք, կրթություն, որակավորում, մասնագիտական պատրաստվածություն և այլն) և կուտակված փորձից:

Աշխատանքում ամփոփված են շուրջ քառասուն տարի (1980–2020 թթ.) Հայաստանի տարբեր մարզերի քաղաքային և գյուղական բնակավայրերում հեղինակի ներքոշարադրյալ էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունների արդյունքները.

- 1987 թ. արտագնացների և նրանց ընտանիքների շրջանում կատարած էթնոսոցիոլոգիական հարցման արդյունքները: Ուսումնասիրություններն արվել են նախկին ՀԽՍՀ Կամոյի (Կամո քաղաքում (այժմ՝ Գավառ), Մարոխան և Բատիկյան (այժմ՝ Գանձակ) գյուղերում), Մարտունու (Մարտունի քաղաքում, Լիճք և Վարդենիկ գյուղերում), Սպիտակի (Սպիտակ քաղաքում, Մեծ Պարնի և Գեղասար գյուղերում), Կալինինոյի (այժմ՝ Տաշիր) Տաշիր քաղաքում, Մեծավան և Սարչապետ գյուղերում), Արթիկի (Արթիկ քաղաքում, Փանիկ և Նոր Կյանք գյուղերում), Ախուրյանի (Ախուրյան քաղաքում, Ագատան և Կառնուտ գյուղերում), Աբովյանի (Հրազդան քաղաքում, Արզական և Գեղաշեն գյուղերում) վարչատարածքային շրջանների 387 միգրանտների և նրանց ընտանիքների շրջանում: Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը «ԽՍՀՄ-ում ազգերի մերձեցման և զարգացման սոցիալ-

մշակութային պայմանները»² ծրագիրն էր, որը որոշ փոփոխություններով հարմարեցվել էր Հայաստանի պայմաններին: Ըստ այդմ՝ կազմվեց հարցաթերթ, որում ընդգրկվեցին արտագնացության պատճառներին, ընդգրկման շառավիղներին, ժամկետներին, արտագնա խմբերի ձևավորման աղբյուրներին, սոցիալ-մասնագիտական կազմին, միջանձնային շփումներին, հոգևոր և նյութական մշակույթի ոլորտներին վերաբերող հարցեր.

- 1999թ. Երևանի 750 ընտանիքներում (ընդ որում՝ 186 ընտանիք ուներ աշխատանքային միգրանտ) կատարված հարցման արդյունքները.
- 2005–2007թթ. ՀՀ Շիրակի (Գյումրի և Արթիկ քաղաքներում, Ագատան, Սառնաղբյուր, Զույգաղբյուր, Փանիկ, Արափի գյուղերում), Գեղարքունիքի (Գավառ և Մարտունի քաղաքներում, Սարուխան, Ծակքար, Վարդենիկ, Երանոս, Լիճք գյուղերում), Լոռու (Վանաձոր և Սյիխտակ քաղաքներում, Մեծ Պարնի, Արևաշող, Շիրակամուտ, Զրաշեն գյուղերում), Վայոց ձորի (Եղեգնաձոր քաղաքում, Արենի, Գլաձոր, Խաչիկ, Ագատեկ գյուղերում), Կոտայքի (Հրազդան քաղաքում, Արզական, Բջնի, Քաղսի և Գեղաշեն գյուղերում), Արմավիրի (Արմավիր քաղաքում, Բաղրամյան, Դավարիկ, Հուշակերտ, Մայիսյան գյուղերում) մարզերի 9 քաղաքային և 26 գյուղական բնակավայրերի՝ միգրանտ ունեցող 309 ընտանիքներում անցկացրած հարցման արդյունքները.
- 2007–2008թթ. Տավուշի մարզի Իջևան քաղաքում, Այգեհովիտ, Գետահովիտ, Ն. Ծաղկավան, Դիտավան գյուղերի 628 ընտանիքներում կատարված (ընդ որում՝ 94 ընտանիքներից մեկնում էին արտագնա աշխատանքի) հարցման արդյունքները.
- 2009թ. Սյունիքի մարզի Կապան քաղաքում հարցման արդյունքները.

² Арутюнян Ю. В., Социально-культурные аспекты развития и сближения наций в СССР (Программа, методика и перспективы исследования) // СЭ, 1972, N3.

- 2012թ. Լոռու մարզի Տաշիր և Վանաձոր քաղաքներում, Մեծավան և Սարչապետ գյուղերում հարցման արդյունքները.
- 2013թ. Կոտայքի մարզի Հրազդան քաղաքում, Արզական, Բջնի, Քաղսի գյուղերում հարցման արդյունքները.
- 2014թ. ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների 382 ընտանիքներում կատարված հետազոտության արդյունքները, որից 162-ը ներգրավված էին արտաքին միգրացիոն գործընթացներում: Ուսումնասիրությունները կատարվել են Կոտայքի մարզի Աբովյան, Հրազդան քաղաքներում, Արզնի և Հանքավան գյուղերում, Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակ, Ելենովկա, Մեմյոնովկա գյուղերում, Արմավիրի մարզի Ակնալիճ, Զարթոնք, Սարդարապատ, Նոր Արտագերս գյուղերում, Արարատի մարզի Արտաշատ քաղաքում, Դիմիտրով և Վերին Դվին գյուղերում, Լոռու մարզի Ստեփանավան, Տաշիր, Ախթալա քաղաքներում, Յաղդան, Պրիվոլնոյե, Ուրասար, Մեղովկա, Ֆիոլետովո, Շամլուղ, Կողես գյուղերում, Շիրակի մարզի Գյումրի քաղաքում, Արագածոտնի մարզի Շամիրամ, Ալազյազ, Սիփան, Ռյա Թազա գյուղերում և Երևանում: Ընդհանուր առմամբ, քանակական հարցում է կատարվել 1344 միգրանտ ունեցող ընտանիքում.
- 2015թ. Արարատի մարզի Վեդի քաղաքում, Ոսկետափ, Վանաշեն, Ուրցաձոր, Դաշտաքար, Այգեվան, Ավշար, Սիսավան Գինեվետ, Գոռավան, Արարատ գյուղերում կատարված հարցման արդյունքները.
- 2016–2017 թթ. Երևանում, Շիրակի. Լոռու, Գեղարքունիքի, Սյունիքի, Արմավիրի, Արագածոտնի մարզերի վեց քաղաքային և քսան գյուղական բնակավայրերում 384 ընտանիքներում, որտեղ առկա միգրանտների թիվը կազմել էր 164 մարդ: Ընդհանուր առմամբ, հարցմանը մասնակցել է միգրանտ ունեցող 1728 ընտանիք.
- 2020 թ. աշխատանքային միգրանտների մոտ համավարակի (COVID-19) ազդեցությունը պարզաբանելու նպատակով կատարվել է 13 խորացված հարցազրույց:

Միգրանտների և նրանց ընտանիքների շրջանում անցկացվել են նաև 1469 խորացված և 39 ֆոկլուս խմբային հարցումներ: Յուրաքանչյուր հարցմանը մասնակցել է 8 միգրանտ: Դրանք ձևավորվել են ըստ բնակավայրի տիպի, ինչպես նաև ըստ սեռատարիքային և կրթական հատկանիշների:

Միգրանտների և նրանց ընտանիքների վերաբերյալ տեղեկատվությունը հավաքվել է էթնոսոցիոլոգիական հարցաթերթային հարցման միջոցով, տարածքային եռաստիճան ընտրանքի ձևավորման սկզբունքով՝ նախ հիմք ընդունելով մարզերի բնակչության միջպետական տեղաշարժերի վիճակագրական ցուցանիշները, այնուհետև բնակավայրի տիպը (գյուղ-քաղաք) և միգրանտներ ունեցող և չունեցող ընտանիքները: Հաշվի առնելով ՀՀ-ում ազգային փոքրամասնությունների հոծ և ցրիվ բնակվելու հանգամանքը՝ վերադարձած միգրանտների կամ նրանց ընտանիքների բացահայտման նպատակով կիրառվել են նաև «Ֆիլտրի» և «ձնակույտի» մեթոդները:

Էթնոսոցիոլոգիական հարցման արդյունքները արժեքավոր են նրանով, որ հայ ժողովրդի արտաքին միգրացիոն գործընթացների առումով ընդգրկում են սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական զարգացման երկու տարբեր ժամանակագրական փուլ՝ հնարավորություն ընձեռելով այդ երևույթի միտումների վերաբերյալ ստանալու համեմատական հարուստ նյութ: Ընդ որում, այդ երկու ժամանակահատվածներում որոշ փոփոխություններով օգտագործվել է նույն հարցաթերթը:

Հայագիտության մեջ այդ հիմնախնդիրն ուսումնասիրվել է ազգագրական և բանահյուսական տեսանկյունից, որտեղ անդրադարձ է կատարվում վաղ և միջնադարյան ժամանակաշրջաններում ձևավորված պանդխտության կամ դարիքության թեմաներին: Այս տեսանկյունից իրենց ուրույն ներդրումն ունեն ականավոր հայեր Ղ. Ալիշանը³, Բաֆ-

³ Տե՛ս Ալիշան Ղ., Երկեր, Եր., 1981, էջ 15-98:

ֆին⁴, Մ. Նալբանդյանը⁵, Գ. Սրվանձոյանցը⁶, Կոմիտասը⁷, Մ. Աբեղյանը⁸ և այլք, որոնք զբաղվել են միջնադարյան ձեռագրերով, ժողովրդի շրջանում ապրող երգերի հավաքման, տպագրության և այդ թեմայի քննական վերլուծության աշխատանքներով⁹: Նշված հիմնախնդրի պարզաբանման հարցում մեծ է հայ ազգագրագետներ Ե. Լալայանի¹⁰ և Ստ. Լիսիցյանի¹¹ վաստակը: Նրանք իրենց աշխատություններում հանգամանորեն քննարկել են հայոց մեջ պանդխտության տարածվածությունը, պատճառները, մասնակիցների զբաղվածության ոլորտները, մեկնելու վայրերը, ինչպես նաև երևույթի ազդեցությունը պանդխտի ընտանիքի վրա: XIX դարի 80-ական թվականներից պանդխտության թեմայի վերաբերյալ արժեքավոր նյութեր են հրատարակվել «Մուրճ», «Մշակ», «Արձագանք», «Մասիս», «Նոր-դար» և այլ պարբերականների էջերում¹²: Արտագնացության մասշտաբների մասին ուշագրավ հրապարակումներ կան նաև նախահեղափոխական շրջանում լույս տեսած վիճակագրական ժողովածուներում¹³: Արտագնացության խնդրի արծարծման

⁴ Տես **Բաֆֆի**, Տաճկահայք, Վիեննա, 1913:

⁵ Տես **Նալբանդյան Մ.**, Երկեր, հ. 4, Եր., 1983:

⁶ Տես **Սրվանձոյանց Գ.**, Երկեր, հ. 2, Եր., 1982, էջ 51-67:

⁷ Տես **Կոմիտաս**, Բանաստեղծություններ (կազմող և խմբագիր Լ. Վ. Միրիջանյան), Եր., 1969:

⁸ Տես **Աբեղյան Մ.**, Երկեր Դ, Եր., 1970, էջ 475:

⁹ Տես Հայ ժողովրդի պանդխտության երգեր, Եր., 1961

¹⁰ Տես **Լալայան Ե.**, Ջավախք, Ազգագրական հանդես (այսուհետ՝ ԱՀ), Շուշի, 1895, գիրք Ա: Ջավախք, ԱՀ, Թիֆլիս, 1897, գիրք Բ: Վարանդա, ԱՀ, Թիֆլիս, 1897, գիրք Բ: Վարանդա, ԱՀ, Թիֆլիս, 1898, N1, գիրք Գ: Բուլանքլս կամ Հարք գավառ, ԱՀ, Թիֆլիս 1899, N1, գիրք Ե: Բորչալուի գաւառ, ԱՀ, Թիֆլիս, 1903, գիրք X: Վասպուրական, Վան, Տոսպ, Հայոց-Ձոր, ԱՀ, Թիֆլիս, 1910, N2, գիրք 20: Նոր-Բայազետի Գաւառ կամ Գեղարքունիք, ԱՀ, Թիֆլիս, 1908, N2, գիրք XVIII: Շարուր-Դարալագեզի գաւառ, ԱՀ, Թիֆլիս, 1904, գիրք XII, իններորդ տարի: Բորչալուի գաւառ, ԱՀ, Թիֆլիս, 1904, գիրք XI, իններորդ տարի:

¹¹ Տես **Լիսիցյան Ս.**, Ջանգեզուրի հայերը, Եր., 1969:

¹² «Մուրճ», Թիֆլիս, 1901, «Մշակ», Թիֆլիս, 1899, N119, 1900, N25, N45, N 46, 1909, N152, 1910, N 150, «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1885, N139, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1887 և այլն:

¹³ Сборник статистических сведений о Кавказе, Тифлис, 1869, т. 1, с. 33, 49, 54, 59, 67; Обзор Эриванской губернии за 1901г., Эривань, 1902, с. 11; ...за 1912г., Эривань,

առումով կարևորում ենք նաև խորհրդային տարիներին ընդունված կուսակցական-կառավարական փաստաթղթերը, որոնք հիմք են այդ երևույթի վարչական կարգավորման համար¹⁴, ինչպես նաև համամիութենական մարդահամարի տվյալները¹⁵: Խորհրդային տարածքում աշխատանքային միգրացիայի պատճառների, միտումների, ձևերի, ուղղությունների վերաբերյալ առկա են բազմաթիվ գիտական աշխատություններ և հետազոտություններ¹⁶: Այդ շրջանում, պայմանավորված միգրացիոն

1913, с. 14-15; .. за 1913г., Эривань, 1914, с. 15; Памятная книжка Эриванской губернии за 1908, Эривань, 1908, с. 248 и др.

¹⁴ Об устранении препятствия к свободному отходу крестьян на отхожие промыслы и сезонную работу (այսինկն՝ Об отходничестве). Постановление Центрального исполнительного комитета и Совета Народных Комиссаров от 30 июня 1931г./Собр. законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР, отд. 1, М., 1931, N42, статья 286, Съезды Советов Союза ССР, Союзных и Автономных Советских соц. респ./Собр. документов в трех томах, т. III, М., 1960, с. 191; О новом порядке организованного труда в колхозе / Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. Отдел I, 1933, N21, статья 116; Об упорядочении отходничества на сезонные работы, Постановление Совета Министров СССР от 19 июня 1973г., N421/Собрание Постановлений правительства СССР, 1973, N 15, с. 84 и др.

¹⁵ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959г., Армянская ССР, М., 1963; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970г., т. VII, М., 1974; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979г., по Армянской ССР, Ер., 1980.

¹⁶ **Арутюнян Ю. В.** Коллективизация сельского хозяйства и высвобождение рабочей силы для промышленности / Формирование и развитие Советского рабочего класса (1917-1961), М., 1964; **Переведенцев В. И.** Методы изучения миграции населения, М., 1975; Миграция сельского населения (под ред. **Заславской Т. И.**), М., 1975; Социальные факторы и особенности миграции населения СССР (отв. ред. **Рыбаковский Л. Л., Чураков В. Я.**); Опыт этносоциологического исследования образа жизни (по материалам Молдавской ССР), М., 1980 М.; **Бровин А.** Сезонные бригады: Плюсы и минусы // Социалистический труд, 1983, N10; **Адонц М. А., Давтян Л. М.** и др. Сезонная миграция трудовых ресурсов / Проблемы повышения миграционной подвижности сельского населения Средней Азии, М., 1985, с. 103; **Воигович С. А., Никифоров Я. Д.** За что платить шабашнику // Экономика и организация промышленного производства (այսինկն՝ ЭКО), 1988, N6; **Макаров Л. В., Морозов Г. Ф., Тарасов Н. В.** Региональные особенности миграционных процессов в СССР, М., 1986; **Оникиенко В. В., Поповкин В. А.** Комплексное исследование миграционных процессов, М., 1973; **Шабанова М. А.** Сезонные строители в Сибирском селе // Известия Сибирского отделения АН СССР, Экономика и прикладная социология (այսինկն՝ Изв. СО АН СССР), N7, вып. 2, 1986.

գործընթացներով, արժևորվել են նաև միգրանտների շրջանում տեղի ունեցող աղապտացիայի և սոցիալ-մշակութային փոփոխությունների խնդիրները¹⁷:

Մենագրության տեսական հիմքում Է.Ռավենշտեյնի¹⁸, Է.Ս.Լիի¹⁹, Մ.Ֆրիդմանի, Պ.Սեմյուելսոնի, Դ.Մեսեյի²⁰, Ի.Վալերշթեյնի²¹, Ս.Սասենի²², Ա.Սմիթի²³, Ա.Ռոնա-Տասի²⁴, Յու.Հարությունյանի²⁵, Պ.Բուրդիեի²⁶,

¹⁷ **Арутюнян Ю.В.** О некоторых тенденциях в изменении культурного облика нации (По материалам этносоциологического исследования в Грузии) // Советская этнография (այսուհետ՝ ՏՅ), 1973, N4; **Дробижева Л.М.** Межличностные национальные отношения: Основные черты и особенности // Социологические исследования (այսուհետ՝ СИ), М., 1982, N4; **Старовойтова Г.В.** Этнические особенности поведения и внешности в восприятии граждан/ Этнические стереотипы поведения, Л., 1985; **Гинзбург А.И.** О влиянии некоторых национальных традиций на миграцию из села в город (на материале Молдавской и Узбекской ССР) // ՏՅ, 1980, N4; **Хайкина М.Э.** К вопросу о структуре межличностного общения мигрантов в иноэтнической среде (По материалам опроса Ленинградских татар) // ՏՅ, N4, 1980, **Субботина И.А.** Женское лицо гастарбайтерства / Гастарбайтерство. Факторы адаптации, М. 2008.

¹⁸ **Ravenstein E. G.** The Laws of Migration // Journal of the Statistical Society of London, Vol. 48, No. 2. (June, 1885), pp. 167–235.

¹⁹ **Everett S., Lee A.** Theory of Migration // Demography, Vol. 3, No. 1. (1966), pp. 47–57.

²⁰ **Massey D., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor E.** Theories of International Migration: A Review and Appraisal // Population and Development Review, Vol. 19, No. 3 (Sep., 1993), pp. 431–466.

²¹ **Wallerstein, Immanuel.** The Modern World System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century, with a new prologue, University of California press, Vol. 1, (2001).

²² **Sasses S.** The Mobility of Labor and Capital: A Study in International Investment and Labor Flow. Cambridge University Press. 1990.

²³ **Smith A.D.** Ethno-symbolism and nationalism: A cultural Approach, Routledge, 2009.

²⁴ **Рона-Тас А.** Устойчивость социальных сетей в посткоммунистической трансформации Восточной Европы/ Неформальная экономика. Россия и мир/ (ред. Теодор Шанин), М., 1999.

²⁵ **Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Сусоколов А.А.** Этносоциология, М., 1999; **Арутюнян Ю.В.** Об армянской диаспоре в России / Этносоциологическое исследование армян Москвы и Краснодара, Ер., 2011.

²⁶ **Бурдые П.** Социология политики: М.: Socio-Logos, 1993.

Օ. Բրեդնիկովայի²⁷, Ե. Սադովսկայայի²⁸, Ե. Տյուրյուկանովայի²⁹, Վ. Դյատլովի³⁰, Ս. Ռյազանցևի³¹ և այլ հեղինակների՝ միգրացիայի վերաբերյալ գիտական աշխատություններն են և նրանց ձևակերպած մի շարք կարևոր մոտեցումները:

Հայաստանում աշխատանքային միգրացիայի ուսումնասիրության արդի վիճակը վերլուծելիս կարող ենք առանձնացնել հետևյալ մի քանի ուղղությունները.

Առաջին՝ միգրացիայի վերաբերյալ գործող ՀՀ օրենքները, Հայաստանի Հանրապետության և այլ պետությունների միջև կնքված երկկողմ և բազմակողմ համաձայնագրերը, որոշումները, ՀՀ նախագահի հրամանագրերը և կարգադրությունները, որոնք այդ խնդրի կարգավորման կարևոր իրավական փաստաթղթեր են³²: Մասնավորապես նկատի ունենք Հայաստանի Հանրապետության կառավարության՝ 2017 թ. «Հայաստանի Հանրապետության միգրացիոն քաղաքականության 2017–2021 թթ. ռազմավարության» մասին ընդունված փաստաթուղթը, որտեղ

²⁷ **Бредникова О., Паченков О.** Этничность «этнической экономики» и социальные сети мигрантов / Этничность и экономика: Сб. статей по материалам международного семинара (Санкт Петербург, 9–12 сентября 1999), (այսուհետ՝ СПб) / Под ред. О. Бредниковой, В. Воронкова, Е. Чикадзе. СПб.: Центр независимых социологических исследований (այսուհետ՝ ЦНСИ), 2000. Труды ЦНСИ. Вып. 8.

²⁸ **Садовская Е. Ю.** Социология миграций и современные западные теории международной миграции // Социальная политика и социология (այսուհետ՝ СПС), N 1, М., 2004.

²⁹ **Тюрюканова Е. В.** Мигранты на неформальном рынке труда в Москве / Проблема незаконной миграции в России: реалии и поиск решений / Бюро МОМ в Москве, М.: Гендальф, 2004. **Тюрюканова Е. В.** Управление трудовой миграцией: долгосрочные тенденции и оперативные решения / Миграция в современной России: состояние, проблемы, тенденции: Сб. науч. ст. / Под общ. ред. К. О. Ромодановского, М. Л. Тюркина. М., ФМС России, 2009.

³⁰ **Дятлов В. И.** Трудовая миграция населения и процесс формирования диаспор в современной России / Трудовая миграция в СНГ: Социальные и экономические эффекты (отв. Редактор Ж. А. Зайончковская), М., 2003, с. 227–333:

³¹ **Рязанцев С. В.** Трудовая миграция в странах СНГ и Балтии: тенденции, последствия и регулирование, М., 2007.

³² Հայաստանի Հանրապետության (այսուհետ՝ ՀՀ) տարածքային կառավարման և զարգացման նախարարության միգրացիայի պետական ծառայություն, օրենսդրություն, http://www.smsmta.am/?menu_id=85 (09.06.16):

ներկայացվում են ՀՀ միգրացիոն քաղաքականության տեսլականը և հիմնարար սկզբունքները, ռազմավարությունը և այլ կարևոր մոտեցումներ³³:

Այդ հարցում էական են նաև Կառավարության շրջանակներում գործող ինստիտուցիոնալ կառույցների, մասնավորապես ՀՀ տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարության միգրացիոն ծառայության և վիճակագրական կոմիտեի անցկացրած ընտրանքային հետազոտություններն ու արտաքին միգրացիայի վերաբերյալ պարբերաբար հրապարակվող վիճակագրական տվյալները: Դրանք հիմնականում անդրադառնում են միգրացիայի տնտեսական պատճառներին, միգրանտների սոցիալ-ժողովրդագրական նկարագրին, մեկնողների և վերադարձողների թվին, միգրացիայի ուղղություններին, միգրանտների դրամական փոխանցումներին³⁴, և պատշաճ ուշադրության չեն արժանանում միգրացիայի հետևանքով առաջ եկած էթնոմշակութային գործընթացները:

Երկրորդ՝ Հայաստանի գիտական շրջանակներում, մասնավորապես տնտեսագետների, ժողովրդագիրների, սոցիոլոգների, ազգագրագետների և գիտական հետազոտական կենտրոնների՝ աշխատանքային միգրացիայի վերաբերյալ հրատարակած գիտական աշխատություններ

³³ ՀՀ կառավարության նիստի արձանագրությունից , 23 մարտի 2017թվականի N 12 «Հայաստանի Հանրապետության միգրացիոն քաղաքականության 2017-2021թթ ռազմավարությանը հավանություն տալու մասին», <http://mtad.am/ufiles/file/iravakan%20akter/12-16ardz.pdf>

³⁴ ՀՀ արտաքին և ներքին միգրացիայի ընտրանքային հետազոտության զեկույց, Եր., 2008, http://www.armstat.am/file/article/rep_migr_08a.pdf, Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, 2015, <http://www.armstat.am/am/?nid=82&id=1718>, ՀՀ 2001 թվականի մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ ցուցանիշները), Եր., 2003, ՀՀ 2011 թվականի մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ ցուցանիշները), <http://www.armstat.am/am/?nid=82&id=1542>, ՀՀ բանկային համակարգի միջոցով ֆիզիկական անձանց անունով ոչ առևտրային նպատակով կատարված դրամական փոխանցումների ներհոսքի դինամիկան՝ ըստ ՀՀ կենտրոնական բանկի տվյալների, http://www.smsmta.am/?menu_id=52, Վիճակագրական տվյալներ ՌԴ-ում գտնվող ՀՀ քաղաքացիների վերաբերյալ, Հստ Ռուսաստանի դաշնային միգրացիոն ծառայության տվյալների, 2015թ., http://www.smsmta.am/?menu_id=129 և այլ հրապարակումներ:

րը: Այս տեսանկյունից արժևորում ենք Վ. Խոջաբեկյանի³⁵, Գ. Պողոսյանի³⁶, Լ. Հարությունյանի³⁷, Ռ. Եգանյանի³⁸ և Ս. Մխիթարյանի³⁹ աշխատանքները, որոնք անդրադարձել են միգրացիայի սոցիալ-տնտեսական մի շարք կարևոր հիմնահարցերի:

Ազգաբնության առումով առանձնակի ուշադրության են արժանի Վ. Սվազյանի⁴⁰, Հ. Մարությանի⁴¹ աշխատությունները, որոնք անդրադառնում են ցեղասպանության հետևանքով ինքնության և պատմական հիշողության խնդիրներին: Իր գիտական աշխատություններում հիմնախնդրի վերլուծությանը անդրադարձել է Ռ. Կարապետյանը⁴²: Դրանք մասնավորապես վերաբերում են արտաքին միգրացիայի հետևանքով

³⁵ Տե՛ս **Խոջաբեկյան Վ.**, Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX–XX դարերում, XXI դարի շեմին, Եր., 2001:

³⁶ **Poghosyan G.** Out-Migration from Armenia after 1990, in International Migration. Local Conditions and Effects, Savvidis T. (ed.), Berlin, 2009, Freie Universität, pp. 61–79; Migration Processes in Armenia, Y., 2003; **Погосян Г.** Миграционные процессы в Армении / Миграции на Кавказе: Материалы конференции, под ред. Искандаряна А., Ер., Кавказский институт средств массовой информации (КИСМИ), 2003; с. 113–122; Армянское общество в трансформации, Ер., 2003.

³⁷ **Арутюнян Л.** Миграция в Армении: некоторые итоги и векторы необходимых перемен/ Постсоветские трансформации: отражение в миграциях, под ред. Зайончковской Ж., Витковской Г., М., Центр миграционных исследований, 2009, с. 264–275; Трудовая миграция населения Армении: средство, предотвращающее бедность / Трудовая миграция в СНГ: Социальные и экономические эффекты (отв. Редактор Ж. А. Зайончковская), с. 95–117.

³⁸ Տե՛ս **Եգանյան Ռ.**, Միգրացիոն զարգացումներ, միտումներ և հիմնախնդիրներ, ՎԵՄ համահայկական հանդես, N2(30), 2010, էջ 11–25: **Եգանյան Ռ., Կոյունջյան Կ.**, Ետխորհրդային Հայաստանի սոցիալ-ժողովրդագրական մարտահրավերները, Եր., 2004: ՀՀ միգրացիոն իրավիճակի գնահատում՝ ընտրանքային հետազոտության միջոցով (Թեմային գիտական ղեկավար, տ. գ. թ. Ռ. Եգանյան), Եր., 2013:

³⁹ Տե՛ս **Մխիթարյան Ս.**, Միգրացիոն շարժումը Երևանում, Եր., 1998:

⁴⁰ Տե՛ս **Սվազյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանություն. Ականառեն վերապրողների վկայությունները, Եր., 2011:

⁴¹ Տե՛ս **Մարության Հ.**, Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և դարաբաղյան շարժումը, Եր., 2009:

⁴² Տե՛ս **Կարապետյան Ռ.**, Միգրացիան և հայկական նոր սփյուռքը. Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություն, Եր., 2013: **Карапетян Р.** Формирование населения городов Армении. Этносоциологическое исследование, Ер., 2014. **Карапетян Р.** Миграция в городах Армении. Этносоциологическое исследование, Ер., 2013.

հայկական նոր սփյուռքի ձևավորման և Հայաստանի քաղաքային բնակչության շրջանում ընթացող էթնոսոցիալ գործընթացներին: Պատմական համատեքստում արտագնացության հետևանքով աղճնիքահայերի նահապետական գերդաստանի տրոհման և փոքր ընտանիքների ձևավորման հիմնախնդրին է անդրադարձել Ռ. Նահապետյանը⁴³: ՀՀ-ում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների գործընթացի համատեքստում բնակչության տեղաշարժերը և դրանց սոցիալ-քաղաքական հիմնախնդիրներն է քննարկել Է. Մինասյանը⁴⁴:

Հիմնախնդրի վերլուծության առումով արժեքավոր է Ա. Թադևոսյանի աշխատությունը. հեղինակը քննարկել է աշխատանքային սեզոնային, երկարատև միգրացիայից վերադարձած, կրթական կամ ուսանող միգրանտների խմբերի շրջանում մշակութային պրակտիկաների փոփոխության խնդիրները⁴⁵: Հայաստան վերադարձած միգրանտների մշակութային փոխակերպումների վերլուծության առումով կարևորում ենք Ա. Պողոսյանի հոդվածները⁴⁶:

Միգրացիայի հիմնախնդիրների ուսումնասիրության առումով նշանակալի ներդրում ունի «Հազարաշեն» ազգաբնակչական հետազոտությունների հայկական կենտրոնը. «Արտագաղթը Հայաստանից» գրքում⁴⁷

⁴³ Տեն Նահապետյան Ռ., Աղճնիքահայերի ընտանիքը և ընտանեկան ծիսակարգը (XIX դ. երկրորդ կես – XXդ. սկիզբ) Եր., 2004:

⁴⁴ Տեն Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003 թթ.) Եր., 2003:

⁴⁵ Տեն Թադևոսյան Ա., Միգրացիա և առօրեականություն. Ճանապարհորդություն մշակույթների և պրակտիկաների սահմանագծին, Եր., 2014:

⁴⁶ Poghosyan A., Shakhshvaryan A. Between National Security and Freedom of Choice: The Russian “Nationals Program” and its Effects on Armenian Migration, Norwegian Institute of International Affairs (NUP), 2012, 17p. [http://english.nupi.no/Activities/Departments/Department-of-Russian-and-Eurasian-Studies/Projekter/Regional-Competence-Building-for-Think-Tanks-in-the-South-Caucasus-and-Central-Asia\(30.02.16\)](http://english.nupi.no/Activities/Departments/Department-of-Russian-and-Eurasian-Studies/Projekter/Regional-Competence-Building-for-Think-Tanks-in-the-South-Caucasus-and-Central-Asia(30.02.16)) Poghosyan A. Transformation of Armenian Gregorian Church's Function in Everyday Life of Armenian Migrants in Russia, Proceedings of II International Congress of Caucasiologists, Tbilisi, 2010, Institute of Caucasiology of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, pp. 293-294., http://igi.osi.hu/cimg/0/1/4/1/8/Migratsionnaja_politika_v_stranah_SNG_poternosti_i_alternativy_2.pdf (30.02.16)

⁴⁷ Արտագաղթը Հայաստանից (խմբ. Խառատյան Հ.), Եր., Ազգաբնակչական հետազոտությունների կենտրոն «Հազարաշեն» ՀԿ, 2003:

ևս հեղինակներն անդրադառնում են այդ հիմնախնդրին՝ Հայաստանի տարբեր մարզերում միգրանտների և նրանց ընտանիքների շրջանում հավաքված պատմությունների միջոցով: Ուշագրավ են նաև «Կովկասի ինստիտուտի»⁴⁸, «Հետազոտական ռեսուրսների կովկասյան կենտրոն (այսուհետ՝ ՀՌԿԿ) – Հայաստան»⁴⁹, Երևանի պետական համալսարանի միգրացիայի ուսումնասիրությունների կենտրոնի⁵⁰ հրատարակած նյութերը:

Երրորդ՝ միջազգային կառույցների և Հայաստանում գործող ոչ կառավարական կազմակերպությունների կամ հասարակական կազմակերպությունների (այսուհետև՝ նաև ՀԿ) հատվածի կողմից միգրանտների հետ տարվող աշխատանքները և հետազոտությունները: ՀԿ-ներն այդ աշխատանքները հիմնականում իրականացնում են միջազգային կառույցների ֆինանսավորմամբ՝ թելադրելով նաև աշխատանքի հնարավոր ուղղությունները և մեթոդները: Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի հետազոտման գործում կարևոր դեր ունեն Միացյալ ազգերի կազմակերպության Միգրացիայի միջազգային կազմակերպությունը (ՄՄԿ-ԻՕՄ)⁵¹, Աշխատանքի միջազգային կազմակերպությունը (ԱՄԿ-ԻԼՕ)⁵², ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագիրը (ՄԱԶԾ)⁵³ և այլ կառույցներ: Միաժամանակ ՄԱԿ-ի Գլխավոր վեհաժողովը դեկտեմբերի 18-ը հռչակել է նաև Միգրանտների միջազգային օր: Առանձնահատուկ ուշադրության

⁴⁸ Кавказ-Россия: миграция легальная и нелегальная (ред. А. Искандарян) Ер., 2004.

⁴⁹ Միգրացիա և հմտություններ. Հայաստանի ազգային զեկույց, 2011/2012թթ. Հայաստանում հմտությունների, միգրացիայի և զարգացման միջև եղած կապերի հետազոտության արդյունքները, <http://www.crrc.am/research-and-surveys/completed-projects/58-migration-and-skills?lang=hy> (08.06.16):

⁵⁰ Միգրացիայի ուսումնասիրությունների կենտրոն, ԵՊՀ-ի սոցիոլոգիայի ֆակուլտետ, [http://mcc.ysu.am/hy/\(08.06.16\):](http://mcc.ysu.am/hy/(08.06.16):)

⁵¹ Report on Household Survey on Migration in Armenia, http://www.un.am/up/library/Household_survey_eng.pdf, Baseline research on irregular migration in the Republic of Armenia, http://www.un.am/up/library/Baseline_Research_Irregular_Migration_eng.pdf.(12.02.16)

⁵² Արժանապատիվ աշխատանք որոնելիս. աշխատանքային միգրանտների իրավունքները, Ձեռնարկ արհմիությունների անդամների համար, ԱՄԿ-ի գրասենյակ, Եր., 2010:

⁵³ Միգրացիա և մարդկային զարգացում. Հնարավորություններ և մարտահրավերներ, Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց. ՄԱԿ-ի ՄԱԶԾ, Եր., 2009:

են արժանի «Առաջադեմ սոցիալական տեխնոլոգիաներ» ՀԿ-ի՝ այդ ոլորտում քանակական և որակական մեթոդներով անցկացրած հետազոտություն արդյունքները⁵⁴. ըստ այդմ՝ հնարավորություն է տրվում մարզային կտրվածքով պատկերացում կազմելու Հայաստանից 2002–2005 թթ. և 2005–2007 թթ. աշխատանքային միգրացիայի միտումների, պատճառների, մասնակիցների թվի և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Հայաստանում միգրանտների շրջանում խորհրդատվական աջակցության ծրագրեր են իրականացնում «Մարդը կարիքի մեջ»⁵⁵, «Մարդկային զարգացման միջազգային կենտրոն»⁵⁶, «Տունդարձ»⁵⁷, «Հայկական կարիտաս» և այլ ՀԿ-ները և միգրացիայի ռեսուրս կենտրոնները:

Օգտագործված աղբյուրների շարքում իր ուրույն տեղն ունի նաև հեղինակի հավաքած դաշտային ազգագրական նյութը, որը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1980-ական թվականներից մինչև մեր օրերը: Դրանք հնարավորություն են ընձեռում խնդրի շուրջ կատարելու խոր, բազմակողմանի և համեմատական վերլուծություն: Գիտարշավների և անհատական գործուղումների միջոցով 1986–1988 թթ. դաշտային նյութեր են հավաքվել ՀԽՍՀ Կամոյի, Մարտունու, Սպիտակի, Կալինինոյի, Արթիկի, Ախուրյանի, Արովյանի վարչատարածքային շրջաններում, 2005–2007 թթ.՝ Շիրակի, Գեղարքունիքի, Կոտայքի, Վայոց ձորի, Լոռու, Արմավիրի մարզերում, 2007–2008 թթ. և 2011 թ.՝ Տավուշի, 2009–2010 թթ.՝ Սյունիքի, 2012 թ.՝ Լոռու, 2013 թ.՝ Կոտայքի, 2013–2014 թթ.՝ Կոտայքի, Գեղարքունիքի, Արմավիրի, Արարատի, Լոռու, Շիրակի, Արագածոտնի (ներառյալ՝ ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում), 2015 թ.՝ Արարատի, իսկ 2019 թ.՝ Լոռու մարզերում:

⁵⁴ Աշխատանքային էմիգրացիան Հայաստանից 2002–2005 թթ., Եր., 2005, Աշխատանքային միգրացիան Հայաստանից 2005–2007 թթ., Եր., 2007:

⁵⁵ Հայերը հիմնականում մեկնում են ՌԴ. «Մարդը կարիքի մեջ» ՀԿ, <http://www.migrant.am/>(24.06.16):

⁵⁶ «Արտագնա աշխատանքային միգրացիա. ԵՄ կարգավորումները և աշխատանքի տեղավորման ծառայությունը Լեհաստանի օրինակով» դասընթաց, <http://ichd.org/?laid=2&> (24.06.16):

⁵⁷ Աջակցություն Հայաստանում միգրացիոն քաղաքականության և համապատասխան կարողությունների հզորացմանը, <http://backtoarmenia.com/?page=about> (21.06.14):

Գրքում առաջ քաշված մի շարք տեսակետներ կարող են նպաստել Հայաստանից միգրացիոն գործընթացների հետագա կարգավորման նպատակով նոր քաղաքականության մշակմանը:

Երախտագիտությունս եմ հայտնում հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի աշխատակիցներին՝ մենագրության քննարկման և աջակցության համար: Առանձնահատուկ շնորհակալ եմ պ. գ. թ. լուսահոգի Համլետ Սարգսյանին՝ մասնագիտական խորհրդատվության համար:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՃԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ
ԵՎ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ

1.1.

Միգրացիայի ուսումնասիրության
տեսական հիմնահարցերը

Արդի շրջանում միգրացիան ընդհանուր առմամբ արժևորվում է որպես զուտ տնտեսական և ժողովրդագրական երևույթ, և միգրանտի տեղն ու դերը դիտարկվում են այդ գիտակարգերի տեսանկյունից՝ մի կողմ թողնելով էթնոմշակութային և սոցիալական տեսանկյունները: Տնտեսական մոտեցման կողմնակիցները երբեմն անտեսում են միգրացիա առաջացնող սոցիոմշակութային գործոնները՝ միգրացիայի հնարավոր երևակայական աշխարհագրական տարածքի վերաբերյալ միգրանտների պատկերացումները, ցանկությունները, ծրագրերը, սոցիալ-մշակութային նոր միջավայրում նրանց ադապտացիայի առանձնահատկությունները⁵⁸: Այնուհանդերձ, կարևորում ենք անդրադառնալ միգրացիայի տնտեսական տեսություններին, որոնք կարող են նպաստել Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի տեսական և գործնական խնդիրների պարզաբանմանը, հետագա կարգավորման առումով նոր մոտեցումների ձևավորմանը:

Է. Ռավենշտայնի մոտեցումները: Աշխարհագրագետ Է. Ռավենշտայնը «Միգրացիայի օրենքները» աշխատությունում վերլուծել է 1841

⁵⁸ Билан Ю.В., Чабелкожа И. Интердисциплинарный подход к исследования миграционных процессов// СИ, 2015 N 9, с.71-72.

թվականին Մեծ Բրիտանիայում անցկացված մարդահամարի տվյալները և Անգլիայի, Ուելսի, Շոտլանդիայի և Իռլանդիայի միջև ընթացող ներքին միգրացիոն գործընթացները, իսկ հետագայում՝ եվրոպական երկրներում և ԱՄՆ-ում տեղի ունեցող մարդկանց տեղաշարժերը: Այդ ուսումնասիրության հիման վրա նա իր մոտեցումները ամփոփեց միգրացիայի վերաբերյալ ձևակերպած 11 օրենքներում. 1) տարածքների միջև տեղի է ունենում բնակչության վերաբաշխում, 2) տարածքները հիմնականում տարբերվում են ըստ տնտեսական բնութագրերի, 3) միգրանտների մեծամասնությունը տեղափոխվում է կարճ տարածության վրա, 4) միգրացիան տեղի է ունենում փուլային, 5) յուրաքանչյուր միգրացիոն հոսքի համապատասխանում է հակառակ հոսքը, 6) միգրանտները տեղափոխվում են խոշոր արդյունաբերական և առևտրային կենտրոններ, 7) քաղաքի բնակիչներն ավելի քիչ շարժունակ են, քան գյուղի, 8) երկրի ներսում կանայք տղամարդկանցից շարժունակ են, տղամարդիկ առավել շարժունակ են հեռավոր տարածքների տեղաշարժերում, 9) խոշոր քաղաքներն աճում են հիմնականում միգրացիայի հաշվին, 10) արդյունաբերության, առևտրի և տրանսպորտի զարգացման հետ ավելանում են միգրացիայի ծավալները, 11) միգրացիայի հիմնական պատճառները տնտեսական են⁵⁹: Ինչպես տեսնում ենք, այդ մոտեցումներում հեղինակն անդրադառնում է տարածքների միջև տնտեսական տարբերություններին, բնակչության վերաբաշխմանը, մոտ և հեռու տարածքների, քաղաքից և գյուղից կանանց և տղամարդկանց միգրացիայի առանձնահատկություններին: Ըստ նրա՝ միգրացիայի գլխավոր պատճառներն են տնտեսական գործոնը և բարձր վարձատրվող աշխատանքը, որը, ինչպես հետագա շարադրանքում կտեսնենք, կարևորվում է նաև Հայաստանի աշխատանքային միգրացիայի ներկա գործընթացներում:

Էվերեթ Ս. Լիի մոտեցումները: Միգրացիայի ուսումնասիրության հարցում իր ներդրումն ունի նաև ամերիկացի սոցիոլոգ Էվերեթ Ս. Լին: Նա «Միգրացիայի տեսություն» հոդվածում կարևորել է միգրացիայի էկոնոմետրիկ մոդելը, ըստ որի՝ յուրաքանչյուր տարածքում գործում են

⁵⁹ Ravenstein E. G. The Laws of Migration // Journal of the Statistical Society of London, Vol. 48, No. 2. (June, 1885), pp. 167–235.

միգրացիոն գործոնների տարբեր խմբեր՝ պահպանող, ձգող և վանող, որոնք որոշում են միգրանտների ժամանումը և մեկնումը: Միգրացիայի վանող երևույթների շարքին դասում է տնտեսական (գործազրկությունը, եկամուտների ցածր մակարդակը, բարձր հարկերը), սոցիալական և քաղաքական բնույթի գործոնները (աղքատությունը, խտրականությունը, խղճի և հավատի ազատության սահմանափակումը, պատերազմները), անբարենպաստ բնակլիմայական պայմանները և այլն: Ձգող գործոններից են տնտեսական զարգացման և եկամուտների բարձր մակարդակը, անվտանգությունը, աշխատաշուկայում մուտք գործելու հնարավորությունը (այդ թվում՝ ոչ պաշտոնական հատվածում, որը կարևոր է ոչ օրինական միգրանտների համար) և այլն: Ձգող և վանող գործոնների հետ միգրացիոն գործընթացում գործում են նաև միջանկյալ գործոններ: Միջանկյալ գործոնները ավելանում են տարածքների միջև աճող հեռավորությունների հետ և կարող են հանդես գալ որպես միգրացիոն հոսքերը սահմանափակող միջոց: Դրանց թվին դասվում են տրանսպորտային ծախսերը, տեղաշարժերի կարգավորման օրենքները, տեղեկացվածությունը և այլն: Ըստ նրա՝ միգրացիան ընտրովի գործընթաց է, և նույն գործոնները տարբեր մարդկանց վրա կարող են ազդել տարբեր կերպ: Ձգող գործոնների վրա մեծ ազդեցություն է թողնում կրթական բարձր մակարդակը: Նա մեծ ուշադրություն է դարձնում միգրանտների էկոնոմետրիկ բնութագրերին և կյանքի շրջափուլերին: Սակայն Է. Ս. Լին ավելի շատ կենտրոնացնում է միգրացիայի տնտեսական գործոնների վրա և ուշադրությունից դուրս թողնում ոչ տնտեսական գործոնները⁶⁰: Անշուշտ, հեղինակի առաջ քաշած վերոնշյալ մոտեցումները հնարավորություն են տալիս Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի գործընթացի համար քննարկման առարկա դարձնելու պահպանող, ձգող և վանող գործոնների վերլուծության խնդիրը: Աշխատանքային միգրացիայի հիմնախնդիրների պարզաբանումը հեղինակի նշված դրույթների լույսի ներքո առավել արդիական է դառնում Հայաստանի ներկա սոցիալ-տնտեսական գործընթացների, բնակչության կենսամակարդակի անկման, աղքատության, գործազրկության պայմաններում:

⁶⁰ Everett S. Lee A. Theory of Migration // Demography, Vol. 3, No. 1. (1966), pp. 47-57.

Նոր դասական տեսություն: Անդրադառնանք միգրացիայի նոր դասական տեսությանը, որը լայն տարածում էր ստացել անցած դարի 60–70-ական թվականներին (Մ. Ֆրիդման, Պ. Մեյյուելսոն): Տեսությունը երևույթը քննարկում է մակրո և միկրո մակարդակներում և հիմնված է ազատ մրցակցության և շուկայական հարաբերությունների գաղափարի վրա: Նախասկզբնական վիճակով այդ տեսությունը նպատակ ուներ բացատրելու աշխատանքային միգրացիայի դերը տնտեսական զարգացման գործընթացում: Միգրացիան արդյունք է աշխարհագրական տարբերությունների՝ աշխատուժի առաջարկի և պահանջարկի առումով⁶¹: Միգրացիայի ազդակ են համարվում ելքի և մուտքի տարածքների միջև եկամուտների տարբերությունները: Բացի այդ, աշխատավարձը պետք է լինի բավարար և նաև ծածկի միգրանտների ճանվորդական ծախսերը: Համաձայն այդ տեսության՝ միգրացիայի ուսումնասիրությունը նպատակ է հետապնդում լուծելու ռեսուրսների արդյունավետ բաշխման խնդիրը: Այդ մոտեցումն իր գործնական կիրառումն է ստացել նաև մի շարք երկրներում: Միգրացիոն հոսքերի ուղղությունը որոշվում է տարածքի տնտեսական հատկանիշներով՝ եթե այն գրավիչ է, ապա դեպի այդ տարածք տեղի է ունենում ներգաղթ, իսկ եթե գրավիչ չէ՝ արտագաղթ: Այդ հոսքերը տեղի են ունենում ցածր վճարվողից դեպի բարձր վճարվող տարածաշրջաններ՝ տեղի տալով կապիտալի շրջանառության⁶²: Ըստ այդ տեսության՝ միկրոտնտեսական մակարդակում միգրացիայի համար անհատական ռացիոնալ որոշումներ են կայացվում՝ հիմք ընդունելով այդ մեկնումից ակնկալվող ձեռքբերումներն ու ծախսերը: Առանցքային բաղադրիչներից են միգրացիայից սպասվող օգուտները և աշխատավարձերի միջև տարբերությունները: Միջազգային միգրացիան մարդկային կապիտալում ներդրումների որոշակի ձև է: Մարդիկ տեղաշարժման տարածքներն այնպես են ընտրում, որ բնակության վայրը, նախկինի հետ համեմատած, լինի առավել արդյունավետ՝ հաշվի առնե-

⁶¹ Садовская Е. Ю. Социология миграций и современные западные теории международной миграции // СПС, 2004, N 1, с. 83-88.

⁶² Massey D., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor E. Theories of International Migration: A Review and Appraisal // Population and Development Review, Vol. 19, No. 3 (Sep., 1993), pp. 431-466.

յով նաև նրանց որակավորումը: Սակայն միգրանտները, դիմելով այդ քայլին, պետք է կատարեն նաև որոշակի ծախսեր՝ կապված տրանսպորտի, աշխատանք փնտրելու, նոր լեզվի և մշակույթի յուրացման, հին կապերի խզման և նորի հաստատման հետ, որոնք ծագում են նոր բնակավայրին հարմարվելու ընթացքում⁶³:

Երկակի աշխատանքի շուկայի տեսություն: Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի հիմնախնդիրների համատեքստում անդրադառնալով նաև երկակի աշխատանքի շուկայի տեսությանը, ըստ որի՝ ժամանակակից արդյունաբերական հասարակության մեջ միջազգային միգրացիան բխում է աշխատաշուկայի սեփական պահանջներից: Միջազգային միգրացիան պայմանավորված է ներգաղթյալների աշխատանքի մշտական պահանջարկով, որն առկա է զարգացած երկրների տնտեսական կառուցվածքում: Միգրանտների ծագման երկրներից արտագաղթի համար կարևորվում են ցածր աշխատավարձի և բարձր գործազրկության գործոնները, իսկ ընդունող երկրներում՝ ընդհակառակը, օտարերկրյա աշխատուժի պահանջարկը: Ժամանակակից արդյունաբերական հասարակությունում միգրանտների աշխատուժի պահանջարկը կապված է 4 հիմնարար բնութագրիչների հետ՝ կառուցվածքային գնաճ, մոտիվացիոն խնդիրներ, տնտեսական դուալիզմ և աշխատուժի ժողովրդագրություն: Ըստ այդմ՝ աշխատավարձը ոչ միայն արտացոլում է առաջարկի և պահանջարկի պայմանները, այլև փոխանցում է կարգավիճակ և հեղինակություն, այսինքն՝ սոցիալական հատկանիշ: Մարդիկ կարծում են, որ աշխատավարձը պետք է արտացոլի նրանց սոցիալական կարգավիճակը: Եթե գործատուն ցանկանում է ներգրավել ցածրորակ աշխատուժ, չի կարող հենց այնպես բարձրացնել նրա աշխատավարձը, քանի որ կխախտվի սոցիալական կարգավիճակի և վարձատրության միջև կապը: Այն կարևորում է աշխատանքի հեղինակավոր (պրեստիժային) լինելու գործոնը: Հեղինակավոր աշխատանքների համար աշխատողներ գրավելու միջոցը դառնում է ոչ թե աշխատավարձի բարձրացումը, այլ միգրանտների խմբերից աշխատողների հավաքագրումը, որոն-

⁶³ Massey, Douglas S. International migration and economic development in comparative perspective// Population and Development Review 14, 1989, pp. 383-414.

ցից յուրաքանչյուրը պակաս հեղինակավոր աշխատանք ստանձնելու իր դրդապատճառն ունի (վիճակի բարելավում, ընտանիքի բարեկեցության ապահովում, բնակարանի կառուցում, հողատարածքի գնում, կրթության վարձավճարներ և այլն): Շուկայի նման երկակիության պատճառով միշտ լինում են աշխատանքներ, որոնք ձգում են միգրանտներին: Այդ միգրանտներն իրենց չեն համարում ընդունող հասարակության մի մաս⁶⁴: Նման մոտեցման շրջանակներում կքննարկվեն հայ միգրանտների զբաղվածության ոլորտները Ռուսաստանի Դաշնության աշխատաշուկայում:

Ի. Վալերշտեյնի մոտեցումները: Միգրացիայի պատճառներին և հետևանքներին համաշխարհային համակարգերի տեսության շրջանակներում անդրադարձել է նաև Ի. Վալերշտեյնը՝ միգրացիան քննարկելով աշխարհ-համակարգ հարացույցի (պարադիգմի) համատեքստում: Ըստ նրա՝ աշխարհի բաժանումը տեղի է ունենում կենտրոն-ծայրամաս ուղղությամբ, որտեղ առաջինը հանդես է գալիս որպես միգրանտ ընդունող, իսկ երկրորդը՝ ուղարկող տարածք: Կապիտալիզմի զավթողական գործունեության հետևանքով փոխվում է ծայրամասի կառուցվածքը, տեղի է ունենում գյուղացիների հողագրկում, քաղաքների զարգացում: Համաշխարհայնացումն արագացնում է միգրացիոն գործընթացը, իսկ զարգացող գլոբալ քաղաքում ստեղծվում է միգրանտների աշխատուժի պահանջ: Ծայրամասերում տնտեսական հարաբերությունների թափանցումը մինչև կապիտալիստական հասարակությունում ձևավորում է շարժունակ բնակչություն, որոնք միգրացիայի են մեկնում արտերկիր: Առաջնորդվելով առավել եկամուտ և հարստություն ձեռք բերելու մոտեցմամբ՝ սեփականատերերը և կապիտալիստական ֆիրմաների մենեջերները ներդրման տեսքով մտնում են աղքատ երկրներ՝ ազատ հող, հումք, աշխատուժ ձեռք բերելու նպատակով: Այդ միջոցը, որով մուտք է գործում նյութական և մշակութային կապիտալը, նաև մարդկանց երկկողմանի շարժունության ուղի է դառնում⁶⁵:

⁶⁴ **Piore M.** Birds of passage. Migrant labour and industrial societies. New York: Cambridge University Press, 1979.

⁶⁵ **Wallerstein, Immanuel.** The Modern World System, Capitalist Agriculture and the

Ս.Սասենը, որ հայտնի է համաշխարհայնացման, քաղաքայնացման և միջազգային միգրացիայի գործընթացների ոլորտի հետազոտող, նշում է, որ զարգացող երկրներում արտաքին ներդրումները միայն նպաստում են միգրացիայի ուժեղացմանը, իսկ միգրացիոն հոսքերի ձևավորման գործում ուշադրություն է դարձնում միջազգային կազմակերպությունների դերին⁶⁶: Նա, ուսումնասիրելով խոշոր քաղաքները, որոնք համարվում են ինստիտուտների (օրինակ՝ բանկեր և իրավաբանական ֆիրմաներ), մարդկանց (օրինակ՝ միջազգային փորձագետներ) և միջազգային ցանցերի կենտրոններ, կիրառեց «անդրազգայնություն» եզրույթը: Դրանով առաջին հերթին ցանկանում էր շեշտադրել համաշխարհայնացման պայմաններում տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական գործընթացների մասշտաբային փոփոխությունները: Հետագայում «անդրազգայնություն» եզրույթը ներառվում է միգրացիայի ուսումնասիրության ոլորտ:

Սոցիալական ցանցերի տեսություն: 1990-ական թվականներին **Դուգլաս Մենեյը** փորձել է ստեղծել միջազգային միգրացիայի այնպիսի տեսություն, որը միավորում է նախկինում գոյություն ունեցող փորձը: Ըստ այդմ՝ միգրացիան տնտեսական զարգացման հետևանքով քաղաքական, տնտեսական և հասարակական կյանքում լայն ինտեգրացիոն գործընթացների արդյունք է: Ըստ նրա՝ աշխատավարձերի միջև տարբերությունները միգրացիայի հիմնական պատճառներից չեն. որպես գլխավոր գործոն՝ նա նշում է աշխարհում ստեղծվող միգրացիոն կառուցվածքները և ցանցերը, որոնք ապահովում են միգրանտի և նրա հայրենիքի, սփյուռքի հետ կապերն ու դրամական փոխանցումները: Կարևորելով սոցիալական ցանցերի դերը՝ Դ. Մենեյն անդրադարձել է միգրացիայի շարունակականության խնդրին՝ միգրացիայի յուրաքանչյուր դեպք ավելի հավանական է դարձնում դրա նոր շրջայի ձևավորումը⁶⁷:

Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century, with a new prologue, University of California press, Vol. 1, 2001.

⁶⁶ Sasses S. The Mobility of Labor and Capital: A Study in International Investment and Labor Flow. New York: Cembribe University Press, 1988, p. 240.

⁶⁷ Massey D., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor E. Theories of International Migration: A Review and Appraisal // Population and Development

Այս տեսանկյունից սոցիալական ցանցերի վերաբերյալ տեսությունները հնարավորություն են տալիս լուսաբանելու նաև Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի շարունակականության խնդիրը, մասնավորապես, թե սոցիալական ցանցերն ինչ դեր ունեն Հայաստանից միգրացիոն հոսքերի ձևավորման և ընդլայնման, տեղափոխման ծախսերի և ռիսկերի նվազեցման, միգրացիայից ակնկալվող օգուտների մեծացման, այլ լեթնիկ միջավայրում նրանց ինտեգրման և անդրմշակութայնացման հարցերում: Սոցիալական ցանցերը դիտարկվում են որպես միջանձնային կապերի մի ամբողջական համախումբ, որն ուղարկող և ընդունող երկրներում միավորում է հին և նոր միգրանտների և ոչ միգրանտ ընտանիքներին՝ ազգակցական, բարեկամական, ընկերային, հարևանային գործոնների հիման վրա: Դրանք այն կապերն ու հարաբերություններն են, որոնք արդեն մեկնաձև միգրանտները պահպանում են ծագման երկրում մնացած իրենց ընտանիքի անդամների, ազգակիցների, ընկերների, ծանոթների հետ⁶⁸, որոնք էլ իրենց հերթին դառնում են այդ գործընթացում նոր միգրանտներ ընդգրկելու կարևոր հնարավորություն: Այդ կապերը միգրանտների ծագման և ընդունող հասարակությունների միջև համարվում են հաղորդակցություն և սոցիալական և մշակութային կապիտալի շրջանառություն: «Սոցիալական կապիտալը» փաստական կամ վիրտուալ ռեսուրսների հանրագումար է, որը կուտակվում է մարդու կամ խմբի համար՝ շնորհիվ ընդհանուր ծանոթությունների և ճանաչման առավել կամ քիչ ինստիտուցիոնալ կապերի ամուր ցանցերի տիրապետման⁶⁹: Մարդիկ սոցիալական ցանցերի մուտքի թույլտվություն են ստանում միայն ցանցերի և սոցիալական հաստատությունների անդամության միջոցով, այնուհետև այն փոխարկվում են կապիտալի այլ ձևերի՝

Review, Vol. 19, No. 3 (Sep., 1993), pp. 431-466; Massey D., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J. E., *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*, Oxford, 2005, Clarendon Press, pp. 12-14.

⁶⁸ Նույն տեղում, p. 64.

⁶⁹ **Садовская Е. Ю.** Социология миграций и современные западные теории международной миграции// СПИ N 1, М., 2004, с. 86.

սեփական դիրքը հասարակության մեջ ամրապնդելու համար⁷⁰: Միգրանտը ոչ թե սոսկ պետության սահմաններ հատող է, այլ սոցիալական հարաբերությունների և ինստիտուտների մի համակարգից տեղափոխվող մեկ ուրիշ համակարգ, որտեղ նա, մնալով հին սոցիալական ցանցերում, նոր միջավայրում ներգրավվում է նոր սոցիալ-մշակութային հարաբերություններում: Մյուս մոտեցման կողմնակիցները նշում են, որ սոցիալական ցանցերի առկայությունը նպաստում է միգրացիայի մեկնելու վերաբերյալ նրանց որոշումների կայացման հնարավորությունների և հասանելիության ընդլայնմանը: Դրանք դիտարկվում են դեպի դուրս, դեպի սոցիալական այլ շրջանակներ տանող ուղիներ, և այդ կապակցությամբ օգտագործվում է «ցանցերով միջնորդավորված միգրացիա» եզրույթը՝ փորձելով ընդգծել ցանցերի ազդեցությունը միգրացիայի որոշման վրա⁷¹: Այդ ցանցերի զարգացման շարժունությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ եթե այլ երկիր մեկնող առաջին միգրանտները չունեն որևէ սոցիալական կապ, որոնց վրա կարող են հենվել, և նրանց վրա միգրացիան թանկ է նստում, ապա միգրացիայի առաջին փուլից հետո հաջորդների համար հնարավոր կորուստները մեղմանում են՝ ի հաշիվ տեղի ազգակիցների, ընկերների և ծանոթների: Հիմնվելով ավելի վաղ միգրացիայի ուղին բռնած ազգականների և բարեկամների սոցիալական կապերի վրա՝ ոչ միգրանտները նոր տեղում հնարավորություն են ունենում ստանալու գիտելիքներ և օգնություն⁷²: Այդ կապերը բնութագրվում են որպես «հովանավորվող» միգրացիա, միգրացիոն շղթաներ, միգրացիոն գործընթացներում «ընտանեկան և բարեկամական» ազդեցություն: Այսպիսով, եթե համայնքի, ընտանիքի, ազգակիցներից որևէ մեկը միգրացիայի ուղին է բռնում, նրանց սոցիալական կապերը փոխանակվում են մի այնպիսի ռեսուրսի, որը արտերկրում զբաղվածության և այլ հարցերի լուծման հնարավորություն է ստեղծում: Սա հիմք է նաև միասնական պատճառականության հայեցակարգի տեսու-

⁷⁰ Садовская Е. Ю., նշվ. աշխ., էջ 86:

⁷¹ Wilson T. D. What Determines Where Transnational Labor Migrants Go? Modifications in Migration Theories, Human Organization, N53(4), 1994, p. 272.

⁷² Садовская Е. Ю., նշվ. աշխ., էջ 86:

թյան ձևավորման համար, ըստ որի՝ միջազգային միգրացիան ժամանակի ընթացքում նպաստում է դրա աստիճանական ընդլայնման հնարավորության զարգացմանը: Պատճառականությունը համարվում է միասնական այն իմաստով, որ միգրացիայի յուրաքանչյուր գործողություն փոխում է դրա սոցիալական համատեքստը, որտեղ հետագա միգրացիային մասնակցելու որոշումներն ընդունվում են այնպիսի ճանապարհով, որոնք ուժեղացնում են լրացուցիչ միգրացիայի հավանականությունը⁷³:

Այսպիսով, եթե համայնքից, ընտանիքից, ազգակիցներից որևէ մեկը միգրացիայի ուղին է բռնում, ապա նրանց սոցիալական կապերը վերածվում են արտերկրում զբաղվածության և այլ հարցերի լուծման հնարավորություն ստեղծող ռեսուրսի: Ընդ որում, երկու երկրների միջև միգրացիոն հոսքերի ծավալը պարտադիր չէ, որ պայմանավորված լինի աշխատավարձի տարբերությամբ կամ զբաղվածության աստիճանով, քանի որ նրանց ազդեցությունը միգրացիայի զարգացման կամ նվազման վրա ուղիղ համեմատական է միգրացիոն ցանցերի աճի հետևանքով տեղի ունեցող միգրացիոն ծախսերին և ռիսկերի կրճատմանը: Սոցիալական ցանցերը դիտարկում են նաև էթնիկ չափումով: Վստահությունը, հիմնված էթնիկ նույնականացման վրա, թույլ է տալիս ձևավորել «էթնիկ» սոցիալական ցանցեր, որոնք դյուրացնում են տեղեկատվության շրջանառությունը այդ ցանցերի միջև, նվազեցնում անվստահության գործոնով պայմանավորված հնարավոր գործարքային ծախսերը: Սրանով միգրանտն իր տիրապետության ներքո ունի լրացուցիչ ռեսուրսներ, որոնք հիմնված են որոշակի էթնիկ հանրույթի հետ մարդու նույնականացման վրա: Էթնիկ կապերը հնարավորություն են տալիս լուծելու գումարի, որակավորված աշխատողների, էժան աշխատուժի խնդիրները: Էթնիկությունը կարգավորում է այդ հանրույթը՝ հնարավորություն ընձեռնելով միգրանտներին մրցակցելու տեղացի մեծամասնության հետ: Ձևավորվում է մի այնպիսի հանրույթ, որի ներսում հարաբերությունները (այդ թվում՝ տնտեսության բնագավառում) կառուցվում են ոչ ֆորմալ վստահության, մասնակցության, փոխըմբռնման և այն ամենի հիման վրա, ինչը բացակայում է ֆորմալ տնտեսության մեջ, որում ներգրավված

⁷³ Садовская Е. Ю., նշվ. աշխ., էջ 87:

է տեղացի մեծամասնությունը⁷⁴: Միգրանտների կողմից սոցիալական ցանցերի կազմակերպումը տեղի է ունենում հինգ հիմնական գործոնների հիման վրա: Դրանք սոցիալական ցանցերի ձևավորման և կիրառման հիմքում են՝ ապահովելով միգրանտների գործունեությունը.

- 1) դյուրինություն.
- 2) ռացիոնալություն (շահ).
- 3) վստահություն.
- 4) դրսից ճնշում.
- 5) տարածություն:

Դյուրինություն/բարդություն: Միգրանտները հարաբերվում են նրանց հետ, որոնց գործողությունները և վարքը կանխատեսելի են, որոնց հետ դյուրին է, շահավետ, որոնց վստահում են և որոնց հետ առնչվում են տարածության մեջ: Այստեղ էական նշանակություն ունի լեզուն. միգրանտների՝ ընդունող երկրի լեզվին չտիրապետելը խոչընդոտում է տեղացիների հետ միգրանտների փոխազդեցությունը: Այս դեպքում միգրանտների համագործակցությունը պայմանավորված է ոչ թե էթնիկ ընդհանրության գործոնով, այլ այն հանգամանքով, որ նրանք հեշտությամբ են հասկանում միմյանց և խոսում են մեկ լեզվով: Այս դեպքում լեզուն, որն էթնիկության կարևոր բաղադրիչներից է⁷⁵, հանդես է գալիս ոչ որպես սոցիալական կամ էթնիկ սահմանների տարբերակիչ, այլ որպես հաղորդակցության գործիք, որն անհրաժեշտ է փոխազդեցության համար: Փոխազդեցության դյուրինությունը կարող է նաև դիտարկվել վարքի կանխատեսելիության տեսակետից: Մարդկանց մեջ գոյություն ունեն վարքի մշակութային կերպարների մասին որոշակի պատկերացումներ, որի իմացությունը կարող է հեշտացնել «յուրայինների» հետ շփումը: Այն կարող է պայմանավորված լինել նաև «օտար» մշակույթի

⁷⁴ **Бредникова О., Паченков О.** Этничность «этнической экономики» и социальные сети мигрантов // Этничность и экономика. Сб. статей по материалам международного семинара (Санкт Петербург, 9–12 сентября 1999) / Под ред. О. Бредниковой, В. Воронкова, Е. Чикадзе. СПб.: ЦНСИ, 2000. Труды ЦНСИ. Вып. 8, с. 47–54.

⁷⁵ **Smith A.D.** Ethno-symbolism and nationalism: A cultural Approach/ A.D. Smith-Ny: Routledge, 2009, p. 184.

ներկայացուցիչների վարքագծի անկանխատեսելիությունից բխող «վտանգի» չափազանցված պատկերացումներով⁷⁶:

Ռացիոնալությունը: Այս չափանիշը հաճախ որոշիչ է տնտեսական կամ աշխատանքային միգրանտների դեպքում, քանի որ աշխատանքային միգրանտների նպատակը արագ հարստանալն է և եկամտի հարաբերական կայունությունը: Տնտեսական միգրանտների հարաբերությունները կառուցվում են տնտեսական ռացիոնալության սկզբունքի հիման վրա: Քանի որ տնտեսական միգրանտների ռազմավարություններն անհատական են, ապա միգրանտները կարող են ոչ միայն համագործակցել, մրցակցել միմյանց հետ, այլև կապեր հաստատել տեղացի մեծամասնության ներկայացուցիչների հետ, որը թույլ է տալիս փաստել այն հանգամանքը, որ էթնիկությունը, որպես այդպիսին, դեր չի խաղում բացառապես տնտեսական փոխշահավետության սկզբունքի վրա հիմնված գործնական հարաբերություններում:

Վստահություն/վերահսկողություն: Սոցիալական ցանցերի հետ տագնաոտողներն առանձնահատուկ նշանակություն են տալիս վստահությանը՝ անվանելով այն «վալյուտա», որովհետև «վստահությունը հարուցում է փոխազդեցություն»⁷⁷: Սակայն հաճախ վստահության սահմանները համընկնում են վերահսկողության սահմանների հետ. վստահում են նրանց, որոնց հնարավոր է վերահսկել: Վերահսկողություն նշանակում է պատժամիջոցների կիրառման հնարավորություն պայմանավորվածությունը խախտողի նկատմամբ, որը կարող է վտանգել վերջինիս համբավը և սահմանափակել ցանցային ռեսուրսներից օգտվելու նրա հնարավորությունը:

Ֆիզիկական տարածք: Ըստ Բուրդիեի՝ ֆիզիկական տարածքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ սոցիալական տարբերություններն առարկայացնող սոցիալական տարածքի փոխակերպում⁷⁸: Միգրանտները փոխազդում են

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ **Рона-Тас А.** Устойчивость социальных сетей в посткоммунистической трансформации Восточной Европы/Неформальная экономика. Россия и мир/ (ред. Теодор Шанин), М., 1999, с. 396-411.

⁷⁸ **Бурдые П.** Социология политики: М.: Socio-Logos, 1993, с. 36–37

նրանց հետ, որոնց հետ առնչվում են ֆիզիկական տարածությունում: Համատեղ տարածքը, որտեղ համագոյակցում են և՛ միգրանտների խմբերը, և՛ տեղացի մեծամասնության ներկայացուցիչները, միջանձնային փոխազդեցության որոշակի շրջանակ է: Այս դեպքում սոցիալական փոխազդեցության ֆենոմենը հանդես է գալիս էթնիկ չափմանը զուգընթաց, և, կախված փոխազդեցության բնույթից, ինտենսիվությունից և նպատակներից, դրանցից յուրաքանչյուրը կարող է հանդես գալ որպես առաջնային չափում՝ ստորադասելով մյուսին:

Դրսից ճնշումը: Արտաքին միջավայրից ճնշումը ձևավորում է որոշակի շրջանակներ, որոնցում ստիպված են ապրել միգրանտները: Օրինակ, աշխատանքի ընդունվելիս դրսևորվող խտրականությունը ստիպում է նրանց խմբավորվել զբաղվածության որոշակի բնագավառներում: Դրսի ճնշման գործընթացների հետ սերտորեն առնչվում է «էթնիկություն պարտադրելու» երևույթը, երբ էթնիկ շեշտադրումը բխում է ոչ թե տվյալ խմբի ներկայացուցիչներից, այլ դրսի նախաձեռնությունն է:

Այսպիսով, սոցիալական ցանցերի ձևավորող գործոն են ոչ միայն էթնիկ կապերը, այլև դրանցից դուրս համարվող սոցիալական ֆենոմենները (դյուրինություն, վստահություն, տարածություն, սոցիալական դիրք և այլն): Էթնիկությունը սոցիալական ցանցերի ձևավորման հանգուցային գործոններից միակը չէ: Ավելին, այն երբեմն կորցնում է իր էական նշանակությունը, երբ խոսքը վերաբերում է տնտեսական միգրանտներին, քանի որ նրանց մի շարք գործողություններ, հարաբերություններ ու շփումներ չեն կարող բացատրվել զուտ էթնիկ գործոնով:

Ինտեգրման տեսություններ: Կարևորվում է նաև այլէթնիկ միջավայրին միգրանտների ինտեգրման խնդիրը. մասնավորապես՝ նրանց մեջ ինչ էթնոտարբերակող (մենք-նրանք) և էթնոինտեգրող գործընթացներ են տեղի ունենում⁷⁹: Միգրացիայի հետևանքով մշակույթի տարածման և այլէթնիկ միջավայրում նրանց ինտեգրման խնդիրների վերաբերյալ ձևավորվել են տարբեր մոտեցումներ: Այդ խնդրին անդրադարձել է դեռևս XIX դ. վերջին ձևավորված դիֆուզիոնիզմի տեսությունը: Մշակու-

⁷⁹ Арутюнов С. А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие, М., 1989, с. 166.

թային տեսանկյունից դա նշանակում է մշակութային տարրերի տարածում մի վայրից մյուսը: Առաջանալով մի հասարակության ներսում այս կամ այն մշակութային երևույթները կարող են վերցնել այլ հասարակություններ⁸⁰: Միգրանտները, երկար տարիներ ապրելով և աշխատելով այլէթնիկ միջավայրում, ինտենսիվ շփվելով տեղի բնակչության հետ, կրում են մշակութային որոշակի ազդեցություն: Այդ առումով կարևոր խնդիր է բացահայտել, թե միգրացիան ինչ ազդեցություն է թողնում նրանց մշակույթի, լեզվի, ինքնագիտակցության վրա, և այդ ոլորտում ինչ համամասնության մեջ են բուն էթնիկ ու փոխառված մշակութային տարրերը⁸¹: Մյուս կողմից՝ միգրանտներն արտահանում են իրենց մշակութային արժեքները: Այսինքն՝ միգրանտը լոկ տեղաշարժվող չէ: Միգրացիայի հետևանքով նա իր հետ ոչ միայն արտահանում, այլև ներմուծում է որոշակի մշակութային տարրեր: Միգրանտները, տեղափոխվելով մի մշակութային միջավայրից մյուսը, իրենց հետ նոր մշակութային միջավայր են տեղափոխում ոչ միայն սեփական մշակույթին բնորոշ պրակտիկաներ, այլև ձևավորում են նորերը կամ յուրացնում են ընդունող հասարակության հատկապես այն պրակտիկաները, որոնք անհրաժեշտ են նպատակների իրականացման համար: Այդ պրակտիկաները միգրանտի համար ձեռք են բերում սոցիալական և մշակութային կապիտալի նշանակություն և վերադարձից հետո չեն կորչում⁸²: Միգրացիայի միջոցով տեղի են ունենում ակուլտուրացիոն գործընթացներ՝ տարբեր մշակույթների փոխազդեցություն, որի ընթացքում միգրանտը փորձում է լուծել երկու կարևոր խնդիր՝ փորձել պահպանել սեփական մշակութային ինքնությունը և յուրացնել օտար մշակութային արժեքները: Չի բացառվում, որ այդ երկու երևույթների համադրության հետևանքով միգրանտները կարող են ինտեգրվել նոր հասարակությանը, ամբողջությամբ ձուլ-

⁸⁰ Шостак С. Механизмы культурной диффузии// Социология: теория, методы, маркетинг, 2005, N 3, с. 142-164.

⁸¹ Գալստյան Մ., Արտագնացությունը Հայաստանում (XIX դարի երկրորդ կես – XX դարի 80-ական թթ.), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ (այսուհետ՝ ՀԱԲ), Եր., 2009, N 26, էջ 55-56:

⁸² Թադևոսյան Ա., Միգրացիա և առօրեականություն. Ճանապարհորդություն մշակույթների և պրակտիկաների սահմանագծին, էջ 6:

վել (ասիմիլացվել)՝ ընդունելով օտար մշակութային արժեքները և հրաժարվելով սեփականից կամ սեփական մշակութային ինքնության պահպանման միջոցով ժխտել օտար մշակույթը՝ մեկուսացվելով իշխող մշակույթից⁸³, ինչպես նաև լուսանցքայնացվել (մարգինալացվել): Հետևաբար նրանք հայտնվում են երկու տարբեր մշակույթների և սոցիալական կառուցվածքների սահմանագծում՝ լիարժեքորեն չներառվելով ո՛չ մեկի և ո՛չ էլ մյուսի մեջ⁸⁴: Արդի շրջանում ակուլտուրացիայի հիմնական ձեռքբերումը մշակույթների ինտեգրումն է, որի ժամանակ ինտեգրող խումբը պատրաստ է ընդունելու իր համար նոր մշակութային արժեքներ, իսկ դոմինանտ՝ գերիշխող խումբը պատրաստ է ընդունել այդ մարդկանց՝ հարգելով նրանց իրավունքները, արժեքները՝ հարմարեցնելով սոցիալական ինստիտուտները այդ խմբերի պահանջմունքներին: Ակուլտուրացիոն գործընթացներն ուսումնասիրվում են խմբային մշակույթի և անհատի հոգեբանության փոփոխության մակարդակով⁸⁵:

Անդրազգայնության տեսություն: Անդրազգայնություն եզրույթը սոցիալական ուսումնասիրությունների հետևանքով շրջանառության մեջ է մտել անցյալ դարի 70-ական թվականներին: Դրա ի հայտ գալը ամենից առաջ կապված է տնտեսական ոլորտի ձևափոխումների հետ, որտեղ սկսեցին գերիշխել խոշոր միջազգային ընկերությունները՝ անդրազգային կորպորացիաները և բանկերը⁸⁶: Դասական միգրացիոն հետազոտություններում համայնքը սովորաբար դիտարկվում է միայն սերտորեն կապված «տարածքի» հետ: «Տարածքի» հետ առնչությունը բնորոշվում է առանձնահատուկ տեղային մշակույթի գոյությամբ: Այսպիսով, ընդունող հասարակության մի մասը դառնալու համար միգրանտները պետք է հարմարվեն կամ ձուլվեն տեղական մշակույթին: 1990-ական թթ. սկզբին մի շարք հետազոտողներ, կասկածի տակ առնելով այդ թեզը, առաջարկեցին «անդրմիգրանտներ» և «անդրազգայնություն» հասկա-

⁸³ Тангалычева П. К. Межкультурная коммуникация и аккультурация (опыт зарубежных исследований) // СИ, 2015, N 7, с. 93-97.

⁸⁴ Հակոբյան Ն., Մարգինալությունն իբրև տրանսֆորմացիոն հասարակության հիմնական բնութագրերից մեկը, 21-րդ դար, 2005, թիվ 2(8), էջ 149:

⁸⁵ Тангалычева П. К., նշվ. աշխ., էջ 93-97:

⁸⁶ Sassen S. The Global City, London, 1991, pp. 213-227.

ցությունները՝ որպես միգրացիայի միջազգային հետազոտություններում նոր հարացույցի հիմք⁸⁷: Միգրանտն այն դեպքում է դառնում անդրմիգրանտ, երբ «զարգացնում և պահպանում է ընտանեկան, տնտեսական, սոցիալական, կազմակերպական, կրոնական և քաղաքական հարաբերությունները՝ անցնելով բոլոր տեսակի սահմանները»: Անդրմիգրանտները միաժամանակ ապրում են մի քանի տարածքում և ներառվում են մի քանի հասարակություններում, ստեղծում են նոր փոխկապակցվածություն և հաստատվում համայնքում, սակայն առանձնահատուկ կապված են իրենց ազգային պետությանը և տարածքին: Անդրմիգրանտների թվին կարելի է դասել տնտեսական միգրանտներին, որոնք ընտրում են մի տեղից մյուսը տեղափոխվելու ռազմավարությունը: Նոր միջավայրում նրանք ձևավորում են նոր սոցիալական կապեր՝ միաժամանակ շարունակելով գործել իրենց նախկին հասարակության սոցիալական ցանցերում⁸⁸: Որոշ հեղինակներ առաջարկել են «անդրազգային սոցիալական տարածություն» կատեգորիան: Ըստ այդմ՝ պայմանավորված համաշխարհայնացման գործընթացներով՝ մարդկանց, ապրանքների և տեղեկատվության բարդ և անխզելի հոսքերի հետևանքով նշանավորվում է միգրացիայի նոր դարաշրջան: Միգրանտների սոցիալական ցանցերն արդեն ինտեգրում են ապատեղայնացված և ցրված տարածքները՝ անցնելով պետական սահմաններ, մասնատում են մարդկանց ազգային ինքնությունը, համակարգում նրանց կենսաձևը և կարիերան: Այդպիսի անդրազգային սոցիալական տարածքների գոյությունը ոչնչացնում է միգրացիայի ավանդական ձևերը: Մասնավորապես, «միգրանտների երկրնտրանքը»՝ նոր էթնիկ փոքրամասնությունների ինտեգրացիան, օրակարգից հանվում է: Ինչպես ցույց են տալիս հետազոտությունները, միգրանտներն ամբողջովին չեն կողմնորոշվում ինտեգրացիայի առումով, տեղական էլիտան է ձևավորում էթնիկ փոքրամասնություն, այլ ոչ

⁸⁷ Glick S.N., Bash L., Blanc-Szanton C. (eds.). Towards a Transnational Perspective on Migration. Race, Class, Ethnicity and Nationalism Reconsidered, N. Y. (Annals of the New York Academy of Sciences, 1992, Vol. 645).

⁸⁸ КайзерМ.,БредниковаОл. Транснационализм и трансллокальность(комментарии к терминологии) / Миграция и национальное государство / Под ред. Бараулиной Т. и Карпенко О., СПб, ЦНСИ, 2004, с. 133-146.

թե շարքային վերաբնակիչը: Անդրմիգրանտները, փաստացիորեն միաժամանակ ապրելով ուղարկող և ընդունող հասարակություններում, ստեղծում են անդրազգային սոցիալական տարածք⁸⁹: Անդրտեղայնության հայեցակարգի կողմնակիցները այն բնորոշում են՝ ելնելով տեղայնության իրենց սեփական ընկալումից՝ հակադրելով հարևանություն կատեգորիային: Միգրանտները, ապրելով «մի քանի հասարակություններում», դառնում են անդրմիգրանտներ՝ ստեղծելով անդրազգային, անդրտեղային, անդրմշակութային մի նոր տարածք⁹⁰:

Այսպիսով, Հայաստանից աշխատանքային միգրացիոն գործընթացները կքննարկվեն վերը նշված տեսությունների շրջանակներում, որը հնարավորության կտա երևույթը վերլուծելու համակողմանիորեն՝ դիտարկելով այն ոչ միայն որպես տնտեսական, այլև սոցիալ-մշակութային երևույթ:

1.2.

Աշխատանքային միգրացիայի էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրության մեթոդաբանական մոտեցումները

«Միգրացիա» եզրույթը բովանդակային առումով շատ ընդգրկուն և բազմիմաստ է: Աշխատանքում դրան անդրադարձը և տեսական վերլուծական մոտեցումները հնարավորություն կտան հիմնավորելու և հստակեցնելու մի շարք կարևոր հարցադրումներ և հիմնադրույթներ: Դրա համար հիմք է ծառայել այն մոտեցումը, որ էթնոմշակութային տարբեր համակարգերում «միգրացիա» եզրույթը չունի միևնույն բովանդակությունը, և դրա վրա իր ազդեցությունն են թողնում նաև էթնոսի ընդգրկվածության աստիճանը և նրա պատմական զարգացման գործոնը: «Միգրացիա» (լատիներեն *migrating*՝ վերաբնակվել, տեղափոխվել) եզրույթը բնակչության, մարդկանց տեղաշարժն է՝ անկախ դրանց տևողությունից, կազմից և պատճառներից, որը կարող է ուղեկցվել մշտական կամ ժա-

⁸⁹ Pries L. Transnationale Soziale Raume. Theoretisch-empirische Skizze am Beispiel Mexiko-USA (Zeitschrift für Soziologie, 1996, 25 (6). Dec. S. 456-472).

⁹⁰ Գալստյան Մ., Միգրացիան և մշակութային փոխակերպումները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների (այսուհետ՝ ԼՀԳ), Եր., 2013, N2, էջ 184-193:

մանակավոր բնակավայրի փոփոխությամբ: Սակայն առօրյա քննարկումներում դրա փոխարեն երբեմն օգտագործվում է նաև «գաղթ» եզրույթը. բովանդակային առումով դրանք նույնը չեն: Միգրացիան, ընդհանուր առմամբ, նաև կամավոր տեղաշարժի արդյունք է, իսկ գաղթը՝ բռնի տեղահանության: Հայ իրականության մեջ գաղթը հիմնականում զուգորդվում է Օսմանյան Թուրքիայի՝ հայերի նկատմամբ իրագործած ցեղասպանության և բռնի տեղահանության երևույթի հետ: «Միգրացիա» եզրույթի հետ ներկա պայմաններում որպես հոմանիշ օգտագործվում է նաև «արտագաղթը»՝ առաջին հերթին նկատի է առնվում սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական պատճառներով մշտական բնակավայրի փոփոխությունը, որը, սակայն, նույնպես չի արտահայտում «միգրացիա» եզրույթի ողջ իմաստը: Միգրացիան հիմնականում վերաբերում է այն անձանց, որոնք իրենց նյութական, սոցիալական վիճակը բարելավելու կամ ընտանիքի համար հետագա զարգացման հեռանկարներ ձևավորելու նպատակով տեղափոխվում են այլ երկիր/բնակավայր:

Ըստ Միավորված ազգերի կազմակերպության բնորոշման՝ միգրանտն այն անձն է, որ, անկախ պատճառներից (կամավոր/ոչ կամավոր) կամ կարգավիճակից (օրինական/անօրինական), մեկ տարուց ավելի գտնվում է մշտական բնակության երկրից դուրս:

Մեթոդաբանական մոտեցման առումով հստակեցման կարիք ունեն նաև «միգրացիա» եզրույթին առնչվող մի շարք հասկացություններ: Աշխատության մեջ «բնակչության արտաքին միգրացիա» եզրույթն օգտագործվում է՝ պայմանավորված բնակավայրի փոփոխությամբ, այսինքն՝ մարդկանց տեղաշարժերը երկրի սահմաններից դուրս, իսկ միգրանտը միգրացիոն գործընթացին մասնակցող այն անձն է, որը փոխել է իր մշտական բնակության վայրը: Գրականության մեջ առանձնացնում են երկարաժամկետ և կարճաժամկետ միգրանտ հասկացությունները: Երկարաժամկետ միգրանտն այն անձն է, որն իր մշտական բնակության երկրից տեղաշարժվում է մեկ այլ երկիր՝ առնվազն մեկ տարի (12 ամիս) ժամկետով, իսկ կարճաժամկետը՝ առնվազն 3 ամիս, բայց մեկ տարուց (12 ամսից) պակաս ժամկետով, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ այդ տեղաշարժը հանգստի, արձակուրդի, ընկերներին և մտերիմներին այ-

ցելությունների, գործողման, բուժման կամ կրոնական ուխտագնացության նպատակով է⁹¹: Այդ գործընթացի վերաբերյալ կիրառվում է «էմիգրանտ» հասկացությունը, որը վերաբերում է այն անձանց, որոնք հետազոտությունն անցկացնելիս երեք և ավելի ամիս ժամկետով եղել են արտերկրում: Ռեէմիգրանտն այն անձն է, որը, հետազոտվող ժամանակահատվածում ավելի քան երեք ամիս անընդմեջ գտնվելով այլ երկրում, որպես միջազգային միգրանտ վերադարձել է իր երկիր: Աշխատանքային միգրանտն այն անձն է, որը հետազոտվող ժամանակաընթացքում բացակայում է իր մշտական բնակության վայրից (երկրից)՝ այլ բնակավայրում (երկրում) տնտեսական գործունեություն իրականացնելու նպատակով⁹²:

Ներկա պայմաններում «աշխատանքային միգրացիա» եզրույթի փոխարեն գիտական գրականության և առօրյա ժողովրդախոսակցական լեզվում որպես հոմանիշ կիրառվում են նաև այլ հասկացություններ: Առավել տարածված են «խոպանչիներ», «արտագնացներ», «սեզոնային միգրանտներ», «տնտեսական միգրանտներ» եզրույթները: Խորհրդային տարիներին տեղի ուս բնակչության ժողովրդախոսակցական լեզվում միգրանտներին քամահրանքով անվանում էին «շաբաշնիկներ», «վայրի բրիգադներ», «էժան վաստակ որոնողներ», «սերմնագռավներ» (грачи), «կոռնկներ» (журавли): Օրինակ, միգրանտների վարքագիծը ուսները փոխաբերական իմաստով նմանեցնում էին սերմնագռավ թռչնատեսակին՝ նկատի ունենալով նրանց քոչվոր կենսաձևը, որոնք աշնանը և ձմռանը չվում են այլ երկրներ, իսկ վաղ գարնանը՝ մարտի սկզբին, կրկին հայտնվում: Ընդ որում, սկզբից գալիս են առաջնորդները, իսկ 10 օր անց վերադառնում է թռչունների չուն⁹³: Նույնկերպ նաև կոռնկների վարքագիծն է: Հետխորհրդային շրջանում ՌԴ-ում աշխատանքային միգրանտների նկատմամբ կիրառվում են նաև ծագման տարածաշրջա-

⁹¹ Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, 2020, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2347> (հասանելի է 18.06.2021թ)

⁹² ՀՀ արտաքին և ներքին միգրացիայի ընտրանքային հետազոտության զեկույց, Եր., 2008, էջ 13:

⁹³ Грачи (Corvus frugilegus), <http://www.zooclub.ru/birds/vidy/334.shtml>, (19.05.2016).

նին և էթնիկությանն առնչվող մի շարք արտահայտություններ՝ բացասական երանգավորմամբ: Օրինակ, ռուսերեն *кавказцы* (կովկասցիներ) անվանմամբ պիտակավորում էին այդ տարածաշրջանից մեկնած բոլոր աշխատանքային միգրանտներին՝ անկախ ազգային պատկանելությունից, իսկ *азуаты*՝ Միջին Ասիայի պետություններից եկվորներին⁹⁴:

Հայաստանի տարբեր մարզերի բնակչության օգտագործած «խուպանչիներ» (խուպան գնացողներ) եզրույթի ծագումնաբանությունը կապված է Հայրենական մեծ պատերազմից հետո՝ 1950–1960-ական թվականներին, Հազախստանում, Սիբիրում, Պոլովժիեում, Ուրալում և Նախկին ԽՍՀՄ-ի տարբեր շրջաններում մոտ 43 մլն հա խուպան, անմշակ հողերի յուրացման հետ: Այն ռուսերեն *целина* բառի թարգմանությունն է: Պետությունը կազմակերպեց հավաքներ, որին մասնակցեց նաև Հայաստանի բնակչությունը⁹⁵: Դրան խթանեց «Երկրում հացահատիկի հետագա ավելացման և խուպան ու չմշակված հողերի յուրացման մասին» 1954թ. ՍՄԿԿ ԿԿ նստաշրջանի ընդունած որոշումը⁹⁶: Հայաստանի գրեթե բոլոր մարզերում լայն տարածում է ստացել այդ անվանումը, բայց տարբեր մեկնաբանություններով: Օրինակ՝ Գեղարքունիքում և Շիրակում այդ գործընթացի մասնակիցներին անվանում են խուպանչիներ, իսկ Տավուշում՝ խուպանիստ: Նախախորհրդային շրջանի մամուլում և գրականությունում այդ անձանց նկատմամբ օգտագործվում էր «պանդուխտ» եզրույթը, իսկ գործընթացն անվանում էին պանդխտություն՝ վտարանդի, օտարական, գաղթական, հայրենի երկրից հեռացած և օտար երկրում (երկրներում) ապրող իմաստով: Օտար երկրում հարազատ ունեցող մարդկանց անվանում էին պանդուխտատեր⁹⁷:

⁹⁴ **Карпенко О.** Языковые игры с «гостями с юга»: «кавказцы» в российской демократической прессе 1997-1999гг. / Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / под ред. В.С.Малахова и В. А. Тишкова/, М., 2002, с. 164-165.

⁹⁵ **Գալստյան Մ.**, Հայաստանի Հանրապետության բնակչության աշխատանքային միջպետական տեղաշարժերը (ըստ էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության նյութերի), Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, այսուհետ՝ ՌԱՀՀԿ, Եր., 1998, էջ 4:

⁹⁶ Освоение целины, <http://www.agrotrek.ua/osvoenie-tselini.html> (06.04.2016).

⁹⁷ **Աղայան Էդ.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976, էջ 1178:

«Աշխատանքային միգրացիա» եզրույթի փոխարեն ժողովրդի շրջանում հաճախ օգտագործվում է «արտագնացությունը», որը, ըստ բացատրական բառարանի, նշանակում է ուրիշ տեղ գնացող, իր մշտական վայրից այլ տեղ մեկնող, այլ տեղում աշխատանք կատարող, աշխատելու նպատակով տեղից տեղ գնացող⁹⁸:

Մասնագիտական գրականությունում «սեզոնային միգրացիա», «սեզոնային միգրանտներ» եզրույթները հաճախ գործածվում են այն մարդկանց նկատմամբ, որոնք տարվա որոշակի սեզոնի՝ հատկապես վաղ գարնանից մինչև ուշ աշուն, մեկնում են հանրապետությունից դուրս աշխատանքի և այնուհետև վերադառնում:

Այդ համատեքստում անդրադառնանք նաև «շրջանառու միգրացիա» (circular migration) եզրույթին, որը վերջին տարիներին կիրառվում է միգրացիայի միջազգային կազմակերպության հարացույցում: Այն սահմանում է շրջանակային միգրացիայի այնպիսի մոդել, երբ միգրանտները աշխատանքային գործունեություն իրականացնելու նպատակով մեկնում են այլ երկիր, այնուհետ վերադառնում մշտական բնակության երկիր և կրկին մեկնում:

Այսպիսով, տարատեսակ մեկնաբանությունների տեղիք չտալու և հասկացությունների ոլորտում հստակություն մտցնելու նպատակով աշխատությունում որպես հոմանիշ ընդունելի ենք համարում «աշխատանքային միգրացիա» և «արտագնացություն» եզրույթների կիրառումը և այդ գործընթացի հետևանքով առաջ եկած սոցիալ-մշակութային հետևանքների ուսումնասիրությանը: Բայց այստեղ պետք է հավելենք մի կարևոր նկատառում, որ աշխատությունը վերաբերում է միայն այն միգրանտներին, որոնք տնտեսական գործունեություն իրականացնելու նպատակով մասնակցում են Հայաստանի սահմաններից դուրս արտաքին աշխատանքային միգրացիայի գործընթացներին: Այստեղ նկատի ունենք նաև այն աշխատանքային միգրանտներին, որոնք երկարաժամկետ (մեկ տարի և ավելի) կամ կարճաժամկետ (մինչև մեկ տարի) աշխատանք գտնելու նպատակով մեկնել են հանրապետությունից:

Հետազոտական աշխատանքի ընթացքում ելակետային են եղել հետևյալ մոտեցումները.

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 142:

- **Վարչական:** Միգրացիայի կառավարման վարչական մոտեցումը հիմնվում է երկու կարևոր հարացույցի վրա. ա) հասարակությունը, որում առանձին անհատների, ընտանեկան, էթնիկ, սոցիալական, համայնքային և այլ միավորների կապերը թույլ են. բ) անհատները ցանկացած ժամանակ քաղաքական որոշումներին հիման վրա կարող են վերաբնակեցվել աշխարհագրական այլ տարածքում, նույնիսկ առանց բռնի տեղահանման: Դրա համար խթան են ծառայում բարոյական, գաղափարախոսական, քաղաքական և տնտեսական միջոցները: Վարչական մոտեցումը չի կարևորում և բացառում է մարդկանց միգրացիոն վարքագծի գիտական ուսումնասիրությունը: Այս մոտեցման շրջանակում քննարկման է արժանի խորհրդային հասարակության զարգացման վաղ փուլում Կառավարության որոշումների միջոցով կազմակերպված ձևով որակյալ աշխատուժի հավաքարման և Միության տարբեր տարածքների շինարարական խոշոր ոլորտներում աշխատելու և վերաբնակեցվելու խնդիրը: Այս առումով ուշագրավ է նաև, թե արդի պայմաններում Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունների և նրանց պետությունների վարած միգրացիոն վերաբնակեցման քաղաքականությունը ինչ ազդեցություն է ունեցել Հայաստանից նրանց արտաքին աշխատանքային միգրացիոն հոսքերի ձևավորման գործում: Նույն մոտեցման համատեքստում է նաև Ռուսաստանի Դաշնության՝ «Հայրենակիցներ» հատուկ պետական ծրագիրը, որը հնարավորություն է ընձեռում նախկին խորհրդային տարածքում ծնված աշխատունակ բնակչությանն աշխատելու և ապրելու այդ երկրում:
- **Պոզիտիվիստական:** Այս մոտեցումը յուրաքանչյուր առանձին անհատի կամ ընտանիքի միգրացիոն վարքագիծը դիտարկում է որպես անհատական ընտրության արդյունք՝ կապված աշխարհագրական, տնտեսական, էկոլոգիական և այլ գործոնների հետ: Այն հիմնվում է դասական տնտեսագիտական տեսության՝ «տնտեսական մարդու» հայեցակարգի վրա: Որպես կարևոր

միգրացիոն վարքագծի ձևավորման հիմք՝ հանդես են գալիս անհատների կամ ընտանիքների շահագրգռվածությունը և դրա շնորհիվ նրանց կենսամակարդակի բարելավումն ու եկամուտների բարձրացումը: Պոզիտիվիստները միգրացիոն վարքագծի ձևավորման կարևոր գործոն են համարում ընտանիքի կամ անհատի դիրքի և առաջին հերթին եկամուտների բարձրացման շահագրգռվածությունը: Այս մոտեցման շրջանակում կարևորում ենք աշխատանքային միգրանտների վարքագծի ձևավորման վրա ազդող սոցիալ-տնտեսական և մշակութային գործոնների քննարկումը: Նշենք նաև միգրացիայի համար ընդունող երկրների ունեցած ձգողականության գործոնները և վերլուծենք այնտեղ միգրանտների համար առկա գրավիչ հնարավորությունները:

- **Սոցիոլոգիական մոտեցում**⁹⁹: Ըստ այդմ՝ մարդկանց միգրացիոն վարքագծի վրա ազդում է ոչ միայն նրանց անհատական նախապատվությունը, այլև էական են այն սոցիալական խմբերը, որոնց նրանք պատկանում են, ինչպես նաև այն ռեֆերենտ խմբերը (նաև էթնիկ), որոնց նորմերին նրանք կողմնորոշված են: Ատենախոսությունում Հայաստանում գտնվող բնակչության համար որպես ռեֆերենտ հանդես են գալիս իրենց գործունեությանը տեղի բնակչության միգրացիոն վարքագծի ձևավորման վրա ազդող աշխատանքային միգրացիոն խմբերը:
- **Էթնոսոցիոլոգիական**: Ըստ այս մոտեցման՝ աշխատանքային միգրացիայի շարժունության առանձնահատկությունները քննարկվում են հայերի և հայաստանաբնակ տարբեր ազգային փոքրամասնությունների շրջանում՝ էթնիկ և պատմական զարգացման գործոնների տեսանկյունից: Այստեղ արժևորվում է այն հիմնախնդիրը, թե միգրացիայի ոլորտում հայ ժողովր-

⁹⁹ Մոտեցում ասելով՝ հասկանում ենք տեսական սկզբունքների վրա հիմնված ռազմավարությունը կամ ընթացակարգերի ամբողջությունը, որն ընկած է որոշակի մեթոդի ընտրության հիմքում և կապում է մեթոդի ընտրությունը և ակնկալվող արդյունքները: Տե՛ս **Թադևոսյան Գ.**, Որակական սոցիոլոգիական հետազոտություններ. Տեսություն, մեթոդաբանություն և մեթոդ, Եր., 2006, էջ 69:

դի՝ սերնդեսերունդ ձևավորած և փոխանցվող մշակութային առանձնահատկություններն ինչպես են արտացոլվում նրանց վարքագծում, և միգրացիան ինչ ազդեցություն է թողնում էթնոսի կառուցվածքի, ավանդույթների և միջէթնիկ հարաբերությունների վրա: Այսինքն՝ Հայաստանի բնակչության շրջանում աշխատանքային միգրացիայի երևույթը քննարկվելու է նրա մշակույթում գերիշխող վարքի կանոնների և արժեքների տեսանկյունից, որտեղ կարևորվում են նաև տեղաշարժերի վերաբերյալ ձևավորված ավանդական մոտեցումները: Իսկ հիմքում միգրացիայի մեխանիզմների ուսումնասիրության նոր և առավել խորքային մոտեցումներն են՝ հաշվի առնելով այդ ոլորտում հայ էթնոսի պատմական ավանդույթները և միգրացիոն փորձը¹⁰⁰:

Նշված մոտեցումները հնարավորություն են տալիս անհատական, ընտանեկան, էթնիկական և հասարակության մակարդակով բացահայտելու ՀՀ-ում աշխատանքային միգրացիայի ունեցած սոցիալ-մշակութային մի շարք կարևոր հիմնախնդիրներ և կատարելու դրանց լուծմանը միտված առաջարկներ:

¹⁰⁰ Арутюнян Ю.В., Дробижеева Л.М., Сусоколов А.А. Этносоциология, М., 1999, с. 86-93.

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՃԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՁԱՐԳԱՑՄԱՆ

ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

2.1.

Աշխատանքային միգրացիան հայոց մեջ
(XIX դարի երկրորդ կես–XX դարի սկիզբ)

Հայաստանում արտագնացությունն ունի իր պատմական զարգացման ավանդույթները, որի քննարկումը հնարավորություն կտա ստանալու հարուստ համեմատական նյութ դրա պատճառների, կազմի, մեկնման ժամկետների և այլ հիմնախնդիրների վերաբերյալ: Այն իր հերթին կարող է նպաստել ժամանակակից աշխատանքային միգրացիայի մի շարք հարցերի պարզաբանմանը:

Արտագնացությունը, որը Հայաստանում մեծ մասշտաբներ ընդունեց սկսած XIX դարի երկրորդ կեսից, առաջին հերթին պայմանավորված էր հայ գյուղ ներթափանցած կապիտալիստական հարաբերություններով և ազգային մի շարք գործոններով:

Առաջին՝ Հայաստանը գերազանցապես ագրարային երկիր էր, որի բնակչության 90%-ն զբաղված էր գյուղատնտեսության մեջ: Գյուղատնտեսությունն այստեղ աչքի էր ընկնում իր զարգացման միակողմանիությամբ՝ հողագործության մեջ գյուղական բնակչության բացարձակ թվի անընդհատ աճի տեմպերով: Նման պայմաններում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով գյուղում սկիզբ առած սոցիալական շերտավորման գործընթացը հանգեցրեց նրան, որ գյուղացիության մեծ մասը զրկվեց արտադրության միջոցներից և ստիպված էր աշխատանք փնտրել արդյունաբերական խոշոր կենտրոններում: Աշխա-

տուժի առաջարկի և պահանջարկի միջև առաջացած խզումը հանգեցրեց հարաբերական գերբնակչության առաջացման, որն էլ զբաղվածության ելքը տեսնում էր արտագնացության մեջ¹⁰¹:

Երկրորդ՝ այն պայմանավորված էր Հայաստանի զարգացման պատմական առանձնահատկություններով, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի բնակչության զանգվածային ներգաղթով: Այդ շրջանում Արևելյան Հայաստանի բնակչության թիվն աճում էր ոչ միայն հայերի, այլև տարբեր էթնիկ ընդհանրությունների՝ քրդերի, եզդիների, ասորիների, ռուսների հաշվին: Վերջիններս վերաբնակվեցին Լոռիում և Սևանա լճի ավազանում¹⁰²: Այդ տեղաշարժերը, անշուշտ, հետագայում ազդեցին Արևելյան Հայաստանի բնակչության աճի տեմպերի բարձրացման վրա:

Երրորդ կարևոր պատճառը կարելի է համարել Արևելյան Հայաստանի գյուղացիության հողագրկության կամ հողի պակասի խնդիրը. «Հողի սակավության պատճառով գյուղացիների տնտեսական դրությունը շատ աննախանձելի է, շատ շատերը գնում են Թիֆլիս և Բաքու մշակություն անելու»¹⁰³: Աշխատանքային գործիքների, լծկան անասունների, հողի, սերմնացուի պակասը նրանցից շատերին ստիպում էր բռնելու արտագնացության ճանապարհը¹⁰⁴: Ազգագրագետ Ե.Լալայանը, անդրադառնալով Վարանդայի գավառին, այդ կապակցությամբ նշում է, որ երկրագործները, որոնք չունեն եզներ, գործիքներ և բավականաչափ հող, բայց ունեն շատ պարտքեր, ստիպված թողնում են իրենց ծննդավայրը երկար ժամանակով կամ պանդխտում են շրջակա գյուղեր՝ նրանց դաշտերում աշխատելու համար, և կամ վերջապես, եթե հնարավոր է, աշխատում են իրենց համագյուղացիների մոտ»¹⁰⁵:

Չորրորդ պատճառը ցարական կառավարության հարկային քաղաքականության ուժեղացումն էր: XIX դարի 80-ական թվականներին

¹⁰¹ **Խոջաբեկյան Վ.**, Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը (1828-1978), Եր., 1979, էջ 62:

¹⁰² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 134, ց. 81, գ. 2382:

¹⁰³ **Լալայան Ե.**, Նոր-Բայազետի Գառա կամ Գեղարքունիք, ԱՀ, էջ 146:

¹⁰⁴ **Լալայան Ե.**, Վարանդա, ԱՀ, գիրք Բ, էջ 80:

¹⁰⁵ **Լալայան Ե.**, Վարանդա, էջ 85:

մի քանի անգամ աճեց գյուղացիների ինչպես ուղղակի, այնպես էլ անուղղակի հարկերի թիվը: Այսպես, 1900 թ. հունիսի 12-ի հողային օրենքով ուղղակի տուրքերը Երևանի նահանգում աճեցին 48.5%-ով, իսկ Կարսի մարզում՝ 50%-ով¹⁰⁶:

Հինգերորդ՝ գյուղացիների շրջանում օրեցօր աճող՝ մեծ չափերի հասնող պարտքերը: Ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ XX դարի սկզբին հարաճող պարտքեր ունեին Արարատյան դաշտի՝ 95, Զանգեզուրի գավառի՝ 8, Սիսիանի՝ 65, Կարսի մարզի՝ 75, Նոր Բայազետի գավառի բնակչության 95%-ը¹⁰⁷:

Վերը քննարկված գործոնների պատճառով գյուղացիները տնտեսական վատթար վիճակում էին՝ ծայրահեղ կարիքի ու աղքատության մեջ, և ստիպված էին բռնելու արտագնացության ուղին: Մ. Նալբանդյանը, անդրադառնալով արտագնացություն ծնող պատճառներին, նշում էր. «Աղքատությունը ստիպում է նորան թողնելու յուր տունը, յուր ընտանիքը, յուր ամուսինը, յուր զավակները և գնալ Պոլիս կամ այլ քաղաք աղքատությունից ազատվելու համար: Բայց այդ տեղում ևս նորան հանդեպ է դուրս գալիս էապես նույն աղքատությունը, գուցե մի փոքր քաղաքային ամոք կերպարներով»¹⁰⁸:

Արտագնացությունը բնակչության մեծամասնության համար ծառայել է որպես ընտանիքի նյութական նվազագույն պահանջմունքները բավարարելու կարևորագույն աղբյուր՝ միաժամանակ կապելով առևտրաարդյունաբերական խոշոր քաղաքների հետ¹⁰⁹:

Արևելյան Հայաստանից արտագնա աշխատանքի մեկնողների քանակի, ուղղվածության, տարիքային և սոցիալ-մասնագիտական կազմի, ինչպես նաև տևողության ժամկետների վերաբերյալ մեզ հասած վիճակագրական տեղեկությունները կցկտոր են և ոչ ամբողջական: Սա պա-

¹⁰⁶ **Զաւարեան Ս.**, Հողային տուրքը և հարկերը Կովկասում, «Մուրճ», 1901, N5, էջ 273:

¹⁰⁷ «Մշակ», 1909, N152, 1910, N150:

¹⁰⁸ **Նալբանդյան Մ.**, Երկեր, հ. 4, էջ 64:

¹⁰⁹ **Գալստյան Մ.**, Սեզոնային արտագնացության հիմնական գործոնները Հայկական ԽՍՀՄ-ում (ըստ էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության նյութերի), ԼՀԳ, Եր., 1989, N 4, էջ 46-54:

տահական չէ, քանի որ արտագնա աշխատանքը, լինելով տարերային գործընթաց, դժվարությամբ էր հաշվառվում: Պաշտոնական այս կամ այն տվյալի համար հաճախ հիմք էր ծառայում արտագնացության համար գյուղացու ստացած անձնագիրը, որը, ինչպես նկատում են որոշ հեղինակներ, նվազեցնում էր Հայաստանից մեկնող արտագնացների թիվը¹¹⁰: Արտագնացությունը կրում էր սեզոնային բնույթ: Գյուղացիները, չկտրվելով գյուղատնտեսությունից ինչպես հանրապետության ներսում, այնպես էլ դրանից դուրս, խմբովին կամ անհատապես արտագնացության էին մեկնում ձմռանը՝ գյուղատնտեսական սեզոնի ավարտից հետո, և ընդգրկվում տարբեր տեսակի աշխատանքներում: Իսկ արտագնացների որոշ մասն էլ, որոնք մեկնում էին արդյունաբերական խոշոր կենտրոններ, այնտեղ մտնում էին երկար տարիներ կամ հաստատում մշտական բնակություն՝ դառնալով արդյունաբերական ձեռնարկությունների կադրային բանվորներ, իրենց կապերը, սակայն, չխզելով հայրենի գյուղի հետ: Արտագնացության այս ձևը շատ էր տարածված հատկապես այն ընտանիքներում, որտեղ կար երկու և ավելի աշխատունակ հասակի տղամարդ: Հիմնականում արտագնացության էր մեկնում ընտանիքի երիտասարդ կամ ամուսնացած տղաներից մեկը, և հաճախ ընտանիքի անդամների միջև տեղի էր ունենում աշխատանքի բաժանում՝ պանդխտության մեկնողը պետք է դրսում դրամ վաստակեր, իսկ տանը մնացողը՝ վարեր տնտեսությունը:

Գյուղացիների հետ արտագնացության էին մեկնում նաև արհեստավորները, որոնք շուկայի նեղացման պայմաններում ստիպված էին մեկնել այլ վայրեր՝ իրենց արհեստները կիրառելու: Արտագնացությունը հատկապես բարձր տոկոս էր կազմում որմնադիրների, ատաղձագործների, հյուսների, բրուտների և ներկարարների շրջանում: Օրինակ՝ Նոր Բայազետի գավառում, որտեղ շատ էր ներկարար արհեստավորների

¹¹⁰ Այդ հարցերով զբաղվող Դանիելովիչի կարծիքով՝ XIX դարի վերջին ամեն տարի Հայաստանից մեկնող արտագնացների թիվը հասնում էր 10-15 հազար մարդու, իսկ ըստ տնտեսագետ Ա. Բադալյանի՝ այդ թիվը նվազեցված է, քանի որ գյուղացիները մեկնում էին նաև գյուղի ավագի տված վկայագրերով: Տե՛ս **Бадалян А.** Население Армении со времени присоединения ее к России и до наших дней // Вестник Общественных наук АН Арм ССР, 1953, N5, с. 60:

թիվը, հողագործական աշխատանքները վերջացնելուց հետո նրանցից 70-ը մեկնում էին Թիֆլիս կամ այլ վայրեր՝ արհեստով զբաղվելու¹¹¹։ Կամ զանգեզուրցիները, որոնք բրուտագործության մեծ վարպետներ էին, իրենց արհեստները կիրառում էին Հայաստանի տարբեր շրջաններում¹¹²։ Ըստ վիճակագրական տվյալների՝ XIX դարի 60–80-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանի տարբեր գավառներից մեկնող արտագնացների թիվն աննշան էր։ Օրինակ՝ այդ տարիներին Նոր Բայազետի գավառից արտագնացության է մեկնել 270 մարդ, Նախիջևանից՝ 150, Օրդուբադից՝ 220, Երևանից՝ 100¹¹³, 1870-ական թվականներին նշված 4 գավառներից՝ շուրջ 2500 մարդ¹¹⁴։

Ազգագրագետ Ե. Լալայանը, անդրադառնալով Շարուր-Դարալագյազի բնակչության տեղաշարժերին, նշում էր, որ «Արփաչայի հովտի գյուղերի բնակիչները հիմնականում հպանդիստում էին Բագու և Թիֆլիս»¹¹⁵, աշխատելու։ Հյուսիսային և հարավային Վայոց ձորի գյուղերից, որոնց բնակիչները ներգաղթել էին Պարսկաստանի Սալմաստ գավառից և նախկինում զբաղվել խաղողագործությամբ, «...այժմ առևտրի համար գնալով Ռուսաստան (առավելապես Արմավիր) թե՛ հարստություն և թե՛ որոշ քաղաքակրթություն են բերած գյուղ։ Գրեթե բոլորը գրագետ են և ստանում են մի քանի լրագիր։ Փող կամ հին Բոր գյուղի բնակիչները... պարապում են առևտրով՝ Ռոստովում, Արմավիրում և այլ տեղեր խանութներ բաց անելով։ Գյուղում տղամարդիկ շատ քիչ կան, մանավանդ ձմռանը, և կանայք չափազանց ընտելացել են ինքնուրույն կյանքին»¹¹⁶։ Ինչպես տեսնում ենք, արտագնացների միջոցով քաղաքային և այլեթնիկ մշակույթի նոր տարրեր էին թափանցում հայ գյուղական միջավայր, որն իր ազդեցությունն էր թողնում նրանց սոցիոնորմատիվ վարքագծի վրա։

¹¹¹ **Լալայան Ե.**, Նոր-Բայազետի Գալատ կամ Գեղարքունիք, էջ 136։

¹¹² **Լիսիցյան Ս.**, Զանգեզուրի հայերը, էջ 163։

¹¹³ Сборник статистических сведений о Кавказе, Тифлис, 1869, т.1, отдел 3, с. 33, 49, 54, 59, 67.

¹¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 891, թ. 18, 27, 35։

¹¹⁵ **Լալայան Ե.**, Շարուր-Դարալագյազի գալատ, էջ 254։

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 273, 292։

Արտագնացների թիվը զգալիորեն աճեց Արևելյան Հայաստանում 1880-ական թվականներից: Ըստ «Նոր-դար» թերթի տվյալների՝ 1884 թվականին 10 ամսվա ընթացքում Զանգեզուրի միայն 36 գյուղերից Բաքու և այլ վայրեր արտագնացության էր մեկնել 2608 մարդ¹¹⁷, Շարուր-Դարալագյազի գավառից՝ աշխատունակ բնակչության 10%-ը¹¹⁸:

Աղյուսակ 1

*Կյուղացիության արտագնացության փնմայերը
Նոր Բայազետի գավառում 1880-ական թվականներին*¹¹⁹

Նոր Բայազետի գավառ	Բնակչություն			մեկամյակների թիվը	Արտագնացների թիվը (%)	
	ընդամենը	այդ թվում՝ արական սեռի			այդ թվում	
		ընդամենը	նրանցից աշխատունակները		տղամարդիկ	աշխատունակ տղամարդիկ
Գավառի հարավարևմտյան մաս	38495	19449	6400	2230	11.5	34.8
Գավառի հյուսիսարևելյան մաս	45721	23791	10500	5065	21.2	48.0
Ընդամենը	84216	43240	16900	7295	16.8	43.1

Նոր Բայազետի գավառի հարավարևմտյան և հյուսիսարևելյան մասերից Երևանի նահանգի այլ վայրեր, այնպես էլ նահանգից դուրս արտագնացության էր մեկնում աշխատունակ բնակչության համապատասխանաբար 34,8 և 48,0%-ը: Նույն աղբյուրից նաև տեղեկանում ենք, որ այդ տարիներին տղամարդկանց հետ արտագնացության են մեկնել նաև կանայք, որոնց քանակի վերաբերյալ չկան վիճակագրական հավաստի տվյալներ. «Մշտական վաստակի է մեկնում,—գրում է Պարվիցկին,—մի քանի գյուղերի բնակչություն, որոնք գարնանը կամ աշնանը

¹¹⁷ Մի հայեացք այժմեան Զանգեզուր գավառի գուղացիոյ տնտեսական դրութեան վերայ, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1885, N139:

¹¹⁸ «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», Тифлис, 1886, т.I,ч. II, с. 140.

¹¹⁹ «Материалы.....» т. I, Тифлис, 1885, с. 345; т.IV, ч. II, Тифлис, 1886, с. 49.

ազատ են լինում դաշտային աշխատանքներից... Զաղալու և Գետակ Բուլախ հայկական գյուղերում արտագնացության են մեկնում նաև կանայք, որոնք Շարուր Դարալագյազի և Երևանի գավառներում զբաղվում էին միայն բամբակի հավաքման աշխատանքներով»¹²⁰:

Երևանի նահանգի հետ համեմատած՝ արտագնացության բարձր տեմպեր են դիտարկվել նաև Լեռնային Ղարաբաղի¹²¹ և Գանձակի գավառներում, որոնք XIX դարում Ելիզավետպոլի նահանգի կազմում էին¹²²: Այսպես, «Մշակ» թերթի էջերից տեղեկանում ենք, որ Գանձակի գավառից պանդխտությունը տարածված է Բաքու, Գանձակ, Բաթում, մասամբ և Թիֆլիս քաղաքներում, գերմանաբնակ Ելենենդորֆում, ինչպես նաև զգալի չափով՝ Գետաբեկի և Ղարաքանդի հանքագործարանում:

Պանդուխտները պարապում են զանազան արհեստներով, ինչպես, օրինակ, փականագործությամբ՝ Բաքվում, խոհարարությամբ՝ Ղարաքանդում, դերձակությամբ և հյուսնությամբ՝ Թիֆլիսում¹²³: Նույն մամուլից տեղեկանում ենք, որ պանդխտության հոսքը բավական մեծ էր նաև Ղազախի գավառից. այստեղից հիմնականում մեկնում էին Բաքու և Անդրկովկասի քաղաքներ: Ըստ հոդվածագրի՝ այն կարծես քրոնիկ հիվանդություն էր դարձել գավառի բոլոր գյուղերի բնակչության համար՝ վարակելով անգամ 40–50 տարեկաններին. «Մինը շտապում է այնտեղ անխիղճ վաշխառուին իր դռնից կտրելու, երկրորդի ծերունի ծնողներն են քաղցած, կին ու զավակները տկլոր, նրանց պիտի պահել, իսկ երրորդը լսել է այնտեղ փող շատ կայ, մարդիկ շուտ են հարստանում»¹²⁴: Հեղինակն անդրադառնում է նաև պանդուխտի և նրա ընտանիքի վրա այդ երևույթի ունեցած հետևանքներին. «Եվ ահա չանցած մի քանի ամիս՝

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 345:

¹²¹ **Мкртчян А.** Общественный быт армян Нагорного Карабаха (вторая половина XIX-начало XXвв), Ер., 2010, с. 56-59.

¹²² Нагорный Карабах, Историческая справка (ред. Галоян Г.А., Худавердян К.С.), Ер., 1988, с. 16.

¹²³ **Յակոբյանց Ս.**, Պանդխտությունը Գանձակի գավառում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1899, N119:

¹²⁴ **Սաթիկեան Յ.**, Նամակ Ղազախի Գավառից, «Մշակ», Թիֆլիս 1900, N 25:

վերադառնում է նա տուն՝ դեղնած, նիհարած և զանազան վարակիչ հիվանդություններով ծանրաբեռնված, ահա նրա բերածը քաղցած ծնողների և մերկ գավակների համար: Եթե պատահում է մի քանի մանեթ էլ է բերում, այդ էլ ինչպես գյուղացիքն են ասում, «Յօրդանի տակին է ուտում»: «Մշակ» թերթի մեկ այլ համարից տեղեկանում ենք, որ Հին Նախիջևանի գավառի Կուլիբեկդիզա գյուղն ուներ 40 տուն, բոլորն էլ աղքատ, այդ իսկ պատճառով նրանցից յուրաքանչյուրը Ռուսաստանի քաղաքներում ուներ մեկ կամ երկու պանդուխտ. «Երբ ձմեռը վրա է հասնում, և երբ խղճուկ գեղջկուհին ամեն բան պատրաստում վերջացնում է, այդ ժամանակ պանդխտությունից վերադառնում է նրա կամ ամուսինը, կամ որդին և շատ անգամ ամբողջ ձմեռը հարբեցողությամբ և թղթախաղով անցկացնելուց հետո՝ զարնանը նորից շտապում է իր սիրած պանդխտավայր: Կան նաև այնպիսիները, որ տարիներով չեն վերադառնում, կարծես նրանց հիշողության մեջ մեռնում է տուն-տեղ, կին, երեխա: Բարեբախտաբար, այդպիսիների թիվը սակավ է»¹²⁵:

XIX դարի 90-ական թվականներին արտագնացությունն ընդունեց մեծ մասշտաբներ: 1891 թվականին միայն Երևանի, Սուրմալուի և Նախիջևանի գավառներից մեկնել է 4546 մարդ, 1892-ին՝ 4655, 1893-ին՝ 5326 մարդ¹²⁶, իսկ Նոր Բայազետի գավառից, ինչպես նկատում է տնտեսագետ Մ.Ա. Ադոնցը, արտագնացության է մեկնել աշխատունակ տղամարդ բնակչության 18–20%-ը¹²⁷: «Արտագնա զբաղմունքը, — գրում է Երևանի նահանգապետը, — տարեցտարի ընդունում էր ավելի ու ավելի նշանակալի չափեր: 1898 թվականին տարբեր քաղաքներ (Թիֆլիս, Բաքու, Բաթում և այլն) աշխատանքի է մեկնել 2000 մարդ»¹²⁸:

Արտագնացության նման տեմպերը պայմանավորված էին 1892–1894 թվականներին երկրում բռնկված սովով: Այդ գործընթացին խթանեց նաև հաղորդակցման ուղիների ընդլայնումը: Թիֆլիս-Բաքու և Թիֆ-

¹²⁵ Նամակ Հին գավառից Նախջևանի, «Մշակ», Թիֆլիս, 1900, N 45:

¹²⁶ Адонц М. А. Указ. соч., с. 354

¹²⁷ Там же, с. 354.

¹²⁸ Обзор Эриванской губернии за 1908г., Эривань, 1909, с. 8. Այդ մասին տե՛ս նաև **Համբարյան Ա.**, Արևելյան Հայաստանի գյուղացիության արտագնացության մասին // ԼՀԳ, 1985, N 8, էջ 26:

լիս-Ալեքսանդրապոլ-Երևան երկաթուղային գծի կառուցումով Երևանը միացվեց Անդրկովկասի խոշոր արդյունաբերական կենտրոններին: Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ «Բագու-Թիֆլիզյան երկաթուղու գիծն բացելուն պես Ղարաբաղի, Շամաքու, Թիֆլիզի, Գանձակի, Երևանի և ուրիշ տեղերի գյուղացիք վազեցին Բագու....»¹²⁹: Ճանապարհներ կառուցվեցին և վերանորոգվեցին Երևանի նահանգի ներսում:

Արտագնացությանը մասնակցում էին ոչ միայն հայեր, այլև այնտեղ ապրող տարբեր էթնիկ խմբեր՝ քրդեր, ռուսներ, հույներ: Անդրադառնանք Արևելյան Հայաստանում բնակվող քուրդ ընտանիքների արտագնացության խնդիրներին: XX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանում քրդերի թիվը հասնում էր 37 հազ. մարդու, որից 60%-ն ապրում էր Էջմիածնի, Սուրմալուի և Ալեքսանդրապոլի գավառներում: Նրանք իրենց տրամադրության տակ ունեին 192.307 դեպյատին հողաբաժին և 8.483 դեպյատին վարելահող¹³⁰: Քրդերի 27.4%-ը վարում էր նստակյաց, իսկ 72.6%-ը՝ քոչվորական և կիսաքոչվորական կյանք¹³¹: Հիմնականում զբաղվում էին անասնապահությամբ:

Աղյուսակ 2

Քուրդ ընտանիքների եկամրի ձևավորման աղբյուրները XX դարի սկզբին¹³² (%)

Գավառներ	Անասունների վաճառքից	Արտազևա գրադմուկքից	Տնայնագործական աշիեստներից	Փոխառությունից	Ամբողջը
Սուրմալու	42.0	28.0	7.0	23	100.0
Էջմիածին	50.0	44.3	5.7	–	100.0
Ալեքսանդրապոլ	18.7	11.3	13.8	56.2	100.0

¹²⁹ Հովսեփյան Ղ., Ակնարկներ ուտիացի և մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիս, Հերմէս, 1904, էջ 26:

¹³⁰ Пичикян Г. Народное хозяйство и кооперация Армении, Тифлис, 1927, с. 31.

¹³¹ Там же, с. 31.

¹³² Там же, с. 33.

Ըստ աղյուսակ 2-ի տվյալների՝ նշված գավառներում բնակվող քրդերի շուրջ մեկ երրորդի եկամուտները ձևավորվում էին արտագնա զբաղմունքից: Նրանք հիմնականում հայկական գյուղերում կամ հարուստ քրդերի մոտ զբաղվում էին անասնապահությամբ, իսկ որոշ մասն էլ ընդգրկված էր դաշտային աշխատանքներում կամ բեռնակրություն էր անում¹³³:

Ինչ վերաբերում է ռուս աղանդավորներին և հույներին, ապա նրանք ևս գյուղատնտեսական սեզոնը վերջացնելուց հետո մեկնում էին արտագնա աշխատանքի: Եթե ռուս աղանդավորները գերադասում էին զբաղվել կառապանությամբ և խոշոր խճուղիներում քառանիվ սայլերով բեռնափոխադրումներ կատարելով, ապա հույները, որպես բարձր որակավորում ունեցող քարտաշներ, մեկնում էին աշխատելու երկաթուղային խոշոր շինարարություններում կամ պետական կառույցներում: Վերջիններիս միջին աշխատավարձը 4-5 ամսվա ընթացքում տատանվում էր 120-200 ռուբլու, իսկ սևագործ բանվորներինը՝ 40-100 ռուբլու սահմաններում¹³⁴:

Արտագնացության չափերը մեծ էին նաև Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության ներքո գտնվող Արևմտյան Հայաստանում: Չխորանալով մանրամասների մեջ՝ համեմատության համար նշենք, որ, ըստ Ա. Հովհաննիսյանի բերած ոչ լրիվ տվյալների, 26 տարվա ընթացքում արտագնացների թիվն այստեղ աճեց մոտավորապես չորս անգամ¹³⁵: Եթե 1860-ական թվականներին այն 15 հազ. մարդ էր, ապա 1886-ին միայն Կ. Պոլսում նրանց թիվը հասավ 50-60 հազարի: Միայն 1878թ. արտագնացության է դիմել Վանի գավառից 3800, Մուշի գավառից՝ 1700, Սդերի գավառից՝ 5000, Քըղիի գավառից՝ 300, Բիթլիսի գավառից՝ 2800, Քեմալիի գավառից՝ 2000, Դերջանի գավառից՝ 1000 մարդ¹³⁶: Այդ թվականներին, ըստ Բաֆֆու, պանդուխտների թիվը Պոլսում հասնում էր 45 հազ. մարդու¹³⁷:

¹³³ Там же, с. 33.

¹³⁴ Обзор Эриванской губернии за 1904г., Эривань 1905, с. 12-13.

¹³⁵ Հովհաննիսյան Ա., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, Եր., 1955, հ. 1, էջ 229-230:

¹³⁶ ՀՍՍՀ ԳԱ գրականության և արվեստի ինստիտուտի Թ. Ազատյանի արխիվ, գ. 40, թ. 6, գ. 57, թ. 87, գ. 59, թ. 7:

¹³⁷ Բաֆֆի, Տաճկահայք, էջ 81:

«Մշակ», «Արձագանք» պարբերականի էջերից տեղեկանում ենք, որ յուրաքանչյուր ընտանիք ուներ մեկ-երկու և նույնիսկ չորս-հինգ պանդուխտ: Մուշի Խասս գյուղից (250 տուն) արտագնացության էր մեկնում 300–400 մարդ, Նորաշենից (200 տուն)՝ 300 մարդ և այլն¹³⁸: Նրանք հիմնականում մեկնում էին Կ.Պոլիս, որտեղ զբաղվում էին ջրկիրությամբ, բեռնակրությամբ: Բացի Կ.Պոլսից, աշխատում էին նաև Սիրիայի մահուդի ձեռնարկություններում, Կեսարիայի կտավագործական արհեստանոցներում, Ադանայի բամբակի պլանտացիաներում: Ծանր էին նրանց ինչպես աշխատանքային, այնպես էլ կյանքի պայմանները: Արտագնացները գիշերում էին հրապարակներում և կեղտոտ իջևանատներում: Այդ ամենը հանգեցնում էր նրան, որ հաճախ պանդուխտի կյանքն ընդհատվում էր արտագնա աշխատանքի վայրում: Այսպես, Ե. Լալայանը, բնութագրելով վանեցիներին, նշում է. «Վանեցու մի յուրահատկությունն էլ այն է, որ ագուլեցու նման սիրում է գաղթել, ընտանիքը Վանում գրեթե անխնամ թողած նա երկար տարիներ դեգերում է Պոլիս, Տրապիզոն, Ամերիկա, Թիֆլիս, Բաքու և աշխարհի բոլոր կողմերը»¹³⁹: Իսկ Մ. Փորթուգալյանի տվյալներով՝ միայն Պոլսում վանեցի պանդուխտների թիվն այդ շրջանում մոտ 20 հազ. մարդ էր¹⁴⁰: Ըստ նույն աղբյուրի՝ միայն Պոլսում մութ ու խոնավ նկուղներում մեռնող պանդուխտների թիվը հասնում էր 1700 մարդու, որոնց վերաբերյալ արևմտահայերի շրջանում լայն տարածում ունեին «ղարիքի» և «անտունի» թեմայով երգերը: Պանդխտության մեկնողն էլ, հայրենիքում մնացողն էլ գիտակցում էին, որ օտարության մեջ ավելի վատթար վիճակ է սպասվում պանդուխտին, որ նա կանչի վերադառնալու, կան էլ, եթե վերադառնալու է, հյուծված, աշխատանքի համար անպետք, անընդունակ է լինելու¹⁴¹: Այդ թեմաներին բնորոշ են օտարության մեկնողի և նրա հարազատների հրաժեշտի, կարոտի, տառապանքի, հիվանդության, մահվան, հայրենիքում հարազատների սպա-

¹³⁸ Նամակ Կ. Պոլսից, Պանդխտութեան հոսանքը, «Արձագանք», 1887, N 18, էջ 269:

¹³⁹ Լալայան Ե., Վասպուրական, Վան, Տոսպ և Հայոց-Ձոր, էջ 118-119:

¹⁴⁰ Հայաստանցիների գաղթականություն և պանդխտություն, «Մշակ», 1877, N61:

¹⁴¹ Հայ ժողովրդական պանդխտության երգեր, էջ 13:

սումների, ինչպես նաև պանդուխտի վերադարձի ու դրա հետ կապված ուրախ ապրումների վերաբերյալ չափածո բանասիրական գործերը:

*Ղարբը պատկել ւ, անճար կրնքայ,
Հեր ու մեր չի կայ, որ հոգսը հոգայ,
Քարերը յօրդան են, ֆօղը դռշակ,
Բարց ու բալիշ չունի նա իր գլխի տակ:*

*Մէր չունի, որ տեղը գցի վերցնէ,
Քիր չունի բարցի էրսը դարցնէ,
Յար էլ չունի հալը, խաթրը հարցնէ:
Վայ են մօրը, որ դարիքին բերել ւ,*

*Քշերը ծիծ ւ փվել, ցերեկը ըրօրել ւ,
Ղարիքը երգերէ երգիր կորել ւ,
Ինքը իրա ճամփէն լալի մոլորել ւ,
Տասը տար կա հեռացել է, կորել,*

*Օտար երգրներ ւ ընգել, կորել,
Ընչանք չմեռնէի, եարս տեսնէի,
Վարթ ու ռէհանի պէս մոտը բանէի¹⁴² :*

Պանդխտի երգեր (Ղարիք հիվանդ)

Արտագնացությունը, լինելով ընդհանուր երևույթ, բնութագրական էր ոչ միայն Հայաստանի, այլև ցարական Ռուսաստանի տարբեր նահանգների համար: Վ. Լենինի գնահատմամբ՝ XIX դարի վերջին կենտրոնական նահանգներից արտագնացության մեկնողների թիվը գերազանցել է 6 միլիոնը¹⁴³: XX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանի չորս գավառներից արտագնացության է մեկնել 134 հազ. մարդ (տե՛ս աղյուսակ 3):

¹⁴² **Լալայեան Ե.**, Բորչալուի գաւառ, էջ 66:

¹⁴³ **Ленин В. И.** Полн. собр. соч., т. 3, с. 573.

Աղյուսակ 3

Արևելյան Հայաստանի գավառներից մեկնաժների թիվը (1901թ.)¹⁴⁴

Գավառների անվանումը	Մեկնողների թիվը
Նոր Բայազետ	5000
Ալեքսանդրապոլ	3 200
Շարուր-Ղարալազյազ	2 200
Նախիջևան	3 000
Ընդամենը	13 400

Ըստ աղյուսակ 4-ի՝ 1901 թվականի հետ համեմատած՝ 1913 թվականին արտագնացների թիվն աճեց մոտ 10 անգամ (48 723 մարդ), իսկ 1914-ին կրճատվեց 15 հազարով՝ ստացված առատ բերքի շնորհիվ։ Երեք տարվա ընթացքում արտագնացության էր դիմել 119.5 հազ. մարդ, որից 37.5%-ը՝ նահանգի սահմաններ, 53%-ը՝ նահանգի սահմաններից դուրս, 5%-ը՝ արտասահման։ Տեմպերը բարձր էին հատկապես լեռնային և նախալեռնային շրջաններում՝ պայմանավորված նաև խիստ բնակլիմայական պայմաններով։ Գյուղատնտեսական սեզոնն ավարտվելուց հետո արտագնացներն աշխատանքի էին ընդգրկվում Երևանի նահանգի ցածրադիր շրջաններում՝ բամբակի պլանտացիաներում, և մնում մինչև բերքահավաքի ավարտը¹⁴⁵։

Արտագնացության չափերը համեմատաբար փոքր էին Արարատյան հարթավայրում, որը համարվում էր Արևելյան Հայաստանի առավել զարգացած տնտեսական կենտրոններից մեկը։

Այստեղ էին կենտրոնացված գյուղատնտեսական թեքում ունեցող մի շարք ձեռնարկություններ, ինչպես նաև արհեստագործական համքարություններ՝ որոշ չափով պայմանավորելով տեղի աշխատանքային ռեսուրսների զբաղվածությունը։ Արարատյան դաշտն աչքի էր ընկնում նաև բերրի հողատարածքներով և ագրոկլիմայական բարենպաստ պայմաններով։

¹⁴⁴ Աղյուսակը կազմված է ըստ Обзор Эриванской губернии за 1901г. (с. 11) տվյալների։

¹⁴⁵ Труды съезда хлопководов в гор. Тифлисе, 1-6 ноября, 1912г., т. II, ч. II, Тифлис, 1914, с. 76.

Աղյուսակ 4
146
Արդյազնացների թիվը Երևանի նահանգում 1912-1914 թթ.

Գավառներ	Գյուղերի թիվը, որոնցից մեկնել են			Մեկնողների թիվը (մարդ.)						Արտերկիր	Տարեկան վաստակը (ռուբ.)				
				Երևանի նահանգի սահմաններում			Երևանի նահանգի սահմաններից դուրս								
	Տարեթվեր			Տարեթվեր			Տարեթվեր			Տարեթվեր					
	1912	1913	1914	1912	1913	1914	1912	1913	1914	1912	1913	1914	1912	1913	1914
Երևան	79	84	84	1758	1912	1859	195	594	562	6	82	120	36230	237400	284900
Էջմիածին	120	120	120	3121	5503	3361	1157	2332	1324	328	26	52	373565	441500	726400
Սուրմալու	126	152	152	820	936	460	751	845	642	150	122	105	151410	162200	119000
Նոր Բայազետ	132	131	123	3049	3619	2893	7361	9308	3697	41	271	76	873780	898000	1140700
Ալեքսանդրապոլ	148	154	154	3821	3121	2440	5237	9331	7776	515	1548	1265	832460	1702400	1897100
Շարուր-															
Դարալագյազ	96	100	100	554	543	542	1750	1863	1289	1	1	–	88950	160600	772100
Նախիջևան	127	120	120	1424	1812	1452	3917	4886	3801	1077	87	61	350285	473700	425100
Շիրակ	828	861	853	14547	17446	13007	20368	29159	19091	2118	2137	1679	2706680	4075800	4670400

146 Աղյուսակը կազմված է ըստ Обзор Эриванской губернии за 1912 г., Эривань, 1913 (с. 14), ...за 1913 г., Эривань, 1914 (с. 16),... за 1914 г., Эривань, 1915 (с. 17) տվյալների:

Նահանգի սահմաններից դուրս արտագնացները հիմնականում մեկնում էին առևտրաարդյունաբերական խոշոր կենտրոններ՝ Բաքու, Թիֆլիս, Բաթում, Գրոզնի, Ելիզավետպոլ, հաճախ նաև՝ Միջին Ասիա, Սիբիր: Արտասահման մեկնող արտագնացները հաստատվում էին Հունաստանում և Ամերիկայում՝ «Խաղաղ օվկիանոսի ափերին, Լոս-Անջելես քաղաքում և նրա շրջակայքում»¹⁴⁷: Զանգվածային այդպիսի արտագնացության հետևանքը լինում էր այն, որ անվերադարձ միգրացիայի պատճառով ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս ավելանում էր հայ գաղութների թիվը¹⁴⁸:

Աղյուսակ 5

*Բաքվի նավթարդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատող բանվորների ընթաննեկան վիճակը՝ ըստ ազգությունների (1897թ.) (%)*¹⁴⁹

Ազգություններ	Ընտանեկան դրությունը			Ապրում է	
	Ամուսնացած	Այրի	Չամուսնացած	Ընտանիքի հետ	Մենակ
Ռուսներ և եվրոպական այլ ազգություններ	79.2	1.6	19.2	73.7	26.3
Հայեր և վրացիներ	46.6	0.4	53.0	25.3	74.7
Կազանի թաթարներ	62.5	0.6	36.9	17.5	82.5
Տեղի թաթարներ	50.0	0.9	49.1	4.7	95.3
Պարսիկներ	62.1	2.5	35.4	8.2	91.8
Լեզգիներ	51.1	1.4	47.5	19.7	80.3

Արտագնա աշխատանքի հաշվին XIX դարի վերջին հայ բանվորների թիվը 20% էր կազմում Բաքվի նավթարդյունաբերական ձեռնարկու-

¹⁴⁷ Նշված վայրերում նրանք կառուցում էին ֆերմաներ, զբաղվում բանջարաբուծությամբ: Նրանց մեջ կային նաև ծանր աշխատանքներ կատարողներ, սակայն վարձատրվում էին շատ ցածր: Չնայած միգրանտներն ապրում էին ծանր պայմաններում, սակայն տարեցտարի նրանց թիվն աճում էր: Стн Итоги урожая и состояние скотоводства в Закавказье 1913, Тифлис, 1914, ч. 1, с. 22-23.

¹⁴⁸ Григорьянц А. А. Армяне в Средней Азии, Ер., 1984, с. 21-22.

¹⁴⁹ Աղյուսակը կազմված է ըստ Стопани А.М. Указ. соч., с. 26-27 տվյալների:

թյուններում: Այսպես, 1897 թվականին այնտեղ աշխատող բանվորների 29%-ը հայեր էին, որոնց 43%-ը՝ կադրային բանվորներ, իսկ 20%-ից ավելին՝ վարպետներ: Հայերի տեսակարար կշիռը բարձր էր նաև շինարարության բնագավառում և ծխախոտի գործարաններում¹⁵⁰:

Թեև 5-րդ աղյուսակում հայերը և վրացիները տարանջատված չեն, և ներկայացված թիվը վերաբերում է երկուսին էլ, այնուամենայնիվ, ակներև է, որ աշխատողների մեջ ամուսնացած բանվորները կազմում են 46.6%, իսկ չամուսնացածները՝ 53%: Միաժամանակ աղյուսակից ակնհայտ է, որ համեմատաբար բարձր տոկոս են կազմում (74.7%) միայնակ ապրողները. ցածր աշխատավարձի պատճառով նրանցից շատերը գերադասում էին ընտանիքը թողնել հայրենի բնակավայրում: Բաքվում ընտանիքով ապրողների տեսակարար կշիռը կազմում էր 25.3%: Անկախ արտագնացության տևողությունից՝ նրանց 91%-ն կապերը պահպանում էր հայրենի գյուղի հետ (տե՛ս աղյուսակ 6):

Նման կապերի շնորհիվ արտագնացները գյուղական կենցաղ էին ներմուծում քաղաքային մշակույթի մի շարք տարրեր. դրանք առաջին հերթին դրսևորվում էին տան հարդարանքում, հագուստում, ազատ ժամանակի կազմակերպման ձևերում: Արտագնացության հետևանքով գյուղերում սկսեցին կառուցել քաղաքային տիպի լուսավոր և բարձր տներ: Բազմազգ կոլեկտիվներում արտագնացների շփումները տարբեր ազգությունների մարդկանց հետ նպաստեցին նրանց հասարակական-քաղաքական հայացքների ձևավորմանը, արժեքային կողմնորոշման փոփոխությանը, ինչպես նաև լեզվական գործընթացների զարգացմանը. «...Գերդաստանի անդամներից մի քանիսը գաղթում են քաղաքներում աշխատելու, — գրում է Ե.Լալայանը, — ընդունում են այնտեղի գաղափարներն ու սովորույթները: Իրենց վաստակը ամբողջովին տան մեծին չեն ուղարկում, շատ անգամ ցանկանում են կնոջն իրենց մոտ տանել, իրենց երեխային ուսման տալ...»¹⁵¹: Ըստ Ե.Լալայանի՝ արտագնացությունն ազդում էր նաև նրանց կենցաղամշակութային ոլորտի վրա: Այդ առումով նա բերում է Ալաստան գյուղի բնակիչների (Ջավախքի պատ-

¹⁵⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետ՝ ՀԺՊ), հ. 6, էջ 74:

¹⁵¹ Լալայան Ե., Բորչալուի գաւառ, էջ 126:

մաագգագրական շրջան) օրինակը. «Ալաստանի բնակիչները մինչև վերջին ժամանակներս գնում են Կ. Պոլիս աշխատելու և այս պատճառով մյուս գյուղացիներից ավելի զարգացած և կրթված են: Տները փայլում են վերին աստիճանի մաքրությամբ»¹⁵²:

Աղյուսակ 6

*Բաքվի նավթարդյունաբերական բանվորների կապը հայրենի գյուղի հետ՝ ըստ էթնիկ կազմի (1897թ.) (%)*¹⁵³

Էթնիկ կազմ	Պահպանում են կապը հայրենիքի հետ			Ընդամենը	
	սնտեսություն ունեցող	սնտեսություն չունեցող	հողագործ	գյուղի հետ կապ ունեցողներ	գյուղի հետ կապ չունեցողներ
Ռուսներ և եվրոպական այլ ազգություններ	42.7	11.2	6.1	60.0	40.0
Հայեր և վրացիներ	72.3	10.4	8.3	91.0	9.0
Կազանի թաթարներ	73.2	10.9	8.0	92.1	7.9
Տեղի թաթարներ	57.0	13.0	17.0	87.0	13.0
Պարսիկներ	74.4	4.0	14.6	93.0	7.0
Լեզգիներ	25.2	16.4	50.4	92.0	8.0

Ըստ ազգագրագետ Ե. Լալայանի վկայության՝ Վարանդայի գավառի համար պանդխտությունն ունեցել է բարոյափոխության և լուրջ հետևանքներ. «Նախ՝ պանդխտությունը, որը սաստիկ տարածված է գավառի բնակչության մեջ: Գլխավորապես պանդխտում են Բաքու, Ղազախ, Պետրովսկ և անդրկովկասյան երկրներ: Վարանդացուն տակավին նոր ծանոթ այդ երկրները, մանավանդ Բաքուն իր նավթահորերով, գրավել և գերել է իրեն: Օտար երկրների հաստատությունից շլացած վարանդացին ծախում է իր եզն ու գոմեշը, այգին ու արտը և դիմում հարստության ու ախտերի բույները: Տարիներով նա քայքայվում է այնտեղ՝ երեսի վրա թողնելով ջահել կնոջն ու երեխաներին: Նա գրավվում

¹⁵² Լալայան Ե., Ջալախք, ԱՀ, գիրք Ա, էջ 174:

¹⁵³ Նույն տեղում, էջ 35:

է օտար աշխարհի զեխ կյանքով, ընկնում այդ հոսանքի մեջ և վերջ ի վերջո կամ կուլ է գնում, կամ թե չոր կմախք դարձած ու զանազան ախտերով վարակված տուն դառնում»¹⁵⁴: Այդ պայմաններում կինը տարիներով սպասում է իր ամուսնուն և չի ուզում դավաճանել նրան, որի հետ կապել է իր բախտը, պատիվն ու կյանքը. «Սակայն բնության այս թույլ արարածը երկար չի կարողանում դիմանալ: Շարունակ լուրեր է լսում, իբր թե իր ամուսինը օտար կին է պահում և մտադիր չէ տուն վերադառնալ կամ թե թղթախաղով և հարբեցողությամբ վատնում է իր վերջին կոպեկը: Այս տեսակ աննպաստ լուրերը, ամուսնու անտարբերությունը դեպի ընտանիքը, քաղցը և վերջապես կրքերը դուրս են հանում կնոջը իր առազաստից և ձգում փողոց»¹⁵⁵: Համշենցի հայերի կյանքում, բարոյականության մեջ, վարք ու բարքում հետզհետե տեղի ունեցած փոփոխությունների պատճառը նույնպես Ե.Լալայանը պայմանավորում է Կովկաս պանդխտելու հանգամանքով. «Հայրենական պարզ ու նահապետական կյանքի հետ տեղ-տեղ նկատվում է նրանց մեջ ապականություն, անբարոյականություն, մանավանդ Չերնոմորի վիճակում, ուր շրջապատող ռուս կազակ գյուղացիների ընտանեկան հայտնի բարքերի ապականության շրջանում նահապետական հայը կորցնում է իր բարքերի վաղեմի մաքրությունը»¹⁵⁶: Մ. Նալբանդյանը, անդրադառնալով այդ խնդրին, որպես պանդխտության պատճառ համարում է սխալ և վնասակար այն ավանդույթը, որը հայ ընտանիքում ժառանգաբար փոխանցվում է հորից որդուն: Ըստ նրա՝ 10-20 տարի կտրվելով ընտանիքից, նրանց կյանքը երբեմն ընդհատվում է օտարության մեջ՝ ընտանիքը թողնելով ծայրահեղ թշվառ վիճակում, կամ վերադառնում է ուժասպառ և տարիքն առած՝ համալրելով ընտանիքի աղքատ անդամների թիվը: Բայց այս բոլորը դաս չի լինում նրա որդու համար, որը չափահաս դառնալուց հետո բռնում է Պոլիս, Տրապիզոն տանող պանդխտության ճանապարհը: Մի քանի տարի անց լուր է ստանում, որ իր ծերունի հայրը, ապա և մայրը վախ-

¹⁵⁴ Լալայեան Ե., Վարանդա, ԱՀ, գիրք Բ, էջ 164-165:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 164-165:

¹⁵⁶ Ազգագրական նիւթեր Յ. Մուրեադյանցի, Համշենցի հայերը, ԱՀ, 1899, գիրք Ե, N 1, էջ 377:

ճանվել են. «Լաց, պանդուխտ, բնական զգացողությամբ չես կարող լաց չլինել, բայց ոչ որ մեղավոր չէ, բացի քո հորից, բացի քեզանից, բացի այն սխալ և վնասակար ավանդությունից, որ քեզ այդ օրը ձգեց»¹⁵⁷: Այս բոլորի փրկությունը Նալբանդյանը տեսնում է նախկին վիճակին վերադառնալու, այն է՝ հողագործությամբ և երկրագործությամբ զբաղվելու մեջ¹⁵⁸:

Արտագնացությունը հանգեցրեց նաև մի շարք լուրջ ժողովրդագրական հետևանքների՝ բնակչության սեռատարիքային կառուցվածքի հարաբերակցության խախտում, բնական աճի դանդաղում, արտագնացների հաշվին Անդրկովկասի քաղաքային բնակչության ավելացում: Աշխատունակ ձեռքերից զրկված գյուղում նկատվում էր արական սեռի բնակչության ծերացման գործընթաց¹⁵⁹: Ըստ Ե. Լալայանի՝ պանդխտությունը նպաստեց նաև նահապետական գերդաստանի քայքայմանը և առանձին փոքր ընտանիքների ձևավորմանը: Մեկնելով մեծ ու բազմամարդ քաղաքներ, տեսնելով այնտեղի նիստուկացը, ծողների հետ քաղաքի երիտասարդների ազատ վերաբերմունքը՝ «պանդուխտ գավառեցին ևս նույն համարձակությունը կուզե մտցնել իր դռնից ներս, կտեսնե, որ քաղաքացին հարուստ է, իր աշխատած գումարների մեծ մասը կծածկե ծողներից՝ առանձին դրամագլուխ շահեցնելու համար»¹⁶⁰:

Այսպիսով, ամբողջացնելով XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև XX դարի սկիզբը, ընդհուպ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը՝ վերը նշված նյութերի քննարկումից կարող ենք եզրակացնել, որ այդ շրջանը բնութագրվում է բնակչության զանգվածային արտագնացությամբ, որին մասնակցում էին Արևելյան Հայաստանում ապրող տարբեր սոցիալական և էթնիկ խմբեր: Այդ գործընթացն առավել ինտենսիվ էր Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային գոտու գյուղական բնակչության շրջանում: Այս շրջանում արտագնացության դրդապատճառները փոխկապակցված գործոնների մի ամբողջ շարք էին. ըստ այդմ՝ բնակ-

¹⁵⁷ **Նալբանդյան Մ.**, Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ, էջ 65:

¹⁵⁸ Նույն տեղում:

¹⁵⁹ **Յակոբյանց Ս.**, Պանդխտությունը Գանձակի գավառում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1899, N119:

¹⁶⁰ **Լալայեան Ե.**, Բուլանըխ կամ Հարք գավառ, էջ 149:

չության մեծամասնության համար այն դառնում էր ընտանիքի նյութական նվազագույն պահանջմունքները բավարարելու կարևորագույն աղբյուրներից: Արտագնացությունը խթան հանդիսացավ նաև բնակչության տարածքային շարժունության համար՝ նրանց կապելով Անդրկովկասի մի շարք քաղաքների հետ, որոնք, բացի առևտրաարդյունաբերական կենտրոններ լինելուց, համարվում էին ժամանակի հասարակական, քաղաքական և մշակութային կյանքի խոշոր օջախներ: Միաժամանակ արտագնացությունը էթնիկ տարբեր ընդհանրությունների՝ հայերի, վրացիների, ադրբեջանցիների, ռուսների, պարսիկների և այլ ազգերի միջև ապահովեց ակտիվ շփումներ՝ նպաստելով նրանց աշխարհայացքի ձևավորմանը: Արտագնացությունը Հայաստանում նպաստեց գյուղական շրջաններում գոյություն ունեցող նահապետական գերդաստանների քայքայման գործընթացի արագացմանը և փոքր ընտանիքների ձևավորմանը:

Այս ժամանակաշրջանի վերաբերյալ ազգագրագետների հավաքած դաշտային նյութերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ չնայած գյուղական բնակչության կայուն էթնիկ ավանդույթների և խիստ նորմերի առկայության՝ այնուհանդերձ, արտագնացությունը բացասական բարոյահոգեբանական ազդեցություն ունեցավ ընտանիքի և ներընտանեկան հարաբերությունների վրա: Արտագնացի երկարատև բացակայությունը երբեմն հանգեցնում էր ընտանիքներում ամուսնալուծությունների թվի աճին: Ընտանիքի համար առանձնապես ծանր հետևանքներ էին ունենում արտագնացությանը բնորոշ սեռավարակային հիվանդությունները: Արտագնացությունը հանգեցրեց նաև Արևելյան Հայաստանի բնակչության սեռատարիքային կազմի փոփոխությունների: Մասնավորապես, արտագնացության մեկնող գյուղական երիտասարդության մի մասը հետագայում մշտական բնակություն էր հաստատում խոշոր քաղաքներում՝ հանգեցնելով համայնքներում տարեցների տեսակարար կշռի աճին:

2.2.

**Խորհրդային Հայաստանի բնակչության
աշխատանքային միգրացիան
(XX դարի սկիզբ–XX դարի 90-ական թթ.)**

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը, տնտեսական և հասարակական-քաղաքական հարաբերություններում տեղի ունեցած փոփոխություններն իրենց ազդեցությունը թողեցին աշխատանքային միգրացիայի բնույթի, բովանդակության, դրսևորման ձևերի և միտումների վրա: Խորհրդային Միության կազմում ընդգրկվելուց հետո նրա բնակչության արտաքին աշխատանքային միգրացիայի պատմությունը դարձավ խորհրդային ժողովրդի միգրացիայի պատմության մի մասը: Փոխվեց նաև Հայաստանի բնակչության արտաքին աշխատանքային միգրացիայի ուղղությունը. հիմնականում մեկնում էին խորհրդային այլ հանրապետություններ:

1920-ական թվականներին արտագնացության բարձր տեմպերը պահպանվեցին ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ ամբողջ Խորհրդային Միությունում: Դա առաջին հերթին պայմանավորված էր կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցման ժամանակաշրջանի առանձնահատկություններով, մասնավորապես գործազրկության բարձր մակարդակով և ագրարային գերբնակչության առկայությամբ:

Միայն առաջին հնգամյակի սկզբին խորհրդային երկրում գործազուրկների թիվը 11,5 մլն մարդ էր¹⁶¹, իսկ 1927–1928թթ. ագրարային բնակչությունը՝ 9 մլն մարդ¹⁶²: Գործազրկության և ագրարային գերբնակչության մեծ չափերը հիմք ծառայեցին արտագնացության բարձր տեմպերի համար¹⁶³: Հայաստանի բոլոր շրջաններից, ոչ լրիվ տվյալներով, 1925

¹⁶¹ **Рогачевская Л. С.** Решающий этап ликвидации безработицы в СССР// История СССР, N3, с. 49.

¹⁶² **Кржижановский Р. М.** Избранное, М., 1957, с. 295.

¹⁶³ Գործազուրկների քանակը մեծ էր Երևանում և Լենինականում. 1926թ. նշված քաղաքներում հաշվառված գործազուրկների թիվը հասնում էր մոտավորապես 85 հազարի, իսկ 1929թ.՝ 120-125 հազարի: Տարվա որոշակի ամիսներին (ապրիլ-հոկտեմբեր) սեզոնային բնույթ կրող աշխատանքների և արտագնացության պատճառով նրանց քանակը որոշ չափով կրճատվում էր: Տե՛ս **Խոջաբեկյան**

թվականին արտագնացության է մեկնել 23.658 մարդ, որը, ըստ գավառների, ուներ հետևյալ պատկերը (տե՛ս աղյուսակ 7)։

Աղյուսակ 7

Արտագնացության միությունները Հայաստանում 1925թ.¹⁶⁴

Գավառներ	Արտագնացների թիվը
Երևան	3267
Լենինական	3784
Լոռի-Փամբակ	1319
Դիլիջան	6533
Նոր Բայազետ	5097
Չանգեզուր	1907
Դարալագյազ	442
Մեղրի	195
Էջմիածին	1114
ԸՆԴԱՄԵՆՆԸ	23658

Արտագնացության տեմպերը շարունակում էին բարձր մնալ լեռնային և նախալեռնային շրջաններում։ Ծայրահեղ սակավահողության պատճառով նրանք կրկին մեկնում էին արդյունաբերական կենտրոններ՝ աշխատանք փնտրելու¹⁶⁵։

Արտագնացության տեմպերը մեծ էին Հայաստանում նաև 1926 թվականին՝ մոտավորապես 65 հազար մարդ, որից 30 հազարն այդ տարի արտագնացության էր մեկնել Հայաստանի սահմաններից դուրս, մեծ մասամբ Բաքու և Թիֆլիս¹⁶⁶։

Բայց այնտեղ նրանց ոչ բոլորին էր հաջողվում գտնել աշխատանք։

Վ.Ե., Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը (1828-1978), էջ 242։

¹⁶⁴ Հայկական ՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պատ. կենտ. արխիվ (այսուհետ՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ), ֆ. 123, գ. 42, գ. 38, թ. 14։

¹⁶⁵ Խորհրդային Հայաստան (1920-1925), Եր., 1926, էջ 112։

¹⁶⁶ Проблемы генерального плана Армении//Экономический вестник ССР Армении, 1927, N1, с. 14–15.

Օրինակ՝ նշված թվականին Թիֆլիսի և Բաքվի գործազուրկների համապատասխանաբար 32.3%-ը և 17.8%-ը հայեր էին¹⁶⁷:

Տնտեսության վերականգնման տարիներին՝ 1920–30-ական թվականներին, խորհրդային երկրում առանձնակի սրությամբ էր դրված արդյունաբերությանը, տրանսպորտին, շինարարությանը որակյալ մասնագետներով ապահովելու պահանջը: Օրինակ, 1928 թվականին շինարարական մի շարք կարևոր կառույցների համար պակասում էր 23 հազ. քարտաշ, 10 հազ. ծեփագործ, 5 հազ. բետոնագործ և այլն¹⁶⁸: Կոլտնտեսության ղեկավար մարմինները ձեռնարկում էին մի շարք արհեստական միջոցառումներ՝ նրանց տեղաշարժերը սահմանափակելու համար: Մասնավորապես, նրանք արտագնացներին հեռացնում էին կոլտնտեսությունից, անասուններին չէին թողնում արոտավայրերը, նրանց ընտանիքի անդամներին չէին ընդունում կոլտնտեսության մեջ, արտագնացներին համարում էին դասալիքներ և այլն¹⁶⁹: Այդ խնդիրը լուծելու նպատակով կառավարությունը միգրացիոն գործընթացների ղեկավարման համար կիրառեց վարչական մոտեցում՝ արտագնացների շրջանում իրականացնելով կազմակերպված ձևով որակյալ կադրերի հավաքագրում: Իհարկե, այդ ընթացքում չէր բացառվում նաև արտագնացության տարերային ձևը: Դրա համար ԽՍՀՄ Կենտգործկոմը և ժողոտսխորհրդ 1930 թվականին ընդունում են «Արտագնա արհեստների և սեզոնային աշխատանքների արգելքների վերացման գյուղացիների ազատ տեղաշարժերի մասին» որոշումը, որով նախատեսվում էին արտագնացների նկատմամբ արհեստական արգելքների վերացում և ազատ արտագնացության պայմանների ստեղծում¹⁷⁰: Այնուհետև, 1931թ. մարտին տեղի ունեցած ԽՍՀՄ խորհուրդների 6-րդ համագումարը, անդրադառնալով այդ հարցին, կոլտնտեսություններին պարտավորեցնում էր ոչ միայն

¹⁶⁷ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 2, գ. 32, թ. 1-23:

¹⁶⁸ Рогачевская Л. С. Указ. соч., с. 50.

¹⁶⁹ Арутюнян Ю. В. Коллективизация сельского хозяйства и высвобождение рабочей силы для промышленности/ Формирование и развитие Советского рабочего класса (1917-1961), М., 1964, с.108.

¹⁷⁰ Об отходничестве ... Постановления Центрального исполнительного комитета и Совета Народных Комиссаров от 30 июня 1931г./ Собр. законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР, отд. 1, 1931, N42, ст. 286.

չխանգարել, այլև աջակցել դրան¹⁷¹։ Արտագնացների կողմից տարբեր ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների հետ կնքված համապատասխան պայմանագրի կատարման դեպքում նրանց տրվում էին նաև մի շարք արտոնություններ. արտագնացների աշխատավարձից կոլտնտեսության հասարակական ֆոնդերի համար պահումներ չէին կատարում, կոլտնտեսության գներով հատկացվում էր հացահատիկ, վերացվեց արտագնացների ընտանիքների նկատմամբ կիրառվող ամեն մի սահմանափակում, ձեռնարկությունը պարտավորվում էր վճարել նրանց ճանապարհաձախսը և այլն։ Անշուշտ, այդ որոշումները մեծ խթան հանդիսացան զանգվածային արտագնացության համար և հանգեցրին գյուղից քաղաք բնակչության միգրացիայի մասշտաբների ավելացմանը. «Արտագնացության վերաբերյալ կառավարության այդ կարևոր որոշումը, — գրում է Յու. Հարությունյանը, — նշանակալի ազդեցություն ունեցավ գյուղից քաղաք կատարվող զանգվածային տեղաշարժերի համար»¹⁷²։ Արտագնացության մասշտաբների ընդլայնմանը խթանեց նաև գյուղատնտեսության համատարած կոլեկտիվացումը, որը չապահովեց գյուղացիների նյութական բարեկեցության մակարդակի բարձրացում, և կոլտնտեսությունների ստեղծման գործում թույլ տրվեցին մի շարք սխալներ։ Այն պայմանավորված էր նաև գյուղատնտեսության մեքենայացմամբ և ինդուստրացմամբ, որը կրճատեց գյուղատնտեսության բնագավառում աշխատուժի զբաղվածությունը։ Մինչև 1930-ական թվականները սեզոնային աշխատանքներով շարունակում էին զբաղվել որմնադիրները, ատաղձագործները, հյուսները և այլ արհեստավորներ, որոնք, զբաղվելով նաև գյուղատնտեսությամբ, ժամանակ առ ժամանակ, ընտանիքը թողնելով գյուղում, մեկնում էին այլ վայրեր աշխատանքի՝ ապրուստը հոգալու համար։ Հետագայում նրանք մտան կոլտնտեսությունների շինարարական բրիգադների մեջ՝ ամուր կապվելով գյուղի հետ¹⁷³։

¹⁷¹ Съезды Советов Союза ССР, Союзных и Автономных Советских Социалистических Республик. – Сборник документов в трех томах, т. III, М., 1960, с. 191.

¹⁷² Арутюнян Ю. В. Коллективизация сельского хозяйства и высвобождение рабочей силы для промышленности, с. 110.

¹⁷³ Վարդումյան Դ., Կարապետյան Է., Հայաստանի կոլտնտեսականների ընտանիքը և ընտանեկան կենցաղը, Եր., 1963, էջ 22:

Ինչպես երևում է աղյուսակ 8-ի տվյալներից, 1924–1925թթ.՝ ընդհուպ 1926–1927թթ., Խորհրդային Միությունում արտագնացների թիվը հասել էր 3 մլն-ի, 1927–1928թթ.՝ մոտ 4 մլն ավելի, իսկ 1931թ.՝ 5,5 մլն-ի: Բավական է նշել, որ միայն 1930–1931թթ. մշտական բնակության համար գյուղից քաղաք է տեղափոխվել 9,5 մլն մարդ¹⁷⁴:

Աղյուսակ 8

*Արտագնացների քանակը ԽՍՀՄ-ում 1924–1931թթ. (հազ. մարդ)*¹⁷⁵

Տարեթվեր	Արտագնացների քանակը (հազ. մարդ)
1924–1925	2867.0
1925–1926	3285.0
1926–1927	3145.0
1927–1928	5451.0
1928–1929	4343.0
1931	5454.0

Բնակչության զանգվածային տեղաշարժերի հետևանքով կոլտնտեսությունները հաճախ որոշակի դժվարությունների էին հանդիպում դաշտային աշխատանքների կատարման, որակյալ կադրերի հոսունության հարցում: Դրանց կարգավորման համար 1933թ. մարտի 17-ին ԽՍՀՄ Կենտգործկոմը և Ժողտնտխորին ընդունում են «Կոլտնտեսություններում կազմակերպված աշխատանքի նոր կարգի մասին» որոշումը, որով նախատեսվում էր կոլտնտեսություններից հեռացնել բոլոր նրանց, ովքեր ինքնագլուխ, առանց թույլտվության, մեկնել են արտագնա աշխատանքի¹⁷⁶: Այս որոշումը էական նշանակություն ունեցավ արտագնացության հետագա տեմպերի կրճատման գործում:

¹⁷⁴ **Арутюнян Ю.В.** Коллективизация сельского хозяйства и высвобождение рабочей силы для промышленности... с. 102.

¹⁷⁵ Նույն տեղում:

¹⁷⁶ О новом порядке организованного труда в колхозе/ Собр. законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. Отдел I, 1933, N21, ст. 116.

Հայրենական մեծ պատերազմի պատճառով, բնականաբար, արտագնացության գործընթացն ընդհատվեց: Այն մեր երկրում հետզհետե աշխուժացավ 1950–1960-ական թվականներին՝ կապված պատերազմից հետո երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման, ինչպես նաև Ղազախստանի, Սիբիրի, Ուրալի, Պոլովոժիեի շրջանների և մասնավորապես Հյուսիսային Կովկասի շրջաններում խամ ու խոպան հողերի յուրացման հետ, որին ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեց խորհրդային ողջ ժողովուրդը: Այդ նպատակով ՍՍՀՄ Մինիստրների սովետը և ՍՄԿԿ Կենտկոմը խնդիր դրեց վերը նշված շրջաններում խամ ու խոպան հողերի յուրացման հաշվին 1954–1955թթ. հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքերի ընդլայնման միջոցով ավելացնել հացահատիկի արտադրությունը: Դրա իրականացման համար կուսակցական, կոմերիտական, արհմիութենական կազմակերպությունները պարտավոր էին գյուղական մեխանիզատորների, մասնագետների և գյուղատնտեսական ղեկավար կադրերի շրջանում բացատրական աշխատանքներ տանել կամավորների թիվն ավելացնելու նպատակով¹⁷⁷: Այդ գործընթացից անմասն չմնաց Հայաստանը, որտեղից կազմակերպված հավաքների միջոցով մի շարք որակյալ մեխանիզատորներ և մասնագետներ մեկնեցին աշխատելու: Այն ասես արտագնացության զարգացման նոր փուլ էր նշանավորում, որի համար պետությունը կիրառեց միգրացիայի կառավարման վարչահրամայական մոտեցում՝ ընդհուպ որոշ ընտանիքների վերաբնակեցում այդ շրջաններում: Այդ մոտեցումը հանգեցրեց սեզոնային արտագնա աշխատանքի մասշտաբների ընդլայնման: Սակայն դրա հետևանքով հատկապես Սիբիրում և Ղազախստանում թույլ տրվեցին մի շարք խախտումներ աշխատավարձի և աշխատանքի ընդունման գործող կարգի վերաբերյալ, որը պատճառ դարձավ նախկին որոշումների վերանայման: Այդ իսկ պատճառով ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդը, անդրադառնալով դրան, 1973թ. հունիսի 19-ին ընդունեց «Կոլտնտեսականների սեզոնային աշխատանքի մեկնելու կարգի մասին» որոշումը՝ հանձնարարելով հանրապետությունների նախարարների խորհուրդներ-

¹⁷⁷ Խոպան ու խամ հողերի յուրացման հաշվին 1954–1955 թվականներին հացահատիկի արտադրությունն ավելացնելու մասին, Եր., 1954, էջ 24:

րին, երկրամասային և շրջանային գործադիր կոմիտեներին խիստ հսկողություն սահմանել արտագնացության վերաբերյալ գոյություն ունեցող որոշումների իրագործման նկատմամբ¹⁷⁸: Այնուհանդերձ, խորհրդային կառավարությունը նման որոշումներով չկարողացավ կարգավորել այդ գործընթացը, քանի որ տարեցտարի ընդլայնվում էին արտագնացության մասշտաբները, որին մասնակցում էին տարբեր ազգությունների պատկանող մարդիկ: Այսպես, ըստ Ա. Բրովինի, ԽՍՀՄ-ում արտագնացների տարեկան միջին թիվը X հնգամյակում տատանվել է 1–2.3 մլն սահմաններում¹⁷⁹: ԽՍՀՄ աշխատանքի պետական կոմիտեի և պետականի աշխատանքի բաժնի գնահատմամբ՝ ամեն տարի այդ գործընթացին մասնակցել է 120–150 հազար մարդ¹⁸⁰:

Արտագնացությունը մեծ մասշտաբներ էր ընդունել Անդրկովկասում (շուրջ 100 հազ. մարդ) և Հյուսիսային Կովկասում՝ հատկապես Չեչենախնգուշական Ինքնավար Հանրապետությունում (շուրջ 26 հազ. մարդ)¹⁸¹: ՀԽՍՀ-ից արտագնացության մեկնեց մոտ 25–30 հազ. մարդ¹⁸²: Արտագնացությունն ակտիվորեն էր զարգանում նաև Մոլդավիայում, Արևմտյան Ուկրաինայում և Բելոռուսիայում, որտեղ ոչ լրիվ տվյալներով ամեն տարի այդ գործընթացում ընդգրկվում էր մոտ 50 հազ. մարդ¹⁸³: Նշված ցուցանիշներից կարող ենք եզրակացնել, որ խորհրդային Միությունում, միատիպ տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական հարաբերությունների պայմաններում, ազգային տարբեր շրջանների համար

¹⁷⁸ Об упорядочении отходничества колхозов на сезонные работы. Постановление Совета Министров СССР от 19 июня 1973г, N421/Собрание Постановлений правительства СССР 1973, N15, с. 84.

¹⁷⁹ Бровин А. Сезонные бригады: Плюсы и минусы // Социалистический труд, 1983, N10, с. 80.

¹⁸⁰ Адонц М. А., Давтян Л. М. и др., Сезонная миграция трудовых ресурсов/Проблемы повышения миграционной подвижности сельского населения Средней Азии, М., 1985, с. 103.

¹⁸¹ Воитович С. А., Никифорак Я. Д. За что платить шабашнику//Экономика и организация промышленного производства, 1988, N6, с. 127.

¹⁸² Адонц М. А., Давтян Л. М. и др., Указ. соч., с. 103.

¹⁸³ «Известия», 15 апреля 1986 г.

քննության և հիմնականում միգրացիոն շարժունության տարբեր տեմպեր¹⁸⁴։ Աշխատուժի տարածքային ոչ համամասնական տեղաբաշխումը հանգեցրել էր այն բանի, «որ նախկին խորհրդային երկրի մի շարք շրջաններ (Անդրկովկաս, Միջին Ասիա) ունեին հարուստ աշխատանքային ռեսուրսներ», իսկ մյուսները (Սիբիր, Հեռավոր Արևելք) մեծապես զգուժեցին դրանց կարիքը։ Վերը նշված շրջանները տարբերվում էին իրենց սոցիալ-տնտեսական և ժողովրդագրական զարգացման առանձնահատկություններով։ Անդրկովկասում և Միջին Ասիայում, շնորհիվ բնակչության բարձր ծնելիության¹⁸⁵, ժողովրդագրական տեմպերը հաճախ առաջ էին անցնում տնտեսականից, որի հետևանքով աշխատունակ տարիքի բնակչության մի մասը զբաղված էր հանրային արտադրության մեջ¹⁸⁶։ Միաժամանակ, մի կողմից ամուր պահպանված ազգակցական կապերը, ինչպես նաև բազմանդամ ընտանիք ունենալու հանգամանքը և ավանդական կենցաղի մի շարք առանձնահատուկ գծեր, մյուս կողմից՝ անհատի անձնական գործոնները՝ կրթությունը և մասնագիտական պատրաստվածությունը, ազդում էին տարածքային շարժունության վրա¹⁸⁷։ Այդ պայմաններում, հատկապես Կովկասում, աշխատունակ բնակչության որոշ մասը, չփոխելով մշտական բնակավայրը, տարվա

¹⁸⁴ Բելոռուսիան, Ուկրաինան և Լիտվան, երկրորդ տեղը՝ Մոլդովիան, Ղազախստանը, Հատնիան, Լատվիան, որոնք, առաջին խմբի հետ համեմատ, ունեին 1,5 անգամ ցածր միգրացիոն գործակից։ 1,5–2 անգամ ցածր միգրացիոն շարժունության գործակից ունեին Հայաստանը, Ադրբեջանը, Թուրքմենիան, Կիրգիզիան, Վրաստանը, ամենացածրը (3 անգամ)՝ Ուզբեկստանը և Տաջիկստանը։ Տե՛ս **Рыбоковский Л. Л., Тарасова Н. В.** Взаимодействие миграционных и этнических процессов. // СИ, N4, 1982, с. 30:

¹⁸⁵ 1979 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ Ուզբեկստանում ընտանիքի միջին չափերը կազմել էին 5.5, Տաջիկստանում՝ 5.7, Թուրքմենիայում՝ 5.5, Հայաստանում՝ 4.7, Վրաստանում 4.0, Ադրբեջանում՝ 5.1 մարդ։ Տե՛ս Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979г., М., 1984, с. 220–221:

¹⁸⁶ 1979 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ Վրաստանում, Ադրբեջանում, Կիրգիզիայում, Հայաստանում և Բելոռուսիայում անձնական օժանդակ տնտեսության մեջ զբաղվածների թիվը աճել էր 1.2–1.8, իսկ Տաջիկստանում՝ նույնիսկ 3.9 անգամ։ Տե՛ս Источник средств существования // Вестник статистики, N 9, 1982, с. 79–80:

¹⁸⁷ **Макаров Л. В., Морозов Г. Ф., Тарасов Н. В.** Региональные особенности миграционных процессов в СССР, М., 1986, с. 91.

որոշակի շրջանում ժամանակավորապես մեկնում էր այնպիսի վայրեր, որտեղ զգացվում էր աշխատուժի կարիք: Այսպիսով, արտագնացությունը նախկին խորհրդային տարածքում վերածվել էր աշխատուժի փոխանակման յուրահատուկ ձևի՝ աշխատանքային ռեսուրսների ավելցուկ ունեցող տարածքներից դեպի դրանց կարիքն ունեցող շրջաններ: Չնայած արտագնացության մեծ մասշտաբներին՝ խորհրդային տարածքում այն տարերային, դժվարությամբ հաշվառման ենթարկվող գործընթաց էր, և բացակայում էին փաստացի վիճակագրական տվյալները: Այդ կապակցությամբ Վ. Մ. Մոսիենկոն նշում է. «Դժվար է ժամանակակից միգրացիային ամբողջական գնահատական տալ, քանի որ սեզոնային միգրացիան հատուկ կերպով չի ուսումնասիրվել, բայց առանձին տվյալներ վկայում են դրա նշանակալի և բարդ կառուցվածքի մասին»¹⁸⁸: Այդ շրջանում սեզոնային միգրացիայի գործընթացներում պայմանականորեն կարելի է առանձնացնել տարերայնորեն ձևավորված սեզոնային բրիգադների երեք ձև: Դրանք միմյանցից տարբերվում էին ինչպես բրիգադների և եկամուտների ձևավորման հիմնական աղբյուրներով, այնպես էլ աշխատանքային շրջանի տևողության ժամկետներով:

Առաջինը սեզոնային բրիգադների այն խմբերն են, որոնք ունեին որոշակի մշտական կազմ և աշխատում էին վաղ գարնանից մինչև ուշ աշուն: Բրիգադի անդամները տարիներ շարունակ մեկնում էին սեզոնային աշխատանքի, իսկ ընթացքում նրանց մի մասն աշխատում էր կամ էլ աշխատանքային ստաժի պահպանման համար ձևականորեն գրանցվում որևէ կազմակերպությունում: Եկամտի հիմնական աղբյուրը սեզոնի ընթացքում ստացած աշխատավարձն էր: Այդ խմբերն առավել ակտիվորեն ձևավորվում էին Հյուսիսային Կովկասի, Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների, Արևմտյան Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի գյուղական, իսկ հետագայում՝ որոշ չափով նաև քաղաքային բնակչության հաշվին՝ ընտանեկան, ազգակցական, դրացիական, ընկերային սկզբունքների հիման վրա: Մասնավորապես, Վրաստանում աշխատանքային միգրանտների թիվը բարձր տոկոս էր կազմում Ախալքալաքի և Բոգդանովկայի հայաբնակ շրջաններում:

¹⁸⁸ **Моисеенко В.** Сезонная миграция/ Демографический энциклопедический словарь, М., 1985, с. 389.

Երկրորդը ամառային բրիգադներն էին, որոնք գլխավորապես աշխատում էին ամռանը: Նրանց կազմն անընդհատ փոփոխվում էր, քանի որ սեզոնային աշխատանքի էին մեկնում իրենց արձակուրդի հաշվին: Այդ խմբերի ձևավորման աղբյուրը քաղաքային բնակչությունն էր: Դրանք մեծ մասամբ մտավոր աշխատանքով զբաղվող մարդիկ էին՝ ինժեներներ, գիտաշխատողներ, մանկավարժներ, ուսանողներ և այլն: Սեզոնի ընթացքում ձեռք բերված վաստակը համարվում էր եկամտի լրացուցիչ աղբյուր:

Երրորդ ձևը ժամանակավոր կազմ ունեցող սեզոնային բրիգադներն էին. արտագնա խմբի ղեկավարն իր մեկ-երկու օգնականների հետ մեկնում էր հեռավոր շրջաններ և կազմավորում այդ խմբերը: Բրիգադիքը նրանց երաշխավորում էր անվճար սնունդ և քիչ աշխատավարձ: Բրիգադները կազմավորվում էին պատահական մարդկանցից, որոնք հաճախ չունեին համապատասխան շինարարական մասնագիտություն: Նրանք աշխատում էին մեկ սեզոն, որի ընթացքում աշխատավարձի հիմնական բաժինը «ստանում էր» բրիգադիքի և նրա մարդկանց գրպանը: Կառուցվող շինարարական օբյեկտները հանձնվում էին ցածր որակով և թերություններով: Չարաշահումների առումով քրեական գործերի մեծ մասը բաժին էր ընկնում այս բրիգադներին¹⁸⁹: Վերը նշված խմբերից Հայաստանում մեծ տարածում ուներ սեզոնային շինարարական բրիգադների առաջին ձևը. նրանք Հայաստանից մեկնում էին վաղ գարնանը և մինչև աշուն հիմնականում ՌԽՖՍՀ-ի հարավային շրջաններում և Ղազախստանում բրիգադներով ընդգրկվում էին շինարարական աշխատանքներում: Ըստ աշխարհագրագետ Գ. Ավագյանի՝ 1970-ական թվականներին մոտավոր հաշվարկներով ՀԽՍՀ-ից ամեն տարի սեզոնային արտագնացության էր մեկնում մոտավորապես 25–30 հազ. մարդ¹⁹⁰: Իսկ ըստ ՀԽՍՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչության տվյալների՝ 1983թ. դրությամբ 3218.4 բնակիչ ունեցող Հայաստանից միգրանտների թիվը 24 931 էր, կամ միգրանտների տեսակարար կշիռը Հայաստանի բնակչության ընդհանուր քանակում կազմում էր 0.8% (աղ-

¹⁸⁹ Бровин А. Указ. соч., с. 79.

¹⁹⁰ Ավագյան Գ. Ե., Հայկական ՍՍՀ բնակչությունը, Եր., 1975, էջ 143:

յուսակ 9): Աղյուսակի տվյալների համաձայն՝ նախկին 36 վարչատարածքային շրջաններից 16-ում դիտարկվել են 1%-ից բարձր արտագնացության տեմպեր: Ընդ որում, առանձնապես էր 11 շրջան, որտեղ արտագնացության չափերը հասնում էին 1–4%-ի, իսկ 5 շրջաններում՝ 4–8.5%-ի: Օրինակ՝ նախկին Կալինինոյի շրջանի ընդհանուր բնակչության 8.5%-ը միգրանտներ էին, Արթիկի շրջանից՝ 6.3%-ը, Ախուրյանի շրջանից՝ 6.0%-ը, Մարտունու շրջանից՝ 4.1%-ը, Սպիտակի շրջանից՝ 4.0%-ը: Ընդհանուր առմամբ, սեզոնային միգրացիայի բարձր միտումներ էին առկա գյուղական բնակչության շրջանում, իսկ քաղաքային բնակավայրերից՝ միայն Արթիկում (2.4%) և Իջևանում (1.2%): Մնացած քաղաքային բնակավայրերում միգրանտների թիվը չի գերազանցել 1%-ը:

Քաղաքային բնակչության շրջանում սեզոնային միգրացիայի ցածր ցուցանիշները պայմանավորված էին այնտեղ կենտրոնացված խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններով, որի հետևանքով բարձր էր բնակչության զբաղվածության մակարդակը: Անշուշտ, արտագնացության նման միտումները Հայաստանի իշխանությունները որակեցին որպես հանրապետության առջև ծառացած լուրջ խնդիր: Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը, 1987 թ. անդրադառնալով «Հայկական ՍՍՀ-ի լեռնային և նախալեռնային շրջանների տնտեսական և սոցիալական հետագա զարգացման միջոցառումների մասին» որոշման կատարման ընթացքին, նշեց. «Արթիկի, Ախուրյանի, Կալինինոյի, Մարտունու շրջաններում շարունակում է բարձր մնալ արտագնացությունը»¹⁹¹:

Ըստ նույն աղյուսակի տվյալների՝ ՀԽՍՀ 36 վարչատարածքային շրջաններում սեզոնային միգրանտների քանակը հատկապես բարձր էր Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային գոտիներում՝ պայմանավորված դրանց զարգացման մակարդակների զգալի տարբերություններով, արդյունաբերության թերզարգացվածության հետևանքով աշխատուժի զգալի ավելցուկով, խստաշունչ բնակլիմայական պայմաններով և գյուղատնտեսության ոլորտում աշխատուժի փոքր պահանջարկով և այլ գործոններով:

¹⁹¹ «Սովետական Հայաստան», 2 հունվարի 1987թ.:

Խորհրդային տնտեսագիտական և սոցիոլոգիական գրականության մեջ վերը նշված գործոններով էին բացատրում նաև Միության տարածքում տեղի ունեցող միգրացիոն գործընթացները:

Աղյուսակ 9

Հայաստանի շրջաններից 1983թ.
սեզոնային աշխատանքի մեկնողների քանակը¹⁹²

Շրջանները և քաղաքները	Բնակչության քանակը 01.01.1983թ. դրությամբ (հազ. մարդ)	Սեզոնային աշխատանքի մեկնողների ընդհանուր թիվը	Մշտական բնակության վայրից դուրս գրվածների թիվը	Միգրանտների տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր քանակում (%)	Դուրս գրվածների տեսակարար կշիռը սեզոնա- յին աշխատանքի մեկնողների ընդհանուր թվում(%)
1	2	3	4	5	6
Աբովյան	51,6	229	–	0.4	–
Ազիզբեկով	16.1	–	–	–	–
Ամասիա	20.6	316	–	1.5	–
Անի	18.8	420	8	2.3	1.9
Ապարան	18.6	40	–	0.2	–
Արագածոտն	14.2	332	3	2.3	0.9
Արարատ	62.4	199	2	0.3	1.0
Արտաշատ	66.2	257	43	0.4	18.7
Արթիկ	25.4	1595	3	6.3	0.2
Ախուրյան	36.8	2201	5	6.0	0.2
Աշտարակ	34.9	146	–	0.4	–
Վարդենիս	58.4	270	25	0.5	9.3
Գորիս	17.5	63	3	0.4	4.8
Գուգարք	29.0	981	4	3.4	0.4
Դուկասյան	9.4	201	–	2.1	–
Եղեգնաձոր	35.3	18	–	0.1	–
Իջևան	27.8	614	17	2.2	2.8
Կալինինո	37.4	3173	67	8.5	2.1
Կամո	27.6	614	17	2.2	2.8

¹⁹² «О полноте учета миграции населения Армянской ССР в 1983г» // Հայկական ՍՍՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչություն, 19.01.1984, N 12-11-1:

Աղյուսակ 9-ի շարունակությունը

Ղափան	22.6	27	2	0.1	–
Կրասնոսելսկ	27.8	259	3	0.9	1.2
Մարտունի	67.1	2739	25	4.1	0.9
Մասիս	63.8	63	3	0.1	4.8
Մեղրի	14.8	–	–	–	–
Նաիրի		41.7	16	–	0.0
Նոյեմբերյան	30.6	565	5	1.9	0.9
Հոկտեմբերյան	70.1	559	4	0.7	0.7
Հրազդան	22.6	310	2	1.4	0.6
Սևան	17.6	63	7	0.4	11.1
Սիսիան	33.6	–	–	–	–
Սպիտակ	27.8	1109	22	4.0	2.0
Ստեփանավան	16.6	236	8	1.4	3.4
Թալին	42.4	725	3	1.7	0.4
Շամշադին	34.0	157	15	0.5	9.6
Էջմիածին	65.4	335	2	0.5	0.6
ք. Աբովյան	44.5	58	–	0.1	–
ք. Ալավերդի	24.2	149	–	0.6	–
ք. Արարատ	16.5	44	1	0.3	2.3
ք. Արտաշատ	19.0	29	5	0.2	17.2
ք. Արթիկ	18.0	430	4	2.4	0.9
ք. Աշտարակ	18.2	77	–	0.4	–
ք. Գորիս	19.0	16	4	0.1	25.0
ք. Ջերմուկ	7.0	3	–	–	–
ք. Դիլիջան	28.0	200	4	0.7	1.9
ք. Երևան	1109.3	1000	85	0.1	5.3
ք. Իջևան	16.6	195	8	1.2	1.5
ք. Կամո	25.8	32	1	0.1	5.3
ք. Ղափան	37.6	55	12	0.2	21.8
ք. Կիրովական	159.0	599	45	0.4	7.5
ք. Լենինական	217.8	1314	41	0.6	3.1
ք. Հոկտեմբերյան	33.8	109	–	0.3	–
ք. Հրազդան	48.0	225	4	0.5	1.8
ք. Սևան	23.3	13	–	0.1	–
ք. Սպիտակ	16.2	96	1	0.6	1.0
ք. Ստեփանավան	18.2	40	–	0.2	–
ք. Էջմիածին	48.2	140	–	0.3	–
ք. Չարենցավան	27.9	133	4	0.5	2.9
Ընդամենը	3218.4	24931	532	0.8	2.6

Օրինակ՝ Վ.Ի. Պերեվեդենցը խորհրդային տարածքում միգրացիոն գործընթացների համար առանձնացնում էր մի շարք գործոններ՝ տնտեսական, էթնիկ, ժողովրդագրական, բնական (բնաշխարհագրական), մշակութային, բարոյական, սոցիոլոգիական, սոցիալ-հոգեբանական:

Վերոնշյալ գործոններն առավել ընդհանուր գծերով ներկայացվում են նաև երկու խմբով՝ բնական և հասարակական, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ: Միգրացիայի բնական գործոնները «բնական պայմաններում տարածքային տարբերություններն են»¹⁹³, իսկ հասարակականը՝ «հասարակական պայմաններում տարածքային տարբերություններն են»¹⁹⁴: Հասարակական գործոններում առանձնացնում են ժողովրդական տնտեսության կառուցվածքի տարածքային տարբերությունները, զբաղվածության հնարավորությունները, իրական և նվազագույն աշխատավարձը: Տ.Ի. Զապլավսկայան, խորացնելով այս բաժանումը, առավել ընդհանուր գծերով ԽՍՀՄ-ում միգրացիայի գործոնները բաժանում է երկու խմբի՝ 1) հասարակության կողմից չկառավարվող և կառավարվող, 2) կարգավորիչ գործոններ: Առաջինը հասարակության կողմից չի ենթարկվում անմիջական պլանավորման: Դրանց են վերաբերում բնական պայմանները, տեղանքի աշխարհագրական դիրքը, յուրացումը: Այստեղ առանձնացվում են նաև անմիջականորեն չկառավարվող, սակայն լրացուցիչ կարգավորվող գործոններ՝ ժողովրդագրական, սոցիալական, սոցիալ-հոգեբանական, էթնիկ և այլն: Դրանց հեղինակն անվանում է նաև կառուցվածքային գործոններ, որոնք ազդում են բնակչության շարժունության տեմպերի և միգրացիոն խմբերի կառուցվածքի վրա: Կարգավորիչ գործոններն անմիջականորեն կարգավորում են հասարակությունը: Դրանք են կապիտալ ներդրումները, աշխատավարձը և դրա ռեզիդնալ տարբերությունները, բնակարանային ֆոնդի ծավալը, պահանջմունքների հասարակական ֆոնդերը և այլն¹⁹⁵:

Հեղինակներից ոմանք միգրացիայի գործոնների դասակարգման համար հիմք են ընդունում դրա դրսևորման ոլորտները՝ առանձնացնելով տարածքային, ճյուղային և արտադրական գործոնները: Եթե առաջին խմբին վերաբերում են բնական պայմանները, տարածքի յուրացվա-

¹⁹³ **Переведенцев В. И.** Методы изучения миграции населения, М., 1975, с. 107.

¹⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 107:

¹⁹⁵ Миграция сельского населения (под ред. **Заславской Т. И.**), М., 1975, с. 56-61.

ծությունը, աշխատանքային ռեսուրսներով ապահովվածությունը, ապա երկրորդ խմբին՝ ճյուղի տեխնիկական զարգացման առանձնահատկությունները, որակյալ կադրերով ապահովվածության և ճյուղի սոցիալական զարգացման մակարդակը, իսկ երրորդ խմբին՝ աշխատանքի արտադրողականության մակարդակը և դրա կազմակերպումը, աշխատավորների նյութական խրախուսումը և այլն¹⁹⁶։ Եթե հիմք ընդունենք վերը նշված մոտեցումները, ապա այդ փուլում Հայաստանում միգրացիայի գործոնների առաջին խումբը կապված էր բնական պայմանների՝ աշխարհագրական դիրքի, բարդ ռելիեֆի, բնակլիմայական առանձնահատկությունների հետ։ Իսկ «բնական պայմանները ինչպես ուղղակի, այնպես էլ անուղղակի տնտեսության, մշակույթի, շփման միջոցների, մարդկանց կենսաբանական և սոցիալական, հասարակական հարաբերությունների զարգացման միջոցով ազդում են միգրացիայի վրա»¹⁹⁷։ Այն ազդում էր նաև կյանքի պայմանների զարգացման մակարդակի, գյուղատնտեսության ուղղվածության, բնակչության զբաղվածության, թվի, խտության, արտադրության և արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման, սոցիալական ենթակառուցվածքների վրա։

Աղյուսակ 10

*Գյուղատվերի տարածքում կամ հարակից բնակավայրերում արտագնացների՝ աշխատանք գտնելու հնարավորությունները 1983թ.*¹⁹⁸

Շրջաններ	Բոլորը	Մի մասը	Ոչ	Ընդամենը
Արթիկ	4	18	1	23
Մարտունի	1	6	6	13
Կամո	4	5	—	9
Կալինինո	3	8	2	13
Սպիտակ	2	6	2	10
Ընդամենը	14	43	11	68

¹⁹⁶ Оникиенко В. В., Поповкин В. А. Комплексное исследование миграционных процессов, М., 1973, с. 9-10.

¹⁹⁷ Социальные факторы и особенности миграции населения СССР (отв. ред. Рыбаковский Л. Л., Чураков В. Я.), М., 1978, с. 32.

¹⁹⁸ Հաշվարկները կատարվել են ըստ «О полноте учета миграции населения Армянской ССР в 1983 г.», Հայկական ՍՍՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչություն, 19.01.1984. N. 12-11-1 տվյալների։ Հարցին պատասխանել են նշված շրջանների գյուղատվետների նախագահները։

Խորհրդային շրջանի վերաբերյալ տարածված այն տեսակետը, թե աշխատունակ բնակչության համար ամբողջովին լուծված էր զբաղվածության խնդիրը, կամ եթե արտագնացները ցանկանային՝ կարող էին գտնել աշխատանք, այնքան էլ չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ այլ բան են փաստում այդ շրջանին վերաբերող վիճակագրական տվյալները:

Այսպես, գյուղատվետների նախագահների շրջանում անցկացված հարցումներից պարզվում է, որ իրենց տարածքում կամ մոտակա բնակավայրերում ոչ բոլոր արտագնացները կարող էին գտնել աշխատանք: «Կարո՞ղ են արդյոք արտագնացները աշխատանք գտնել Ձեր գյուղատվետի տարածքում կամ մոտակա բնակավայրերում» հարցին նախկին 5 շրջանների 68 գյուղական համայնքների ղեկավարներից միայն 20%-ն է տվել դրական պատասխան, 63.2%-ը՝ նշել է՝ ոչ բոլորը, իսկ 16.8 %-ը արտահայտել է այն կարծիքը, որ չի կարող աշխատանք գտնել (տե՛ս աղյուսակ 10):

Աղյուսակ 11-ում ներկայացված՝ Մարտունու շրջանի 13 գյուղական համայնքների վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներից կարող ենք եզրակացնել, որ գյուղատնտեսական աշխատանքների ամենատեղում շրջանում (հուլիսի 1-ի դրությամբ), բացառությամբ երկու համայնքների, մնացած 11-ում աշխատունակ տարիքի բնակչության թիվն ավելի մեծ էր, քան գյուղատվետի տարածքում առաջարկվող աշխատատեղերի ընդհանուր թիվը: Այդ աշխատուժի ավելցուկի մի մասն իր զբաղվածությունը գտնում էր արտագնա աշխատանքում:

Նշված տարիներին նույն պատկերն է դիտարկվել նաև Կալինինոյի շրջանի Մեծավան, Կամոյի շրջանի Սարուխան, Արթիկի շրջանի Փանիկ գյուղերում, որտեղից 1986 թ. արտագնացության էր մեկնել համապատասխանաբար 890, 1034 և 337 մարդ: Այսինքն՝ այդ տարիներին նույնպես լուծված չէր գյուղական աշխատունակ բնակչության զբաղվածության խնդիրը, որն իրավամբ հանրապետությունից դուրս արտագնա աշխատանքի մեկնելու կարևոր պատճառներից մեկն էր:

Աղյուսակ 11

Մարդու շրջանի գյուղական համայնքներում արտագնա աշխատանքի մեկնողների թիվը 1979–1985 թթ.

Տարեթիվ	Գյուղի անվանումը												
	Լ. Գետաշեն	Ծովինար	Չոլաքար	Վարդաշեն	Թագավորյու	Արծվակահատ	Աստղածոր	Մարիկա	Վարդաձոր	Երանոս	Ծակաթու	Լիճք	Ձորագյուղ
Բնակչության ընդհանուր թիվը հունվարի 1-ի դրությամբ													
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1979	5760	4021	5398	2927	2057	2510	3199	913	1995	4662	1665	3780	3502
1980	6048	4011	5460	2826	2085	2456	3248	931	2010	4691	1685	3597	3492
1981	6078	4016	5448	2890	2075	2490	3382	894	2040	4727	1719	3608	3519
1982	6145	4070	5527	3030	2094	2540	3324	899	2038	4819	1761	3660	3572
1983	6197	3960	5463	3120	2057	2509	3364	899	2130	4853	1820	3824	3557
1984	6406	4086	5530	3188	2072	2540	3380	902	2172	4949	1878	3955	3678
1985	–	4131	5667	3195	2131	2496	3470	889	2232	5039	1952	4031	3628
Աշխատանքային տարիքի բնակչության թիվը													
1979	1354	1422	2724	586	426	615	683	243	402	779	403	849	754
1980	1211	1517	2645	792	435	608	632	257	422	1026	423	875	772
1981	1301	1576	2718	889	452	609	740	246	439	1040	456	900	778
1982	1370	1634	2775	964	457	636	754	224	438	1115	466	958	781
1983	1336	1626	2704	921	492	652	796	253	316	1116	486	975	753
1984	1796	1722	2743	840	513	630	802	233	527	1281	503	987	693
1985	–	1628	2784	835	563	692	804	233	532	1308	511	1100	462
Աշխատատեղերի ընդհանուր թիվը գյուղատնտեսի տարածքում հուլիսի 1-ի դրությամբ													
1979	1101	1035	707	380	103	735	706	–	455	848	250	581	1200
1980	1002	1120	740	390	114	744	713	–	455	764	252	590	1214
1981	1079	1012	705	410	172	747	729	–		1060	254	612	1218
1982	1091	1160	716	420	112	764	736	–	475	1071	268	630	1222
1983	1102	1131	699	460	133	725	749	–	475	1093	265	634	1218
1984	1413	1225	719	475	156	740	780	–	480	1059	265	680	1169
1985	–	1130		480	159	760	789	–	479	1085	265	–	1200

Աղյուսակ 11-ի շարունակությունը

Տարվա ընթացքում արտագնա աշխատանքի մեկնածների թիվը													
1979	441	32	35	121	128	56	136	22	180	378	189	280	300
1980	415	82	41	104	129	60	128	18	185	396	180	294	341
1981	380	64	43	92	124	68	117	17	190	360	164	350	350
1982	385	69	29	81	115	70	102	21	200	680	102	269	342
1983	360	72	38	73	110	65	95	17	195	636	73	341	318
1984	272	68	32	105	108	68	77	18	300	668	78	120	152
1985	256	112	—	42	82	60	—	30	116	403	71	95	130

Աղյուսակ 12

Նորաստեղծ ընտանիքներին փնտման հարկացնելու վերաբերյալ գյուղատվերի հողային ռեսուրսների հնարավորությունները (1983թ.)¹⁹⁹

Շրջաններ	Այո	Ոչ	Ընդամենը
Արթիկ	18	5	23
Մարտունի	8	5	13
Կամո	5	4	9
Կալինինո	7	6	13
Սպիտակ	4	6	10
Ընդամենը	42	26	68

Նույն հարցման արդյունքներով պարզվեց, որ մի շարք գյուղական համայնքների հողային ռեսուրսների սահմանափակ լինելու հանգամանքը հնարավորություն չէր տալիս երիտասարդ նորաստեղծ ընտանիքներին տնամերձ տրամադրելու և առանձին ծովա դառնալու: «Ձեր գյուղատվերի հողային ռեսուրսները հնարավորություն տալիս են նորաստեղծ ընտանիքներին տնամերձ տրամադրելու» հարցին նախկին 5 շրջանների 68 գյուղական համայնքների ղեկավարների 38.2%-ը տվել է բացասական պատասխան: Այսինքն՝ այդ հանգամանքը նույնպես կարող էր գյուղական երիտասարդների որոշ մասի համար հանրապետությունից մեկնելու պատճառ դառնալ:

¹⁹⁹ Հաշվարկները կատարվել են ըստ «О полноте учета миграции населения Армянской ССР в 1983 г.», Հայկական ՍՍՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչություն, 19.01.1984. N.12-11-1 տվյալների: Հարցին պատասխանել են նշված շրջանների գյուղատվերների նախագահները:

Հայաստանում երկրաշարժի հետևանքով 1988 թ. կրճատվեց հանրապետությունից արտագնա աշխատանքի մեկնող միգրանտների թիվը: Հայաստանը ոչ միայն ունեցավ մոտ 25 հազ. մարդկային զոհ, այլև ավերվեց աղետի գոտու բնակարանային ֆոնդի կեսը՝ մոտ 8.9 մլն մ2 մակերեսով (ՀՀ բնակֆոնդի շուրջ 17%-ը): Ամբողջովին կամ մասնակիորեն ավերվել կամ վթարային էին դարձել ավելի քան 230 արդյունաբերական օբյեկտ, հարյուրավոր դպրոցներ ու մանկապարտեզներ, հիվանդանոցներ, պոլիկլինիկաներ, գրադարաններ, ակումբներ ու մշակույթի տներ²⁰⁰: Աղետի գոտու բնակչության մի ստվար հատված, այդ թվում՝ արտագնացների ընտանիքները, ժամանակավորապես լքեցին իրենց մշտական բնակության վայրը: Նրանց մի մասը, որ արտագնա աշխատանքի վայրում ուներ հարազատներ, ընկերներ, ծանոթներ, մեկնեց ՌԴ և Նախկին խորհրդային այլ հանրապետություններ, իսկ մյուս մասը տեղափոխվեց Երևան կամ երկրաշարժից չտուժած այլ բնակավայրեր: Հարցման արդյունքներով արտագնա աշխատանքի մեկնողների որոշ ընտանիքներ մշտական բնակություն հաստատեցին հանրապետությունից դուրս այդ բնակավայրերում, իսկ մեծ մասը վերադարձավ իրենց բնակության հիմնական վայրերը: Շիրակի և Լոռու մարզերի գյուղական և քաղաքային բնակավայրերի արտագնա խմբերի հիմնական մասը, երկրաշարժից հետո մնալով տեղում, ընդգրկվեց շինարարական աշխատանքներում և ակտիվ աշխատանքներ ծավալեց աղետի գոտու վերականգնման համար: Նրանց մի մասը հետագայում արժանացավ անգամ պետական պարգևների: Շինարարական աշխատանքների մեծ ծավալը արտագնա աշխատողներին ընձեռում էր զբաղվածության ապահովում, բարձր վճարվող աշխատավարձ, իսկ գլխավոր խթանիչը հայրենի տունը հնարավորին չափ արագ վերականգնելու ցանկությունն էր: Որպես որակյալ շինարարներ՝ արդյունավետ աշխատանքի շնորհիվ արտագնացները կարող էին մեծ ավանդ ներդնել աղետի գոտու վերականգնման աշխատանքներում: Սակայն 1989–1990 թթ. արտագնացների հետ անցկացված հարցումներից պարզվեց, որ հսկայածավալ շինարարական աշխա-

²⁰⁰ Գաբրիելյան Ն., Շիրակի մարզի բնակչության միգրացիոն շարժերի աշխարհագրական վերլուծությունը, Եր., 2006, էջ 26–27:

տանքների առկայության պայմաններում ոչ բոլոր արտագնա խմբերն էին ընդգրկված շինարարական աշխատանքներում, և նրանց որոշ մասը՝ հիմնականում ոչ աղետի գոտուց, նորից մեկնեց հանրապետությանից դուրս՝ արտագնացության: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ սա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ արտագնա խմբերը, շինարարական օբյեկտների կառուցման գործում ցանկանալով առաջնորդվել բրիգադային կապալի և աշխատավարձի վճարման գործավարձային պարզևատրման սկզբունքներով, շինարարական կազմակերպությունների հետ պայմանագրերի կնքման հարցում հանդիպում էին լուրջ դժվարությունների: Օրինակ՝ Մարտունու շրջանում, որտեղից ամեն տարի արտագնացության էր մեկնում մոտավորապես 5 հազ. մարդ, 1989 թ. մայիսի տվյալներով երկրաշարժի գոտու շինարարական կազմակերպությունների հետ պայմանագրեր էին կնքել մի քանի տասնյակ արտագնա խմբեր, որոնց թիվը չէր գերազանցում 1000 մարդը: Նույն պատկերն էր նաև Կամոյի (Գավառի) շրջանում: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո խորհրդային այլ հանրապետություններից օգնության եկած շինարարների որոշ մասը թողեց աղետի գոտին. կտրուկ նվազեցին շինարարական աշխատանքների ծավալները, և պակասեց որակյալ շինարարական կադրերի թիվը: Ստեղծված իրավիճակում հանրապետության ղեկավարությունը չկարողացավ կազմակերպել և արդյունավետ օգտագործել Հայաստանից արտագնացության մեկնող հազարավոր որակյալ շինարարների ներուժը: Ավելին, շինարարական ծավալների կտրուկ նվազումը հանգեցրեց այն բանի, որ, օրինակ, Գյումրուց տարբեր շինարարական բրիգադների հետ հեռացավ նաև տեղացի որակյալ շինարարների որոշ մասը: Նրանց մի մասը ոչ միայն ընդհանրապես չվերադարձավ, այլև հետագայում տեղափոխեց ընտանիքներն ու փոխեց քաղաքացիությունը²⁰¹:

Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ այդ տարիներին փոխվեց նաև աշխատանքային միգրացիայի մասնակիցների կազմը: Հայաստանում արտագնա աշխատանքով սկսեցին զբաղվել մարդիկ, որոնք նախկինում նման փորձառություն չէին ունեցել: Մասնավորապես, արտագնա աշխատանքի սկսեցին մեկնել նաև գիտակրթական, տեխնիկա-

²⁰¹ Գաբրիելյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 52:

կան մտավորականության ներկայացուցիչները, արդյունաբերական բնավորները, և այդ միտումները պահպանվեցին հետագա տարիներին: Օրինակ, Շիրակի մարզի Գյումրի քաղաքում անցկացված հարցումներից պարզվում է, որ մինչև արտագնացության մեկնելը նրանց 16.5%-ը զբաղված էր սպասարկման, 8.8%-ը՝ գիտության, կրթության և մշակույթի, 3.8%-ը՝ առողջապահության ոլորտներում, 7.6%-ը զինվորականներ էին²⁰²: Այդ մասին են փաստում նաև մեր անցկացրած խորացված հարցազրույցի արդյունքները. «Աշխատում էի Գյումրու դպրոցներից մեկում՝ որպես ուսուցիչ: Դասեր ունեի նաև վարժարանում: Երկրաշարժից հետո կորցրել էի փոստ և վարձով էի ապրում: Սրացած աշխատավարձը նույնիսկ չէր բավարարում երկու մանկահասակ երեխաների անդի և հագուստի, փան վարձի և վառելիքի համար: Մի օր ընկերոջս փեսա, ասաց խոսքանից նոր եմ վերադարձել և լավ վաստակել եմ: Այդ ամռանը՝ արձակուրդներին, ես էլ որոշեցի բարեկամիս հետ մեկնել Ռուսաստան՝ աշխատելու: Մերձմուկովյան գյուղերից մեկում մի մեծահարուստի համար ամառանոց էինք կառուցում: Ես հիմնականում բանվորություն էի անում: Երկու շաբաթ աշխատեցի և այնքան գումար վաստակեցի, որը մի քանի անգամ ավել էր փողում սրացած իմ աշխատավարձից: Հաջորդ փարին ամբողջ ամառվա սեզոնին մեկնեցի: Մի երեք փարի մեկնելուց հետո հասկացա, որ այդպես ընտանիքից հեռու չեմ կարող ապրել, հետո դրա հեռանկարը չէի փեսանում: Հավաքված գումարով գործերս դասավորեցի, և ընտանիքով մեկնեցինք արտերկիր՝ մշտական բնակության» (տղամարդ, 56 տ., Գյումրի)²⁰³:

Արտագնացության չափերի վրա իր ազդեցությունը թողեց նաև Արցախյան առաջին պատերազմը: Հատկապես սահմանամերձ գոտու միգրանտները հայրենիքը պաշտպանելու նպատակով այդ տարիներին չմեկնեցին արտագնա աշխատանքի՝ ռազմական գործողություններին մասնակցելու համար: Օրինակ՝ 1990-ական թվականներին Տավուշի մարզի Մովսես համայնքից շուրջ 300 երիտասարդ մնաց, իսկ մյուսները,

²⁰² Գաբրիելյան Ն., նշվ.աշխ., էջ 26–27:

²⁰³ Գալստյան Մ., ԴՄՆ, Շիրակի մարզ, 2013 (հարցման մասնակիցը մի քանի օրով այցելել էր Հայաստանի հարազատներին՝ տեսության):

որ աշխատանքի էին մեկնել Մոսկվայի և մերձմոսկովյան շրջաններ, վերադարձան և մասնակցեցին գյուղի ինքնապաշտպանական մարտերին: Սակայն հետագայում զինադադարից հետո ծայր առած գործազրկության և աշխատատեղերի բացակայության, բախման գոտու սահմանամերձ հողակտորներից տարիներ շարունակ եկամուտ չստանալու, ապագայի անորոշության և այլ պատճառներով երիտասարդները շարունակեցին մեկնել հանրապետությունից՝ արտագնա աշխատանքի²⁰⁴: Հետագա տարիներին նկատվեց աճման միտում:

Խորհրդային շրջանում արտագնացության երևույթը հատկապես իր անմիջական ազդեցությունն ունեցավ Հայաստանի գյուղական բնակավայրերի սոցիալական կառուցվածքի, տնտեսական, սոցիալ-մշակութային հարաբերությունների վրա՝ դառնալով էական գործոն նոր իրողությունների դրսևորման համար: Այդպիսի նոր իրողություն կարող ենք համարել նախկին մի շարք քաղաքային և արտագնա գյուղական բնակչության շրջանում տեղի ունեցող սոցիալ-մասնագիտական և սեռատարիքային կազմի փոփոխությունները: Այսպես, գյուղական համայնքներում գոյություն ունեցող մտավորականության, ծառայողների, գյուղատնտեսության տարբեր բնագավառների աշխատողների, արդյունաբերական բանվորների, սպասարկման ոլորտի աշխատողների հետ համեմատած՝ արտագնացությամբ զբաղվողները վերածվել էին առանձին սոցիալ-մասնագիտական խմբի: Նրանք մյուսներից տարբերվում էին իրենց զբաղվածության բնույթով, կենսակերպով, եկամտի աղբյուրներով, գյուղական համայնքային կյանքին մասնակցության և արժեհամակարգի առանձնահատկություններով: Արտագնացության գործընթացը մի շարք քաղաքային և արտագնա գյուղական համայնքների բնակչության շրջանում նպաստեց սոցիալական շերտավորման գործընթացի խորացմանը և ունևորների նոր խմբի ձևավորմանը: Արտագնա բարձր տեսակարար կշիռ ունեցող համայնքներում այդ խմբում այն մարդիկ էին, որոնք դրսում՝ հատկապես Ռուսաստանի Դաշնությունում, ունեին սեփական գործ: Նրանք համագյուղացիներից կազմված շինարարական

²⁰⁴ Գալստյան Մ., Սարգսյան Հ., Տավուշի մարզի բնակչության տեղաշարժերը հետխորհրդային շրջանում, Հայ ժողովրդի մշակույթ XIV, Եր., 2007, էջ 41-42:

բրիգադներ էին տանում և վաստակում բարձր եկամուտներ: Շիրակի, Լոռու, Գեղարքունիքի տարածաշրջաններում ժողովրդայնության ակադեմիայի լեզվում նրանց անվանում էին «փողրաղչի» (ռուսերեն подрабочий – կապալառու), իսկ արտագնա այդ խմբին համայնքում կոչում էին խմբի ղեկավարի անունով: Կապված արտագնացության գործընթացի հետ՝ խմբի անդամների և համայնքի բնակչության կողմից բրիգադիիրներին տրված բազմաթիվ անվանումները որոշակի իմաստով բնութագրում են նրանց գործունեության մի շարք կողմեր: Այսպես, 1960-ական թթ. սկսած՝ Փանիկից Սիրի ատաջիներից արտագնացության են մեկնել Կարո Մարգարյանի՝ «Դելավոյ Կարոյի», և Գուրգեն Մարտիրոսյանի՝ «աֆերիստի»²⁰⁵ բրիգադները: Այդ խմբերն առանձնանում էին կայունությամբ և մեծ գումար վաստակելու կարողությամբ: Շնորհիվ արտագնա աշխատանքի՝ նրանք համայնքից առանձնանում էին բարեկեցության բարձր մակարդակով և նյութական լայն հնարավորություններով: Այդ շրջանում նրանց որոշ մասը, հայրենիքում պահպանելով առանձնատները, միաժամանակ մշտական բնակություն էր հաստատում արտագնա աշխատանքի վայրում: Այլերն էլ միջավայրում տեղի իշխանությունների հետ ստեղծելով ուղղահայաց և հորիզոնական լայն կապեր՝ ձևավորեցին սոցիալական լայն ցանցեր և զարգացրին էթնիկ ձեռներեցությունը: Հատկապես ՌԴ-ում խոշոր գործարարությամբ զբաղվողները, որոնք մեծ գումար էին վաստակում, համագյուղացիների շրջանում ընկալվում էին որպես «գյուղի հարուստներ»: Նրանք ֆինանսապես օգնում էին նաև հարազատներին: Համայնքում որպես օգնություն էր ընկալվում նաև այն հանգամանքը, որ համագյուղացիներին իրենց հետ տանում էին խոպան՝ աշխատանքի: Այդ շրջանում հավաքված նյութերի վերլուծությունից և արտագնա համայնքներում դիտարկումներից պարզվում է, որ, շնորհիվ դրա, նրանց բնորոշ էին քաղաքային ապրելակերպի որոշ տարրեր՝ երկհարկանի, նույնիսկ որոշ տեղերում եռահարկ շքեղ առանձնատներ, թանկարժեք մեքենաներ, արտասահմանյան կահույք, հեղինակավոր բուհե-

²⁰⁵ Նահապետյան Պ., Համառոտ տեղեկություններ Արթիկի շրջանի Փանիկ գյուղի պատմությունից 1921թ. մինչև 1983թ., ՀՀ ԳԱՄ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի արխիվ, գ. 105, տ. 2, էջ 190-235:

րում երեխաների կրթություն և այլն: Խորհրդային Միությունում հատկապես բեկումնային էին Մ. Գորբաչովի հռչակած «վերակառուցման» տարիները. դրսում վաստակած գումարով նրանց որոշ մասը հայրենիքում նպաստեց գործարարների նոր շերտի ձևավորմանը՝ տեղում զարգացնելով փոքր և միջին բիզնեսը: Արտագնացության միջոցով հարստացած ունևորների այս շերտը որոշակի դեր ունեցավ նաև ներհամայնքային հարաբերություններում՝ իրենց կապերը չխզելով համայնքի հետ և համայնքի չունևոր ընտանիքներին ցուցաբերելով նյութական օգնություն: Այսինքն՝ արտագնացությունը խթանում էր նաև հայրենի բնակավայրում բարեգործության մշակույթի զարգացումը: Այսպես, օրինակ, Սախա-Յակուտիայի Հանրապետությունից հարուստ համագյուղացիները ֆինանսավորեցին Ազատան գյուղի եկեղեցու, դպրոցի, խմելու ջրի խողովակների և ճանապարհների վերանորոգումը, ինչպես նաև գյուղի զարգացման հիմնադրամին նվիրեցին 36 մլն դրամ: Այդ գումարի մի մասը տրամադրվեց կարիքավոր ընտանիքներին՝ գյուղատնտեսական աշխատանքները կազմակերպելու, կարտոֆիլ, վառելափայտ գնելու համար²⁰⁶: Մարմաշեն (Շիրակ) համայնքում նրանցից մեկը փոխհատուցեց դպրոցի վառելիքի գումարը, միայնակ թոշակառուներին և ծնողազուրկ երեխաներին տրվեց 50-ական ԱՄԵ դոլար: Գոգարանում Մարուխյան եղբայրներն իրենց միջոցներով փոքր հէկ են կառուցել և 30–40 ընտանիքի անվճար էլեկտրաէներգիա տրամադրել²⁰⁷: Կապված արտագնացության հետ՝ այդ համայնքների սոցիալ-մշակութային նկարագրում դիտարկվում էին որոշ փոփոխություններ: Մասնավորապես, ոչ արտագնա ընտանիքների հետ համեմատած՝ նրանց նյութական, հոգևոր և սոցիոնորմատիվ մշակույթում առկա էին որոշակի փոփոխություններ: Այդ բնակավայրերը հատկապես տարբերվում էին արտաքին տեսքով: Վաստակած ֆինանսական միջոցներով նրանք կառուցում էին երկհարկանի քարաշեն, ըն-

²⁰⁶ Գալստյան Մ., Շիրակի մարզի բնակչության աշխատանքային միգրացիոն գործընթացներն արդի շրջանում, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, Հանրապետական յոթերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2007, էջ 174-178:

²⁰⁷ Գաբրիելյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության արդի գյուղացիությունը, Եր., 2001, էջ 61:

դարձակ ու լուսավոր պատշգամբներով տներ: Հատկապես արտագնա գյուղական համայնքներում, գյուղեգրյա ազատ տարածքներում տրամադրված տնամերձ հողամասերում ձևավորվում էին նոր թաղամասեր: Այնտեղ հիմնականում բնակվում էին նորաբաժան երիտասարդ ընտանիքները: Ժողովրդա-խոսակցական լեզվով դրանք անվանում էին նաև «անսկեսուր թաղամասեր»: 1970–80-ական թվականներին այդպիսի պատկեր կարելի էր տեսնել արտագնա մի շարք գյուղերում: Մեր դիտարկումներով, օրինակ, նման թաղամասեր էին ձևավորվել Կամոյի շրջանի Սարուխան, Բատիկյան, Մարտունու շրջանի Երանոս, Լիճք, Վարդենիկ, Արթիկի շրջանի Ազատան, Փանիկ, Կալինինոյի շրջանի Մեծավան և այլ բնակավայրերում: Այդ գործընթացը որոշ գյուղական համայնքներում շարունակվեց նաև հետխորհրդային շրջանում: Այսպես, Գեղարքունիքի մարզի Լիճք համայնքում ՌԴ-ից ուղարկված զույգների հաշվին վերջին 20 տարիներին կառուցված նոր թաղամասը տեղի բնակչությունը անվանեց «Պուտինկա»²⁰⁸ ի պատիվ այդ երկրի նախագահ Վ.Վ. Պուտինի: Որոշակի փոփոխություններ էին կատարվել նաև այդ տների ներքին կահավորման առումով: Կապված արտագնա աշխատանքի եկամուտների չափերի հետ՝ արտագնացների որոշ մասը դրսից էր գնում և ուղարկում ռուսական արտադրության կահկարասի: Որոշակի փոփոխություններ էին դիտարկվում նաև բնակարանների ներքին հարդարանքում, ինչպես նաև նրանց առօրյա, տոնական կերակրատեսակներում և հագուկապում: Վերադառնալուց հետո նրանց որոշ մասը կրում էր հատկապես ռուսական արտադրության հագուստ: Հագուստ էին նվիրում նաև ընտանիքի մյուս անդամներին և երեխաներին: Նրանց կենցաղին առանձնահատուկ շուք էր տալիս նաև թանկարժեք մեքենաների ձեռքբերումը: Այն հնարավորություն էր տալիս բարձրացնելու ընտանիքի կենսամակարդակը՝ դրական ազդեցով նրանց եկամտի, առողջական, կրթական մակարդակների և կյանքի որակի բարձրացման վրա: Այսինքն՝ արտագնացների այդ խմբում տեղի էին ունենում ոչ միայն գյուղական, այլև քաղաքային, ինչպես նաև այլեթնիկ միջավայրում ձեռք բերված ապրելակերպին բնորոշ փոփոխություններ:

²⁰⁸ Հայ կանայք՝ սեզոնային ամուսիններին սպասելիս, http://asekose.am/hy_AM/news/11/229481-hay-kanayq-sezonayin-amousinnerin-spaselis.html (30.08.16):

Արտագնացները դառնում էին հայրենի միջավայրում նոր մշակութային տեղեկատվության փոխանցման կարևոր միջոց, որն իր հերթին որոշակի ազդեցություն էր թողնում համայնքի հոգևոր կյանքի վրա: Այդ շրջանում հավաքված էթնոսոցիոլոգիական նյութերի և մեր դիտարկումների արդյունքների վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ վերադառնալուց հետո ներհամայնքային կյանքը և փոխհարաբերությունները աշխուժանում էին: Հիմնականում վերադառնում էին աշնանը, հետևաբար նշանդրերները, հարսանիքները, ամուսնությունները այդ համայնքներում մեծ մասամբ տեղի էին ունենում այդ ամիսներին: Համայնքում ակտիվանում էին նաև փոխայցելությունները. հարազատները գալիս էին «աչքալուսանքի», իսկ նրանք էլ այդ տարվա ննջեցյալների հիշատակի համար այցելում էին կորուստներ կրած ընտանիքներին: Բնորոշ է տարեց արտագնացներից մեկի կարծիքը. «Երկար տարիներ գյուղից բրիգադ էի տանում խուպան, բրիգադում ընդգրկված էր 3 մարդ: Մեկնում էինք Բաշկիրիա: Բրիգադում ընդգրկում էինք նաև 4-5 բաշկիրների, որոնք աշխատում էին հայերի հետ: Իմ բրիգադից 15 տարիների ընթացքում միայն 3 մարդու եմ հետ ուղարկել, միայն այն քանի համար, որ իրենց լավ չեն պահել, աչքը ուրիշների կանանց վրա է եղել, խմել են, կոիվ են սարքել: Ես փողոսադի չեմ եղել: Փողոսադին մի քանի բրիգադ է տանում և դրանցից տրոս ստանում: Ճիշտ է, գյուղում խուպան գնալը չէր խրախուսվում, բայց գնալուց առաջ հարազատներով հավաքվում և բարի ճանապարհ էին ասում՝ «կարող է գնում, հետ չի գալիս»: Գալուց հետո էլ հարազատները նորից հավաքվում էին և նշում իմ վերադարձը: Լինում էր, որ հարազատներին և մոտ ընկերներին գումարներ կամ նվերներ եմ տվել: Գալուց հետո, երբ դուրս էի գալիս գյուղի մեջ, «մաղարիչ» էի անում ընկերներին, հարևաններին՝ գնելով օղի և «գակուսկեղեն»: Խուպանը կյանք չէր, շատ էինք աշխատում» (տղամարդ, 77 տ., գ. Ն. Ծաղկավան)²⁰⁹:

Արտագնացները հարցազրույցներում հաճախ էին անդրադառնում արտագնա կյանքին՝ համեմատելով խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում այդ երևույթի տարբերությունները. «Ես էլ 2 տարի եղել եմ

²⁰⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2007:

խոսականում, մի քանի գնացել են ՌԴ, հեկտո եղել են նաև Բելոռուսիայում: Ասֆալտ էինք անում, ես սովետիկ ժամանակ եմ գնացել: Այն ժամանակ այսօրեղ աշխատարեղեր կային, բայց այնպեղ ավելի շատ փող էինք վաստակում: Այն ժամանակ հիմնականում գնում-գալիս էինք: Այն ժամանակ մի Սովետ Միություն էր, գնում էին այնպեղ, հիմա տարբեր երկրներ են գնում, շատ ժամանակ հիմա դեպորտ են անում, օրինակ՝ իմ ընկերներից մեկին դեպորտ են արել՝ 50 օր նստել է բերդում, հեկտո ուղարկել են Հայաստան: Աշխատանքային թույլտվություն չի ունեցել: Նա ունի բարձրագույն կրթություն, բայց աշխատանք չկա, որ աշխատի, հիմա չգիրի՝ ինչ անի: Այն ժամանակ բերած փողերով ապրում էինք, տուն էինք շինում, մեքենա գնում: Հիմա էլ մեքենա գնողներ կան, տուն կառուցողներ կան, բայց անցյալի տեմպերը չունեն: Հիմնականում գնացել են Նովոկուզնեցկ, Կրասնոյարսկ, բրիգադ կար՝ բրիգադով գնում էինք: Այն ժամանակ, որ մենք գնում էինք, խմբի անդամներով հարևաններ էինք, նայն թաղից էինք: Բրիգադիրը գնում էր, նախօրոք գործ էր բռնում, գալիս բրիգադը հավաքում՝ տանում էր: Շինարար, լավ բանվոր պեղք է լիներ, որ նրանց ընդգրկեր բրիգադում, այսինքն՝ ուստա պեղք է լիներ: Մեր խումբը 6 մարդուց էր բաղկացած: Ես հիմնականում բանվորություն էի անում: Մենյակ էր վերցրել բրիգադիրը, մենք մեզ ճաշ էինք եփում, մեր շորերը լվանում: Մենք այն ժամանակ ավելի ապահով էինք: Մենք հանգիստ դուրս էինք գալիս քաղաք, շփվում բնակչության հետ, մի երկիր էր, ոնց որ քո քաղաքը լիներ, հիմա վախենում են՝ դուրս գան, կարող է բռնեն նրանց, աշխատանքի թույլտվության, անվտանգության հարց կա» (տղամարդ, 56 տ., ք. Տաշիր)²¹⁰:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ վերադառնալուց հետո գյուղաբնակ արտագնացը հիմնականում ազատ ժամանակի որոշ մասն անցկացնում էր գյուղամեջում, իսկ քաղաքում հրապարակներում կամ դրան կից բանուկ խաչմերուկներում: Արտագնացները, օրվա ընթացքում հավաքվելով բնակավայրի այն հատվածներում, որտեղ տեղակայված էին նաև հասարակական, վարչական, մշակութային հաստատությունները, համայնքի մյուս անդամներին պատմում էին իրենց աշխա-

²¹⁰ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2012:

տանքի, այլեթնիկ միջավայրում ազատ ժամանցի անցկացման, մշակույթների տարբերությունների մասին: Դրանում առավել ակտիվ էին երիտասարդները, որոնց կարծիքով «խոպանը բացում էր նրանց աչքերը»՝ դառնալով սոցիալիզացիայի կարևոր միջոց: Գյուղամեջը և հրապարակները կարևոր էին նաև այն տեսակետից, որ դրանք երբեմն ծառայում էին որպես արտագնա խմբերի ձևավորման, նոր անդամներ ներգրավելու, գործնական պայմանավորվածություններ ձեռք բերելու վայր: Այսպես, խորհրդային տարիներին Լենինականում խոպանչիների հավաքատեղին էին Ս. Յոթվերք եկեղեցու, «Մանկական աշխարհ» հանրախանութի դիմացի հատվածները: Հավաքվելով նրանք լուծում էին արտագնա աշխատանքի հետ կապված էական հարցեր: Մասնավորապես, եթե չէին համալրվում խոպանի բրիգադները որակյալ մասնագետներով, ապա հավաքատեղին դառնում էր բրիգադիի և աշխատանք փնտրողի միջև հանդիպման կարևոր վայր, որտեղ ձեռք էին բերվում մի շարք գործնական պայմանավորվածություններ: Նույնիսկ դրա վերաբերյալ Գյումրիում պատմում էին մի անեկտոդ. «Մեկը գյումրեցուն հարց է տրալիս, թե հրապարակում հավաքված մարդկանցից ինչպես կարող ես ճանաչել խոպանի բրիգադիիին: Գյումրեցին պատասխանում է, որ նրա աջ ոտքի կոշիկի քիթը մաշված է: Իսկ ինչու է մաշված, որովհետև նա խոպանում աշխատել ցանկացողներին ոտքով գեպին վրա անընդհար նկարում է, թե խոպանում ինչ օբյեկտներ պեղք է կառուցեն» (տղամարդ, 57 տ., Երևան)²¹¹: Երկրաշարժից հետո նրանք հավաքվում էին Շահումյանի արձանի մոտ, որի շրջակայքում էր նաև քաղաքի բորսան: Այստեղ էին նաև ոսկի, փող փոխողները: Խորհրդային տարիներին ղեկավարությունը երբեմն խոչընդոտում էր ոչ միայն վարչական հաստատությունների մոտ նրանց այդ հավաքները, այլև հաճախ չէր խրախուսվում արտագնա աշխատանքի մեկնելը: Երբեմն քաղաքային և գյուղական վարչակազմը անգամ տարբեր տեսակի պատժամիջոցներ էր կիրառում արտագնացի ընտանիքի նկատմամբ: Ուշագրավ է Տավուշի մարզի տարեց արտագնացներից մեկի կարծիքը, որը մինչև 1990-ականները երկար տարիներ մեկնել էր աշխատանքային միգրացիայի: Ըստ նրա՝ այդ երևույթը հա-

²¹¹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Երևան, 2015:

սարակությունը չէր խրախուսում. ընտանիքից երկարատև բացակայությունը համարվում էր բարոյական նորմերի խախտում: Նրա վկայությամբ՝ համայնքի ղեկավարությունը երբեմն մի շարք հարցերում այդ ընտանիքներին չէր ընդառաջում. «Մինչև 1992 թվականը շուրջ 30 տարի մեկնել եմ արտագնա աշխատանքի Բելգորոդսկի մարզ: Այդ տեղն էի ընտրել, քանի որ ախպերս այնտեղ աշխատել էր փրեստի կառավարիչ: Ամեն տարի բրիգադ էի փանում, որը միջին հաշվով բաղկացած է եղել 7-8 մարդուց, բայց եղել է դեպք, որ բրիգադում ընդգրկվել է նույնիսկ 35 մարդ: Միջին հաշվով այնտեղ մնացել եմ 7-8 ամիս և ամսական աշխատողներին վճարել եմ մոտ 1000 ռուբլի: Աշխատել են 10-12 ժամ: Այդ տարիներին վախենալով, թաքուն էինք գնում խոպան, որ ուրիշները չիմանան, գյուղի սովխոզի փնտրենք չէր ուզում, որ գնայինք: Դրա համար, եթե մեր ընտանիքները սովխոզի հետ կապված հարցեր էին ունենում, չէր ընդառաջում՝ ասելով, որ դուք գյուղի, սովխոզի համար չեք աշխատում: Եթե հող կամ ինչ-որ տեղեկանք էինք ուզում՝ չէին տալիս: Մեր անասուններին չէին թողնում, որ օգտվեն գյուղի ընդհանուր արտադրանքներից՝ պատճառաբանելով, որ մենք գյուղին ոչ մի օգուտ չենք տալիս: Մենք այն ժամանակ ավելի լավ էինք ապրում, քան գյուղի բնակչությունը, բայց վախենում էինք մեր աշխատած փողով փուն կամ ավտոմեքենա գնել: Այն ժամանակ գյուղից երկու բրիգադ էր գնում խոպան: Այդ պատճառով մենք երբեմն մեկնում էինք թաքուն և ուզում էինք, որ քչերը իմանան դրա մասին» (տղամարդ, 73 տ., գ. Ն. Ծաղկավան)²¹²:

Անշուշտ, Հայաստանի արտագնա համայնքներում նոր թաղամասերի կառուցումը և բարեկեցիկ կենցաղի ապահովումը առաջին հերթին պայմանավորված էին արտագնա աշխատանքից նշանակալի ֆինանսական միջոցների ներհոսքով՝ տարեկան միջին հաշվով 150 մլն ռուբլի²¹³: Այսպես, 1985 թվականին սեզոնային արտագնա աշխատանքի վայրից հանրապետության արտագնացների տարեկան միջին եկամուտը

²¹² Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Ծաղկավան, 2007:

²¹³ Եզանյան Ռ., Միգրացիոն միտումներ, գյուղացում և մարդկային զարգացում, Միգրացիա և մարդկային զարգացում. Հնարավորություններ և մարտահրավերներ, Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, ՄԱԿ-ի Զարգացման ծրագիր (ՄԱԶԾ), 2009, էջ 32:

կազմել է մոտավորապես 120 մլն ուորլի²¹⁴։ Նրանց վաստակած դրամական եկամուտների մասշտաբների և դինամիկայի մասին որոշակի պատկերացում են տալիս երկրի տարբեր շրջաններից խնայողամարկոնների միջոցով Հայաստան ուղարկված հաշվարկագրերը (տե՛ս աղյուսակ 13)²¹⁵։

Աղյուսակ 13

*ԽՍՀՄ-ի տարբեր շրջաններից արտագնացների ուղարկած դրամական եկամուտների չափը*²¹⁶ (հազ. ուորլի)

Վարչական միավորներ	Տարեթվեր							
	1960	1966	1969	1975	1980	1981	1982	1985
Ալթայի երկրամաս	32	622	1083	2997	4082	3552	4160	4436
Ամուրի մարզ	10	535	535	1961	1663	1877	1755	2693
Բաշկիրական ԽՍՀ	32	445	616	875	930	2230	2672	2572
Իրկուտսկի մարզ	79	382	938	1165	1701	1793	1529	2059
Կրասնոդարի երկրամաս	14	603	1036	1023	1919	2018	1561	1630
Յակուտական ԽՍՀ	28	297	797	608	1354	1448	1646	1472
Նովոսիբիրսկի մարզ	26	654	836	498	1701	2545	2394	2298
Չիտայի մարզ	76	1219	1417	1190	1185	1391	1382	1742
Պրիմորիեի երկրամաս	37	257	1109	1075	1205	986	1125	1464
Օրենբուրգի մարզ	52	1025	1640	2199	4267	4386	4000	4953
Ընդամենը	386	6039	11433	13293	20221	22104	24228	25319

Նախ՝ արտագնացները բարձր աշխատավարձը դյուրությամբ չէին վաստակում։ Այն ձեռք էր բերվում օրական 14–15-ժամյա, շաբաթվա ընթացքում նույնիսկ առանց հանգստյան օրերի, արդյունավետ և ծանրաբեռնված աշխատանքային գրաֆիկի շնորհիվ։

Երկրորդ, առաջնորդվելով աշխատանքի կազմակերպման բրիգադային կապալի և աշխատավարձի վճարման գործավարձային պար-

²¹⁴ **Федорчук В.** Неуклонно укреплять правопорядок, Коммунист, N12, 1985, с. 73.

²¹⁵ Դրամական փոխանցումները չէին գերազանցում ընդհանուր հաշվարկագրերի գումարի 5%-ը։ Հաճախ արտագնացներն ընտանիքի անդամներին և բարեկամներին նվերներ, ինչպես նաև կենցաղային առարկաներ գնելու համար կատարում էին մոտավորապես 500-1000 ուորլու ծախս։

²¹⁶ Таблица составлена по годовым отчетам Армянского республиканского главного управления Госкомтруд-сберкассы СССР // Расчеты между управлением Гос-трудсберкасс СССР и управлением Гострудсберкасс, 1986, N96.

գևատրման սկզբունքներով, արտագնացները գերակատարում էին տիպային պայմանագրով նախատեսվող օբյեկտի հանձնման ժամկետները և ստանում 25–40 տոկոս հավելյալ վարձատրություն:

Երրորդ՝ նրանք ընտրողական վերաբերմունք ունեին ԽՍՀՄ-ի այն շրջանների նկատմամբ, որտեղ մի կողմից զգացվում էր աշխատանքային ռեսուրսների խիստ պակաս, մյուս կողմից տեղի աշխատանքային դրությունը հնարավորություն էր տալիս աշխատուժը կիրառելու ժողովրդական տնտեսության մի շարք բնագավառներում:

Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ այդպիսիք էին ՌԽՖՍՀ-ի հյուսիսային և արևելյան շրջանները, ուր մեկնում էր արտագնացների 80%-ը, և Ղազախական ԽՍՀ-ն՝ 6%-ը²¹⁷:

Չորրորդ՝ արտագնացները, լինելով բարձր որակավորում ունեցող ոչ արդյունաբերական (շինարար, ծեփագործ, հյուան, ատաղձագործ և այլն) և արդյունաբերական (մեխանիզատոր, ավտովարորդ, խառատ և այլն) բնագավառների աշխատողներ, հիմնականում ընդգրկվում էին շինարարական բնույթի աշխատանքներում, որտեղ աշխատավարձը, համեմատած ժողովրդական տնտեսության մյուս բնագավառների հետ, ավելի բարձր էր:

Փորձագետների գնահատմամբ՝ նրանց իրացրած կապիտալ ներդրումների տարեկան ծավալները հասնում էին շուրջ 1.5 մլրդ ռուբլու²¹⁸: Արտագնա գործունեության հաջողությունները շատ կողմերով կախված էին նաև բրիգադիրի արդյունավետ ղեկավարումից, որն արտահայտվում էր՝

ա) փաստաթղթերի ձևակերպման և համապատասխան կազմակերպությունների հետ պայմանագրերի կնքման,

բ) շինանյութի, տեխնիկայի ապահովման,

գ) խմբի անդամների միջև աշխատանքի բաժանման և կազմակերպման,

դ) ներբրիգադային կյանքում որոշակի սկզբունքների կիրառման հարցերում:

²¹⁷ Федорчук В. Указ. соч., с. 73.

²¹⁸ Եգանյան Ռ., Միգրացիոն միտումներ, գլոբալացում և մարդկային զարգացում, էջ 32:

Սովորաբար խմբի անդամները բրիգադիր էին ընտրում մի շարք սկզբունքների հիման վրա՝ հաշվի առնելով արտագնա աշխատանքի փորձը, տարիքը, մասնագիտական պատրաստվածությունը, բարոյական կերպարը, ռուսաց լեզվի իմացությունը: Նրանց աշխատանքային գործունեությունում նկատելի են խմբի ղեկավարման տարբեր ձևեր՝ հաճախ հիմնված խիստ հրամայական մեթոդների կամ էլ դեմոկրատական սկզբունքների վրա: Երբեմն հենց դրանցով էլ պայմանավորվել է այդ խմբերի կենսունակությունը՝ նրանց իրավական ու բարոյական բնութագիրը:

Արտագնացների միջավայրում երբեմն հանդես էին գալիս նաև տարբեր տեսակի ճարպիկ բրիգադիրներ, որոնք, համատեղելով մի քանի բրիգադի աշխատանքը, ձգտում էին էժան վաստակի՝ թողնելով ոչ բարի համբավ²¹⁹:

ԽՍՀՄ-ի մի շարք շրջաններում շինարարական աշխատանքներ կատարելու մասին արտագնա խմբերի բրիգադիրները տեղեկություններ էին հավաքում տարբեր ճանապարհներով: Երկար տարիներ միևնույն շրջան մեկնող արտագնա խմբերը սովորաբար հաջորդ տարվա համար շրջանի ղեկավարության հետ կնքում էին համապատասխան պայմանագրեր²²⁰: Սարուխան, Փանիկ, Գեղաշեն գյուղերում բրիգադիրների հետ անցկացրած փորձագիտական հարցումներից պարզվում է, որ 13 տարի արտագնացության մեկնող որոշ բրիգադներ առնվազն 2 տարի աշխատել են նույն վայրում, 3–6 տարի մեկնողները՝ 4 տարի, իսկ 6–10 տարի մեկնողները՝ անգամ 7 տարի: Իրավիճակն այլ էր նոր կազմակերպվող արտագնա խմբերում: Բրիգադիրը նման տեղեկություններ ստանում էր երկու ճանապարհով՝ գյուղի արտագնա այլ խմբերից կամ նախօրոք մեկնում էր ԽՍՀՄ-ի ազգային տարբեր շրջաններ: Անշուշտ, երկու դեպքում էլ նրանք ծախսել են որոշակի ժամանակ: Նկատելի է, որ

²¹⁹ Адонц М. А., Давтян Л. М. и др. Указ. соч., с. 111.

²²⁰ Նման պայմանագրեր կնքելու ժամանակ ձեռնարկության ղեկավարները հաշվի են առել նրանց նախորդ տարիների կատարած աշխատանքը, այն է՝ կառուցվող շինարարական օբյեկտների որակը, ժամկետը և այլն: Կարևորվել են նաև ձեռնարկության ղեկավարության և խմբի անդամների միջև ստեղծված մարդկային հարաբերությունները:

տարբեր խմբեր նման տեղեկություններ միմյանց հայտնել են այն դեպքում, երբ բրիգադիորների միջև կային ազգակցական կապեր, ընկերական հարաբերություններ կամ պարզապես եղել են դրացիներ: Այս փաստով կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ միննույն գյուղի և շրջանի արտագնա խմբերի որոշ մասը աշխատել է նույն մարզի տարբեր շրջաններում: Անընդհատ ընդլայնվել է արտագնա խմբերի ընդգրկման աշխարհագրությունը: Նրանք մեկնել են Ռուսաստանի տարբեր շրջաններ՝ Նովոսիբիրսկի, Ամուրի, Չիտայի, Օրենբուրգի, Օմսկի, Կոյբիշևի, Չելյաբինսկի, Սվերդլովսկի մարզեր, Ալթայի, Կրասնոյարսկի, Պրիմորիեի, Ստավրոպոլի, Կրասնոդարի երկրամասեր, Թաթարական, Ուդմուրտական, Բաշկիրական, Յակուտական Ինքնավար Հանրապետություններ և ԽՍՀՄ-ի ազգային մի քանի հանրապետություններ, սակայն վերը նշվածը հաճախ իրենով է պայմանավորել Հայաստանից մեկնող արտագնա խմբերի ուղղվածությունը: Օրինակ, նախկին Կամոյի շրջանի Սարուխան գյուղի արտագնացների 48%-ը մեկնել է Ղազախական ԽՍՀ, իսկ 21%-ը՝ Նովոսիբիրսկի մարզ, Արթիկի շրջանի Փանիկ գյուղի արտագնացների 50%-ը՝ Իրկուտսկի, իսկ 17%-ը՝ Չիտայի մարզ: Կոտայքի մարզի Գեղաշեն գյուղից հիմնականում մեկնել են Օրենբուրգի և Սարատովի մարզ: Այն համապատասխանաբար կազմել է 28% և 23%: Աշխատանքային ամբողջ սեզոնի ընթացքում տարբեր տեսակի դժվարություններ հաղթահարելու, միմյանց օգնելու համար ոչ միայն նրանց, այլև այնտեղ աշխատող հայկական բրիգադիորների միջև պահպանվել են սերտ կապեր:

Սովորաբար բրիգադիորը գարնան սկզբին արտագնա աշխատանքի վայր էր մեկնում խմբի անդամներից մոտավորապես 15–20 օր առաջ՝ աշխատանքային պայմանագիր կնքելու կամ արդեն նախօրոք կնքվածի հավաստիությունը ճշտելու, ինչպես նաև շինանյութ և տեխնիկա ձեռք բերելու, կենցաղային որոշ հարցեր լուծելու համար: Այդ գործերն ավարտելուց հետո է միայն բրիգադիորը խմբին տեղեկացրել նրանց մեկնման մասին²²¹:

²²¹ Գալստյան Մ., Արտագնացությունը Հայաստանում (XIX-րդ դարի կես–XX դարի սկիզբ), էջ 36–38:

Արտագնա խմբերի աշխատանքային գործունեության համար կարևոր իրավական հիմք է ծառայել Աշխատանքի պետական կոմիտեի և ՀամԿԽ-ի 1978 թ. մայիսի 24-ի՝ «Արտագնա կոլտնտեսականների և այլ քաղաքացիների կողմից գյուղական վայրերում շինարարական աշխատանքների տիպային պայմանագրերի կատարման հաստատման մասին» որոշումը²²²։ Ըստ այդմ՝ գյուղական բնակավայրերում շինարարական օբյեկտներ կառուցելու համար արտագնա կոլտնտեսականներին և քաղաքացիներին թույլատրվել է անհատական և խմբային ձևով համապատասխան կազմակերպությունների հետ կնքել տիպային պայմանագրեր։ Միաժամանակ հանձնարարվում էր կոլտնտեսություններին և միջտնտեսային ձեռնարկություններին կատարած աշխատանքի համար վճարել միայն ըստ համապատասխան պայմանագրի։ Նշված որոշումը, անշուշտ, այն հանգուցային օղակն էր, որը խթանում էր արտագնացությունը։ Պայմանագիրը կնքվում էր գրավոր, որտեղ նշվում էին նաև նրանց երկկողմանի իրավունքները և պարտականությունները։ Համաձայն աշխատանքային օրենսդրության՝ ձեռնարկության վարչակազմը կարող էր արտագնացներին աշխատանքի ընդունել միայն համապատասխան փաստաթուղթ ներկայացնելու դեպքում, որտեղ նշված էին կոլտնտեսության ղեկավարության համաձայնությունը և արտագնացության մեկնման ժամկետները։ Բրիգադի յուրաքանչյուր անդամ ձևակերպվում էր հրամանով՝ ներառելով նրանց մասնագիտությունը և որակավորումը։ Ձեռնարկությունը պարտավորվում էր բրիգադին ապահովել անհրաժեշտ նախագծանախահաշվարկային և տեխնոլոգիական փաստաթղթերով, որն իրագործում էր շինարարության ինժեներատեխնիկական ղեկավարությունը։ Բրիգադին տրամադրվում էին նաև անհրաժեշտ շինանյութ, շինարարական մեքենաներ և մեխանիզմներ, ինչպես նաև հսկողություն էր սահմանվում կատարվող շինարարության որակի վրա։ Ըստ պայմանագրի՝ ձեռնարկությունը պետք է հոգ տաներ կենցաղային և մշակութային պայմանների, սննդի, բժշկական ծառայության և այլ հարցերի մասին։

²²² Об утверждении типового договора на выполнение колхозниками–отходниками и другими гражданами работ по строительству объектов в сельской местности // Бюллетень Гос. Комитета по труду и соц. вопросам СССР, N8, 1978, с. 21-27.

Արտագնացներն իրենց հերթին պարտավորվում էին շինարարական օբյեկտները կառուցել նախագծին խիստ համապատասխան շինարարական նորմերով և օրենքներով, որակի ապահովմամբ և այն հանձնել պայմանավորված ժամկետին: Նրանք ոչ միայն ենթարկվել են ձեռնարկության ներքին օրենքներին, այլև արդյունավետ օգտագործել են շինարարական տեխնիկան և շինանյութը՝ կրելով նյութական պատասխանատվություն²²³: Արտագնացների և համապատասխան ձեռնարկությունների միջև պայմանագրի վերաբերյալ վիճելի հարցերը լուծվել են ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի 1979թ. հունիսի 29-ի որոշման համաձայն²²⁴, ինչպես նաև գործող աշխատանքային կանոնադրության սահմաններում: Թեև քննարկված որոշման մեջ մանրամասնորեն նշվել են երկու կողմերի իրավունքները և պարտականությունները, այդուհանդերձ, աշխատանքի վայրում բրիգադի առջև ծառանում էին մի շարք խնդիրներ:

Նախ՝ պայմանագիրը կնքելուց հետո խումբը երաշխավորված չէր, որ այն մինչև վերջ կմնա ուժի մեջ, կամ էլ վճարվելու է նախահաշվարկային արժեքով նախատեսվող վարձատրության համապատասխան տոկոսը: Արտագնա խմբերի գործնական կյանքում շատ էին այն դեպքերը, երբ ձեռնարկության ղեկավարները հաճախ չեղյալ էին հայտարարում կնքված պայմանագիրը, և արտագնացների բողոքարկումից հետո կատարած աշխատանքների դիմաց վճարվում էր ընդունված միասնական նորմերով ու գներով: Սա այն լուրջ խնդիրներից էր, որն արտագնա խմբերին լարվածության մեջ էր պահում ամբողջ սեզոնի ընթացքում²²⁵: Այս վիճակից դուրս գալու համար հաճախ են նրանք դիմել տարբեր մեքենայությունների, հանցավոր համաձայնության են եկել տնտեսության

²²³ Там же, с. 21-27; также см. **Богорад В. А.** Сезонное движение рабочей силы в сельском хозяйстве, М., 1986, с. 57-73.

²²⁴ О практике применения судами законодательства при разрешении споров, одной из сторон которых является колхоз или межколхозная организация от 29 июня 1979 г. / Бюллетень Верховного Суда СССР, N3, 1981, с. 23; О внесении изменений в некоторые постановления Пленума Верховного Суда СССР по гражданским делам от 26 апреля 1984 г. / Бюллетень Верховного Суда СССР, N4, 1984, с. 6.

²²⁵ **Войтович С. А., Никифоров Я. Д.** Указ. соч., с. 142.

ղեկավարների հետ²²⁶, իսկ դրա հետևանքով արտագնացների որոշ խմբեր հայտնվում էին օրենքի առջև²²⁷:

Երկրորդ՝ մեծ դժվարությունների էին հանդիպում շինանյութեր և տեխնիկա ձեռք բերելու հարցում: Այսպիսի պայմաններում նախատեսվող պայմանագրային ժամկետները կատարելու համար բրիգադիրը ծավալում էր ակտիվ գործունեություն: Նրանք հաճախ այն ձեռք էին բերում անօրինական ճանապարհով՝ ինչպես մյուս բրիգադների օգնությամբ, այնպես էլ այլ շինարարական կազմակերպությունների հաշվին: Սա, անշուշտ, ազդում էր տեղական շինարարության պլանների կատարման վրա, նպաստում տեղական կադրերի հոսունության գործընթացին սեզոնային բրիգադներ, պայմաններ ստեղծում դրամական միջոցների չհիմնավորված գերաժախսերի և չարաշահումների համար: Նշված որոշման հիման վրա շինարարության բնագավառում արտագնա խմբերը բրիգադային կապալի ներդրման սկզբնավորողներից էին:

Այսպիսով, արտագնա խմբերի վերաբերյալ անցկացված էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության նյութերի մանրամասն վերլուծությունից կարող ենք եզրակացնել, որ նրանց ընդհանուր բնութագրության և կազմավորման գործում կարևոր դեր են կատարել ազգային մի շարք առանձնահատկություններ: Այդ առանձնահատկություններն արտահայտվում էին բնակչության ընտանեկան կառուցվածքում և դրանում դեռևս պահպանվող էթնիկ ավանդության մի շարք ձևերում, որոնք խթանել են արտագնացությունը: Անշուշտ, վերը նշված գործոնները կարևոր պայման էին նաև արտագնա խմբերի տիպաբանացման և դրանց հետագա կանխատեսման ընթացքը որոշելու համար:

Այլ էթնիկ միջավայրում արտագնացները մեծ ներդրում ունեին այդ բնակավայրերում բնակելի տների, մշակութային օջախների, հիվանդանոցների, վարչական շենքերի, ճանապարհների և այլ օբյեկտների կառուցման գործում: Ըստ արտագնացների՝ նրանք այդ օբյեկտները կառուցում էին շատ որակով՝ հավանության արժանանալով տեղի բնակիչների կողմից: Վերջիններս երբեմն հպարտորեն էին նշում, որ իրենց շենքերը/

²²⁶ **Федорчук В.** Неуклонно укреплять правопорядок, «Коммунист», N12, 1985, с. 73.

²²⁷ «Советская Россия», 14 января 1982 г.

բնակարանները կառուցել են հայերը: Այդ կապակցությամբ արտագնացները պատմել են, որ իրենք են կառուցել ոռոս գրող, Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Մ. Շոլոխովի ամառանոցը: Գրողը, տեսնելով հայերի կատարած որակյալ շինարարական աշխատանքների ծավալը և դրանում ներդրած հայկական ոգին, ցանկություն է հայտնել, որ հենց հայերը կառուցեն այն՝ ջերմ հարաբերություններ պահպանելով շինարարների հետ²²⁸: Հայերի շինարարական աշխատանքների ծավալների և պատրաստակամության մասին այդ շրջանում նույնիսկ մի այսպիսի անեկդոտ էր տարածված. «*Լուսին թոչեղու համար մարդ են ման գալիս ու չեն կարողանում գրնել: Մեկը ասում է՝ եկեք գնանք Լենինական՝ խոպանչիներին ասենք: Գնում են Լենինական, տեսնում են «բիրժայում» հավաքվել են խոպանչիները: Պապմում են, թե ինչի համար են եկել: Խոպանչիներից մեկը ասում է, հարց չկա, որտեղ ուզում եք կթոնեմ, միայն 1 քմ-ի համար 1 ոռոսի պիտի տաք» (տղամարդ, 57 տ., Երևան)²²⁹:*

Խորհրդային տարիներին արտագնացությունը կարևոր դեր խաղաց Հայաստանի բնակչության զբաղվածության ապահովման գործում, սակայն ընտանեկան և համայնքային մակարդակով երևույթն ունեցավ նաև մի շարք բացասական հետևանքներ: «Արտագնացությունն ինչ ազդեցություն ունի Ձեր գյուղխորհրդի տարածքի բնակավայրերի տնտեսությունների սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա» հարցին նախկին 5 շրջանների 68 գյուղական համայնքների ղեկավարների 13.2%-ի կարծիքով՝ էապես վնասել է, 54.4%-ի կարծիքով՝ որոշ չափով է վնասել, 14.7%-ի կարծիքով՝ որևէ ազդեցություն չի թողել համայնքի սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա: Ուշագրավ է, որ համայնքի ղեկավարների 17.7%-ը դրական է գնահատել արտագնացության ազդեցությունը բնակավայրի տնտեսությունների զարգացման վրա: Այս ցուցանիշներից կարող ենք եզրակացնել, որ արտագնացության ազդեցությունը գնահատելիս յուրաքանչյուր գյուղական համայնքի ղեկավար հաշվի է առել համայնքի տնտեսական, սոցիալ-ժողովրդագրական, էթնոմշակութային զարգացման առանձնահատկություններն ու դրա հետևանքները:

²²⁸ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Երևան, 2015:

²²⁹ Նույն տեղում:

Դեռևս խորհրդային շրջանում արտագնացությունը լուրջ հետևանքներ էր թողնում բնակչության ընդհանուր ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Այն որոշակի փոփոխություններ էր առաջացնում ներհամայնքային կառուցվածքում, հարաբերություններում՝ հանգեցնելով սեռատարիքային կազմի համամասնության խախտման:

Աղյուսակ 14

Արտագնացության ազդեցությունը գյուղխորհրդի տարածքի բնակավայրերի տնտեսությունների սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա²³⁰

Շրջաններ	Էական վնասում է	Որոշ չափով վնասում է	Չի ազդում	Նպաստում է	Դժվարացել է գնահատել	Ընդամենը
Արթիկ	6	11	3	3	0	23
Մարտունի	1	3	2	7	0	13
Կամո	0	8	0	1	0	9
Կալինինո	1	6	5	0	1	13
Սպիտակ	1	9	0	0	1	10

Օրինակ՝ տարվա որոշակի շրջանում հազարավոր արտագնացների բացակայության հետևանքով մեծ խզում է առաջանում տղամարդկանց և կանանց քանակական հարաբերակցությունում: Սրան հավելենք նաև այն, որ գյուղական բնակավայրերում առաջ էր գալիս կանանց քանակի գերակշռություն, և ընդհակառակը՝ բնակչության շրջանում կրճատվում էր հատկապես աշխատունակ տղամարդկանց թիվը: Արտագնացները դրսում ընտրում էին այնպիսի բնակավայրեր, որոնք, նախկինի հետ համեմատած, ունեին առավել բարեկեցիկ կյանքի ապահովման պայմաններ: Մասնավորապես, գյուղական համայնքներից մշտական բնակության մեկնողների որոշ մասն ընտրում էր քաղաքային բնակավայրեր՝ գյուղից քաղաք, որն ուղեկցվում էր սոցիալական ուղղահայաց շարժու-

²³⁰ Հաշվարկները կատարվել են ըստ «О полноте учета миграции населения Армянской ССР в 1983 г.», Հայկական ՍՍՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչություն, 19.01.1984. N. 12-11-1 տվյալների:

նությամբ՝ բնակավայրի կարգավիճակի բարձրացմամբ և սոցիալ-մշակութային միջավայրի փոփոխությամբ: Օրինակ՝ ըստ Գեղարքունիքի մարզի Սարովսանի գյուղապետի տվյալների, 1979–1985 թթ. արտագնա աշխատանքի վայրում մշտական բնակության է մեկնել 52 մարդ, իսկ Շիրակի մարզի Փանիկ գյուղից՝ 91 մարդ: Եթե առաջինները հիմնականում մշտական բնակություն են հաստատել Սարատովի մարզում, Վոլգոգրադում, Ցելիսոգրադում և այլուր, ապա մյուսները՝ Իրկուտսկում, Խաբարովսկում, Նովոսիբիրսկում, Օմսկում և այլուր²³¹: 1980-ական թվականներին Հայաստանից մեծ հոսք է նկատվել հատկապես Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասեր, ինչպես նաև Ռոստովի մարզ, որտեղ, բացի շինարարությունից, զբաղվում էին նաև գյուղատնտեսական աշխատանքներով: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ մշտական միգրացիան տեղի է ունենում ազգակցական խմբերով, որոնք օտար միջավայրում ապրում են համախմբված ձևով: Օրինակ՝ 1960-ական թթ. սկսած, Շիրակի մարզի Փանիկ գյուղից Կամչատկա է մեկնել և մշտական բնակություն հաստատել Ճապոնացիների 10–12 ընտանիք: Ականատեսների վկայությամբ՝ այդ ընտանիքներն ապրում են կողք կողքի՝ ստեղծելով փոքրիկ հայկական թաղամաս: Այսինքն՝ որոշ արտագնացներ արդեն իսկ խորհրդային տարիներին հեռանում էին իրենց բնակավայրից և մշտական բնակություն հաստատում դրսում՝ երբեմն նաև ընտանիքներով: Ըստ 1983 թ. վիճակագրական տվյալների՝ Հայաստանից շուրջ 532 աշխատանքային միգրանտ դուրս է գրվել մշտական բնակության վայրից և բնակություն հաստատել դրսում²³²: Խորհրդային տարիներին արտագնացության գործընթացը հանրապետության բնակչության հաշվեկշռում առաջ էր բերում բացասական մնացորդ, ստեղծում իրական նախապայմաններ մեխանիկական հոսքի ձևավորման համար: Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ արտագնացության գործում վիճակագրական հաշվառման թերությունների պատճառով հա-

²³¹ Հաշվարկները կատարվել են ըստ О полноте учета миграции населения Армянской ССР в 1983 г., Հայկական ՍՍՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչություն, 19.01.1984. N 12-11-1 տվյալների:

²³² Նույն տեղում:

ճախ նրանց զգալի մասը դասվել է անվերադարձ միգրանտների կատեգորիային: Օրինակ՝ Գավառի և Արթիկի տարածաշրջաններում 1985 թվականին 156 արտագնացների 68%-ը, առանց հաջորդող գրանցման և միգրացիայի թերթիկի լրացման, ժամանակավոր գրանցվել է արտագնա աշխատանքի վայրում²³³:

Տարվա ընթացքում՝ 6–8 ամիս շարունակ, գրեթե առանց հանգստյան օրերի արտագնացների ծանր ֆիզիկական աշխատանքն իր բացասական ազդեցությունն էր թողնում նրանց առողջական վիճակի վրա: Օրգանիզմը, ձեռք բերելով սեզոնային ուռախտաբանություն, տարվա որոշակի շրջանում հարմարվում էր ինտենսիվ և ծանրաբեռնված աշխատանքին, մյուս սեզոնին՝ օրգանիզմի լարվածության թուլացմանը և հանգստին: Մասնագետների գնահատմամբ՝ «Հարցվողների միայն 5%-ն է, որ աշխատանքից հետո հոգնածություն չի զգացել, 18%-ը քիչ է հոգնել, մեծ մասն իր հոգնածությունը գնահատել է շատ բարձր (54%) կամ սահմանային (23%) և նույնիսկ ընթերել չի ցանկացել»²³⁴: Բացի ուժեղ գերհոգնածությունից, բժիշկների վկայությամբ, 6 արտագնացներից մեկը տառապում էր պարանոցի, ստամոքսի ցավերով, հոդացավով: Արտագնացների առողջական վիճակի վատթարացմանը նպաստում էին նաև արտագնա աշխատանքի վայրում բնակարանային կանոնավոր կենցաղային պայմանների բացակայությունը և թերսնումը: Նրանք ապրում էին վագոններում, հին շենքերում, քանդված բնակարաններում: Ճիշտ է, արտագնացներն այս հանգամանքին հատուկ նշանակություն չէին տալիս, բայց այն ինտենսիվ և ծանրաբեռնված աշխատանքից հետո մեծ նշանակություն ուներ ուժերի վերականգնման համար: Մյուս հանգամանքը, որ նույնպես բացասաբար էր անդրադառնում արտագնացների օրգանիզմի ադապտացման վրա, աշխարհագրական միջավայրի անընդհատ փոփոխությունն էր՝ կենսաբանորեն թողնելով լուրջ հետևանքներ: Անշուշտ, վերը քննարկվածը կարող է բացասաբար ազդել արտագնացի կյանքի միջին տևողության վրա: Անվտանգության բացակայության, դրա կանոնների

²³³ Նույն տեղում:

²³⁴ **Шабанова М. А.** Сезонные строители в Сибирском селе. // Изв. СО АН СССР, Экономика и прикладная социология, N7, вып. 2, 1986, с. 51.

կոպիտ խախտման հետևանքով արտագնացները հաճախ էին ենթարկվում արտադրական վնասվածքների: Արտագնացները աշխատանքի բարձր տեմպեր ապահովելու համար հաճախ էին «ռիսկի» դիմում՝ հաշվի չառնելով անվտանգության խնդիրը: Անվտանգության կանոնների անտեսման պատճառով պատահում էր, որ նրանք ոչ միայն ստանում էին ծանր կոտրվածքներ և դառնում հաշմանդամներ, այլև երբեմն արձանագրվել են նաև մահացության դեպքեր. «Արտագնացությունը, — նշում են նրանց հարազատները, — մեզ ծանոթացրեց ցինկից դագաղի հետ»: Օրինակ՝ 1960–1986 թթ. Տաշիրի շրջանի Մեծավան գյուղից դժբախտ պատահարների հետևանքով մահացել է 43 մարդ, իսկ Գավառի շրջանի Սարուխան գյուղից՝ 24 մարդ: Մահացածների տարիքը չի գերազանցել 30-ը: Արտագնացներին հուզում էր նաև իրենց աշխատանքային ստաժի հարցը: Խորհրդային աշխատանքային օրենսդրությամբ երկարատև անընդմեջ աշխատանքային ստաժ ունեցողների համար նախատեսվում էին մի շարք սոցիալական արտոնություններ և առավելություններ: Նրանք, բնականաբար, չէին կարող օգտվել դրանից, քանի որ արտագնացության պատճառով նրանց աշխատանքային ստաժն ընդհատվում էր²³⁵:

Այս վիճակից դուրս գալու համար նրանց որոշ մասը հաճախ դիմում էր տարբեր միջոցների, իսկ անընդմեջ աշխատանքային ստաժը պահպանելու համար՝ «համաձայնության» գալիս ձեռնարկության դեկավարների հետ:

Այդ փուլում արտագնացության թողած ազդեցությունն ակնհայտորեն դրսևորվում էր ընտանիքի, դրա կառուցվածքի և ներընտանեկան հարաբերությունների վրա: Արտագնացության հետևանքով տան գլխավորի տևական բացակայությունը և տարվա ընթացքում ամուսինների ընդամենը երեք-չորս ամսվա համատեղ կյանքն իրենց բացասական ազդեցությունն էին թողնում ընտանիքի սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտի վրա և դառնում լուրջ գործոն՝ ընտանիքի հիմքերի ամրության քայքայման: Բնակչության շրջանում հետզհետե աճում էր ամուսնալուծությունների, անկայուն և լքված ընտանիքների թիվը: Հայաստանի տարբեր

²³⁵ Там же, с. 52.

շրջաններում այդպիսի վարքագիծ ունեցող արտագնացների մասին ստեղծվում էին կատակերգեր, որոնք կատարվում էին հարսանիքների և այլ միջոցառումների ժամանակ: Բերենք մի օրինակ, որը լայն տարածում էր գտել Գեղարքունիքի ազգագրական մարզում²³⁶.

*Առ կալոշիս թայր, պախա քեզի հիշատակ,
Գարուն եկավ, խոպանա կերթամ,
Կարողա ի գամ, կարողա չի գամ, Եղստ ջան:
Գացի խոպան մեկ խար էր,
Էկա տեսա՝ երկու խար էր,
Էս ինչ ես արել, փափախ ես արել,
Փափախ ես արել, Եղստ ջան:
Երբ որ ճժեր ջոչնան,
Կարողա ընձի չճանչնան,
Կալոշիս թայր ցույց կրաս,
Նրանք ինձի կճանչնան:*

Այս կատակերգը, որը յուրօրինակ երկխոսություն է ամուսինների միջև, վկայում է նման ընտանիքներում տիրող սոցիալ-բարոյական մթնոլորտի մասին:

1980-ական թվականներին այդ թեման իր սոցիալ-տնտեսական և բարոյահոգեբանական հետևանքներով լայն քննարկման նյութ էր դարձել նաև գրականության մեջ՝ ունենալով մշակութային արձագանքներ: Աշոցքի (նախկին Ղուկասյանի) շրջանի մշակույթի բաժնի վարիչ Սահակյանը գրել է «Հարսը գնաց խոպան» պիեսը, որը տարիներ շարունակ սիրողական դերասանների միջոցով բեմադրվեց Շիրակի նախկին շրջանների արտագնա գյուղերում: Պիեսում մի խոպանչի երկար տարիներ բրիգադ է տանում Ռուսաստան՝ աշխատանքի, և չի վերադառնում՝ լքելով ընտանիք: Կինը շարունակ ամուսնուն սպասելուց հետո որոշում է ինքն էլ բրիգադ հավաքել. մեկնում է Ռուսաստան՝ արտագնա աշխատանքի: Ամուսինը վերադառնում է գյուղ և տեսնում, որ կինը տանը չէ, իսկ երեխաները մնացել են անտեր և անխնամ: Տրագիկոմեդիայի ժանրի օգնությամբ հեղինակը վեր է հանում արտագնացության հետևանքով

²³⁶ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Կամոյի շրջան, գ. Սարուխան, 1988:

դատարկվող գյուղերի պատկերը և այդ ընտանիքներում ստեղծված բարոյահոգեբանական ծանր իրավիճակը²³⁷:

Բախվելով այդ երևույթի հետ՝ արտագնացների ընտանիքի անդամները հաճախ էին տալիս հետևյալ պատասխանները. «Հավանություն չեմ տալիս արտագնացությանը, քանի որ նա ինչպես երիտասարդ ընտանիքների, այնպես էլ երեխաների դաստիարակության գործում հանգեցնում է մի շարք բացասական հետևանքների» (Կին, 40 տ., գ. Երանոս)²³⁸: «Երևույթն ունի վար կողմեր: Տեղում աշխատանքի բացակայության և ցածր աշխատավարձի պարճառով սրիաված երկար ժամանակ կորվում ենք ընտանիքից, որը շարք դեպքերում բացասաբար է անդրադառնում ներընտանեկան հարաբերությունների վրա» (տղամարդ, 51 տ., գ. Վարդենիկ)²³⁹: Արտագնացի երկարատև բացակայության ընթացքում ընտանիքի ամբողջ հոգսը մի կողմից էլ ընկնում էր կնոջ ուսերին՝ մտահոգ նաև ամուսնու ճակատագրով և առողջական վիճակով: Այնուհանդերձ, կանայք, ընդհանուր առմամբ, դրական են գնահատել ստեղծված ներընտանեկան հարաբերությունները: Այն ամենից առաջ պայմանավորված էր ընտանիքի հիմնական կերակրողի՝ տան գլխավորի նկատմամբ ունեցած կայուն դիրքորոշմամբ, ընտանիքի անդամների միջև գոյություն ունեցող աշխատանքի ավանդական ձևերի բաժանմամբ, ինչպես նաև հասարակական կարծիքով:

Նյութերի վերլուծությունից պարզվում է, որ արտագնացությունը բացասաբար է անդրադառնում նաև երեխաների դաստիարակության գործի վրա: Ինչպես հայտնի է, երեխայի սոցիալականացումը ծնողներից պահանջում է հսկայական ֆիզիկական և բարոյական ուժեր: Ճիշտ է, դրան նպաստում էին նաև գյուղական բնակչության շրջանում դեռևս պահպանվող դաստիարակության ավանդական համակարգը և ազգակիցների աջակցությունը, սակայն ընտանիքից արտագնացի բացակայությունը, ինչպես նաև մոր համար ազատ ժամանակի պակասն իրենց հետքն էին թողնում երեխաների դաստիարակության կազմակերպման

²³⁷ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007:

²³⁸ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Մարտունու շրջան, 1987:

²³⁹ Նույն տեղում:

խնդրի վրա: Երեխաները, հաճախ դուրս մնալով ծնողների անմիջական հսկողությունից, ճիշտ չէին դասավորում կյանքի հետագա ընթացքը:

Տարբեր շրջանների դպրոցների տնօրենների հետ անցկացված հարցումներից պարզվել է, որ բարձրդասարանցիների որոշ մասը, հաճախ լքելով դասերը, հարազատների կամ ծնողների հետ մեկնում է արտագնացության, իսկ նրանց որոշ մասն էլ դպրոցն ավարտելուց հետո ընդհանրապես բռնում է արտագնացության ուղին: Երեխաների խաթարված դաստիարակությանն է վերաբերում Շիրակի ազգագրական մարզում գրի առնված հետևյալ կատակերգը²⁴⁰.

*Որոշեցինք գնալ խոպան
Ես այնտեղ, կինս՝ այստեղ,
Երեխաները մնացին մեջտեղ,
Ոչ բարով գնացինք խոպան:*

Խորհրդային շրջանում արտագնացության թողած բացասական հետևանքներից էին նաև հիվանդությունների (նաև սեռավարակային) ներմուծումը և տարածումը, որոնք, առողջապահական խնդիր լինելուց զատ, ընտանիքն ապակայունացնող գործոն էին:

Այսպիսով, խորհրդային շրջանում Հայաստանից տեղի էր ունենում աշխատանքային միգրացիայի ակտիվ հոսք՝ դեպի ԽՍՀՄ աշխատանքային ռեսուրսների պահանջարկ ունեցող տարածքներ: Այդ շրջանի առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ Կառավարությունը աշխատանքային միգրացիայի կարգավորման նպատակով ընդունել էր մի շարք որոշումներ՝ կիրառելով նաև միգրացիայի կարգավորման վարչական մոտեցումը: Այդ փուլում, մասնավորապես 1980-ական թվականների վերջին, աշխատանքային միգրացիայի հետևանքով, հատկապես գյուղական բնակչության շրջանում հիմք դրվեց նաև ստրատիֆիկացիոն (շերտավորման) գործընթացներին, որը դրսևորվում էր միգրանտ ունեցող և միգրանտ չունեցող ընտանիքների կենսամակարդակների տարբերությամբ: Արտագնա գյուղական համայնքներում տեղի էր ունենում բնակչության զբաղվածության ոլորտների և սոցիալ-մասնագիտական

²⁴⁰ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Արթիկի շրջան, գ. Ագատան, 1989:

կազմի փոփոխություն, քանի որ, բացի որակավորում պահանջվող ֆիզիկական աշխատողներից, այդ գործընթացին ներգրավվեցին նաև գիտակրթական, տեխնիկական մտավորականության ներկայացուցիչները: Շնորհիվ այս գործընթացների՝ գյուղական համայնքները դուրս են գալիս տեղային ներփակվածությունից՝ ներգրավվելով սոցիալ-մշակութային փոխհարաբերությունների նոր տարածք: Դրա միջոցով աճում են համայնքից դուրս հաղորդակցման ուղիները՝ հանգեցնելով գյուղական ընտանիքների շրջանում արժեքների տարբերությունների ձևավորմանը և նոր մշակութային տարրերի փոխանցմանը:

2.3.

Աշխատանքային միգրացիայի զարգացման արդի միտումները

Արդի պայմաններում Հայաստանից բնակչության զանգվածային տեղաշարժերը, իրենց սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական և էթնոմշակութային հետևանքներով, հանրապետության առջև ծառացած կարևոր հիմնախնդիրներից են: Դրա ամբողջական գնահատումը պայմանավորված է նաև հետխորհրդային Հայաստանի բնակչության արտաքին տեղաշարժերի վերաբերյալ գոյություն ունեցող վիճակագրական տվյալներով, որը, սակայն, միանշանակ ընդունելի չէ այդ խնդիրներով զբաղվող մասնագետների մեծ մասի համար: Մասնավորապես, չկա միասնական կարծիք, թե այդ տարիներին որքան մարդ է արտագաղթել Հայաստանից, ինչ համամասնության մեջ են երկրից մշտապես մեկնածները և ժամանակավոր բացակայողները, որքան է աշխատանքային միգրանտների թիվը, և որքանով է արդարացված այդ հաշվարկի համար կիրառվող մեթոդաբանությունը: Նշենք, որ միգրանտների ճշգրիտ հաշվառման խնդիրն այդ փուլում հրատապ և բուռն քննարկումների առարկա էր դարձել ոչ միայն Հայաստանի, այլև ԱՊՀ երկրների համապատասխան կառույցների և մասնագետների շրջանում²⁴¹: Մինչդեռ հու-

²⁴¹ Организация Объединенных Наций, Экономический и Социальный Совет. Конференция европейских статистиков, Трудовая миграция в регионе Содружества Независимых Государств: проблемы и пути улучшения статистической инфор-

սալի և համապարփակ վիճակագրական տվյալների ստեղծումը հնարավորություն կտա միգրացիայի կառավարման արդյունավետ համակարգերի ձևավորման, սոցիալ-տնտեսական ոլորտում առավել ընդգրկուն և կենսունակ տեղեկությունների հավաքման²⁴²։ Հայաստանում, ըստ փորձագետների տեսակետների, արտաքին միգրացիոն հոսքերի քանակական և որակական ցուցանիշների լիարժեք գնահատմանը խոչընդոտում են մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններ։ Մասնավորապես, խոսքը գոյություն ունեցող վիճակագրական տվյալների արժանահավատության մասին է։ Ըստ միգրացիոն հոսքերի մասին պաշտոնական տեղեկատվության՝ իրականությունից շեղման խնդիրն առկա էր դեռևս խորհրդային տարիներին։ Անցումային փուլում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի պայմաններում միգրացիոն տեղաշարժերի գերակշիռ մասը սկսեց դուրս մնալ ընթացիկ հաշվառման գործող համակարգի տեսադաշտից. հետևաբար համապատասխան վիճակագրական տվյալները պարզապես դադարեցին արտացոլել իրական վիճակը²⁴³։

Ընդունելով այդ մոտեցումը՝ կարծում ենք, որ Հայաստանի արտաքին միգրացիոն իրադրության որակական և քանակական տվյալների բացահայտման և գնահատման համար պետք է հիմնվել ոչ միայն պաշտոնական տեղեկատվության, այլև ընտրանքային հետազոտությունների արդյունքների վրա։

Այսպես, ըստ ՄԱԿ-ի 1996թ. Մարդկային զարգացման զեկույցի տվյալների, 1991–1995թթ. Հայաստանից մեկնել է 677 հազ. մարդ, կամ յուրաքանչյուր հինգերորդ բնակիչ մշտապես կամ ժամանակավորապես թողել է երկիրը²⁴⁴։ Ըստ գծապատկեր 1-ում բերված ցուցանիշների՝ 1990–

мации, Подготовлена Межгосударственным статистическим комитетом Содружества Независимых Государств, Шестьдесят вторая пленарная сессия Париж, 9–11 апреля 2014 года, https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/2014/46_CISSTAT_RUS.pdf (12. 05.16).

²⁴² Միգրացիոն տվյալների հավաքագրման, մշակման և փոխանակման կառարեղագործումը ՀՀ-ում, Կարիքների գնահատում և առկա բացերի վերլուծություն, 10 դեկտեմբեր, Եր., 2011, էջ 16։

²⁴³ Միգրացիա և մարդկային զարգացում. Հնարավորություններ և մարտահրավերներ, էջ 35։

²⁴⁴ Հայաստան, ՄԱԿ-ի մարդկային զարգացման զեկույց, Եր., 1996, էջ 14։

2001թթ. ՀՀ բնակչության միգրացիայի մնացորդի գումարային հաշվարկը, ըստ արտաքին միգրացիայի մնացորդի, կազմել է 637.5 հազ. մարդ²⁴⁵: 2001թ. մարդահամարի տվյալներով՝ ՀՀ ատկա և մշտական բնակչության տարբերությունը կազմել է 210417²⁴⁶, իսկ 2011թ. մարդահամարի տվյալներով՝ 147083 մարդ²⁴⁷: Ակադեմիկոս Վ. Խոջաբեկյանի հաշվարկներով՝ 1991–2000 թթ. Հայաստանից մեկնել է 1 մլն 250 հազ. 300 մարդ²⁴⁸: Հայաստանից զանգվածային արտահոսքի շրջան են համարվում 1992–1994 թվականները: Դա պայմանավորված էր Հայաստանի տնտեսական խոր ճգնաժամով, գործազրկության բարձր մակարդակով, աղքատացմամբ, կենսամակարդակի կտրուկ անկմամբ, էներգետիկ շրջափակմամբ և այլն: Բավական է նշել, որ 1991–1993 թթ. ընթացքում հանրապետության ՀՆԱ-ն նվազեց ավելի քան 2 անգամ՝ 1993 թ. կազմելով 1990 թ. մակարդակի միայն 46.9%-ը: Հայաստանի բնակչությունը 1991 թ. կազմում էր 3574.5 հազ. մարդ, իսկ աշխատունակ տարիքինը՝ մոտ 53%-ը. տնտեսության խոր ճգնաժամի հետևանքով ոչ գյուղատնտեսական հատվածում այդ տարի կրճատվեց շուրջ 645 հազ. աշխատատեղ²⁴⁹: Ըստ փորձագիտական գնահատման՝ հանրապետության բնակչության արտահոսքը այդ տարիներին կազմել է շուրջ 980–990 հազ., ներհոսքը՝ 370 հազ. մարդ ռեէմիգրանտ, շրջանառությունը՝ մոտ 1.4 մլն մարդ կամ երկրի բնակչության 40%-ը, իսկ բացասական մնացորդը՝ 610–620 հազ. մարդ կամ երկրի բնակչության գրեթե 1/5-ը²⁵⁰:

Հայաստանից արտաքին միգրացիայի ակտիվության նվազեցման շրջանը 1995–2001 թվականներն են՝ պայմանավորված Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի կայունացման միտումներով, ինչպես նաև

²⁴⁵ Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Եր., 2010, էջ 30:

²⁴⁶ ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները, Եր., 2003, էջ 143:

²⁴⁷ ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ ցուցանիշները), Եր., 2013, էջ 140:

²⁴⁸ **Խոջաբեկյան Վ.**, Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX–XX դարերում, XXI դարի շեմին, էջ 308:

²⁴⁹ **Սարգսյան Հ.Լ.**, Տնտեսական քաղաքականությունը Հայաստանում. պետության դերը, ՌԱՀՀԿ, Եր., 2001, էջ 13–14:

²⁵⁰ Միգրացիա և մարդկային զարգացում. Հնարավորություններ և մարտահրավերներ, էջ 39:

էմիգրանտների դրամական փոխանցումներով: Դա նպաստեց երկրում մնացածների կենսամակարդակի քիչ թե շատ բարելավմանը և ներքին աշխատաշուկայի լարվածության նվազեցմանը: Ըստ փորձագիտական գնահատման՝ արտահոսքը այդ ժամանակահատվածում կազմել է 600 հազ. մարդ, ներհոսքը՝ շուրջ 350 հազ., շրջանառությունը՝ մոտ 950 հազ. մարդ կամ երկրի բնակչության թվի գրեթե 30%-ը, իսկ բացասական մնացորդը գրեթե 250 հազ. մարդ կամ երկրի բնակչության գրեթե 8%-ը²⁵¹:

ՀՀ տարածքային կառավարման նախարարության միգրացիայի պետական ծառայության 2000–2010 թթ. միջազգային ուղևորափոխադրումների վերաբերյալ բերված վիճակագրական տվյալները փաստում են Հայաստանից արտաքին միգրացիայի հետևյալ ծավալների և միտումների մասին. 2002–2010 թթ. ժամանողների և մեկնողների թվային տարբերությունը կազմել է 159.0 հազար, որից 94.8 հազարը բաժին է ընկնում 2008–2010 թվականներին(աղյուսակ 15):

Աղյուսակի տվյալները ցույց են տալիս, որ հանրապետությունից արտաքին միգրացիայի բացասական մնացորդ է արձանագրվել նաև 2011–2015 թթ.՝ համապատասխանաբար 43.800, 42.800, 31.200, 41.700, 43.400 մարդ: Ըստ ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տվյալների՝ 2016 թ. Հայաստան մուտքի և ելքի բացասական մնացորդը կազմել է 248.000 մարդ, 2017 թ.՝ 24.000 մարդ, 2018 թ.՝ 18.286 մարդ, 2019 թ.՝ 15.400 մարդ²⁵²: 2020 թ. ցուցանիշը դրական է՝ կազմելով 10.506 մարդ²⁵³: Անշուշտ, վերջին երկու տարվա համար բերված ցուցանիշների վրա իրենց ազդեցությունն են ունեցել կորոնավիրուսային համավարակը (COVID-19) և դրանով պայմանավորված տեղաշարժերի սահմանահատումների հետ կապված դժվարությունները, և հետևաբար նրանց մի մասը ստիպված էր վերադառնալ և մնալ Հայաստանում:

²⁵¹ Նույն տեղում, էջ 35:

²⁵² Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, 2020 https://armstat.am/file/article/demog_2020_7.pdf(հասանելի է 07.08.2021 թ.):

²⁵³ ՀՀ Տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարության միգրացիոն ծառայություն, <http://www.migration.am/statistics?fbclid=IwAR3N-QOmF7aGIIGlrXHZI3pBRFXAzKQgD3x7OxTnFOqp-dWfDAzEcOZaioUk> (հասանելի է 02.08.2021 թ.):

Աղյուսակ 15

ՀՀ սահմանափակումների ծավալները 2010–2015 թթ. (հազ. մարդ)²⁵⁴

Տարեթիվ	Ժամանում	Մեկնում	Միգրացիայի սալդո	Ուղղորահոսքեր	Ուղղորահոսքերի անդր/սկզբումը նախորդ տարվա համեմատ
2000	399.7	457.2	-57.5	856.8	–
2001	508.2	568.6	-60.4	1076.8	125.7
2002	590.7	593.4	-2.7	1184.0	110.0
2003	618.3	628.5	10.2	1246.9	105.3
2004	739.9	737.8	2.1	1477.7	118.5
2005	845.8	833.3	12.5	1679.2	113.6
2006	983.7	962.0	21.8	1945.7	115.9
2007	1293.6	1296.8	-3.2	2590.3	133.1
2008	1397.2	1420.2	-23.1	2817.4	108.8
2009	1432.0	1457.0	-25.0	2889.0	102.5
2010	1754.2	1800.9	-46.7	3555.1	–
2011	1945.1	1988.9	-43.8	3934.1	110.7
2012	2191.8	2234.6	-42.8	4426.4	112.5
2013	2476.3	2507.5	-31.2	4983.8	112.6
2014	2734.6	2776.3	-41.7	5510.9	110.6
2015	2709.3	2752.7	-43.4	5462.0	99.1

Անդրադառնանք նաև 2010 թ. «Համաշխարհային միգրացիա» զեկույցում Հայաստանին վերաբերող տվյալներին, ըստ որի՝ 2000 թ. բնակչության արտաքին միգրացիան կազմել է 574 հազ., 2005 թ.՝ 493 հազ., իսկ 2010 թ.՝ 324 հազ. մարդ: Նրանց տեսակարար կշիռը Հայաստանի բնակչության համար համապատասխանաբար կազմել է 18.7%, 16.1% և 10.5%²⁵⁵:

Հավաստի վիճակագրական տվյալների առկայության առումով վիճակն էլ ավելի անմխիթար է հանրապետությունից դուրս աշխատանքա-

²⁵⁴ ՀՀ սահմանափակումների ծավալները ըստ տարիների, http://www.smsmta.am/?menu_id=18 (19.07.15):

²⁵⁵ World migration report 2010 the future of migration: Building capacities for change,

յին միգրացիայի մեկնողների տվյալների հարցում²⁵⁶։ Տարբեր գնահատականներ կան Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի մեկնողների թվի վերաբերյալ։ Մասնագետների գնահատմամբ՝ միգրացիոն ակտիվության նվազման փուլում (1995–2001թթ.) հանրապետությունից մեկնածների շուրջ 60%-ը կամ 350 հազ. մարդ եղել է աշխատանքային միգրանտ, 2002–2007թթ. յուրաքանչյուր տարի կազմել է շուրջ 60 հազ. մարդ²⁵⁷։ Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության կողմից «Միգրացիա և զարգացում. Հայաստանում առկա իրավիճակի ուսումնասիրություն» 2009թ. զեկույցում նրանց քանակը նույնպես նշվում է տարեկան շուրջ 60 հազ. մարդ²⁵⁸։ «Առաջադեմ սոցիալական տեխնոլոգիաներ» ՀԿ-ի՝ 2005թ. կատարված տնային տնտեսությունների հետազոտություններից պարզ է դառնում, որ 2002–2005թթ. աշխատանքային միգրացիայի գործընթացին մասնակցած միգրանտների բացարձակ թիվը 116.000–147.000 մարդ է կամ ՀՀ մշտական բնակչության 3.6–4.6%-ը։ Այլ կերպ՝ 2002–2005թթ. աշխատանքային միգրացիայի գործընթացում ներգրավված էր Հայաստանի տնտեսապես ակտիվ բնակչության 7.3–9.2%-ը։ Դեպքերի ճնշող մեծամասնությունում (78%) ընտանիքի անդամներից միայն մեկն է մեկնել արտասահմանում աշխատելու։ Ընտանիքների 15.4%-ն ունեցել է 2 աշխատանքային միգրանտ, և միայն 6.6%-ն է ունեցել 3 աշխատանքային միգրանտ²⁵⁹։ Ըստ աղյուսակ 16-ում բերված տվյալների՝ տնային տնտեսությունների ներգրավվածության առավել բարձր ցուցանիշ գրանցվել է Շիրակի մարզում՝ գրանցված միգրանտների թիվը՝ 26 100, իսկ առավելագույնը՝ 45 300, այնուհետ Լոռու մարզում՝

IOM, pp. 191–192.

²⁵⁶ **Makaryan G., Galstyan M.** Costs and Benefits of Labour Mobility between the EU and the Eastern Partnership Partner Countries, Country report: Armenia, Europe-Aid/130215/C/SER/Multi). February 15, 2013, pp. 25–32.

²⁵⁷ **Եզանյան Գ.**, Միգրացիոն իրավիճակը և բնակչության տեղաշարժերի կառավարման ռազմավարությունները ՀՀ-ում, Բանքեր Երևանի Համալսարանի (տնտեսագիտություն), գիտական հանդես, N 3 (33), 2020, էջ 54–55:

²⁵⁸ Միգրացիան և զարգացումը. Հայաստանում առկա իրավիճակի ուսումնասիրության, Եր., 2009, էջ 2:

²⁵⁹ Աշխատանքային էմիգրացիան Հայաստանից. 2002–2005թթ. տնային տնտեսությունների սոցիոլոգիական հարցում, Եր., 2005, էջ 63:

համապատասխանաբար 21 500 և 39 800 մարդ: Սա նշանակում է, որ այդ տարիներին Շիրակի և Լոռու մարզերում համապատասխանաբար յուրաքանչյուր երրորդ և հինգերորդ տնային տնտեսությունն է ներառվել աշխատանքային միգրացիայի գործընթացում: Միգրացիայի միջին ակտիվություն է գրանցվել Գեղարքունիքում, Կոտայքում, Արարատում, Վայոց ձորում և Երևանում, իսկ ամենացածրը՝ Արագածոտնում, Սյունիքում, Տավուշում և Արմավիրում: Սակայն, ըստ միգրացիայի ակտիվության, բնակչության ընդհանուր թվի մեջ աշխատանքային միգրանտների տեսակարար կշռի ամենաբարձր տեմպ է արձանագրվել Շիրակում, Լոռիում, Երևանում, Գեղարքունիքում և Կոտայքում: Քաղաքներից աշխատանքային միգրանտների ակտիվությունը գրեթե 2 անգամ ավելի բարձր է, քան գյուղերից²⁶⁰:

Աղյուսակ 16

*Աշխատանքային միգրացիայի բացարձակ թիվը
և տեմպը՝ ըստ մարզերի (2002–2005 թթ.)*²⁶¹

Մարզեր	Միգրացիայի աճի տեմպերը		Միգրանտների բացարձակ թիվը	
	գրանցված	առավելագույն	գրանցված	առավելագույն
Շիրակ	9.2	16.0	26.100	45.300
Լոռի	7.5	13.9	21.500	39.800
Երևան	4.2	7.7	46.300	85.000
Գեղարքունիք	3.6	8.4	8.600	20.000
Կոտայք	3.4	7.7	9.300	21.000
Արարատ	2.9	6.9	7.900	18.800
Սյունիք	2.7	8.0	4.100	12.200
Արագածոտն	2.5	7.8	3.500	10.800
Տավուշ	2.1	7.0	2.800	9.400
Վայոց ձոր	1.8	8.7	1.000	4.900
Արմավիր	1.5	4.4	4.100	12.200

«Առաջադեմ սոցիալական տեխնոլոգիաներ» ՀԿ-ի 2007 թ. հետազոտության արդյունքները փաստում են, որ 2005–2007 թթ. աշխատանքային

²⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 63–64:

²⁶¹ Նույն տեղում, էջ 29:

քային միգրանտների բացարձակ թիվը կազմել է 96 000–122 000 մարդ կամ աշխատունակ բնակչության 3.0–3.8%-ը²⁶²: Այսինքն՝ 2002–2005 թթ. դիտարկվել է միգրանտների թվի նվազում: Արտերկրում աշխատելու նպատակով 2005 թ. Հայաստանից մեկնել է 54 000–74 000 միգրանտ, իսկ 2006 թ.՝ 60 000–81 000 միգրանտ: Ընդ որում, միգրանտների շուրջ 70%-ը մինչև 2006 թվականի ավարտը վերադարձել է Հայաստան: Աշխատանքային միգրացիայի բացասական մնացորդը կազմել է 29 000–35 000 մարդ²⁶³:

Ըստ նույն արդյունքների՝ 2002–2004 թթ. և 2005–2006 թթ. միգրացիոն հոսքերի միջև առկա տարբերություններից են նաև աշխատանքային միգրացիայում գյուղական բնակչության ներգրավվածության անը և երևանաբնակ աշխատանքային միգրանտների թվի էական կրճատումը: Աղյուսակ 17-ում բերված տվյալներից կարող ենք եզրակացնել, որ նախորդ տարիների նման աշխատանքային միգրացիայի ամենաբարձր ցուցանիշները գրանցվել են Շիրակի և Լոռու մարզերում²⁶⁴:

Աշխատանքային միգրացիայի բարձր տեմպերի մասին են վկայում նաև Հայաստանի տարբեր մարզերի գյուղական և քաղաքային բնակչության հետ անցկացված հարցազրույցի արդյունքները: Օրինակ, ըստ Գեղարքունիքի մարզի Սարուխան գյուղի ավիատոմսեր վաճառող աշխատակցուհու, նրանց համայնքում գործում է վաճառքի երեք կետ. «Մարդկանց ամենամեծ հոսքը գյուղից սկսվում է ապրիլից մինչև հունիսի վերջը: Ամենաշատ րոմները վաճառել ենք ապրիլի 15-ից մինչև մայիսի 15-ը՝ օրական 17–20 րոմ: Անկախ նշվածից, միայն փետրվար ամսին, րոմների գնի գեղջով պայմանավորված, 3 օրվա ընթացքում վաճառել ենք 70 րոմ, իսկ հունիսին՝ ամեն շաբաթ 67 րոմ: Գյուղից հիմնականում գնում է երիտասարդությունը, բանակից վերադառնալուց հետո նրանք աշխատանք չեն կարողանում գտնել» (կին, 30 տ., գ. Սարուխան)²⁶⁵: Պաշ-

²⁶² Աշխատանքային միգրացիան Հայաստանից 2005–2007 թթ., հետազոտություն, Եր., 2007, էջ 76:

²⁶³ Նույն տեղում:

²⁶⁴ Նույն տեղում:

²⁶⁵ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2005:

տոնական տվյալներով, ըստ համայնքի ծխական մատյանների, Սարուխանից ժամանակավոր բացակայողների թիվը 2005 թվականին 967 էր, իսկ ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ շուրջ 3 անգամ ավելի: Պատկերը նույնն է նաև նույն մարզի Վարդենիկ համայնքում, որտեղից ամեն տարի արտագնացության է մեկնում մոտ 2000 մարդ²⁶⁶: Ինքնաթիռի տոմսերի երկու վաճառքի կետ էլ գործում էր նաև Գեղարքունիքի մարզի Ծակքար գյուղում²⁶⁷:

Աղյուսակ 17

*Աշխատանքային միգրացիայի բացարձակ թվի և տեմպի՝
ըստ մարզերի (2005–2007 թթ.)*²⁶⁸

Մարզեր	Միգրացիայի աճի տեմպերը		Միգրանտների բացարձակ թիվը	
	գրանցված	առավելագույն	գրանցված	առավելագույն
Երևան	2,4	3.0	26.500	33.300
Արագածոտն	4.7	6.9	6.500	9.500
Արարատ	3.3	4.6	9.000	12.600
Արմավիր	2.9	4.2	8.000	11.500
Գեղարքունիք	2.9	4.3	6.900	10.200
Լոռի	5.7	7.5	16.300	21.500
Կոտայք	3.0	4.3	8.200	11.600
Շիրակ	8.8	10.9	25.000	31.000
Սյունիք	1.2	2.3	1.800	3.500
Վայոց ձոր	5.7	9.4	3.200	5.300
Տավուշ	2.1	8.3	7.700	11.100
Ընդամենը	3.6	4.0	115.700	129.200

Արտաքին աշխատանքային միգրացիայի նշված միտումների մասին են վկայում նաև 2008 թ. Իջևան քաղաքի ինքնաթիռի 3 վաճառակետերի աշխատողների հետ անցկացված հարցազրույցի արդյունքները. «Հիմնականում վաղ գարնանն են ավելի շատ տրամադրվում մեկ օրում 20–25 տոմս: Նրանք քաղաքից սկսում են մեկնել՝ սկսած հունվարի

²⁶⁶ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2007:

²⁶⁷ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2005:

²⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 26:

15-ից մինչև հունիսի կեսերը: Տոմսերը վերցնում են հեղուկալ ուղղությունների համար՝ Մոսկվա, Մամարա, Նովոսիբիրսկ, Վորոնեժ: Մեկնում են երիտասարդները և միջին սերունդը՝ 20–50 տ., որոնց մեծ մասն ունի բարձրագույն կրթություն: Մեկնողների հետ կին չկա: Շար դեպքեր կան, որ գնում են հայր ու որդի, եղբայրներով: Օրինակ՝ քաղաքից 8–10 ընտանիքներ արդեն մի քանի տարի ինձանից տոմսեր են գնում հոր և երկու երեք տղաների համար: Մոսկվայում ապրում է մի մեծահարուստ իջևանացի, որը այնպեղ զբաղվում է շինարարությամբ, գարնան սկզբին զանգահարում է և մոտ 50 մարդու համար տոմս պատվիրում, հետո փողն ուղարկում է: Լինում է, որ սեզոնի ընթացքում գործերը լավ են լինում, նորից 10 մարդու համար էլ է պատվիրում: Սեզոնի ընթացքում ես ունեմ մշտական հաճախորդներ, որոնք ինձանից են միշտ տոմս գնում, գալիս են ապառիկով տոմսը տալիս եմ, գնալուց հետո մի քանի օրվա ընթացքում ուղարկում են: Հիմնականում գնում են «մի փոր հացի» համար: Բերած գումարը նույնիսկ մինչև գարուն չի բավարարում, սրիպված տոմսը «նիսայով» են վերցնում: Շար ժամանակ գնում են նաև ընտանիքներով: Երանք այնպեղ մնում են այնքան, մինչև «քշում են» (կին, 47 տ., Իջևան)²⁶⁹: Երկայացնենք նաև նույն վաճառակետի աշխատակցի հետ 2011թ. անցկացրած հարցազրույցի արդյունքները. «2009–2010թթ. փող չունենալու պատճառով ինքնաթիռի տոմսեր գնողները նվազել են, բայց ավելացել է ավտոբուսով մեկնողների թվաքանակը: Սեզոնի ընթացքում օրական միջին հաշվով 5–6 մարդ է ավտոբուսի տոմս գնում: Իջևանում տոմսերի վաճառքի 7 այդպիսի կետ կա: Շաբաթը 2 անգամ ավտոբուս է գնում: Հիմնականում շար են վերցնում Մոսկվայի, Կրասնոդարի, Ռոստովի, Նովոսիբիրսկի ուղղությամբ: Օրինակ՝ ավտոբուսով մինչև Մինսկի արժե 28 հազ. դրամ, իսկ ինքնաթիռով 100 հազ.: Երեք տարի առաջ մեր մոտից 4 բրիգադիրներ կային, որ մինչև հիսուն մարդու համար տոմս էին պատվիրում: Հիմա մինչև տասնհինգ մարդու համար են գնում: Մեծ մասը հիմնականում ավտոբուսի տոմս է գնում: Տոմսերի առավել ակտիվ վաճառքն սկսում է փետրվարից մինչև հունիսի սկիզբը, հետո պակասում է: Տոմսերի վաճառքի ժամանակ անձնագրերի ազգա-

²⁶⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, Իջևան, 2008:

նուններից ենթադրում են, որ նրանց շուրջ 50%-ը նույն ընտանիքի անդամներն են կամ ազգակիցներ» (կին, 50 տ., Իջևան)²⁷⁰: Ավտոբուսներով աշխատանքային միգրացիայի մեկնելու տարածվածության մասին են վկայում նաև հատկապես Հայաստանի քաղաքային բնակավայրերի բանուկ մասերում, բազմահարկ շենքերի մուտքերում և վերելակներում փակցրած՝ ՌԴ մեկնելու ուղղությունները, ժամը, վայրը և գինը ծանուցող թերթիկները: Գյումրուց միկրոավտոբուսներով ՌԴ մեկնում են Անկախության, Շարլ Ազնավուրի հրապարակից, Հաղթանակի պողոտայից, իսկ Վանաձորից՝ հիմնականում Տիգրան Մեծ պողոտայից: Ֆինանսական սղության պատճառով աշխատանքային միգրանտների որոշ մասը ևս Հայաստան է վերադառնում միկրոավտոբուսներով:

Ի տարբերություն Շիրակ, Գեղարքունիք և Լոռի մարզերի՝ մյուս մարզերում մինչև 1990-ական թվականները հանրապետությունից դուրս աշխատանքային միգրանտների թիվը փոքր էր: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ օրինակ, Տավուշի մարզի Այգեհովիտ գյուղից տարիներ շարունակ արտագնացության մեկնողների թիվը տատանվել է 60-70-ի, Գետաձորից՝ 10-15-ի, Ներքին Ծաղկավանից և Դիտավանից՝ 5-10 մարդու միջև²⁷¹: Անշուշտ, սա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նախկինում տարածաշրջանն առանձնանում էր արդյունաբերական ներուժով, գյուղատնտեսությամբ, զարգացած սոցիալական ենթակառուցվածքներով և հատկապես հանրապետական և համամիութենական նշանակություն ունեցող առողջարաններով ու հանգստյան տներով, որոնք կարևորվում էին բնակչության զբաղվածության և եկամուտների ձևավորման գործում: Համեմատելով նախկին և ներկա աշխատանքային միգրացիայի ծավալները՝ Այգեհովիտ գյուղից հարցմանը մասնակցած միգրանտներից մեկը նշեց. «Ներկա պայմաններում գյուղի համարյա բոլոր ընտանիքները Ռուսաստանում աշխատող ունեն, իսկ կան ընտանիքներ, որ նույնիսկ 2-3 անդամ ունեն» (տղամարդ, 53 տ., Այգեհովիտ)²⁷²: Ըստ Լոռու մարզի Մեծավան համայնքի աշխատակազմի քար-

²⁷⁰ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, Իջևան, 2011:

²⁷¹ Գալստյան Մ., Սարգսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 41-43:

²⁷² Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, գ. Այգեհովիտ 2007:

տուղարի՝ 2012թ. դրությամբ գյուղից արտագնա աշխատանքի մեկնող ժամանակավոր բացակայողների թիվը 1200 էր. «Երիտասարդները դպրոցն ավարտում են, բանակից հեկո մի երկու-երեք տարի գնում են խոպան, գալիս են կամ մշտական բնակություն հաստատում և կտրվում գյուղից: Հիմնականում գնում են Կրասնոյարսկ, Նովոկուզնեցկ, Սանկտ Պետերբուրգ, Մոսկվա և այլ վայրեր: ՌԴ-ում մի տեղ չկա, որ Շահնազարից մարդ չլինի: Չիրայում էլ են ապրում: Բայց մեր համագյուղացիները շատ են Կրասնոյարսկում, Նովոկուզնեցկում»²⁷³:

Հետխորհրդային շրջանում աշխատանքային միգրացիային մասնակցում է նաև Արարատյան դաշտավայրի բնակչությունը, մի հանգամանք, որը տարածված չէր խորհրդային տարիներին՝ շնորհիվ գյուղատնտեսության և արդյունաբերության ոլորտում նրանց զբաղվածության: Օրինակ՝ Արարատի մարզի Վեդի քաղաքից վերջին 3 տարվա ընթացքում արտագնացության է մեկնել շուրջ 600 մարդ, Այգևանից՝ 571, Ոսկետափից՝ 500, Վանաշենից և Սիսավանից՝ համապատասխանաբար 300, Ուրցաձորից՝ 470, Արարատից՝ 375, Գոռավանից՝ 250, Դաշտաքարից՝ 160, Ավշարից՝ 150, Գինեվետից՝ 120 մարդ: Ընդհանուր առմամբ, 2012–2014 թթ. այդ համայնքներից աշխատանքային միգրացիայի է մեկնել 3796 մարդ, որը փաստում է այդ երևույթի տարածվածության բարձր ցուցանիշների մասին²⁷⁴:

Այդ տարիների վերաբերյալ վիճակագրական տվյալները ամբողջական չեն նաև կարճաժամկետ (մեկ տարվա ընթացքում վերադարձաները) և տևական ժամանակով (մեկ տարի և ավելի) միգրանտների հոսքերի մասին: Եթե խորհրդային շրջանում Հայաստանի բնակչության արտաքին միգրացիան կրում էր զուտ սեզոնային բնույթ՝ գարուն-աշուն տարբերակով (մինչև Ամանոր համարյա բոլոր միգրանտները վերադառնում էին հայրենիք), ապա անկախության տարիներին այն բնութագրվեց նոր իրողությամբ՝ մշտական բնակչության մեկնողների և տևական արտաքին աշխատանքային միգրացիոն (մեկ տարի և ավելի) հոսքերի աճով: 2005–2012 թթ. Հայաստանի 4 մարզերի 12 համայնքների գյու-

²⁷³ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, գ. Մեծավան, 2012:

²⁷⁴ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Արարատի մարզ, 2015:

ղապետարաններում արտագնա ընտանիքների մասին ծխական մատյաններում պահպանվող գրառումներից պարզ է դառնում, որ հստակ հաշվառում չի իրականացվել մշտական, երկարատև, ժամանակավոր բացակայող միգրանտների վերաբերյալ: Գեղարքունիքի մարզի Սարուխան, Լիճք, Երանոս, Զուլաքար, Վարդենիկ, Շիրակի մարզի Ագատան, Մայիսյան, Հոռոմ, Լոռու մարզի Մեծ Պարնի, Մեծավան, Տավուշի մարզի Պառավաքար, Գանձաքար համայնքների գյուղապետարանների հաշվառման մատյանների համապատասխան բաժնում բացակայում էին հանրապետությունից միգրանտի բացակայության կոնկրետ տարեթվի կամ վերադարձի վերաբերյալ տվյալները: Այսպես, Գեղարքունիքի մարզի Լիճք համայնքից՝ 5, Շիրակի մարզի Ագատան համայնքից՝ 7, Լոռու մարզի Մեծավան համայնքից 10 հարցման մասնակիցներ նշեցին, որ 1995 թվականից հետո իրենց ընտանիքներից 2-3 անդամ մշտական բնակության է մեկնել ՌԴ և ձեռք բերել այդ երկրի քաղաքացիություն, սակայն գյուղապետարանի մատյաններում այդ մասին ոչ մի նշում չէր կատարվել: Անդրադառնանք պաշտոնական վիճակագրությանը, որը, մեր կարծիքով, չի արտացում միգրացիոն գործընթացում առկա միտումները: Այսպես, 2007 թ. հունվարի 1-ից միգրացիոն գործընթացում ներգրավված և 2010 թ. վերադարձած 15 և բարձր տարիքի տնային տնտեսությունների անդամների 62.7%-ի բացակայության տևողությունը կազմել է մինչև մեկ տարի, 37.3%-ինը՝ մեկ տարի և ավելի²⁷⁵, իսկ 2009 թ. հունվարի 1-ից մինչև 2012 թվականը՝ համապատասխանաբար 74.1% և 25.9%²⁷⁶: Վերջիններիս 90%-ը մեկնել է ՌԴ: Ըստ հարցվածների պատասխանների՝ ՌԴ և այլ երկրներ մեկնած/ժամանած տնային տնտեսությունների անդամների 96.2%-ի համար հիմնական պատճառ է նշվել աշխատելը, 91.3%-ի համար՝ աշխատանք փնտրելը: Տնային տնտեսության անդամների 67.0%-ը (շուրջ 166 հազ. մարդ) 2013 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ դեռևս բացակայում էր նախկին բնակավայրից, իսկ 33.0%-ը (շուրջ 83 հազ.

²⁷⁵ Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, ՀՀ ԱՎԾ, Եր., 2011, էջ 24:

²⁷⁶ Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, ՀՀ ԱՎԾ, Եր., 2013, էջ 24:

մարդ) վերադարձել էր: Արտաքին միգրանտները 2009–2012թթ. կազմել են հաշվառման ժամանակ երկրից բացակայած տնային տնտեսությունների անդամների (չվերադարձածների) 87%-ը (մոտ 115 հազ. մարդ կամ միջին տարեկան հաշվով 29 հազ. մարդ), որոնցից կարճաժամկետ (4–12 ամիս տևողությամբ)՝ 62%-ը, իսկ երկարաժամկետ (մեկ տարի և ավելի ժամկետով)՝ 38%-ը²⁷⁷:

Ըստ 2013թ. հետազոտության արդյունքների՝ 2010–2013թթ. միգրացիոն հոսքերում ընդգրկված տնային տնտեսությունների 15 և բարձր տարիքի անդամների 28.7%-ի տեղաշարժերը եղել են ներքին, իսկ մնացածինը (71.3%)՝ արտաքին, որի գերակշիռ մեծամասնությունը՝ 90%-ը, մեկնում էր Ռուսաստանի Դաշնություն: Նրանց 70%-ը (շուրջ 170 հազ. մարդ) բացակայել և գտնվել է ՀՀ այլ մարզերում, Երևանում, տվյալ մարզի այլ բնակավայրերում կամ այլ երկրում, իսկ 30%-ը (շուրջ 72 հազ. մարդ) վերադարձել է²⁷⁸:

Ըստ ՀՀ վիճակագրական ծառայության տվյալների՝ 2014–2019թթ. Հայաստանից միջազգային միգրանտները կազմել են երկրից 3 ամիս և ավելի ժամկետով բացակա տնային տնտեսության անդամների (չվերադարձածների) շուրջ 84%-ը (մոտ 85 հազ. մարդ), որոնցից կարճաժամկետը՝ 3–12 ամիս տևողությամբ երկրից բացակայածները (ներառված չեն՝ հանգստի, ընկերներին/բարեկամներին այցելության, արձակուրդի, գործնական, բուժման մեկնածները) կազմել են 68%, իսկ մեկ տարի և ավելի ժամկետով բացակայողները՝ 32%²⁷⁹:

Համեմատության համար նշենք, որ, ըստ ԱՊՀ ընդունող երկրների միգրացիոն ծառայության տվյալների, Ուզբեկստանից, Տաջիկստանից, Դրոլդստանից և Մոլդովայից հետո Հայաստանի աշխատանքային միգրանտները հինգերորդն են ՌԴ-ի տնտեսության մեջ զբաղված օտարերկրյա աշխատողների քանակում: Ուկրաինայում, Բելառուսում, Ղազախստա-

²⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 24:

²⁷⁸ Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, 2014, <http://www.armstat.am/am/?nid=82&id=1618>, էջ 23–25:

²⁷⁹ Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, 2020, https://armstat.am/file/article/demog_2020_7.pdf (հասանելի է 07.08.2021)

նում և Միլդոկայում նրանք կազմել են ցածր տոկոս (տե՛ս աղյուսակ 18):

Աղյուսակ 18

*ԱՊՀ-ի փնտրելության մեջ զբաղված օտարերկրյա աշխատողները
2009 թ. դրությամբ՝ ըստ ընդունող երկրների միգրացիոն ծառայության
փվյալների (մարդ)*²⁸⁰

Երկրներ	Ընդունող երկրները				
	Բելառուս	Ղազախստան	Մոլդովա	Ռուսաստան	Ուկրաինա
Ընդամենը՝ ԱՊՀ երկրներում	1943	2749	131	786468	5844
այդ թվում՝					
Ադրբեջան	77	426	8	28004	705
Հայաստան	77	10	8	37257	135
Բելառուս	55	5	–	586	
Վրաստան ²⁸¹	31	42	8	1113	269
Ղազախստան	56	–	2	5573	95
Ղրղըզստան	5	75	1	71805	141
Մոլդովա	118	87	–	48090	513
Ռուսաստան	1	1276	39	–	2441
Տաջիկստան	104	168	–	171175	41
Թուրքմենստան	3	25	–	1213	236
Ուզբեկստան	163	213	1	320687	682
Ուկրաինա	1308	372	59	101551	–
Մյուս երկրներից ժամանածներ	2892	28239	459	1052281	13186
Ընդամենը	4835	30988	590	1052281	19030

Նշենք, որ Հայաստանի բնակչության արտաքին միգրացիայի վերաբերյալ հանրապետության մակարդակով գոյություն ունեցող ընտրանքա-

²⁸⁰ Отчет подготовлен Ольгой Чудиновских, 2011 МИРПАЛ, Статистика трудовой миграции в странах сети МИРПАЛ, <http://siteresources.worldbank.org/INTECA/Resources/Chudinov...>, (12.05.2016).

²⁸¹ 2009 թ. օգոստոսին Վրաստանը պաշտոնապես դուրս է եկել ԱՊՀ կազմից:

յին հետազոտության արդյունքներն արձանագրում են տարբեր փաստեր: Այսպես, ըստ 2008 թ. ԱՎԾ-ի և ՄԱԿ-ի՝ բնակչության շրջանում 2007 թվականին անցկացրած հետազոտության, 2002–2007 թթ. արտաքին միգրացիային մասնակցել է 300799 մարդ. ընդ որում՝ արտերկրից վերադարձածները/ռեէմիգրանտները՝ 86397 մարդ, արտերկրում գտնվողները/էմիգրանտները՝ 205620 մարդ, իսկ արտերկրից ներգաղթածները/ իմիգրանտները՝ 8799 մարդ²⁸²: Սա նշանակում է, որ աշխատանքային միգրանտների 68.3%-ն այդ ժամանակահատվածում եղել է արտերկրում:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով Հայաստանի բնակչության արտաքին միգրացիոն հոսքերի տեսակներն ու բնույթը, ինչպես նաև աշխատանքային միգրացիայի միտումները, հետխորհրդային շրջանի արտաքին միգրացիոն տեղաշարժերը պայմանականորեն կարող ենք բաժանել հետևյալ փուլերի: Ներկայացված փուլերի բաժանման հիմքում ընկած են նաև Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձությունները, որոնք իրենց ազդեցություն են թողել արտաքին տեղաշարժերի միտումների վրա:

Առաջին փուլ (1991–1995 թթ.): Հանրապետությունից մեկնել է մինչև 1 մլն մարդ: Արտագաղթի զանգվածային մասշտաբները հասարակության շրջանում դարձան առօրյա լայն քննարկումների թեմա: Մարդիկ, վերապահումով մոտենալով պաշտոնական վիճակագրությանը, իրենց դիտարկման արդյունքներով էին դատում երևույթի ծավալների մասին: Որպես արտագաղթի բարձր միտման կարևոր ցուցանիշ՝ նրանք մատնացույց էին անում բարձրահարկ շենքերի անլույս բնակարանները կամ էլ ըստ փողոցների հաշվում, թե քանի առանձնատան դուռ է կողաված: Այսպես, Լոռու մարզի Տաշիր քաղաքի բնակիչներից մեկը հարցազրույցի ժամանակ ներկայացրեց իրենց փողոցի (նախկինում կոչվել է Լենինի, իսկ ներկայում՝ Դեմիրճյանի անվամբ) ընտանիքների բացակայության տարիները. նրանք հիմնականում մեկնել էին ՌԴ: *«Իմ շարքի առաջին տան դռները փակ են արդեն 8 տարի՝ ՌԴ-ում են ապրում: Երկրորդ տունը՝ տղան հայ է, իսկ կինը՝ ռուս, արդեն 12 տարուց ավել գնում են Ռու-*

²⁸² ՀՀ արտաքին և ներքին միգրացիայի ընտրանքային հետազոտության զեկույցը, Եր., 2008, էջ 40:

ասատրան և հետք են գալիս: Բայց հիմա մեծ երեխայի համար, քանի որ դպրոց պետք է ուղարկեն, արդեն մշտական բնակություն կհաստատեն ՌԴ-ում: Երրորդ տունը արդեն մի 5 տարի դռները փակ են, քանի որ նրանք ապրում են Կրասնոյարսկում: Չորրորդ տան անդամները Երևանում են ապրում: Սկսենք փողոցի մյուս կողմից. առաջին տունը՝ արդեն 25 տարի է ծնողների մահից հետո տղան տան դռները փակել է և իր ընտանիքով ՌԴ-ում է ապրում: Մինչև հիմա ոչ մի անգամ չի եկել: Երկրորդ տանը բնակվում են, բայց տղան գնացել է ՌԴ և ընտանիքով ապրում է այնտեղ: Հետո գալիս է այն երկհարկանի ընդարձակ տունը: Այդ տունը 30 տարի առաջ են կառուցել, բայց դրանից հետո տանտերը այստեղ չի ապրում, բարեկամներն են մնում: Ինքը ՌԴ-ում 5 երեխա ունի: Միայն անցած տարի նրանք եկան տղային ամուսնացրին, այստեղից հայ աղջիկ տարան: Դրանից ներքև համարյա բոլոր տները դատարկ են, դռները փակ են: Տեղական հեռուստացույցով անընդհատ հայտարարվում է տների վաճառքի մասին, բայց առնող չկա: Երիտասարդները հեռանում են: Հիմա այստեղ բնակարանները ավելի թանկ են, քան սեփական տները, քանի որ դուրս փակում են գնում՝ որպես զապաս տարեկան: Դրա համար մեկսենյականոց բնակարանը այստեղ արժի 12–15 հազ. դոլար, բայց առնող չկա: Մեծահասակները մնում են, երիտասարդները գնում են: Քաղաքը կամաց-կամաց դատարկվում է» (Կին, 70 տ., Տաշիր)²⁸³: Հարցման մասնակիցների վկայությամբ՝ «մութ ու ցուրտ» տարիներին Հայաստանից արտագաղթելու նպատակով Չարենցավան և Հրազդան քաղաքներում դեպքեր են գրանցվել, երբ «կվարտիրան» փոխանակել են ինքնաթիռի 4 տոմսով, իսկ բնակարանները վաճառել շատ էժան՝ «ջրի գնով» (տղամարդ, 65 տ., Հրազդան)²⁸⁴: Այդ փուլում Հայաստանը դատարկվելու մասին էր փաստում նաև յուրաքանչյուր արտագաղթողից հետո ժողովրդի մոտ լայն տարածում ստացած՝ «վերջինը աերոպորտի լույսերը անջատելու» տարածված արտահայտությունը: Որպես արտագաղթի ցուցիչ՝ նշվում էր նաև համայնքներում երիտասարդ տղամարդկանց բացակայությունը: Նրանք հաճախ էին բերում թաղման

²⁸³ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, Տաշիր 2012:

²⁸⁴ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Կոտայքի մարզ, Հրազդան, 2013:

արարողությունների օրինակը, որը հիմնականում կատարվում էր տարեցների և կանանց մասնակցությամբ. «Մեր գյուղում մեկը, որ մեռնում է, ծերերը և կանայք են փանում թաղում, ջահեղներ չկան, որ դագաղը վերցնեն»։ Դիտարկման արդյունքներով՝ նման փաստ արձանագրվեց նաև Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիկ համայնքում. հանգուցյալին տեղափոխող բեռնատար ավտոմեքենայի թափքում ննջեցյալի դագաղի երկու կողմում կանգնած էին կանայք, իսկ թափոքում հիմնականում տարեց տղամարդիկ և կանայք էին²⁸⁵։ Կամ այդ տարիներին Շիրակի մարզի Ագատան համայնքում հերթական սոցիոլոգիական հարցումներից մեկի ժամանակ, երբ հարցազրուցավարներից մեկը մի տիկնոջ խնդրեց, որ համայնքում ծանոթացնի մի երիտասարդ տղամարդու հետ՝ հարցազրույցի համար, կինը կատակով պատասխանեց. «Եթե այդ տարիքի տղամարդ գտնես, տեղը ինձ էլ կասես»²⁸⁶։ Գյումրիում այդ տարիներին տարածված էր նաև հետևյալ անեկդոտը. «Ամուսինը խուպան գնալուց գալիս է կնոջն ասում է. «Կնիկ, քեզի ոտքուր եմ առել, անունը Գուգո է, որպեսզի խայտառակ չեղնիք, հենց որ ընձի կկարոտնաս, ոտքուրին միացրու ու ըսա՝ Գուգո, արի։ Ինքը գուքա, սաղ հարցերը կլուծե, հեկո կանչապես»։ Անցնում է որոշ ժամանակ, ամուսինը վերադառնում է, տեսնում է փողոցներում մարդ չկա, ծառի հեղուկում տեսնում է իր հարևանին թաքնված, բարևում է, էս հարևանը ասում է. «Մո՛ւս, Գուգոն կարող է լսի»²⁸⁷։

Երկրորդ փուլ (1996–2001թթ.)։ Դիտարկվել է Հայաստանից արտագաղթի միտումների նվազեցում։ Այդ փուլում արտագաղթի առանձնահատկություններից մեկը ընտանիքների միավորումն էր արտերկրում գտնվող միգրանտների հետ²⁸⁸։ Միգրանտները, արտերկրում ունենալով աշխատանք կամ ձեռք բերելով կացության կարգավիճակ, իրենց մոտ էին կանչում Հայաստանում գտնվող ընտանիքներին կամ հարազատներ-

²⁸⁵ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2005:

²⁸⁶ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2005:

²⁸⁷ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007:

²⁸⁸ Եզանյան Ռ., Կոյումջյան Կ., Ետխորհրդային Հայաստանի սոցիալ-ժողովրդագրական մարտահրավերները, էջ 36:

րին. հիմնականում մեկնում էին ընտանիքի երիտասարդ անդամները, իսկ տարեց ծնողները, երբեմն նաև դպրոցահասակ երեխաները մնում էին տեղում: Օրինակ, այդ ճանապարհով Լոռու մարզի Մեծ Պարնի համայնքից մոտ 25 ընտանիք է մեկնել ՌԴ՝ Կրասնոյարսկ, Մոսկվա, Սամարա²⁸⁹, իսկ Տավուշի մարզի Պառավաքար գյուղից մոտ 50 ընտանիք տեղափոխվել է Մոսկվա և մերձմոսկովյան շրջաններ²⁹⁰:

Երրորդ փուլ (2002–2008 թթ.): Գրանցվել է Հայաստանից միգրացիայի ցածր ցուցանիշ, որը մասնագետները պայմանավորում են համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամով. մի շարք երկրներ, այդ թվում՝ Ռուսաստանի Դաշնությունը, երկու անգամ կրճատեց արտասահմանցիներին տրվող աշխատանքային թույլտվությունը՝ 4 միլիոնը դարձնելով 2 միլիոն: Ճգնաժամի տարիներին արևմտյան մի շարք երկրներ մշակեցին սոցիալական հատուկ ծրագրեր՝ խթանելու միգրանտների վերադարձը հայրենիք՝ միգրանտներին առաջարկելով անվճար օդանավի տոմսեր և ֆինանսական աջակցություն հայրենիքում փոքր բիզնես ստեղծելու պայմանով: Բայց շատ քչերն էին համաձայնվում վերադառնալ հայրենիք, անգամ եթե արդեն այնտեղ գործազուրկ էին²⁹¹: Այդ փուլում Ռուսաստանի Դաշնությունը նախկին խորհրդային երկրների բնակչության համար կիրառեց «Հայրենակիցներ» ծրագիրը. վարելով վերաբնակեցման քաղաքականություն՝ նպատակ էր հետապնդում երկրի համար լուծել ժողովրդագրական և որակյալ մասնագետների ներգաղթի խնդիրը²⁹²: Ըստ այդ ծրագրի՝ Ռուսաստանի իշխանությունը խնդիր էր դրել տարեկան ապահովել 300 հազ. միգրանտների հոսք դեպի Ռուսաստան՝ առաջին հերթին մերձավոր և հեռավոր արտերկրի հայրենակիցներին ՌԴ մշտական բնակեցնելու հաշվին: Ծրագրի մեկնարկից ի վեր ԱՊՀ երկրներից 90 հազ. մարդ ընտանիքներով տեղափոխվել է Ռուսաստան: Ընդ որում,

²⁸⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007:

²⁹⁰ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2008:

²⁹¹ Ճգնաժամը արգելակել է աշխատանքային միգրացիան աշխարհում, <http://www.armtown.com/news/am/cap/20090909/14300/>. 09.09.2009:

²⁹² Հայ միգրանտները կարող են օգտվել ռուսական աշխատաշուկայի նոր առավելություններից, [http://newsarmenia.am/am/news/interview/exclusive-20100709-42276272/\(11.03.16\):](http://newsarmenia.am/am/news/interview/exclusive-20100709-42276272/(11.03.16):)

տարեցտարի այն ցուցաբերել է աճման միտում. 2010թ. Ռուսաստան է տեղափոխվել 13 հազ. մարդ., 2011թ.՝ 32 հազ., իսկ 2012թ. 9 ամսվա ընթացքում արդեն 34 հազ. մարդ էր ընտանիքով տեղափոխվել²⁹³: Ըստ ՌԴ միգրացիոն ծառայության պետ Կ. Ռոմոդանսկու՝ 2014թ. 282 հազ. մարդ էր ներգաղթել Ռուսաստան, այդ թվում՝ 6784-ը Հայաստանից²⁹⁴: Սակայն ծրագրի առումով ՌԴ մեկնած մասնակիցների շրջանում եղել են նաև հուսախաբություններ²⁹⁵: Նրանց որոշ մասն էլ, դառնալով ՌԴ քաղաքացի, նպատակ էր հետապնդում այնտեղից ստանալու բարձր կենսաթոշակ:

Չորրորդ փուլ (2009–2015թթ.): Տեղի ունեցավ Հայաստանի անդամակցությունը Եվրասիական տնտեսական միությանը, որն իր ազդեցությունը թողեց Հայաստանից ՌԴ աշխատանքային միգրացիայի միտումների վրա²⁹⁶: Այդ փուլում Հայաստանի և Ռուսաստանի քաղաքացիներին թույլատրվեց ժամանակավորապես գտնվել տվյալ երկրի սահմաններում 150–180 օրվա ընթացքում: Մինչ այդ՝ 2014թ. հունվարի 1-ից, գործում էր այլ կարգ մուտքի արտոնագիր չունեցող քաղաքացիների համար. ՌԴ-ում կարող էին մնալ ոչ ավելի, քան 90 օր, և երկիրը լքելուց հետո կարող էին վերադառնալ միայն 180 օր անց: Սա խանգարում էր միգրանտներին ողջ սեզոնին մնալ ՌԴ-ում, և նրանք ստիպված պետք է կատարեին ֆինանսական ծախսեր պահանջող օրենքի պահանջը: Նոր օրենքը դյուրացրեց Հայաստանից արտագնա աշխատանքի մեկնելու կարգը²⁹⁷: Մյուս կարևոր պայմանն այն էր, որ Մաքսային միությանն ան-

²⁹³ **Մեղրումյան Հ.**, Ռուսաստանը փոփոխություններ է կատարել «Հայրենակիցներ» ծրագրում, <http://www.azatutyun.mobi/a/24734772.html> (11.03.16):

²⁹⁴ **Մեղրումյան Հ.**, «Համերկացիներ» ծրագրով 2014-ին Հայաստանից Ռուսաստան է մեկնել ավելի քան 6 հազար մարդ, <http://www.azatutyun.am/content/article/26905573.html> (11.03.16):

²⁹⁵ «Հայրենակիցներ» ծրագրով մեկնողներն անմարդկային փորձություններ են հաղթահարում. ակնատես, http://asekose.am/hy_AM/news/11/169157-hayrenakicner-cragrov-meknoxnern-anmardkayin-po (30.07.15):

²⁹⁶ Հայաստանը դարձավ ԵՏՄ անդամ, http://civilnet.am/2015/01/02/armenia-eeu-member-official/#.Vbnik_1Sjlg (30.07.15):

²⁹⁷ Ռուսաստանը վերանայում է իր միգրացիոն օրենքը հայերի համար. Կեցցե ցարը, կեցցե մեծն Ռուսիան, http://asekose.am/hy_AM/news/8/153135-rousastaneveranayoum-e-ir-migracion-orenqe-hayeri-hamar-kecce-care-kecce-mecn-rousian.

դամակցող երկրների քաղաքացիները կհաշվառվեն ոչ թե 7, այլ 30 օրվա ընթացքում, և նրանց՝ ՌԴ քաղաքացիների նման աշխատաշուկայում կտրվեն հավասար պայմաններ²⁹⁸: Դրանով հանդերձ՝ ՌԴ օրենսդրությունը շատ խիստ է այն միգրանտների նկատմամբ, որոնք խախտել են գործող օրենքներով այնտեղ գրանցվելու և մնալու համար նախատեսված ժամկետները: Դրա հետևանքով այդ երկիր մուտքի արգելք ունեցավ մեր հայրենակիցներից ՌԴ-ի հաշվառման «սև ցուցակում» հայտնված մոտ 30 հազ. մարդ: Նրանցից 2500 հոգի դիմել էր ՀՀ տարածքային կառավարման և զարգացման նախարարության միգրացիոն պետական ծառայություն՝ միջնորդելու ՌԴ միգրացիոն ծառայությանը մուտքի արգելքը վերացնելու համար, ընդ որում, 250 անձի համար տրվել էր դրական պատասխան²⁹⁹: Փորձագետների հաշվարկներով՝ առաջիկա 3–5 տարիների ընթացքում շուրջ 50 հազ. հայերի մուտքը ՌԴ արգելափակված է: Եվս 170 հազ. ՀՀ քաղաքացի, գտնվելով ՌԴ-ում, խախտել է ՌԴ միգրացիոն օրենսդրությունը և հայտնվել արտաքսման վտանգի ներքո³⁰⁰: Այսպես, ըստ ՌԴ-ում գործող միգրացիոն օրենսդրության, միգրանտներին կարգելվի 10 տարով մուտք գործել Ռուսաստան այն դեպքում, երբ նրանք երկրում գտնվելու ժամկետը խախտեն ավելի քան 280 օրով, 5 տարով, եթե խախտեն 180 օրով³⁰¹: ՌԴ-ից հայ միգրանտների հնարավոր վերադարձը նոր սոցիալական խնդիրներ կարող է հարուցել Հայաստանի համար: Սկզբնական շրջանում աշխատանքային միգրանտների որոշ մասը, տեղեկացված չլինելով ՌԴ-ում գործող միգրացիոն օրենսդրությանը, Հայաստան հարազատներին այցելելուց հետո հայտնվել է ծանր վիճակում, քանի որ չի կարողանում վերադառնալ ՌԴ:

html (30.07.15):

²⁹⁸ Սատանան այնքան էլ վախենալու չէ, որքան հորջորջում են դրա մասին, <http://haynews.am/hy/1391868118> (08.02.14):

²⁹⁹ 250 հայերի նկատմամբ ՌԴ-ում մուտքի արգելքը վերացված է. Գ. Եզանյան, <http://news.am/arm/news/234692.html> (30.07.15):

³⁰⁰ Ինչ է առաջարկում Ռուսաստանը հայ միգրանտներին, <http://www.lin.am/1305033.html> (13.08.15):

³⁰¹ Օրենսդրությունը խախտած միգրանտների մուտքը Ռուսաստան կարգելվի 10 տարով, <http://news.am/arm/news/247203.html> (13.08.15):

Ավելին, աշխատանքային միգրանտներից շատերը, տոմս գնելով, ունենալով նաև աշխատանքային պայմանագիր, օդանավակայանում պարզել են, որ չեն կարող մեկնել այդ երկիր՝ տվյալ երկրի միգրացիոն կամ վարչական որոշ օրենքներ խախտած լինելու պատճառով³⁰²: «Ես արդեն 5 տարուց ավել ընտանիքիս հետ ասպրում եմ Մոսկվայում: Հորս հուղարկավորությանը մասնակցելու համար վերադարձա Հայաստան: Բայց օդանավակայանում պարզվեց, որ ես ՌԴ չեմ կարող մուտք գործել, քանի որ թույլ եմ տվել վարչական խախտումներ: Չգիտեմ ինչ ձևով, բայց պետք է գնամ, քանի որ ընտանիքս, աշխատանքս այնտեղ են» (տղամարդ, 57 տ., Վանաձոր)³⁰³:

«14 տարի է, գնում եմ Ռուսաստան: Այդպիսի դեպքի առաջին անգամ եմ առնչվում: Տոմս գնելու ժամանակ պարզեցի, որ ես իրավունք չունեմ մեկնելու Ռուսաստան: Ես տեղյակ չեմ, թե ինչու չեն թողնում: Երևի մեկ օր ուշացրել եմ միգրացիոն օրենսդրության պարտականությունը» (տղամարդ, 44 տ., Կոտայքի մարզ, Քաղսի)³⁰⁴:

Հարցազրույցի տարեց մասնակիցներից մեկը միգրանտների համար ՌԴ-ում գործող «սև ցուցակը» համեմատեց Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ ընտանիքին «սև թուղթ» ուղարկելու հետ՝ որպես հավասարազոր երևույթ, միայն մի տարբերությամբ, որ նրանք պատերազմի զոհեր են, իսկ միգրանտների և նրանց ընտանիքների համար տեղում մնալը «սոցիալական մահ» է: Նման իրավիճակում հայտնված միգրանտները հաճախ են օգտագործում «Քո սև թուղթը ե՞րբ է եկել» արտահայտությունը: Սպասելով արգելքների վերացմանը՝ սեփական էթնիկ միջավայրում ցավալիորեն երբեմն իրենց զգում են միգրանտ, քանի որ հետագա աշխատանքային պլանները չեն կապում Հայաստանի հետ: Այդ խնդիրներից խուսափելու համար Հայաստանի տարածքային կառավարման և զարգացման նախարարության միգրացիայի պետական

³⁰² Այդ խնդիրը լայն քննարկման առարկա է դարձել նաև մամուլում՝ Տե՛ս ՌԴ միգրացիոն օրենքները փաստի առաջ են կանգնեցրել ՀՀ շատ քաղաքացիների, <http://www.tert.am/am/news /2014/02/11/ migration/> և այլ հոդվածներ:

³⁰³ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2012:

³⁰⁴ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Կոտայքի մարզ, 2014:

կումիտեն, աշխատանքային միգրացիայի խնդիրներով զբաղվող միջազգային և տեղական կազմակերպությունները նրանց շրջանում իրականացնում են աջակցության և իրազեկման մի շարք ծրագրեր, հրատարակում են գործնական ուղեցույցներ, խորհրդատվության համար բացել են թեժ գիծ³⁰⁵:

ՌԴ-ից «դեպորտ արված» մարդիկ Հայաստանում երբեմն փոխում են իրենց անուն-ազգանունները, որ կարողանան մուտք գործել այդ երկիր: Այդ առթիվ Գեղարքունիքի մարզի Գավառ քաղաքում հարցազրույցի մասնակիցներից մեկը պատմեց, թե ՌԴ-ի միգրացիոն օրենսդրության խախտումից և արտաքսվելուց հետո ստիպված մոտ երկու հազար ԱՄՆ դոլար էր ծախսել իր անձնագիրը և դպրոցահասակ երեխաների ծննդականները փոխելու և նոր ազգանվամբ գրվելու համար: Ուշագրավն այն է, որ միգրանտն ու երեխաները գրվել են կնոջ ազգանունով: Դրան հարազատները և ծանոթները հումորով էին վերաբերվում, ասելով, որ «դու արդեն համարվում ես կնոջդ փոխի շարունակողը և կապ չունես քո ազգության հետ»: Նա պատմեց, որ այդ հանգամանքը հոգեբանորեն հատկապես ծանր է տարել մեծ տղան, քանի որ «մինչև իննեորդ դասարանն ունեցել է իմ ազգանունը, իսկ փաստերորդում և արեստարում գրվել է մոր ազգանունը»: Այդ երևույթը, որ արձանագրեցինք նաև այլ մարզերի գյուղական համայնքներում, չէր դատապարտվում և չէր համարվում սոցիալապես մերժելի արարք³⁰⁶, և հիմնավորվում էր որպես «ընտանիք պահելու» ստիպած քայլ: Իսկ «դեպորտի» առթիվ նույն մարզի Սարովան համայնքում պատմեցին մի հետաքրքիր զվարճախոսություն. «Մեր գյուղից մի փղա գնացել էր Նիժնի Նովգորոդ՝ խոպան, նրան այնտեղ մի ամիս հետո փաստաթղթերի պատճառով բռնել դեպորտ էին արել: Մի օր գյուղում հանդիպեցինք, մի քիչ էլ կրթականը և ոռոսաց լեզվի իմացությունը այն չէր, հարցրեցի՝ ոնց եղավ, որ հետ ուղարկեցին, պատմեց՝ չոքած սալիկներ էի շարում, մեկ էլ եկան փաստաթղթեր ուզեցին և բռնին փարան, այդտեղ լազեր կար՝ մի շաբաթ պահեցին, հետո «սպորտ» արեցին և հետ ուղարկեցին» (տղամարդ, 59

³⁰⁵ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2014:

³⁰⁶ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2006:

տ., գ. Սարուխան)³⁰⁷: Բացի Եվրասիական տնտեսական միությանն անդամակցելուց, այդ փուլում կնքվեց նաև համաձայնագիր «ՀՀ և ԵՄ միջև վիզաների տրամադրումը դյուրացնելու մասին», ըստ որի՝ դյուրացվում է ՀՀ քաղաքացիներին վիզաների տրամադրումը՝ որպես տնտեսական, հումանիտար, մշակութային, գիտական և այլ կապերի կայուն զարգացման կարևոր նախապայման³⁰⁸: Սակայն այդ պայմանագիրը, կապված մասնագիտությունների նկատմամբ ցուցաբերվող գերակայությունների և հայ միգրանտների որակավորման խնդիրների հետ, էական ազդեցություն չի թողնում Եվրամիության երկրներ հայ աշխատանքային միգրանտների հոսքերի վրա:

Այդ փուլում աշխատանքային միգրացիայի էին մեկնել նաև Հայաստան ներգաղթած սիրիահայեր: Հետազոտության ընթացքում հանդիպել ենք Հայաստանում բնակություն հաստատած չորս այդպիսի ընտանիքների, որոնց տղամարդիկ էթնիկ ցանցի միջոցով մեկնել են Պարսից ծոցի երկրներ՝ աշխատանքի:

Արտաքին միգրացիոն գործընթացներին անմասն չմնացին նաև Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունները: Վիճակագրական տվյալների վերլուծությունից պարզվեց, որ նորանկախ Հայաստանի շուրջ քսան տարիների ընթացքում ազգային փոքրամասնությունների բացարձակ քանակը նույնպես ցուցաբերել է նվազման միտումներ: Այսպես, 1989 թ. համեմատությամբ 2001 թ. մարդահամարի տվյալներով եզդիների թիվը կրճատվել է 11 356 մարդով, իսկ 2011 թ. համեմատությամբ՝ 5 312-ով: Այսինքն՝ շուրջ 20 տարվա ընթացքում եզդիների թիվը Հայաստանում կրճատվեց 16 668 մարդով: Նրանց հիմնական մասը հաստատվել է Ռուսաստանում՝ հատկապես Կրասնոդարի, Ստավրոպոլի երկրամասերում, Մոսկվայում և նրա շրջակայքում, Յարոսլավլի և այլ մարզերում, իսկ որոշ մասն էլ՝ Ուկրաինայում, Լեհաստանում, Գերմանիայում, ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Հոլանդիայում և այլ երկրներում: Այդ մարդա-

³⁰⁷ Գալստյան Մ., Գեղարքունիքի մարզ, 2014:

³⁰⁸ Համաձայնագիր ՀՀ և ԵՄ միջև վիզաների տրամադրումը դյուրացնելու մասին (ստորագրվել է 2012թ. դեկտեմբերի 17-ին, ուժի մեջ է մտել 2014թ. հունվարի 1-ին), <http://www.smsmta.am/?id=60039> (30.07.15):

համարների միջև ընկած ժամանակահատվածում ռուսների քանակը կրճատվել է 36 895 մարդով, իսկ 2011թ. մարդահամարի տվյալներով՝ 3 469 մարդով: Նշված մարդահամարի ընթացքում նրանց թիվն ընդհանուր առմամբ կրճատվել է 40 364 մարդով: Ասորիների քանակը, 1989–2011թթ. մարդահամարների տվյալներով, կրճատվել է 3 194 մարդով, ուկրաինացիներինը՝ 7 165-ով, հույներինը՝ 3 750-ով, իսկ քրդերինը՝ 1 989-ով: Ընդ որում, հանրապետությունից նրանց արտագաղթի հիմնական մասը տեղի է ունեցել 1989–2001թթ. ընթացքում՝ համապատասխանաբար 2 554, 6 708, 3 474 մարդ:

Աղյուսակ 19

*ՀՀ-ում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների թվի շարժընթացը 1989–2011թթ.*³⁰⁹

Ազգային փոքրամասնություններ	Բնակչության թիվը		
	1989թ.	2001թ.	2011թ.
Եզդի	51.976	40.620	35308
Ռուս	51.555	14.660	11191
Ասորի	5.963	3.409	2769
Ուկրաինացի	8.341	1.633	1176
Քուրդ	4.151	1.519	2162
Հուլյս	4.650	1.176	900

2001թ. մարդահամարի տվյալներով՝ հայերի թիվը 3 145 354 է, ազգային փոքրամասնություններինը՝ 67 657 (2.11%), իսկ 2011թ. մարդահամարի տվյալներով՝ 3 018 854 մարդ, որից 2 961 801-ը՝ հայ, 57 053-ը՝ ազգային փոքրամասնություն (1.9%)³¹⁰: Այսինքն՝ այդ տարիներին հայերի

³⁰⁹ Տե՛ս ՀՀ ազգային փոքրամասնությունները քաղաքացիական հասարակության կայացման արդի պայմաններում II, էջ 160: Աղյուսակում բերված 2001 և 2011 թթ. տվյալները՝ ըստ ՀՀ 2001թ. մարդահամարի (ՀՀ ցուցանիշները), էջ 362-363, և ՀՀ 2011թ. մարդահամարի արդյունքների, էջ 272, <http://www.armstat.am/am/?nid=337> (30.03.15):

³¹⁰ Տվյալները՝ ըստ ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի (ՀՀ ցուցանիշները), էջ 362-363, ըստ ՀՀ 2011թ. մարդահամարի արդյունքների, էջ 272, <http://www.armstat.am/am/?nid=337> (30.03.2015):

քանակը կրճատվել է 183 553-ով, իսկ ազգային փոքրամասնությունների-նը՝ 10 604-ով: Ըստ վիճակագրական տվյալների՝ Հայաստանից արտագաղթել են ոչ միայն ազգային փոքրամասնություններ, այլև, ինչպես նշել ենք, մեծ թվով հայեր՝ պայմանավորված Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական անկայուն իրավիճակով, մասնավորապես՝ տնտեսական ճգնաժամով և գործազրկության բարձր մակարդակով³¹¹:

Այդ մասին փաստում են նաև ազգային փոքրամասնությունների ՀԿ-ների ղեկավարները, որոնք նշել են Հայաստանից արտագաղթի մի շարք ընդհանուր և առանձնահատուկ պատճառներ՝ բացառելով ազգային հողի վրա խտրականության որևէ դեպք: Օրինակ, Հայաստանի ասորիների «Աթուր» ասոցիացիայի նախագահ Պավել Թամրազովը, անդրադառնալով 1992–1995 թթ. ասորի բնակչության քանակի կրճատման պատճառներին, նշում է. «Դա հանրապետությունում սրելով ժլատ փրկեսական աննպաստ իրավիճակի հետևանք էր: Արտագաղթում էր նաև Հայաստանի բնիկ բնակչությունը, քանի որ մարդիկ մեկնում էին վաստակի համար»³¹²: Իսկ «Ռոսիյա» ՀԿ-ի նախագահ Յու. Յակովենկոն արտահայտել է հետևյալ կարծիքը. «Ռուսներն ապրում են նույն դժվարությունները, ինչ Հայաստանի հիմնական ազգաբնակչությունը. շարերը աղքատություն են հաղթահարում, մեծ մասամբ ունեն սոցիալ-փրկեսական բնույթի հոգսեր, բայց մենք դրանք կիսում ենք հայ ժողովրդի հետ»³¹³:

Հինգերորդ փուլ 2016–2020 թթ. Այդ փուլում բնակչության արտաքին տեղաշարժերի վրա ազդեցին 2018 թ. ապրիլյան իրադարձությունները և դրա արդյունքում իշխանափոխությունը, այնուհետև՝ համավարակը (COVID-19): Վերջինիս հետևանքով սահմանափակվեցին միգրանտների տեղաշարժերը, իսկ 2020 թ. մարտին Ռուսաստանի Դաշնության կողմից սահմանի փակման պատճառով աշխատանքային միգրանտները ստիպված էին մնալ Հայաստանում:

³¹¹ **Գալստյան Մ.**, Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունների միգրացիան (Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություն), էջ 63:

³¹² **Թամրազով Պ.**, Հայաստանի ասորիները, Հայաստանի ազգությունները, Եր., 2000, էջ 24:

³¹³ **Գալստյան Մ.**, Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունների միգրացիան, էջ 64:

Այսպիսով, Հայաստանի անկախությունից հետո տնտեսական և հասարակական-քաղաքական հարաբերություններում տեղի ունեցած փոփոխությունն իր ազդեցությունը թողեց աշխատանքային միգրացիայի բնույթի, բովանդակության, դրսևորման ձևերի և միտումների վրա: Տնտեսական ճգնաժամի, գործազրկության բարձր մակարդակի, աղքատության, բնակչության կենսամակարդակի կտրուկ անկման և սոցիալական շերտավորման պատճառով մի քանի անգամ ավելացավ Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի մեկնողների թիվը: Եթե խորհրդային տարիներին այն հիմնականում ընդգրկում էր լեռնային և նախալեռնային շրջանների գյուղական բնակավայրերը, ապա հետխորհրդային փուլում դրան մասնակցեց Հայաստանի գրեթե բոլոր մարզերի քաղաքային և գյուղական բնակչությունը: Փոխվեցին նաև Հայաստանի բնակչության արտաքին աշխատանքային միգրացիայի ուղղությունները:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՃԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՆՏՆԵՐԻ
ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ԷԹՆՈԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ ՀԵՏԻՈՐՅՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

3.1.

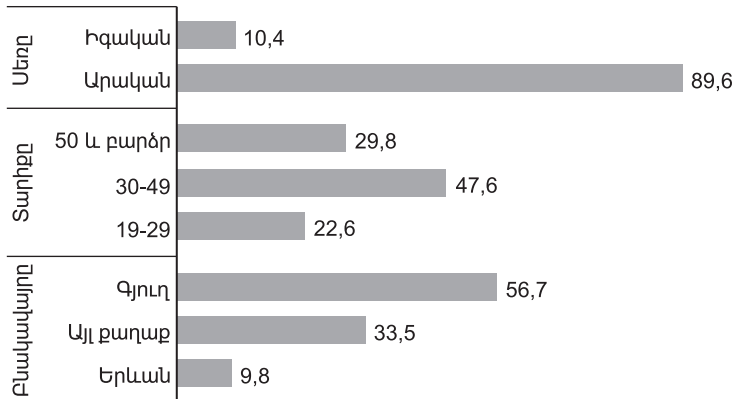
Աշխատանքային միգրանտների
սեռատարիքային կազմը և կրթական մակարդակը

Հետազոտությանը մասնակցած ընտանիքների 69,8%-ից արտագնա աշխատանքի է մեկնել մեկ, 25.4%-ից՝ երկու, 4%-ից՝ երեք, իսկ 0.8%-ից՝ չորս միգրանտ: Հարցված ընտանիքներից յուրաքանչյուր երրորդն ունի աշխատանքային միգրանտ (այդ տվյալները վերաբերում են վերջին 5 տարվա աշխատանքային միգրանտներին):

Հետազոտության արդյունքներով՝ աշխատանքային միգրացիայի մասնակցության ցուցանիշները բարձր են գյուղական ընտանիքներում (56,7%)՝ դառնալով նրանց եկամուտների ձևավորման կարևոր աղբյուրներից մեկը: Աշխատանքային միգրացիայի հոսքերի ձևավորման մյուս կարևոր աղբյուրը Հայաստանի քաղաքային բնակավայրերն են (Երևանում՝ 9,8%, իսկ մյուս քաղաքներում՝ 33,5%, տե՛ս գծապատկեր 1):

Հատկապես վերջինիս բնակչությունը Խորհրդային Միության փլուզումից և այնտեղ գոյություն ունեցող արդյունաբերական ձեռնարկությունների փակվելուց հետո ունի զբաղվածության լուրջ խնդիր: Նրանց մի մասը, արդյունաբերության ոլորտում լինելով բարձր որակավորմամբ մասնագետներ, ստիպված էր աշխատանք փնտրել այլ երկրներում: Ինչ վերաբերում է Երևանից մեկնողներին, որը համեմատաբար կազմել է ցածր տոկոս, նրանց մի մասը մայրաքաղաք տեղափոխված գյուղաբնակ

Գծապատկեր 1

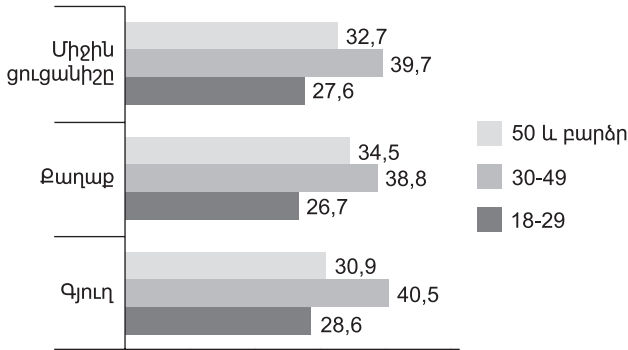
Աշխատանքային միգրանտների բնակավայրը, սեռը, տարիքը (%)

Է, որոնք իրենց կապերը սերտորեն պահպանում են նախկին բնակավայրի և հարազատների հետ: Ազգակցական և սոցիալական այդ ցանցերի միջոցով նրանք շարունակում են մեկնել արտագնա աշխատանքի: Օրինակ՝ Երևանում բնակվող մարտունեցիների, շիրակցիների, լոռեցիների որոշ մասը արտագնա աշխատանքի էր մեկնում համապատասխանների հետ: Նույն միտումն էր դիտարկվել նաև երևանաբնակ ջավախքցիների շրջանում:

Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ աշխատանքային միգրանտների տարիքային կազմն ունի հետևյալ պատկերը. ըստ միջին ցուցանիշների՝ նրանց 39.7%-ը պատկանում է միջին, 32.7%-ը՝ ավագ, իսկ 27.6%-ը՝ երիտասարդ սերնդին: Եթե այդ ցուցանիշը համադրում ենք նրանց բնակավայրի տիպի (գյուղ-քաղաք) հետ, ապա կարող ենք փաստել, որ միջին և երիտասարդ տարիքային խմբերում բարձր տոկոս են կազմել գյուղաբնակները՝ համապատասխանաբար՝ 40.5% և 28.5%, իսկ ավագ սերնդի շրջանում՝ քաղաքաբնակները՝ 34.5%: Նրանք հիմնական բնակչության փոքր և միջին ցուցանիշներ ունեցող քաղաքներից են (գծապատկեր 2):

Բերված ցուցանիշներից փաստում են նաև երկու կարևոր հանգամանքի մասին, առաջին՝ աշխատանքային միգրանտների 60.3%-ը ակտիվ աշխատունակ տարիքում է, բայց այդ աշխատունի իրացվում է հան-

Գծապատկեր 2
Աշխատանքային միգրանտների տարիքային կազմը (%)

րապետությունից դուրս՝ ընդունող երկրներում՝ նպաստելով այդ երկրների տնտեսական զարգացմանը և նյութական և հոգևոր բարիքների ստեղծմանը, երկրորդ՝ 18–29 տ. և միջին տարիքային խմբին պատկանող միգրանտների մի մասը նաև ակտիվ վերաբուսակրթողունակ տարիքում է, և նրանց տարիներով ընտանիքից հեռու գտնվելու երևույթն իր բացասական ազդեցությունն է թողնում հանրապետության բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակի վրա: Միգրացիոն գործընթացներից այդ խմբերից յուրաքանչյուրի սպասելիքները պայմանավորված են նրանց ընտանիքի կենսափուլերի առանձնահատկություններով, պահանջմունքների սանդղակով, փորձի և արժեքային համակարգի տարբերություններով: Հարցազրույցների ընթացքում Հայաստանի տարբեր մարզերում ուշագրավ նյութեր են հավաքվել երիտասարդների արտագնա աշխատանքի մեկնելու, դրա հետ կապված մեթոքյա ծեսերի, ընտանիքի ապրումների մասին, որոնք որոշ փոխակերպումներով հանդերձ, այնուհանդերձ, նմանություններ ունեն XIX դարի վերջին պանդխտության երևույթի վերաբերյալ գրանցված նյութերի հետ: Երկու դեպքում էլ առաջին անգամ պանդխտության/արտագնա աշխատանքի մեկնելուց առաջ գործ ունենք նախապատրաստության սովորույթի, ընտանիքի նկատմամբ նվիրական ուխտի և հրաժեշտի մի շարք տարրերի հետ: Այսպես, XIX դարում, ըստ այդ սովորույթի, մեկնելուց առաջ պանդխտության

գնացողը դիմում էր տան մեծին. «Մայրիկ, կարավանի ձին վարձեցի, երեք օրեն ճամբա պիտի ելնենք, ընկերներս լավ մարդիկ են, թերևս սարժո փնտրիսությունն է, որ մենք ուրախ սրտով պատրառ մը հաց պիտի չուրենք..., ոստիք քանի մը հաց, բաղարջ թխե, քանի մը գունդ փոխինդ շաղվե, քանի մը կրոր պանիր, քանի մը հալ ձուկ-մուկ, ալ դուք գիրեք, հավաներ, հագուստներ երեսուն օրվա ճամփա է»³¹⁴: Մեկնելուց առաջ պանդուխտն այցելում է իր այգին, պարտեզը. մաղթում և աղերսում է՝ շատ բարիք տալ, որ իր երեխաները կարոտ չմասն, գան քաղեն ու մոռանան հայր կորցնելու վիշտը³¹⁵: Այնուհետև համբուրում է ծնողի ձեռքը, խնդրում մորը, որ օրհնություն տա, և նոր միայն շարժվում է «ավետյաց երկիր», իսկ քարավանի ձիերը, գանգակների դողանջները կտրում են հարազատների հույսի վերջին թելը³¹⁶:

Մեր խորին հարցազրույցներում երիտասարդները պատմել են այն մասին, թե ինչպես արտագնա աշխատանքի մեկնելուց առաջ իրենց ազգության տարիքով մեծից (պապիկ, տատիկ, հորեղբայր) ստացել են օրհնություն, բարեմաղթանքներ, մայրը կամ կինը նրանց հաջողության համար եկեղեցում/սրբավայրում մոմ է վառել, մատաղ արել. «Տղաս նոր էր ամուսնացել և սպասում էր առաջին երեխային: Աշխատում էր էլեկտրացանցում, բայց կրճարումների պարճառով դարձավ գործազուրկ: Մեկնելուց մի քանի օր առաջ արդեն այդ մասին հորը ասել էր, հեյրո մենք իմացանք: Կինը և ես շատ անհանգստացանք և փրկեցինք, մի քանի օր թաքուն արքայավում էինք: Չգիրեինք՝ օրսար ափերում ինչ ճակատագիր է սպասվում նրան: Նա Հայաստանից ոչ մի անգամ դուրս չէր գնացել, հույսներս ընկերներն էին, հեյրո էլ այսպեղ երեխան առանց հոր պեղք է ծուլեր: Ճանապարհից առաջ նրան փաթ հագուստ և մի փոքր էլ ուրելիք դրեցինք, իսկ ավրումեքենայի հեյրոնից դուլով ջուր թափեցինք» (Լին, 52 տ., գ. Դաշտաղեմ)³¹⁷:

³¹⁴ **Քարամեան Ն.**, Ծալկա . Երեք օր գաղթական հայ գիւղացիների շրջանում, «Արձագանք», 1894, N 89:

³¹⁵ Նույն տեղում, N 90:

³¹⁶ Հայ ժողովրդական պանդխտության երգեր, էջ 15-16:

³¹⁷ **Գալստյան Մ.**, ԴԱՆ, Արարատի մարզ, 2015:

Մ. Ռիվսը, Ուզբեկստանի Սախայի տարածաշրջանում հետազոտելով միգրացիայի մասկուլինության և սոցիալական տարածքի փոխակերպման խնդիրները, երիտասարդների մեկնումը այլ երկրներ աշխատանքի և փող վաստակելը համարել է անցումային ինքնատիպ նախաձեռնություն, որով նրանք ցուցադրում են իրենց հասուն որակները «մեծերի աշխարհ» մտնելու համար: Ըստ նրա՝ արտերկիր աշխատանքի մեկնելու համար երիտասարդները և նրանց ընտանիքները նշում են մի քանի պատճառ. առաջին՝ այդ հարցում կարևորում են ռեֆերենտ խմբերի վարքագիծը. բոլոր ընկերները, բարեկամները, հարևանները այդպես են վարվում, ինքն էլ հետևում է նրանց, և միգրացիան համարվում է որպես նոր աշխարհի տեսնելու միջոց: Այդ դեպքում Մ. Ռիվսը հիմնական շեշտադրումը դնում է երիտասարդի տղամարդկային հատկանիշների ցուցադրման, նրա սոցիալական հասունության և ինքնությունության վրա: Երկրորդ՝ ընտանիքի համար փող աշխատելու, ծնողներին, եղբայրներին օգնելու: Դրա համար նրա միգրացիոն վարքագիծը համարվում է ընտանիքի կոլեկտիվ որոշման արդյունք³¹⁸: Առաջին անգամ մեկնողների համար արտագնա աշխատանքը՝ որպես անցումային տարիքից դուրս գալու և «մեծերի աշխարհ» մտնելու ինքնատիպ նախաձեռնության մասին պատկերացումները առկա են նաև Հայաստանի ատագնա համայնքներում և նրանց ընտանիքներում: Հարցազրույցի մասնակիցները այդ հարցում հատկապես կարևորում էին օտար միջավայրում ընտանիքից առանձին երիտասարդների ինքնություն կյանք վարելը, փող վաստակելը, աշխատանքային որոշակի դժվարություններ հաղթահարելը, շփումները, նոր մասնագիտական ունակություններ ձեռք բերելը: Ընտանիքը և համայնքը դիտարկում են նրանց որպես սոցիալականացման և հասուն տղամարդ դառնալու կարևոր միջոց: Երիտասարդ միգրանտներին տրված. «Ինչն է փոխվել Ձեզ մոտ արտագնա աշխատանքի մեկնելուց հետո: Խնդրում ենք նշել Ձեզ համար կարևոր մի քանի փոփոխություն» հարցին ավելի հաճախ էր հնչում «ֆիզիկապես ավելի են ուժեղա-

³¹⁸ М. Ривс, Миграция, маскулинность и трансформации социального пространства в долине Соха, Узбекистан // Этнографическое обозрение №4, 2012, с. 32–50.

ցել», «ավելի հասուն եմ դարձել», «ավելի շփվող եմ դարձել» «դժվարություններից արդեն չեմ վախենում», «աշխատանքի և փողի արժեքն եմ հասկացել» «նոր արհեստ եմ սովորել» և նմանատիպ այլ պատասխաններ: Հետաքրքիր է նաև, որ աշխատանքային միգրացիայից հետո երիտասարդ միգրանտների այդ փոփոխությունները նկատել են նաև ընտանիքի անդամները. «Արտաքին տեսքը ոնց որ մի քիչ փոփոխվել էր և ավելի հասուն տղամարդու էր նմանվել, հեղու ֆիզիկականն էր կոփվել, մեկ էլ շարժումներ և վարվելակերպում որոշ փոփոխություն եմ նկատել» (կին, 51տ., Լոռու մարզ, Տաշիր)³¹⁹: Աշխատանքային միգրացիայի միջոցով հարսանեկան արարողությունների, առանձին բնակարան կառուցելու/գնելու համար ինքնուրույն գումարների վաստակումն ընտանիքը և համայնքն ընկալում է որպես սոցիալական և տարիքային հասունացման կարևոր ցուցիչ. նրանք արդեն պատրաստ են անցում կատարելու ամուսնացողների խումբ և ընտանիք կազմելու համար արդեն համարվում են հասուն մարդ:

Ըստ սեռային բաշխվածության՝ այդ ընտանիքներում միգրանտների 89.6%-ը տղամարդ է, իսկ 10.4%-ը՝ կին: Այս ցուցանիշը եթե համեմատում ենք 1987թ. էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքների հետ (9%), ապա կտեսնենք, որ այն աճել է: Ելնելով Հայաստանում անցկացված ուսումնասիրության արդյունքներից՝ ըստ որոշ հետազոտողների, Հայաստանը, որպես աշխատուժ արտահանող պետություն, եզակի է այն առումով, որ այդ գործընթացում գերակշռում է տղամարդկանց մասնակցությունը՝ առանձնացնելով մեզ աշխարհում տեղի ունեցող աշխատանքային միգրացիայի հոսքերի ֆեմինիզացման համընդհանուր միտումներից³²⁰: Այսինքն, Հայաստանից աշխատանքային միգրացիան ունի հստակ գենդերային ուղղվածություն, քանի որ մեկնողները հիմնականում տղամարդիկ են, և շատ քիչ դեպքերում է, որ մեկնում են ընտանիքի հետ: Հարցման մասնակիցները այդ երևույթը բացատրում

³¹⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՇ, Լոռու մարզ, 2012:

³²⁰ ՀՀ միգրացիայի կառավարման ոլորտի ուսումնասիրություն և կարիքների գնահատում, Եր., 2014, էջ 16, https://publications.iom.int/system/files/pdf/review_and_needs_assessment_arm.pdf (21.03.16):

էին ընտանիքում տղամարդկանց և կանանց զբաղեցրած կարգավիճակի և ըստ սեռային հատկանիշի աշխատանքի բաժանման վերաբերյալ գոյություն ունեցող ավանդական պատկերացումներով: Տղամարդիկ Հայաստանում աշխատանքային միգրացիայի հիմնական դերակատարն են և նաև համարվում են ընտանիքի գլխավոր և կերակրող: Տղամարդու դերերի վերաբերյալ շարունակվող այդ պատկերացումներն իրենց ազդեցությունն են թողնում մասկուլինության գաղափարի վերարտադրության և կառուցակցման վրա: Այնուհանդերձ, առանձին դեպքերում կանանց աշխատանքային միգրացիայի մասնակցելը այդ հիմնախնդիրներով զբաղվող մասնագետները բացատրում են տարբեր պատճառներով. ստիպված են մեկնում, քանի որ ընտանիքը ապրելու այլ ելք չունի, այն միջոց է տալիս մնացած հարազատներին օգնելու, ընտանիքում ցանկանում է ինքնուրույնություն ձեռք բերել և դառնալ ֆինանսապես անկախ, բարձրացնել սոցիալական կարգավիճակը, շրջապատն ընկալի որպես ժամանակակից և այլն³²¹: Հայաստանում այդ գործընթացին նպաստում է նաև կանանց մոտ տարիներ շարունակ պահպանվող գործազրկության բարձր մակարդակը: Ըստ ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տվյալների՝ 2020 թ. Հայաստանում կին գործազուրկների թիվը կազմել է 112.6 հազ. մարդ, կամ տնտեսական ակտիվ բնակչության մեջ նրանց տեսակարար կշիռը կազմել է 19.3%³²²: Ըստ Ե. Տյուրյուկանովի հետազոտության արդյունքների՝ Հայաստանից ՌԴ-ում աշխատող հայ կանանց թիվը 7.6% է: Համեմատության համար նշենք, որ ՌԴ-ում Ղազախստանի կին միգրանտները 2.1% են, Վրաստանինը՝ 2.4%, Բելառուսինը՝ 3.9%: Ամենաբարձր ցուցանիշները կին միգրանտների շրջանում գրանցվել են նախկին միջինասիական հանրապետություններից՝ Ուզբեկստանից (30.2%), Ուկրաինայից (17.2%), Կիրգիզիայից (13.0%), Տաջիկստանից (9.9%), Մոլդովայից (9.3%)³²³: Նրանց գերակշիռ մասն ակտիվ աշ-

³²¹ Женщины-мигранты из стран СНГ в России (Под. ред. Е.В. Тюрюкановой), М., 2011, с. 9.

³²² Աշխատանքի շուկան ՀՀ-ում, 2020, էջ 25-28, https://armstat.am/file/article/trud_2020_1_.pdf (հասանելի է՝ 23.09.2020):

³²³ Женщины-мигранты из стран СНГ в России (Под. ред. Е.В. Тюрюкановой), М., 2011, с. 9.

խատունակ և վերարտադրողական տարիքում է: ՌԴ-ում աշխատող հայ կանանց 11.3%-ը նշել է, որ մեկնել է կարճ ժամանակով, 5.6%-ը՝ սեզոնային, 23.9%-ը՝ համարյա ամբողջ տարին եղել է այնտեղ, 38.3%-ը՝ գործակաևորեն տուն չի վերադարձել և մշտապես այնտեղ է³²⁴: Ավանդական արժեքների և գենդերային դերերի պատկերացումների շրջանակում ընտանիքի, ազգակիցների և հասարակության կողմից կանանց աշխատանքային միգրացիան Հայաստանում չի խրախուսվում: Հատկապես գյուղական համայնքներում այդ վարքագիծը ընտանիք ունեցող կնոջ համար դիտարկվում է ոչ նորմալ երևույթ, իսկ նրանց ամուսինները համայնքում ունենում են կարգավիճակի կորուստ: Համայնքում թե՛ կնոջ և թե՛ տղամարդու կարգավիճակային կորուստները որոշ չափով մեղմվում են, երբ կանայք աշխատանքային միգրացիայի են մեկնում էթնիկ սոցիալական ցանցի՝ արտերկրում բնակվող ազգակիցների և բարեկամների միջոցով: Դրա մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ, ի տարբերություն ուկրաինուհիների, մոլդավուհիների, կիրգիզուհիների, տաջիկուհիների և ուզբեկուհիների (որոնք ՌԴ-ում հիմնականում բնակարան կամ սենյակ են վարձում կամ ապրում են հանրակացարանում), հարազատների, ընկերների մոտ ապրող հայ կանանց ցուցանիշը ամենաբարձրն է՝ 38.9%³²⁵: Մյուս կողմից՝ կանանց աշխատանքային միգրացիան միայն վերջին շրջանում է, որ առանձնահատուկ քննարկման առարկա են դարձրել հետազոտողները, քանի որ այն նրանք այդ գործընթացում դիտարկվել են որպես ամուսիններին ուղեկցողներ: Օրինակ, խորհրդային տարիներին առանձին դեպքերում կանայք արտագնա աշխատանքի էին մեկնում ամուսինների հետ՝ հիմնականում նրանց կենցաղը հոգալու նպատակով՝ զբաղվելով սննդի կազմակերպման խնդիրներով: Սակայն հետխորհրդային տարիներին արձանագրվել են մի շարք դեպքեր, երբ նրանք արտագնա աշխատանքի են մեկնել առանց ամուսինների: Այսպես, հայ կին աշխատանքային միգրանտների 50.6%-ը ՌԴ մեկնել է ինքնուրույն, իսկ 49.4%-ը՝ ամուսինների հետ³²⁶: Այդ առթիվ Գեղարքունիքի մարզի հա-

³²⁴ Նույն տեղում, էջ 19:

³²⁵ Նույն տեղում, էջ 71:

³²⁶ Նույն տեղում, էջ 36:

մայնքներից մեկի ղեկավարը նշեց, որ իրենց համայնքից մի կին, որ երկար տարիներ ապրում է ՌԴ-ում, այնտեղ հիմնել է կազմակերպություն և զբաղվում է շինարարական աշխատանքներով: Նա ամեն տարի համայնքից մոտ 15–20 մարդ է տանում ՌԴ՝ շինարարական աշխատանքներ կատարելու: Նրան գյուղում անվանում են «առաջին կին փողրադչին», որ զբաղվում է կանանց համար չնախատեսված աշխատանքներով և «համեմատում» ԽՍՀՄ առաջին կին տիեզերագնաց Վ. Տերեշկովայի հետ: Գյուղում արտագնա աշխատանքով զբաղվելը և «շինարարական բրիգադ աշխատացնելը» համարում են տղամարդու գործ, իսկ նման դեպքերը՝ բացառություն³²⁷: Կանանց որոշ մասը աշխատանքի է մեկնում նաև Արևմտյան Եվրոպա և Թուրքիա, որոնք, չունենալով բարձր մասնագիտական որակավորում, հիմնականում ընդգրկվում են առևտրի, տան մաքրման, երեխաների, ծերերի, հաշմանդամների խնամքի և մի շարք այլ ցածրակարգ աշխատանքներում: Դրանց որոշ մասը կրում է ոչ օրինական բնույթ: 2019թ. Վանաձորում կատարված խորացված հարցազրույցներից պարզվում է, որ Թուրքիա մեկնող կանայք գիշերակացով աշխատել են նաև ազգությամբ թուրքի ընտանիքում՝ խնամելով տարեց տղամարդկանց: Նրանք այդ ընտանիքներում աշխատելու համար առաջին հերթին կարևորում են բարձր աշխատավարձը և իրենց կեցության պայմանները (գիշերելու տեղ ունենալ, սնունդ), քան թե ազգային, կրոնական և գենդերային տարբերությունները. *Յոթ տարի մնացել եմ Թուրքիայում և խնամել 76 տ. հաշմանդամ թուրք տղամարդու: Սկզբում մի ուրիշ թուրքի տանը մաքրություն էի անում: Նրանց միջոցով եմ հեկոտ տեղափոխվել՝ այդ տարեց անկողնային հիվանդ տղամարդու մոտ աշխատելու: Նա նախկին տանտիրոջս հայրն էր: Տեսավ, որ լավ աշխատող եմ, առաջարկեց ամսական 1200 ԱՄՆ դոլար վճարով խնամել հորը: Ես սպրում էի նրա տանը, էլ տան վարձի և սնունդի վրա փող չէի ծախսում: Իմ պարտականությունների մեջ մտնում էին նրա համար առևտրորանել, ճաշ պատրաստել, կերակրել, հագուստը լվանալ, ժամանակին դեղերը տալ, գիշեր-ցերեկ նրա հիգիենայի բոլոր պահանջները հոգալ: Սկզբում շատ դժվար էր, չէի հարմարվում: Եղել են պահեր, որ ցանկացել*

³²⁷ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2005:

եմ թողնել այդ աշխատանքը, բայց նաև մտածում էի Հայաստանում ապրող ընտանիքիս մասին, որն այդ գումարի կարիքը շատ էր զգում: Հետո քիչ-քիչ սովորեցի: Ամեն փարի մի քանի օրով փուն էի գալիս: Իմ ընտանիքի անդամներին ասել էի, որ այնպեղ մի հայ ընտանիքի երեխաների եմ ինամում: 2018 թ. այդ մարդը մահացավ: Սկսեցի այնպեղ նոր աշխատանք փնտրել, բայց փարիքիս պարճառով հաճախ մերժում էի ստանում: Այդ փարի ամուսինս ծանր հիվանդացավ, և ես սրիպված տեղափոխվեցի Հայաստան» (Լին, 63 տ., ք. Վանաձոր)³²⁸: Թուրքիայում աշխատած մեր հարցազրույցի մասնակիցներից մեկը պատմեց հետևյալը. «Ես աշխատում էի մի երիտասարդ ընտանիքում, որոնք ազգությամբ թուրք էին և աշխատանքի բերումով որոշ չափով հայերեն հասկանում էին: Ես զբաղվում էի փան մաքրության, խոհանոցով և 9 փ. երեխային էի նայում մինչև ծնողների՝ աշխատանքից վերադարձը: Ամուսինները իմ նկատմամբ շատ բարեհամբույր էին և ինձ լավ էին վերաբերվում: Եթե մեր պայմանավորված ժամերից դուրս երկար էի մնում կամ պայմանավորվածությունից դուրս ուրիշ աշխատանք էի անում (օրինակ՝ տղամարդու վերնաշապիկը արդուկելը), լրացուցիչ վարձավարում էին: Ես այդ փառը 3 փարի աշխատեցի, վերադարձա Հայաստան, քանի որ նրանք ընտանիքով մեկնեցին արտերկիր՝ աշխատանքի: Մինչև հիմա նրանց հետ կապը պահում եմ, մեկ-մեկ զանգում ենք» (Լին, 41տ, Վանաձոր)³²⁹: Նրանց միջոցով միգրացիոն ցանցերում երբեմն հայտնվում են նաև ընտանիքի անդամները և հարազատները: Բացի դրանից, միգրացիայում հաջողություններ ունեցող կանայք վերադառնալուց հետո դառնում են կարծիք ձևավորողներ՝ այդ գործընթացում նոր մարդկանց ընդգրկելու համար: Հետազոտության ընթացքում մասնակիցները պատմել են նաև որոշ դեպքեր, երբ կանայք ենթարկվել են աշխատանքային շահագործման, նրանց նկատմամբ կիրառվել են ֆիզիկական բռնություն և սեռական ոտնձգություններ:

Հետազոտությունը ցույց տվեց, որ կանանց որոշ մասն էլ ինքնուրույն է մեկնում աշխատանքային միգրացիայի՝ շնորհիվ մասնագիտա-

³²⁸ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2019:

³²⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2019:

կան հմտությունների: Օրինակ՝ խորհրդային տարիներին Գյումրին համարվում էր տեքստիլագործության, տրիկոտաժի արտադրության խոշոր կենտրոն, որտեղ, բացի հայերից, աշխատում էին նաև Խորհրդային Միության տարբեր ծայրերից եկած կանայք: Հետխորհրդային շրջանում ձեռնարկությունների փակման հետևանքով այդ աշխատուժը դարձավ գործազուրկ, և նրանց մի մասը աշխատանքի մեկնեց ՌԴ-ի համանման կենտրոններ, հատկապես Իվանովո: Ճիշտ է, կանայք, շնորհիվ միգրացիայի, նոր աշխատանքի հնարավորություն են ստանում և դառնում ընտանիքի կերակրող, սակայն երբեմն ընտանիքները երկատվում են, իսկ ընտանիքի տղամարդը և երեխաները հայտնվում լքված վիճակում:

Վերը նշված փաստերը վկայում են այն մասին, որ կին միգրանտների աճի միտումները որոշակի փոփոխություններ են առաջ բերել ժամանակակից աշխատանքային միգրացիայի գործընթացում, և վերջին շրջանում ավելի շատ կանայք են ինքնուրույն տեղափոխվում մեկ այլ երկիր՝ աշխատանք գտնելու: Հայաստանից հատկապես Թուրքիա մեկնող կին միգրանտները իրեն համայնքներում (հատկապես գյուղական) ունենում են վարկանիշի անկում, քանի որ նրանց պատկերացումներում այն համարվում կնոջը ոչ հարիր վարքագիծ և պահվածք: Դեպի Թուրքիա այդ գործընթացը իր բացասական ազդեցությունն է թողնում նաև նրա ընտանիքի և հարազատների վարկանիշի վրա և որոշ չափով նվազեցնում է նաև հատկապես աղջիկների ամուսնության հնարավորությունները: Այդ իրավիճակը հաճախ հարցազրույցի մասնակիցները ներկայացնում էին հետևյալ արտահայտություններով. «Թուրքիա գնացող կնոջից ես աղջիկ չեմ ուզի », «մայրը ինչ է, որ աղջիկը ինչ լինի», «չգիտեմ Թուրքիայում մայրը ինչով է զբաղվել, չեմ ուզում, որ տղաս կապվի այդ ընտանիքի հետ» և այլն: Այդ ընտանիքների ամուսնացող տղաների հետ կապված մոտեցումը ավելի մեղմ է : Արտերկրում կանանց վաստակած բարձր եկամուտները և ընտանիքի նյութական վիճակի բարելավումը որոշ չափով «փոխհատուցում» է նրանց վարկանիշային կորուստներ: Մեր հարցազրույցի մասնակիցներից մեկը, անդրադառնալով Թուրքիա մեկնողների սոցիալական կարգավիճակին, նշեց, որ իրենց բնակավայրից աշխատանքային միգրացիայի մեկնողների որոշ մասը ամուսնալուծված

կանայք են, կամ էլ նյութական ծանր վիճակում գտնվող ընտանիքներից են, որոնց այնքան էլ չի հետաքրքրում համայնքում նրանց վարկանիշային կորուստները. «Ես ճանաչում եմ մի ընտանիքի, որտեղից երկու քույրեր աշխատում են Թուրքիայում: Սկզբից մեծ քույրը գնաց, ով ամուսնացած չէր և ազատ կյանք էր վարում: Մի տարի հետո կանչ փոքր քրոջը, ով ամուսնալուծվել և երեխայի հետ նրանց հետ էր ապրում: Մի անգամ տես նրանց, Թուրքիայից նոր էին վերադարձել: Էնպես էին հագնվել և քսվել, որ լրիվ անճանաչելի էին դարձել: Տղամարդ 43տ, ք Վանաձոր»³³⁰: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ մի քանի տարի աշխատանքային միգրացիայի մեկնելուց հետո, կանանց արտաքին տեսքում, շարժումնում, պահվածքում, խոսելաոճում նկատվում է որոշ փոփոխություն: Թուրքիա մեկնող կանանց մոտ այդպիսի փոփոխությունների մասին մեզ պատմեց նաև Վանաձոր քաղաքի տոմսարկղերից մեկի աշխատակիցը. «Մի քանի կանայք կան, ովքեր Թուրքիա մեկնելիս միշտ իմ մոտից են ավտոբուսի տոմսեր գնում: Մի քանի տարի այնտեղ աշխատելուց հետո նրանց արտաքին տեսքը, խոսելաոճը փոխվում է: Օրինակ մի կին կա, որը Թուրքիայից վերադառնալուց ձեռքի վրա դաջվածք ուներ, կրում էր թուրքական արտադրության զարդեր: Մի ուրիշը զրույցի ընթացքում թուրքերեն բառեր էր շատ օգտագործում: Մի կին էլ իրան տղամարդու նման էր պահում, ոնց որ իրենց տանը տղամարդ լիներ: Պատմում էր, որ էդ գումարով եկել տղայի համար տուն ա առել, տունը ռեմոնտ ա արել: Վանաձոր, կին, 31տ.³³¹»: Միգրացիայի հետևանքով կանանց կողմից ձեռքբերված եկամուտն իր ազդեցությունն է թողնում ընտանիքում իշխանության ծավալների բաշխման կարգի և որոշումների ընդունման վրա: Նրանք իրենց վրա վերցնելով ընտանիքի տնտեսական ապահովման և առաջնային կարիքների բավարարման համար անհրաժեշտ գումարներ վաստակելու գործառնությունը, որի հետևանքով նրանց դիրքը մեծ հաշվով ավելի է մոտենում տղամարդկանց կարգավիճակին³³²: Միջինասիական

³³⁰ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2019:

³³¹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2019:

³³² Գալստյան Մ., Հայ ընտանիքում գործառնությունների փոփոխությունների արդի դրսևորումները կանանց աշխատանքային միգրացիայի համատեքստում, Հայ

հանրապետություններից՝ Տաջիկստանից³³³ և Ուզբեկստանից³³⁴ աշխատանքային միգրացիայի մեկնող կանանց մոտ նույնպես դիտարկվում է այդ երևույթը, որի արդյունքում ընտանիքում կանանց և տղամարդկանց դերերում տեղի են ունենում փոփոխություններ և նորմերի խախտում: Վերջինս դառնում է նաև ընտանիքի ապակայունացման գործոն, որը ոչ միշտ է հնարավոր լինում հավասարակշռել: Խորին հարցազրույցներից պարզվում է, որ վերարտադրողական տարիքում գտնվող որոշ կանանց վարքագիծը միգրացիայի ընթացքում ենթարկվում է վերահսկողության և պլանավորման, որն իր բացասական ազդեցությունն է թողնում նրանց ծնելիության ցուցանիշների վրա: Սահմանափակվում է նաև նրանց մասնակցությունը երեխաների սոցիալականացման, դերերի յուրացման, կենսափորձի փոխանակման, դաստիարակման, վերահսկման գործում:

Հարցվածների բնակավայրի տիպը (քաղաք-գյուղ) իր ազդեցությունն է թողնում կանանց միգրացիայի վերաբերյալ կարծիքների ձևավորման հարցում: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ Երևանում հարցվածների միայն 26,4%-ը համաձայն չի եղել և աշխատանքային միգրացիան համարել է հայ կնոջը ոչ բնորոշ երևույթ, Հայաստանի մյուս քաղաքային բնակավայրերում այդ ցուցանիշը կազմել է 36,7%, իսկ գյուղաբնակների մոտ 55,3% (գծապատկեր 3):

Կանանց աշխատանքային միգրացիայի վերաբերյալ արտահայտած կարծիքները համադրելով հարցվածների տարիքային կազմի հետ, բացահայտվեց այն մոտեցումը, որ երիտասարդ, միջին և ավագ սերունդների այդ հարցում մտածում են միակերպ, ունեն պահպանողական մոտեցում, և նրանց 40%-ի վերաբերմունքը այդ երևույթի վերաբերյալ բացասական է՝ այն համարելով հայ կնոջը ոչ հարիր երևույթ (տես գծապատկեր 4):

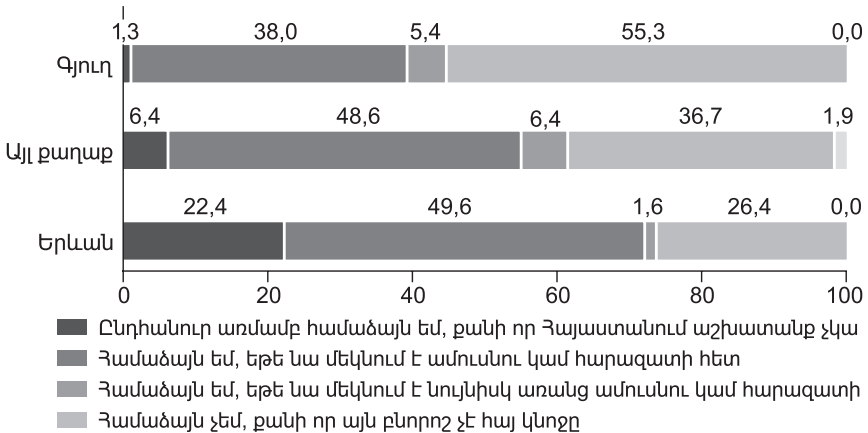
ընտանիքը արդի մարտահրավերների համատեքստում, Եր., 2019, էջ 52–65:

³³³ **С. Р. Касымова**, Таджикиские женщины в трудовой миграции: вынужденная тактика выживания или выбор свободных женщина?, Этнографическое обозрение. №4, 2012. Москва. с. 68–81.

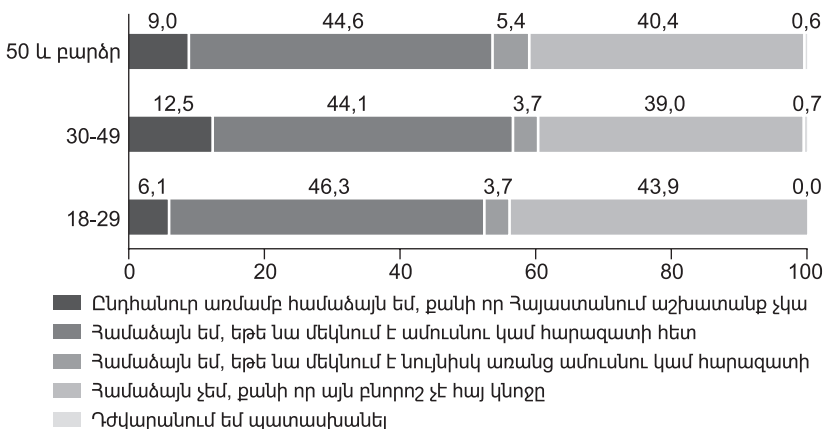
³³⁴ **С. Абашин**, Возвращение домой. Семейные и миграционные сценарии в Узбекистане. Этнографическое обозрение № 3, 2017, с. 125–165.

Գծապատկեր 3

Կանանց աշխատանքային միգրացիայի վերաբերյալ կարծիքները՝ ըստ բնակավայրի տիպի (%)

Գծապատկեր 4

Կանանց աշխատանքային միգրացիայի վերաբերյալ կարծիքները՝ ըստ տարիքային կազմի (%)

Հավաքված կարծիքները համադրելով հարցվածներ սեռի հետ՝ այդ հարցում իրենց բացասական կարծիքն են արտահայտել նաև ինչպես միգրանտ չունեցող, այլև միգրանտ ունեցող ընտանիքների կանայք,

որոնք նույնպես առանց ամուսնու կամ հարազատների նրանց արտագնա աշխատանքով մեկնելը համարում են հայ կնոջ համար մերժելի երևույթ և այն որակում են որպես շեղված վարքագիծ և բարոյական նորմերի թուլացում: Հարցման մասնակիցների կարծիքով համայնքներում այդ ընտանիքների տղամարդիկ ունենում են նաև հեղինակության կորուստ և վարկանիշի անկում:

Աղյուսակ 20

Կանանց աշխատանքային միգրացիայի վերաբերյալ կարծիքները՝ ըստ հարցվածների սեռի (%)

		Որքանով եք համաձայն, երբ հայ կանայք մեկնում են արտերկիր աշխատանքի					Ընդամենը
		Ընդհանուր առմամբ համաձայն եմ, քանի որ Հայաստանում աշխատանք չկա	Համաձայն եմ, եթե նա մեկնում է ամուսնու կամ հարազատի հետ	Համաձայն եմ, եթե նա մեկնում է նույնիսկ առանց ամուսնու կամ հարազատի	Համաձայն չեմ, քանի որ այն բնորոշ չէ հայ կնոջը	Դժվարանում է պատասխանել	
Միգրանտ ունեցող ընտանիք	Արական	5,2	27,6	8,6	58,6	0,0	100,0
	Իգական	8,8	39,7	11,8	39,7	0,0	100,0
	Ընդամենը	7,1	34,1	10,3	48,4	0,0	100,0
Միգրանտ չունեցող ընտանիք	Արական	6,7	42,9	1,9	47,6	1,0	100,0
	Իգական	13,7	54,9	1,3	29,4	0,7	100,0
	Ընդամենը	10,9	50,0	1,6	36,8	0,8	100,0

Հետազոտությունը ցույց տվեց, որ Հայաստանի այլազգի կանայք նույնպես մասնակցում են այդ գործընթացին (տե՛ս աղյուսակ 21): Նրանց մի մասը հանրապետությունից դուրս ընդգրկվում են առևտրի և սպասարկման ոլորտներում, զբաղվում տարեցների և երեխաների խնամքով:

Աղյուսակ 21**ՀՀ միգրանտ ազգային փոքրամասնությունների սեռային կազմը (%)**

Սեռը	Ազգերը					
	Եզդի	Ռուս	Ասորի	Հուլյն	Քուրդ	Ուկրաինացի
Արական	44.9	49.4	45.2	35.3	47.4	19.5
Իգական	55.1	50.6	54.8	64.7	52.6	80.5
Ընդամենը	100	100	100	100	100	100

Վերջին տարիներին առանց ամուսինների աշխատանքային միգրացիայի առանձին դեպքեր են հանդիպում նաև եզդի և քուրդ կանանց մոտ, որը փաստում է, որ նրանց մոտ նույնպես փոխակերպման գործընթացներ են տեղի ունենում ազգային նորմերի, կիրառվող հասարակական և ընտանեկան վերահսկողության համակարգում: Այդ դեպքերի գերակշռող մեծամասնության համար կարևոր դեր է կատարում արտերկրում ձևավորված ընտանեկան, ազգակցական ցանցերը: Ինչպես հայերի, այնպես հայաստանաբնակ ազգային փոքրամասնությունների մեջ նույնպես գերակշռում են ակտիվ աշխատունակ և վերաբուսադրողական տարիքի միգրանտները (տե՛ս աղյուսակ 22):

Աղյուսակ 22**ՀՀ միգրանտ ազգային փոքրամասնությունների տարիքային կազմը (%)**

Տարիքը	Ազգերը					
	Եզդի	Ռուս	Ասորի	Հուլյն	Քուրդ	Ուկրաինացի
16–29	66.2	91.3	83.3	87.5	66.6	66.7
30–49	33.8	4.4	16.7	12.5	33.4	33.3
50 և ավելի	0.0	4.3	0.0	0.0	0.0	0.0
Ընդամենը	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Հետազոտությունից պարզվեց, որ որոշակի փոփոխություններ են դիտարկվել նաև խորհրդային և հետխորհրդային շրջանի միգրանտների կրթամակարդակում: Աղյուսակ 23-ում բերված տվյալները վկայում են, որ խորհրդային միգրանտների մեջ բարձր տոկոս են կազմում միջնակարգ-մասնագիտական և թերի միջնակարգ կրթություն ունեցողները: Այսինքն՝ նման կրթությամբ միգրանտները հիմնականում որակյալ շինա-

րարական մասնագիտություն ունեցողներն են, որոնց մեծ մասն ավարտել է խորհրդային շրջանում գործող պրոֆտեխուսումնարանները և տեխնիկումները, իսկ մի մասն էլ սովորել է շինարարական արհեստներ:

Աղյուսակ 23

Աշխատանքային միգրանտների կրթական մակարդակը խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում (%)

Կրթական մակարդակը	խորհրդային շրջան	Հետխորհրդային շրջան		
		Գյուղ	Քաղաք	Միջին ցուցանիշը
Տարրական	21.6 ³³⁵	0.6	0.3	0.45
Թերի միջնակարգ	21.4	8.5	6.3	7.3
Միջնակարգ	30.0	53.3	58.6	56.0
Միջնակարգ-մասնագիտական	24.0	15.5	15.1	15.3
Բարձրագույն	4.0	19.0	19.7	19.3

Վերջինս հիմք էր նաև աշխատանքային միգրացիային մասնակցող տարբեր սոցիալ-մասնագիտական խմբերի կազմավորման համար: Մյուս դիտարկումը, որը կարող ենք կատարել նույն աղյուսակից, այն է, որ խորհրդային շրջանում ցածր տոկոս են կազմել բարձրագույն կրթությամբ արտագնա աշխատանքի մեկնողները (4%): Վերջիններիս մեծ մասը ինժեներատեխնիկական, իսկ որոշ մասը հումանիտար կրթությամբ էին:

Նրանց համար շարժունության կարևոր խթան էր արտագնա աշխատանքի վայրում բարձր աշխատավարձը: Օրինակ՝ խորհրդային շրջանի նյութերի ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ Մարտունու տարածաշրջանից 2-3 ամսով արտագնա աշխատանքի էին մեկնում նաև շատ քիչ թվով տղամարդ ուսուցիչներ³³⁶:

Մինչդեռ աշխատանքային միգրանտների կրթական ցուցանիշներն այլ էին հետխորհրդային շրջանում: Հանրապետության միջին ցուցանիշ-

³³⁵ 1987թ. հետազոտության այդ ցուցանիշում ընդգրկված են մինչև 7-րդ դասարանի կրթություն ունեցողները:

³³⁶ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Մարտունու շրջան, 1989:

ներով նրանց շրջանում բարձր տոկոս էին կազմում միջնակարգ (56%), ապա բարձրագույն կրթություն ունեցողները (19.3%): Սա նշանակում է, որ հետխորհրդային շրջանում բարձր է աշխատանքային միգրացիայի մեկնողների կրթական մակարդակը, բայց ցածր է շինարարական մասնագիտական որակավորում ունեցողների թիվը: Չնայած բարձրագույն կրթության փաստին՝ այնուհանդերձ, ինչպես տղամարդիկ, այնպես էլ կանայք մուտքի երկրների աշխատաշուկայում զբաղեցնում են ավելի ցածր որակավորում պահանջող աշխատատեղեր՝ համեմատած տեղի աշխատուժի հետ³³⁷:

Սա նշանակում է, որ հատկապես բարձրագույն կրթություն ունեցողների շրջանում աշխատանքային միգրացիայի ժամանակ տեղի է ունենում սոցիալական վարընթաց շարժունություն, քանի որ, ինչպես հետագա շարադրանքում կտեսնենք, նրանք հիմնականում ընդգրկվում են շինարարության ոլորտում՝ ստիպված կատարելով որակավորում չպահանջող տարբեր տիպի աշխատանքներ³³⁸: Անշուշտ, իրենց որակավորմանը համապատասխան աշխատանքներով չզբաղվելը բացասաբար է ազդում նաև նրանց մարդկային զարգացման հետագա կարողությունների վրա: Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիկ համայնքի ղեկավարը նշեց, որ աշխատանքի բացակայության պատճառով ամեն տարի իրենց համայնքից բարձրագույն կրթությամբ մոտ 20 երիտասարդ մեկնում է ՌԴ՝ արտագնա աշխատանքի: Նույնիսկ համայնքից մեկնում են երկար տարվա փորձ ունեցող մասնավարժներ³³⁹: Ինչ վերաբերում է ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների միգրանտների կրթական մակարդակին (տես աղյուսակ 24) ամենացածր ցուցանիշ գրանցվել է եզդի (3.0%) և քուրդ (2.1%) միգրանտների մոտ, որոնք նշել են, որ կրթություն չեն ստացել, իսկ ընդհանուր տարրական կրթություն ունեցողները համապատասխանաբար կազմել է 6.0% և 5.1% են: Համեմատության համար նշենք, որ 2011թ.

³³⁷ Женщины-мигранты из стран СНГ в России..., с. 10.

³³⁸ Բավական է նշել, որ 1995-1996թթ. միայն Լոռու և Շիրակի մարզերում հավաքված վիճակագրական նյութերով արտագնացության են մեկնել բարձրագույն կրթությամբ 370-ից ավելի տարբեր մասնագետներ: Տես **Գալստյան Մ.**, ՀՀ բնակչության աշխատանքային միջպետական տեղաշարժերը, էջ 36:

³³⁹ **Գալստյան Մ.**, ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2005:

մարդահամարի տվյալներով եզդիների 17.0%-ը և քրդերի 14.2%-ը չեն ունեցել տարրական կրթություն, իսկ ընդհանուր տարրական կրթություն ունեցող եզդիների թիվը 31.8% է, քրդերինը՝ 23.3%³⁴⁰: Ի տարբերություն վերջիններիս, բարձր տոկոս են կազմում ուկրաինացի, ռուս, հույն բարձրագույն կրթությամբ միգրանտները: Նշենք, որ 2011 թ. մարդահամարի տվյալներով բարձրագույն և հետբուհական, գիտական աստիճան ունեցող ուկրաինացիները կազմել են 24.2%, ռուսները՝ 20%, հույները՝ 14.8%, ասորիները՝ 6.4%, քրդերը՝ 4.8%, իսկ եզդիները՝ 1.0%³⁴¹:

Աղյուսակ 24

ՀՀ միգրանտ ազգային փոքրամասնությունների կրթական մակարդակը (%)

Կրթությունը	Ազգերը					
	Եզդի	Ռուս	Ասորի	Յուլյ	Քուրդ	Ուկրաինացի
Տարրական	6.0	0.0	0.0	0.0	5.1	0.0
Թերի միջնակարգ	42.1	7.7	20.0	10.0	10.4	10.0
Միջնակարգ	39.1	41.0	51.4	30.0	47.1	40.0
Միջնակարգ-մասնագիտական	6.8	15.4	14.3	35.0	23.5	10.0
Բարձրագույն	3.0	33.3	14.3	25.0	11.8	40.0
Գիտական աստիճան	0.0	2.6	0.0	0.0	0.0	0.0
Կրթություն չունեն	3.0	0.0	0.0	0.0	2.1	0.0
Ընդամենը	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Միգրանտ եզդիների և քրդերի մոտ կրթությունը դեռևս չի դասում խիստ կարևոր արժեքների համակարգին, որը պայմանավորված է համայնքի սոցիալական կառուցվածքում պահպանված ավանդական նորմերով և էթնոժողովրդագրական վարքագծով. աղջիկների վաղամուսնական սովորույթով: Քրդերի և եզդիների մոտ առկա է այն մտավախությունը ունեն, միգրացիան և բարձրագույն կրթություն ստանալը և նոր արժեքների յուրացումը, նրանց կարող են շեղել ազգային-ավանդական արժեքների պահպանումից. «Կրթյալ եզդիների թիվը մեծանում է, բայց

³⁴⁰ ՀՀ 2011թ. մարդահամարի արդյունքները, էջ 272, [http://www.armstat.am/am/?nid=337\(30.03.15\)](http://www.armstat.am/am/?nid=337(30.03.15)):

³⁴¹ ՀՀ 2011թ. մարդահամարի արդյունքները, էջ 272, [http://www.armstat.am/am/?nid=337\(30.03.15\)](http://www.armstat.am/am/?nid=337(30.03.15)):

մեծանալու հետ թուլանում է ազգային ավանդույթների պահպանումը, որը վերջին հաշվով մեզ օգուտ չի բերում» (եզդի, տղամարդ, 50 տ., գ. Զարթոնք)³⁴²: Նրանց մոտ ցածր կրթական մակարդակն իր բացասական ազդեցությունն է թողնում նրանց որակավորման մակարդակի և սոցիալական շարժունության տեմպերի վրա³⁴³:

Կրթությունը որոշակի ազդեցություն է թողնում ոչ միայն անհատի շարժունության, այլև նրա սոցիալական դիրքի և մասնագիտական պատրաստականության վրա. «Կրթական մակարդակից մեծապես կախված են մարդկանց կյանքի պայմանները: Հարցն այն չէ, որ կրթությունը հնարավորություն է տալիս ավելի որակյալ և հետևաբար ավելի բարձր վարձատրվող աշխատանք ունենալու: Այն հնարավորություն է տալիս ոչ միայն հավասարապես ազդելու մարդկանց կյանքի պայմանների, այլև անմիջականորեն ազդում է մշակույթի յուրացման վարքագծի և մշակույթի ոլորտի վրա»³⁴⁴:

Այսպիսով, ըստ հետազոտության արդյունքների որոշակի տարբերություններ են բացահայտվել խորհրդային և հետխորհրդային աշխատանքային միգրանտների էթնիկ, սեռատարիքային կազմի և կրթական բնութագրերի միջև: Ի տարբերություն խորհրդայինի, որտեղ ցածր է հայ կանանց մասնակցությունը, իսկ տղամարդկանց շրջանում բարձր տոկոս են կազմում միջնակարգ-մասնագիտական կրթություն ունեցողները, հետխորհրդային շրջանում, ընդհակառակը, ոչ միայն ավելացել է կանանց, այլև բարձրագույն կրթությամբ՝ ցածր շինարարական մասնագիտական որակավորում ունեցող աշխատանքային միգրանտների թիվը: Բացառությամբ եզդիների և քրդերի, Հայաստանի մյուս ազգային փոքրամասնությունների աշխատանքային միգրանտների գերակշիռ մասը նույնպես ունի բարձրագույն կրթություն և միգրացիոն ակտիվության բարձր ցուցանիշներ:

³⁴² Գալստյան Մ., ԴԱՄ, Արմավիրի մարզ, 2014:

³⁴³ Գալստյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունների միգրացիան, էջ 85-87:

³⁴⁴ Опыт этносоциологического исследования образа жизни (по материалам Молдавской ССР), М., 1980, с. 130.

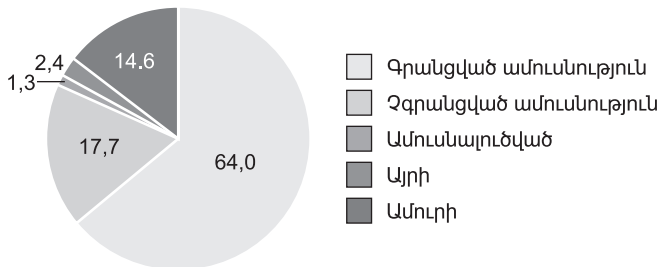
3.2.

Աշխատանքային միգրանտների ընտանեկան կազմը և կառուցվածքը

Հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ աշխատանքային միգրանտների 64.0%-ն ամուսնացած էր և այն վավերացրել է պաշտոնապես, 17.7%-ն այդ ամուսնությունը չի օրինականացրել: Ըստ նույն զծապատկերի տվյալների՝ միգրանտների 14.6%-ն ամուրի է, և այդ գործընթացին նրանց մասնակցության կարևոր դրդապատճառ է ամուսնության համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների ձեռքբերումը: Աշխատանքային միգրանտների 2.4%-ն ունի այրու, իսկ 1.3%-ը՝ ամուսնալուծվածի կարգավիճակ: Իրականում ամուսնալուծվածների թիվը կարող է ավելի բարձր լինել, քանի որ հատկապես այն ընտանիքներում, որտեղ առկա են երեխաներ, ամուսնալուծությունների մի մասը դեռևս պաշտոնապես գրանցում չի ստանում (զծապատկեր 5):

Գծապատկեր 5

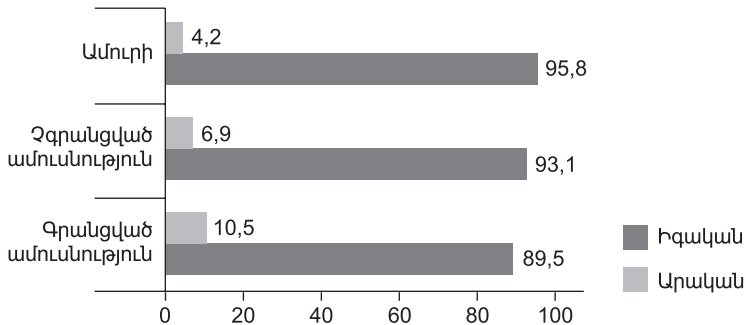
Աշխատանքային միգրանտների ամուսնական կարգավիճակը

Ամուսնությունը և ընտանիքում երեխաների առկայությունը խոչընդոտ չեն դառնում կանանց աշխատանքային միգրացիայի մեկնելու համար, սակայն այդ հանգամանքների առկայությունը միայն փոխում է նրանց միգրացիոն վարքի ձևերը: Աշխատանքային միգրացիայի մեկնելու պահին կանանց 10,5%-ը և 6,9%-ը համապատասխանաբար ունեին գրանցված և չգրանցված ամուսնություն, իսկ 4,2%-ը այրի էր (զծապատկեր 6):

Գծապատկեր 6

Միգրանտների ամուսնական կարգավիճակը՝ ըստ հարցվածների սեռի

Աշխատանքի կարևոր խնդիրներից է նաև պարզել, թե ինչ կազմ և կառուցվածք ունի աշխատանքային միգրանտի ընտանիքը, և այդ հանգամանքն ինչ ազդեցություն է թողնում նրանց միգրացիոն վարքագծի ձևավորման վրա: Խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանների համեմատության համատեքստում անդրադառնանք այդ խնդրի քաղաքականությանը:

Հետազոտությունից պարզվեց, որ խորհրդային տարիներին բոլոր տարիքային խմբերի միգրանտների մոտ տոկոսային հարաբերությամբ գերակշռող էր բարդ կառուցվածք ունեցող ընտանիքը՝ ամուսիններ, երեխաներ, ամուսնու կամ կնոջ ծնողներ, չամուսնացած կամ ամուսնացած եղբայրներ և քույրեր: Այսինքն՝ խորհրդային շրջանում ընտանիքի այդ կառուցվածքը համարվում էր այն միջավայրը, որը նպաստում էր մեկնելու աշխատանքային միգրացիայի: Բարդ կառուցվածք ունեցող ընտանիքների գոյությունը հայ իրականության մեջ առաջին հերթին պայմանավորված էր ընտանիքի մի քանի անդամների, իսկ հետագայում ամուսնացած որդիներից մեկի՝ հիմնականում փոքրի՝ ծնողների հետ համատեղ բնակվելու կայուն ազգային ավանդույթով: Այդ երևույթն առավել բնորոշ էր գյուղաբնակ ընտանիքներին և մասամբ նաև փոքր քաղաքային բնակավայրերին (տե՛ս աղյուսակ 25):

Աղյուսակ 25

Աշխատանքային միգրանտների ընտանիքի կազմը խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում (%)

Ընտանիքի կազմը	Ժամանակաշրջան					
	Խորհրդային շրջան			Հետխորհրդային շրջան		
	Տարիքային կազմը					
	18–29	30–49	50 և ավելի	18–29	30–49	50 և ավելի
Ամուսին, կին	3.0	1.0	4.0	2.5	1.7	2.9
Ամուսին, կին, երեխաներ	44.0	48.0	41.0	38.3	39.8	40.0
Ամուսին, կին, երեխա, ամուսնու կամ կնոջ ծնողներ, ամուսնացած կամ չամուսնացած եղբայրներ և քույրեր, երեխաներով կամ առանց երեխաների	52.0	51.0	54.0	39.5	47.5	45.7
Այլ կազմ	1.0	0.0	1.0	19.7	11.0	11.4
Ընդամենը	100	100	100	100	100	100

Դիտարկումները ցույց են տվել, որ նման կառուցված ունեցող ընտանիքներում աշխատունակ հասակի անդամների միջև տեղի էր ունենում աշխատանքի բաժանում: Նրանցից մեկը մնում էր տեղում՝ տան գործերը կարգավորելու և ընտանիքի առջև ծառացած խնդիրները լուծելու համար, իսկ մյուսները մեկնում էին արտագնացության: Ընտանեկան արտագնա խմբերը հիմնականում ձևավորվել են նման բարդ կառուցվածք ունեցող ընտանիքներից: Պարզ կառուցվածք ունեցող ընտանիքից արտագնացության էր մեկնում գլխավորը, որի ժամանակավոր բացակայության ընթացքում ընտանիքը հարազատների անմիջական հսկողության ներքո էր մնում: Այդ դերն իրենց վրա էին վերցնում ինչպես ամուսնու, այնպես էլ կնոջ մերձավոր հարազատները՝ նեցուկ լինելով տնտեսությունը վարելու, հողը մշակելու, երեխաներին խնամելու և այլ գործերում: Գյուղական բնակչության շրջանում պահպանվող ազգակցական նման փոխհարաբերություններն ամենից առաջ պայմանավորված են հայրական ընտանիքից առանձնացած հարազատներին իրենց ընտանիքի անդամ համարելու ավանդական դիրքորոշմամբ: Սրան կարելի

է հավելել նաև այն հանգամանքը, որ հաճախ գյուղական բնակավայրերում հողային ֆոնդի բացակայության կամ հին հողակտորին մոտ լինելու պատճառով ընտանիքից բաժանվող անդամները բնակություն են հաստատում ծնողների հարևանությամբ: Դրա հետևանքով միմյանց հարևաններ են հաճախ դառնում մոտ ազգականները:

Համեմատության համար նշենք, որ բարդ կառուցվածք ունեցող ընտանիքների անդամների միջև տեղի ունեցող աշխատանքի բաժանումը հայ իրականության մեջ լայն տարածում էր ստացել նաև XIX դարի երկրորդ կեսին: Ե. Լալայանը, անդրադառնալով այդ խնդրին, բուլանդղիների օրինակով նշում է, որ *«պանդիպության պարճառով թեև շարթվով անձինք են բացակայում, բայց խմբովին ապրելու սովորություն ունենալով անպարճառ մի քանի անձինք ևս մնում են տանը երկրագործությունը շարունակելու...»: Նույնիսկ պանդիպությունը շար անգամ ընարությանը և հերթով է տեղի ունենում: Պանդիպության գնացողը պետք է դրամ աշխատի, իսկ տանը մնացողը՝ տունը պահե»*³⁴⁵:

Անդրադառնալով հետխորհրդային շրջանում աշխատանքային միգրանտների ընտանիքի կառուցվածքին, որում, ըստ աղյուսակ 25-ի տվյալների, դարձյալ գերակշռում են բարդ կառուցվածք ունեցող ընտանիքները: Հետազոտությունից պարզվեց, որ եթե խորհրդային շրջանում այն առաջին հերթին պայմանավորված էր ամուսնացած որդիներից մեկի (հիմնականում փոքրի)՝ ծնողների հետ համատեղ բնակվելու կայուն ազգային ավանդույթով, ապա հետխորհրդային շրջանում՝ նաև ստեղծված տնտեսական վիճակով: Դրա հետևանքով ավելացել է ծնողների հետ չամուսնացած եղբայրներով կամ ամուսնացած եղբայրներով նույն հարկի տակ ապրող ընտանիքների թիվը: Օրինակ՝ Տավուշի մարզում ավելացել է եռասերունդ ընտանիքների թիվը, և նվազել այն ընտանիքների ցուցանիշը, որտեղ ծնողների հետ բնակվում է մեկ ամուսնացած որդի³⁴⁶: Ի տարբերություն խորհրդային շրջանի՝ հետխորհրդային տարիներին, հատկապես երիտասարդ միջին և ավագ տարիքային խմբերի

³⁴⁵ Լալայեան Ե., Բուլանդիս կամ Հարք գավառ, էջ 52:

³⁴⁶ Զաքարյան Թ., Ընտանիքի և ընտանեկան հարաբերությունները Տավուշի մարզում, Տավուշ. Սոցիալ-մշակութային գործընթացներ, Եր., 2014, էջ 131:

շրջանում, ավելացել են նաև այլ կազմ (մայր-երեխաներ, հայր-երեխաներ, տատ-թոռներ) ունեցող ընտանիքները: Դա երբեմն կրում է նաև ձևական բնույթ՝ պետական նպաստից օգտվելու համար: Մի հարկի տակ ապրող երկու-երեք սերունդների թվի ավելացումը, նպաստում է ընտանիքից աշխատունակ տարիքի մի քանի մարդու աշխատանքային միգրացիան: Հետխորհրդային շրջանում բարդ կառուցված ունեցող ընտանիքներում միգրացիայի մեկնելու վերաբերյալ ձևավորվեց նոր իրողությունը. ի տարբերություն խորհրդային շրջանի, որտեղ դեպքերի մեծ մասում ընտանիքի տղամարդկանցից մեկը մնում էր տեղում տնտեսություն վարելու և ուներ նաև վարձատրվող աշխատանք, հետխորհրդայինում այդ մոտեցումը փոխվեց. դրան սկսեցին մասնակցել ընտանիքի համարյա բոլոր այն չափահաս տղամարդիկ, որոնք հնարավորություն ունեին մեկնելու հանրապետությունից դուրս աշխատանքի: Հետագոտությամբ ակնհայտ է դառնում, որ այդ երևույթը որոշ ընտանիքներում փոխանցվում է նաև միջսերնդային ժառանգման սկզբունքով, այդ թվում փոխանցվում էր նաև արհեստները: Հետագոտության ընթացքում գրանցվել են որոշ դեպքեր, որ նույն ընտանիքից երեք սերունդ արտագնա աշխատանքի վայրում աշխատում են կողք կողքի, և առաջին սերունդը մյուսներին փոխանցում է իր աշխատանքային փորձը և հմտությունները: Որպես կանոն՝ այդ միգրանտների մեծ մասը գոնե տարեկան մեկ անգամ՝ հատկապես Ամանորին, վերադառնում է հայրենիք՝ ընտանիքի և հարազատների մոտ:

Համեմատության համար նշենք, որ եռասերունդ ընտանիքները տարածված են նաև հայաստանաբնակ եզդիների և քրդերի մոտ՝ պայմանավորված ոչ միայն ընտանիքի վերաբերյալ նրանց ունեցած ավանդական պատկերացումներով, այլև 1990-ական թվականներից հետո ստեղծված սոցիալ-տնտեսական պայմաններով, նոր բնակարաններ կառուցելու կամ ձեռք բերելու դժվարություններով: Եզդիաբնակ և քրդաբնակ գյուղական բնակավայրերում, հանդիպում են մեկ հարկի ներքո համատեղ բնակվող երկու և երբեմն ավելի եղբայրների ընտանիքներ: Այդ ընտանիքներում տարբեր սերունդների միջև հարաբերությունները դեռևս կարգավորվում են ավագության կարգով, որը իր ազ-

դեցությունն է թողնում նաև միգրացիայի մեկնողների տարիքային կազմի վրա:

Այսպիսով, կարող ենք նշել, որ ինչպես հայերի, այնպես էլ հայաստանաբնակ որոշ ազգային փոքրամասնությունների ընտանիքի կառուցվածքի առանձնահատկությունները խթանում են նրանց միգրացիոն վարքագծի ձևավորումը և այդ հանգամանքը պայմանավորում է նաև միգրանտների թիվը: Ի տարբերություն խորհրդային շրջանի, որտեղ ընտանիքի տղամարդկանցից մեկը պետք է մնար տեղում, հոգար ընտանիքի հոգսերը և վարեր տնտեսությունը, մինչև մյուսների վերադարձը, ապա հետխորհրդայինում այդ մոտեցումը փոխվեց. գերակշռող մեծամասնության դեպքում միգրացիային արդեն սկսել են մասնակցել ընտանիքի համարյա բոլոր չափահաս տղամարդիկ: Այդ փոփոխությունը հանգեցրել է նրան որ արտագնա գյուղերում մեծացել է կանանց «չվերապահվող» գործառույթները, ոչ միայն ընտանիքում, այլև համայնքային կյանքում:

3.3.

Էթնիկ գործոնը և աշխատանքային միգրանտների խմբերի ձևավորման առանձնահատկությունները

Ընտանիքի կազմը և կառուցվածքը, ինչպես նաև հայ իրականության մեջ դեռևս ամուր կերպով պահպանվող ազգակցական, հարևանային, ընկերական կապերը, դառնում են Հայաստանից միգրացիոն խմբերի ձևավորման կարևոր աղբյուր: Այդ գործոնն իր ազդեցությունն է թողել ինչպես խորհրդային, այնպես էլ հետխորհրդային շրջանի միգրացիոն խմբերի կազմավորման վրա: Խորհրդային շրջանում միգրանտների տրված «Ո՛ւմ հետ էիր մեկնել արտագնա աշխատանքի» հարցի պատասխաններից պարզ է դառնում, որ արտագնա խմբերի մեծ մասը՝ 49.7%-ը ձևավորվել է ազգակիցներից և բարեկամներից, այնուհետ՝ ծանոթներից և հարևաններից՝ 32.3%-ը: Որպես այդ խմբերի ձևավորման աղբյուր քիչ դեր է կատարել աշխատանքային ընկերներից համալրվածները՝ 8.7% և անծանոթ մարդկանցից բաղկացած խմբերը՝ 0.8% (տե՛ս աղյուսակ 26):

Աղյուսակ 26

Խորհրդային շրջանի արտագնա խմբերի կազմավորման աղբյուրները (%)

Կազմավորման աղբյուրները	Տարիքային կազմը			Միջին ցուցանիշը
	18–29	30–49	50 և ավելի	
Հարազատներ	40.0	23.0	21.0	24.7
Բարեկամներ	19.0	25.0	31.0	25.0
Աշխատանքային ընկերներ	7.0	11.0	8.0	8.7
Ծանոթներ, հարևաններ	30.0	30.0	27.0	32.3
Անծանոթ մարդիկ	0.0	1.0	2.0	0.8
Դժվարացել են պատասխանել	4.0	10.0	11.0	8.5
Ընդամենը	100.0	100.0	100.0	100.0

Հարազատներից և բարեկամներից կազմված խմբերում ազգակցական գործոնը օտար միջավայրում բացի հոգեբանական սատարումից, կարևոր երաշխիք էր դառնում նախօրոք պայմանավորված աշխատավարձի չափերի վճարման հարցում: Որոշ խմբերում ներգրավում էին միևնույն ընտանիքի երկու անդամ, որը ընդլայնում էր ընտանիքի դրամական բյուջեն՝ լուծելով նրա առջև ծառացած մի շարք կարևոր նյութական խնդիրներ: Եթե մենք այդ հարցի պատասխանը համադրում ենք հարցվածների տարիքի հետ, ապա կարող ենք նշել, որ հարազատներով մեկնողների մոտ բարձր տոկոս է կազմում 18–29 տ. երիտասարդները (40%), որը հատկապես առաջին անգամ արտագնա աշխատանքի մեկնողների շրջանում դառնում է նրանց վարքագիծի վերահսկման կարևոր միջոց: Այն մոտեցումը պայմանավորված նաև օտար միջավայրում երիտասարդների «հուսալի ձեռքերում» գտնվելու և նրանց անվտանգության ապահովման հանգամանքով: Ծանոթների և ընկերների հետ մեկնողների խմբերում, ըստ հետազոտության արդյունքների, թույլ էին նրա անդամների վարքագծի վրա ներքին վերահսկողության մեխանիզմները և, ի տարբերություն նախորդի, նրանք իրենց վարքագծում և գործողություններում ավելի ազատ են: Դիտարկումներից նաև պարզվել է, որ արտագնա խմբերը ձևավորվում էին տարածքային որոշակի սկզբունքով:

- նույն գյուղից են.
- նույն շրջանի տարբեր գյուղերից են.
- տարբեր շրջանների գյուղերից են.
- քաղաքային բնակավայրերից են:

Տոկոսային հարաբերությամբ ամենաբարձրը նույն գյուղի անդամներից բաղկացած խմբերն են, որոնց միջև առկա էին ոչ միայն ազգակցական և բարեկամական կապեր, այլև հարևանային սերտ փոխհարաբերություններ: Նույն շրջանի տարբեր գյուղերից կազմավորված խմբերը նույնպես ձևավորվում էին բարեկամական, ընկերային, ծանոթության սկզբունքներով՝ կազմելով համեմատաբար բարձր տոկոս: Տարբեր շրջանների գյուղական բնակավայրերից ձևավորված խմբերում ևս գործում էր ազգակցության և ծանոթության սկզբունքը, սակայն դրանց տոկոսային ցուցանիշն ամենացածրն էր: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ քաղաքի աշխատանքային միգրանտների մեծ մասը նախկին գյուղաբնակներն էին, որոնք կապերը չէին խզել հայրենի գյուղի, հարազատների հետ և նրանց հետ շարունակում են մեկնել արտագնա աշխատանքի: Օրինակ՝ Երևանում բնակվող մարտունեցիների, շիրակցիների, լոռեցիների որոշ մասը արտագնա աշխատանքի էր մեկնում համագյուղացիների հետ: Նույն միտումն էր դիտարկվել նաև երևանաբնակ ջավախքցիների շրջանում: Խոբիրդային տարիներին հավաքված նյութերի վերլուծությունից պարզվում է, որ արտագնա որոշ խմբերում ներգրավված են են եղել նաև 1946–1948 թթ. Հայաստան հայրենադարձված սփյուռքահայերը, որոնց մի մասը բարձր որակավորում ունեցող արհեստավորներ էին: Չնայած մշակութային տարբերություններին և ռուսաց լեզվի ոչ բավարար իմացությանը, այնուհանդերձ այդ գործընթացը նրանց մոտ դիտարկվել է սկսած 1970-ական թվականներից, ովքեր տեղացիների հետ մեկնել են արտագնա աշխատանքի: Այդ առումով հարցման մասնակիցներից մեկը պատմեց «Հունաստանից ընտանիքով Հայաստան եմ եկել 1946թ և մի քանի ամիս Ալավերդիում մնալուց հետո, տեղափոխվեցի Երևան բնակության: Սկզբնական շրջանում շատ ծանր էր, չէինք կարողանում հարմարվել: Մի կերպ պետության տված վարկով տուն կառուցեինք: Այդ ընթացում մի քանի աշխատանք փոխեցի, քանի որ շատ քիչ էին

վարձատրում: Ես մասնագիտությամբ կահույքագործ էի, բայց մասնավոր գործեր չի կարող անել, պետությունը թույլ չէր տալիս: Իմ հորաքրոջ ամուսինը, որը նույնպես եկել էր Հունաստանից և մասնագիտությամբ շինարար էր, արդեն երկու անգամ տեղացիների հետ խմբով մեկնել է Ռուսաստան աշխատանքի: Մի անգամ ասաց, որ Ռուսաստանի Նովոսիբիրսկի շրջանի գյուղերից մեկում անասնազոմ են կառուցում և առաջարկեց որպես հյուսն-ատաղձագործ իրենց հետ մեկնեմ: Ես այնտեղ խմբի հետ մեկնել 1971թ. մարտին և այնտեղ աշխատել եմ 6 ամիս»³⁴⁷:

Հետազոտությունից պարզվեց, որ խորհրդային փուլում որոշ արտագնա խմբեր ունեին բազմէթնիկ կազմ՝ հայեր, եզդիներ, հույներ և ասորիներ: Այդ երևույթը հատկապես տարածված էր խառն ազգային կազմ ունեցող (հայեր և ազգային փոքրամասնություններ) բնակավայրերում: 1980-ական թվականներին արտագնա խմբեր ձևավորվել են ասորիներով, հայերով և եզդիներով բնակեցված Կոտայքի մարզի Արզնի, հույներով և հայերով բնակեցված Հանքավան, Լոռու մարզի Յաղդան և Կողես, Ախթալա, հայերով և եզդիներով բնակեցված Արմավիրի մարզի Ակնալիճ համայնքներում: Վերլուծությունից պարզվեց, որ Ռուսաստան շինարարական տարբեր ազգերից համալրված խմբեր էին տանում նաև եզդի և հույն «բրիգադիւրները»:

Հետազոտության ընթացքում դիտարկվել է նաև միգրանտների դավանաբանական գործոնը (Հայ առաքելական, կաթոլիկ, ավետարանական, ադանդավոր, անհավատ և այլն) և դրա ազդեցությունը արտագնա խմբերի ձևավորման գործում: Հետազոտությունը ցույց տվեց, որ այդ գործոնը նրանց միգրացիոն վարքագծի ձևավորման գործում էական դեր չի կատարում: Այդ խմբերը ձևավորվում են ոչ միայն տարածքային սկզբունքով (օրինակ՝ Ազատան, Մեծավան, Փանիկ և այլ համայնքների կաթոլիկ միգրանտները), այլև խառը ձևով՝ անկախ դավանաբանական պատկանելությունից և տարածքային գործոնից:

Այսպիսով, ամփոփելով վերը քննարկվածը, խորհրդային փուլում առավել ընդհանուր գծերով կարող ենք առանձնացնել արտագնա խմբերի կազմավորման չորս ձևեր:

³⁴⁷ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, ք. Երևան, 1992:

Առաջինը ընտանեկան-ազգակցական սկզբունքներով կազմված խմբերն են, որոնք կարելի է բաժանել երեք ենթատիպի՝

ա) միևնույն ընտանիքի անդամներից.

բ) մոտ հարազատներից.

գ) հեռավոր ազգականներից:

Երկրորդ՝ ընկերներից և հարևաններից բաղկացած խմբեր:

Երրորդ՝ խառը խմբեր:

Չորրորդ՝ ազգային տարբեր կազմ ունեցող խմբեր:

Արտագնացության խթանման և այդ խմբերի կազմավորման գործում ազգային առանձնահատկությունների հետ նրանց հետագա գործունեության հաջողությունները պայմանավորված են նաև ներխմբային համախմբվածության գործոնով: Մինչև մեկնելը խմբերի կազմավորման համար անդամների ընտրությունը տեղի էր ունենում մի քանի կարևոր սկզբունքի հիման վրա: **Նախ՝** հաշվի էր առնվում անհատի մասնագիտական պատրաստվածությունը, որից կախված էին կատարվող աշխատանքի որակը և քանակը: Այն արտագնա խմբի գործունեության հաջողության կարևորագույն երաշխիքն էր: **Երկրորդ՝** կոլեկտիվի ներքին միասնությունը, որը պայմանավորված էր նրա անդամների սոցիալ-հոգեբանական համատեղելիությամբ և բարոյական կերպարի անաղարտությամբ, հարգանքի և վստահության առկայությամբ: Դա ապահովելու համար խմբի յուրաքանչյուր անդամ (հիմնականում բրիգադիի կողմից) անցնում է նախնական զննման գործընթաց՝ թեկնածուի անհատական հատկանիշները պարզելու համար: Մոտեցման նպատակը հիմնականում մեկն էր՝ օտար միջավայրում ստեղծել բարենպաստ աշխատանքային մթնոլորտ: Այդ առումով դրանք համարվում էին «փակ» խմբեր. շատ դժվարությամբ էին նոր արտագնացներ ընդգրկում:

Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունից պարզվում է, որ նման միջոցառումը հետագայում տվել է իր դրական արդյունքները. արտագնացների մեծամասնությունը (67.4%) բավարարված էր աշխատանքային ընկերների միջև ստեղծված հարաբերություններով: Սա խոսում է այն մասին, որ համապատասխան օբյեկտիվ պայմանների առկայության դեպքում նման խմբերը երկար ժամանակով կարող են գործել: Շիրակի

մարզի Փանիկ և Գեղարքունիքի մարզի Սարուխան գյուղերում տարեց արտագնացների հետ անցկացված հարցումներից պարզվեց, որ դեռևս 60-ական թվականներին ստեղծված արտագնա խմբերն աննշան փոփոխություններով գործել են մինչև 1980-ական թվականները: Ըստ տարիքային կազմի՝ այդ հարաբերություններից առավել բավարարված էր երրորդ խմբի արտագնացների 74%-ը՝ պայմանավորված երկար տարիների համատեղ գործունեությամբ: Նման խմբերում հաճախ մշակվել են ներքրիգադային կյանքի՝ հարաբերությունները ներդաշնակեցնող որոշակի «օրենքներ և փոխօգնության տարբեր ձևեր»: Օրինակ՝ արտագնացի ընտանիքի անդամների կամ մոտ հարազատների դժբախտության և մահվան դեպքերում բրիգադի անդամներն իրենց աշխատավարձից օգնության կարգով դրամական միջոցներ էին տրամադրում և հոգում ճանապարհաձախար: Ներքին պայմանավորվածությամբ արտագնացին վճարում էին նաև չաշխատած օրերի դիմաց: Նույն մոտեցումն էր կիրառվում նաև արտագնացի հիվանդության ժամանակ:

Աղյուսակ 27

Խորհրդային շրջանում աշխատանքային միգրանտների միջև տրեղծված հարաբերությունների գնահատումը՝ ըստ տարիքային կազմի (%)

Բավարարվածության չափը	Տարիքային կազմը			Ընդամենը
	18–29	30–49	50 և ավելի	
Բավարարված են	63.0	65.0	74.0	67.4
Բավարարված են ոչ լիովին	29.0	23.0	15.0	22.3
Բավարարված չեն	5.0	11.0	9.0	8.3
Դժվարացել են պատասխանել	3.0	1.0	2.0	2.0
Ընդամենը	100	100	100	100

Դրանով հանդերձ՝ շինարարական աշխատանքները ժամանակին հանձնելու նպատակով, բրիգադում գործում էր նաև ներքին շատ խիստ կանոններ, որոնց հետևանքով այն անձինք, որոնք ինչպես մասնագիտական, այնպես էլ բարոյական առումով լավ չէին դրսևորում իրենց, հետագայում դուրս էին մնում այդ խմբերից: Արտագնա խմբի յուրաքանչյուր անդամ շահագրգռված էր կատարվող աշխատանքի վերջնական արդյունքով՝ բարձր աշխատավարձով: Սա խթանում էր ներքրիգադային

կյանքի և աշխատանքի կազմակերպման կատարելագործումը³⁴⁸։ Անշուշտ, այստեղ կարևոր էր նաև խմբի ներքին կարգապահությունը. «Աշխատանքային միգրանտների աշխատանքային փոփոխությունը և ինտենսիվությունը զուգակցվում են աշխատանքային խմբի բարձր կարգապահության հետ։ Փորձագետները նշում են սեզոնային միգրանտների խիստ ենթարկումը բրիգադի աշխատանքների կոլեկտիվ ընդունված ներքին կարգին՝ խախտողները հետացվում էին»³⁴⁹։ Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ ցածր աշխատանքի կարգապահություն, անառողջ մթնոլորտ ունեցող, ակոհոլային խմիչքների օգտագործում չարաշահող արտագնա խմբերը հետագայում լրիվ կամ մասնակիորեն կազմալուծվել են։

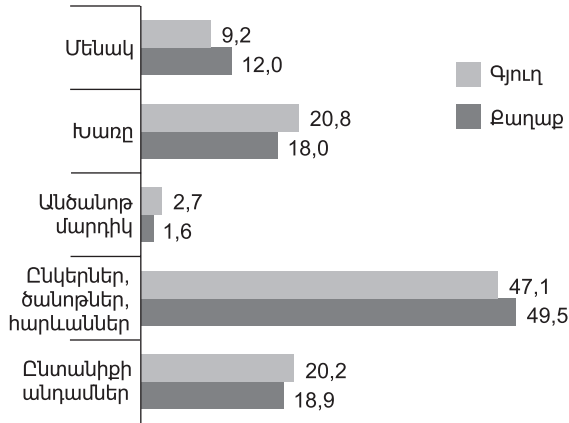
Ի տարբերություն խորհրդայինի՝ հետխորհրդային փուլում ազգակցության ինստիտուտը շարունակում է կարևոր դեր կատարել, սակայն միջին ցուցանիշներով իր տեղը զիջել է ոչ ազգակցական սկզբունքով (ընկերներից, ծանոթներից, հարևաններից) ձևավորված խմբերին (տե՛ս գծապատկեր 7)։ Աճի միտում է գրանցվել նաև խառը սկզբունքով ձևավորված խմբերում, որը հատկապես դրսևորվել է քաղաքային միգրանտների մոտ։ Խմբերի ձևավորման այդ փոփոխության վրա իր ազդեցությունն է ունեցել հանրապետությունից աշխատանքային միգրանտների թվի ավելացումը։ Մյուս կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ հետխորհրդային փուլում ավելացել է նաև մենակ մեկնող միգրանտների թիվը, և նրանք հիմնականում այն մարդիկ են, որոնց ընտանիքի անդամները, հարազատները, ընկերները բնակության կամ աշխատանքի նպատակով գտնվում են հանրապետությունից դուրս։

Անհատական ձևով աշխատանքային միգրացիայի շատ են մեկնում Հայաստանի արդյունաբերական խոշոր քաղաքներից։ Օրինակ՝ Ղափանից, որը խորհրդային տարիներին արդյունաբերական խոշոր քաղաք էր, ուներ համամիութենական նշանակություն ունեցող ձեռնարկություններ և համապատասխան որակյալ ինժեներատեխնիկական մասնագետներ։

³⁴⁸ Գալստյան Մ., Արտագնացությունը Հայաստանում (XIX դարի երկրորդ կես – XX դարի 80-ական թվականներ), էջ 36։

³⁴⁹ Шабанова М. А. Указ. соч., с. 49.

Գծապատկեր 7
Հետխորհրդային շրջանի աշխատանքային միգրացիայի ձևավորման աղբյուրները (%)

Խորհրդային տարիներին Կապանում գործում էր մոտ 22 ձեռնարկություն, որտեղ աշխատում էր քաղաքի տեխնիկական մտավորականությունը: Նրանք խորհրդային տարիներին Հայաստանից դուրս հաճախ էին մեկնում աշխատանքային գործուղումների: Հետխորհրդային տարիներին, երբ փակվեցին այդ ձեռնարկությունները, շնորհիվ նախկին կապերի, այդ աշխատուժը կարողացավ աշխատանք գտնել Ռուսաստանի Դաշնությունում: Այդ առումով Կապանում մեծ թափ է ստացել անհատական նախաձեռնությամբ ինժեներատեխնիկական որակյալ մասնագետների արտահոսքը³⁵⁰: Նույն միտումներն են գրանցվել նաև Գյումրի, Վանաձոր, Չարենցավան քաղաքներում:

Հետազոտության արդյունքներով ազգային փոքրամասնությունների միգրանտների շուրջ մեկ երրորդի խմբերի համալրումը նույնպես տեղի է ունեցել ազգակցական գործոնի հիման վրա, սակայն, ի տարբերություն հայերի, նրանց մոտ բարձր տոկոս է կազմել մենակ մեկնողների թիվը (աղյուսակ 28):

³⁵⁰ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Սյունիքի մարզ, 2009:

Աղյուսակ 28

ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում
աշխատանքային միգրանտների համայնքի մեծությունը (%)

Միգրանտների կազմը	Եզդի	Ռուս	Ասորի	Հուլյն	Քուրդ	Ընդամենը
Ընտանիքի անդամներ, մոտ հարազատներ	17.4	0.0	10.9	2.2	2.2	32.6
Ընկերներ, ծանոթներ	2.2	0.0	6.5	0.0	2.2	10.9
Անծանոթ մարդկանց հետ	4.3	0.0	0.0	0.0	0.0	4.3
Խառը	8.7	0.0	0.0	0.0	6.5	15.2
Մենակ	17.4	10.9	4.3	4.3	0.0	37.0

Ինչպես անհատական, այնպես էլ խմբային տեղաշարժերն ազգային փոքրամասնությունների մոտ նույնպես վերածվել են այլ երկրներում մշտական բնակություն հաստատելու կարևոր աղբյուրի. եթե ընտանիքի անդամներից կամ հարազատներից մեկը հաստատվում է մուտքի երկրներում, ապա հետագայում մշտական բնակության է կանչում նաև ընտանիքի մյուս անդամներին, հարազատներին, ընկերներին: Այսպես, միայն Արմավիրի մարզի Ակնալիճ գյուղից, ըստ համայնքի եզդի ավագանու անդամի տրամադրած տվյալների, Վոլգոգրադում բնակվող մեծահարուստ եզդիներից մեկը իրենց համայնքից ամեն տարի շինարարական բրիգադներ է տանում աշխատանքի՝ մոտ 20 մարդ՝ ոչ միայն եզդիների, այլև հայերի³⁵¹: Հետազոտության արդյունքներով՝ Կոտայքի մարզի Արզնի համայնքից մեկնող միգրանտների խմբերը նույնպես ունեն բազմեթնիկ կազմ՝ ասորիներ, հայեր, եզդիներ: Ըստ համայնքի ղեկավարի տվյալների՝ գյուղից աշխատանքային միգրացիայի է մեկնում մոտ 30 մարդ: Հիմնականում գնում են բարեկամների մոտ, զբաղվում ասֆալտապատման, շինարարական աշխատանքներով: Նրանց մեծ մասը որակավորում ունեցող մասնագետներ են: Ասորիների հետ արտագնա խմբերում ներգրվում են նաև հայեր և եզդիներ³⁵²:

Այսպիսով, եթե խորհրդային շրջանում աշխատանքային միգրացիայի խմբերի ձևավորման գործում իրենց ազդեցությունն են թողնում

³⁵¹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Արմավիրի մարզ, 2014:

³⁵² Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Կոտայքի մարզ, 2013:

տարածքային և ազգակցական գործոնները, ինչպես նաև հայ ընտանիքի կազմի և կառուցվածքի առանձնահատկությունները, ապա հետխորհրդային փուլում ազգակցության ինստիտուտը միջին ցուցանիշներով իր տեղը զիջել է ոչ ազգակցական սկզբունքով (ընկերներից, ծանոթներից, հարևաններից) ձևավորված խառը խմբերին: Հատկապես հետխորհրդային փուլում ավելացել են նաև հայերից և հայաստանաբնակ ազգային փոքրամասնություններից ձևավորված աշխատանքային խմբերը: Խորհրդայինի հետ համեմատած՝ մյուս կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ հետխորհրդային փուլում բարձր տոկոս է կազմել աշխատանքային միգրացիայի մենակ մեկնող միգրանտների թիվը: Նրանք հիմնականում այն մարդիկ են, որոնց ընտանիքի անդամները, հարազատները, ընկերները գտնվում են հանրապետությունից դուրս:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

4.1.

Աշխատանքային միգրացիայի սոցիալ-տնտեսական և էթնոմշակութային պատճառները

Անդրադառնանք այն խնդրին, թե աշխատանքային միգրանտների վարքի ձևավորման և այդ գործընթացին մասնակցության վրա ինչ պատճառներ են ազդում: Նշենք, որ անհատի միգրացիոն վարքի մեխանիզմների ձևավորման գործում կարևորվում են նրա պահանջմունքները և շահերը, որոնք համարվում են նրա տնտեսական գործունեությունը խթանող կարևոր աղբյուր:

Միգրացիայի մասնակցության պատճառները վերլուծելու նպատակով համեմատենք XIX դարի վերջի, 1980-ական թվականների և հետխորհրդային շրջանի նյութերը, որոնք հնարավորություն կտան բացահայտելու որոշակի միտումներ, դրսևորման ձևեր, ընդհանուր և առանձնահատուկ մի շարք գծեր:

XIX դարի վերջի մամուլի և ազգագրական նյութերի վերլուծությունից պարզվեց, որ այդ շրջանում պանդխտության գլխավոր պատճառներից էին բնակչության ծայրահեղ կարիքն ու աղքատությունը: Տարբեր ազգագրական շրջանների օրինակով նման մոտեցումը լայն քննարկման առարկա էր դարձել այդ շրջանի մամուլի հրապարակումներում: Այսպես, «Մշակ» թերթը մեջբերում է Բարսում գյուղի օրինակը. «Գյուղը, որը բաղկացած է 200 տնից, ուներ մոտավորապես 200 պանդուխտ Բագվում, Գանձակում, Գետաբեկում, և նրանք հիմնականում գնում էին չքավորու-

թյան պատճառով: Նշանակում է ամեն մի տուն միջին թվով պանդուխտ ունի, ուրեմն չկա տուն, որ ազատ լինի պանդխտությունից: Գետաշենից պանդխտության է գնում 250 մարդ: Այդ գյուղը ևս տառապում է չքավորության ճիրաններում: Շատ քիչ քանակությամբ հող ունեն: Սովորաբար պանդուխտները լինում են երիտասարդներից, սկսած 15-ից մինչև 40 տարեկան մարդիկ: Օտարության մեջ մնում են 2–3 տարով: Այդ 2–3 տարվա ընթացքում մի անգամ գալիս են հայրենիք, փող բերում տուն, շորեր, հագուստներ են առնում տան համար, մի շաբաթ մնում, հետո կրկին հեռանում պանդխտության»³⁵³:

Պանդխտության երևույթը վերլուծելուց հետո «Մշակ» թերթի թղթակիցը եզրահանգում է. «Ընդհանուր պատճառը աղքատությունն է, որից առաջանում է պանդխտության 90%-ից ավելին: Պանդխտությունը կվերանայ այն ժամանակ, երբ կարիք կը պակասի մեր գյուղերում. նա (պանդխտությունը) աղքատության անբաժան ընկերն է»³⁵⁴: Հատկապես արհեստավորների՝ պանդխտության մեկնելու, խոշոր քաղաքներում աշխատանք փնտրելու մյուս կարևոր պատճառը գավառներում նրանց մասնագիտությամբ աշխատատեղերի բացակայությունն էր: Այսպես, Վարանդայի գավառի արհեստավորներից (հիմնականում զբաղվում էին քարտաշությամբ, որմնադրությամբ և հյուսնությամբ) քչերն էին մնում գավառում, իսկ մեծ մասը պանդխտում էր տարբեր քաղաքներ՝ հաճախ կարճ ժամանակով, հետո վերադառնում, մնում էին տանը որոշ ժամանակ և դարձյալ գնում: Ըստ Ե. Լալայանի՝ արհեստավորների մի մասի աշխատանքային օրը քաղաքներում տևում էր շատ երկար՝ առավոտյան ժամը հինգից մինչև երեկոյան ժամը վեցը կամ յոթը³⁵⁵: Մյուս խումբ պատճառները, ըստ այդ շրջանի մամուլի, զուտ անհատական բնույթ ունեին: Օրինակ, «Մշակ» թերթից նույն Բարսում գյուղի վերաբերյալ տեղեկանում ենք, որ այնտեղ նաև կան նոր աշխարհ տեսնելու ցանկությամբ, հարստանալու նպատակով իրենց հայրենիքը լքող պանդուխտներ: Կան նաև այնպիսիները, որոնք ընտանիքում գոյություն ունե-

³⁵³ **Յակոբյանց Ս.**, Պանդխտությունը Գանձակի գավառում:

³⁵⁴ Նույն տեղում:

³⁵⁵ **Լալայան Ե.**, Վարանդա, էջ 95:

ցող կոիվների, անհամաձայնությունների պատճառով են հեռանում իրենց գյուղից, իսկ որոշ անհատներ ուղղակի օրինակ են վերցնում ուրիշներից³⁵⁶: Պանդխտության մեկնողը մեծ ակնկալիք ուներ, որ կկարողանա փող վաստակել, ընտանիքի հոգսերը հոգալ, և այդ մոտիվը նաև արտացոլված է պանդխտության երգերում.

Էրթամ Ըստամբուլ,
Դատին փարա բոլ,
Իմ յարի համար,
Առնեմ ջուխտ մը սոլ³⁵⁷:

Խորհրդային փուլում, պայմանավորված նոր գործոններով, փոխվեցին այդ պատճառները: Դրա մասին են վկայում XX դարի 80-ական թվականներին իրականացված էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքները: Գծապատկեր 8-ում ներկայացված են արտագնացության դրդապատճառները:

Ի տարբերություն նախախորհրդայինի՝ խորհրդային փուլում նրանց 39.0%-ը որպես արտագնացության պատճառ նշել է արտագնա աշխատանքի վայրում ավելի բարձր աշխատավարձ ստանալու հնարավորությունը: Ընդ որում, այդ դրդապատճառը համեմատաբար բարձր տոկոս է կազմում երիտասարդ, ավագ, այնուհետ միջին տարիքի արտագնացների շրջանում: Սա նշանակում է, որ այդ տարիքային խմբերը բավարարված չեն տեղում աշխատավարձի չափերից. չեն կարողանում բավարարել ընտանիքի կենսական պահանջները: Մինչդեռ աշխատավարձի հարցում այլ է պատկերը արտագնա աշխատանքի վայրում: Նրանք, ինչպես նշում էր Տ. Զալավսկայան, «առավելագույն եկամուտը գնահատելով առավելագույն աշխատանքով»³⁵⁸, 5–7 ամսվա ընթացքում վաստակում էին 6–8, նույնիսկ 10 հազար ռուբլի: Տարվա ընթացքում ամսական միջին աշխատավարձը 400–800 ռուբլի էր:

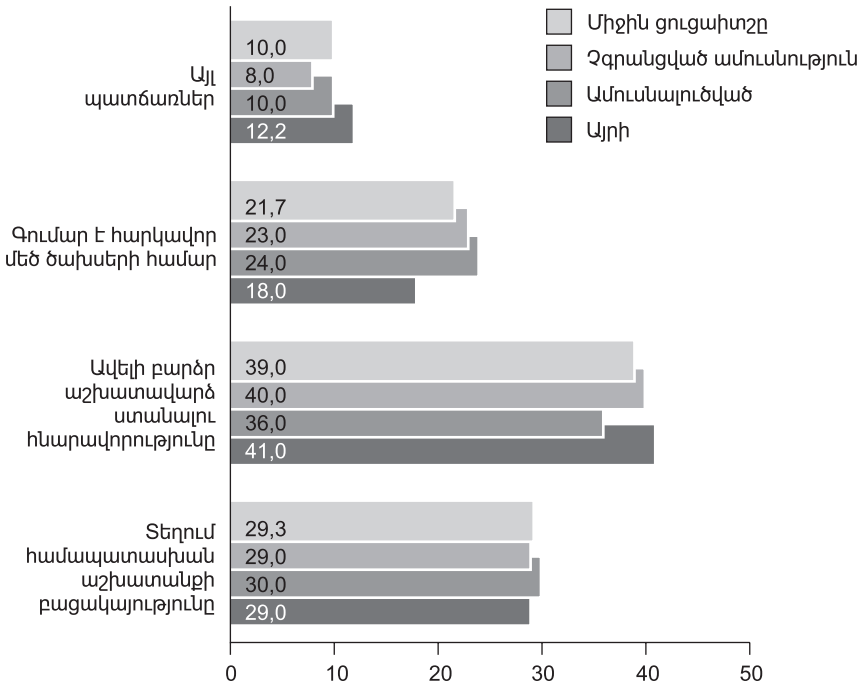
³⁵⁶ **Յակոբյանց Ս.**, Պանդխտությունը Գանձակի գավառում:

³⁵⁷ Հայ ժողովրդական պանդխտության երգեր, էջ 67:

³⁵⁸ **Заславская Т. И.** Решающее условие ускорения социально-экономического развития // Экономика и организация промышленного производства, N3, 1986, с. 8.

Գծապատկեր 8

Արտագնացության դրդապատճառները խորհրդային շրջանում՝
ըստ տարիքային կազմի (%)

Արտագնացության մեկնելու հաջորդ կարևոր դրդապատճառը (29.3%) տեղում համապատասխան աշխատանքի բացակայությունն էր, որի հիմքում կային մի շարք օբյեկտիվ պատճառներ: Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային շրջաններում, ինչպես արդեն նշել ենք, աշխատանքային տեղերի և աշխատանքի կիրառման ոլորտների բացակայության պայմաններում այնքան էլ հեշտ չէ ամբողջ տարվա ընթացքում գտնել համապատասխան մասնագիտությամբ աշխատանք:

Գյուղատնտեսական աշխատանքների սեզոնայնությունն առավել ցայտուն էր դրսևորվում հողագործության մեջ. այստեղ աշխատողի

գրադվածությունը տարեկան 150 օր էր³⁵⁹: Աշխատանքային այդ ռեսուրսների օգտագործումն ուներ որոշ առանձնահատկություններ. դրանք տարվա ընթացքում օգտագործվում էին ոչ հավասարաչափ՝ առավել ինտենսիվ ամառային շրջանում, և ոչ լրիվ՝ ձմռանը³⁶⁰:

Արտագնացների որոշ մասը (21.7%) մեկնում էր մեծ ծախսերի համար գումար վաստակելու նպատակով: Այդ ծախսերի զգալի մասն պայմանավորված էր ազգային սովորույթներով, որը իր ազդեցությունն էր թողնում արտագնացների միգրացիոն վարքագծի վրա: Այդ սովորույթներից կարևոր էր ընտանիքի ընդհանուր միջոցների հաշվին բաժանվող անդամին հավասար ժառանգության հատկացումը: Նշենք, որ դեռևս XIX դարի վերջին հայ ընտանեկան համայնքի գոյության պայմաններում նրա յուրաքանչյուր անդամ ուներ հավասար իրավունքներ ինչպես անշարժ (հող, տնտեսական կառույցներ, բնակարան և այլն), այնպես էլ շարժական (դրամագույլս, անասուններ և այլն) գույքի նկատմամբ: Ընտանեկան համայնքի քայքայումից հետո, անկախ շնչերի քանակից, դրանք հավասար կերպով («ախպերաբաժին») բաժանվում էին ժառանգողների միջև³⁶¹: Տարբեր ազգագրական շրջանների վերաբերյալ նման օրինակների կարելի է հանդիպել XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի ազգագրական գրականության մեջ. «Բաժանուելիս համարեա բոլորովին ի նկատի չի առնվում եղբայրների վաստակը: 20–25 տարի վաստակող քառասուն և հինգ ամեայ եղբայրը հավասար բաժին է ստանում քսանամեայ եղբոր. կամ 10–20 տարի առաջ վախճանուած եղբոր մի քանի տարեկան երեխայի հետ»³⁶²: Սովորույթի համաձայն՝ հայրական տունը ժառանգում էր փոքր եղբայրը, շարունակելով ապրել ծոռոների հետ, իսկ «մնացածի համար, եթե չէր բավարարում բնակելի տարածքը, ընդ-

³⁵⁹ Թովմասյան Վ. Շ., Սիմոնյան Ա. Ն., Աշխատուժի վերարտադրության ռեզիդուալ առանձնահատկությունները (Հայկական ՍՍՀ-ի օրինակով), Եր., 1985, էջ 185:

³⁶⁰ Методологические проблемы системного изучения деревни (Под. ред. Заславской Т. И., Рыбкина В. Р.), Новосибирск, 1977, с. 206.

³⁶¹ Карапетян Э. Т. Пережитки патронимических отношений у армян (вторая половина XIX и начало XX вв.), Доклад на VII МКАЭН, М., 1964, с. 3.

³⁶² Լալայեան Ե., Բոքչալուի գաւառ, էջ 127:

հանուր միջոցներից նրանց համար տուն էին կառուցում կամ միջոցներ էին առանձնացնում տան կառուցման համար»³⁶³։ Նման ավանդական վարքագիծն ու մտածողության ձևերը պահպանվել և դրսևորվում էին նաև խորհրդային փուլում՝ հատկապես գյուղական բնակչության շրջանում։ Այդ հանգամանքն իր ազդեցությունն է թողնում արտագնացների միգրացիոն վարքի ձևավորման վրա։ Հայրը և որդիները արտագնա աշխատանքի վայրում վաստակած դրամով հոգում էին ոչ միայն իրենց, այլև ընտանիքից բաժանվող մյուս անդամների բնակարանի կառուցման/գնման ծախսերը (բացառությամբ աղջկա, որը, ավանդույթի համաձայն, ամուսնանալուց հետո «օտարվում» է հայրական տնից, իսկ նրա բնակարանի կառուցման համար հոգում են ամուսնու ծնողները)։ Այդ իսկ պատճառով դրա կողմնակիցների թիվը արտագնացների մոտ ընդամենը 3% է։

Ավագ տարիքային խմբի արտագնացների 58%-ը որդու համար բնակարանի կառուցումը կարևոր դրդապատճառ է համարում արտագնացության մեկնելու համար։ «Ի՞նչ պայմանների դեպքում կդադարեք արտագնացության մեկնել» հարցին 30–49, 50 և ավելի բարձր տարիք ունեցող արտագնացները հաճախ պատասխանում են՝ «երեխաների չափահաս դառնալուց, նրանց ամուսնացնելուց (նպատակին հասցնելուց), ինչպես նաև բնակարանով ապահովելուց հետո»։ Այս հարցում կարևոր դեր ունենալու հասարակության կարծիքը՝ դատապարտելով այն ծնողներին, որոնք առանց բնակարան կառուցելու առանձնացնում էին իրենց որդիներին։ Երիտասարդ տարիքային խմբում սեփական բնակարան ունենալու հանգամանքը 74% հարցման մասնակիցների շրջանում համարվել է արտագնացության մեկնելու կարևոր դրդապատճառ։ Այդ շրջանում հավաքված նյութերի վերլուծությունից պարզվում է, որ հայ ընտանիքում տղաների ամուսնությունը հիմնականում կատարվում էր հերթականությամբ և հոր գլխավորությամբ եղբայրները արտագնա աշխատանքից վաստակած գումարների միջոցով իրենց ֆինանսական օգնությունն էին ցուցաբերում ամուսնացողին։ Մասնավորապես նրանց համատեղ ֆինանսական միջոցներով ամուսնության տարիքի հասած

³⁶³ Карапетян Э. Т. Армянская семейная община, Ер., 1958, с. 99.

տղայի կամ արդեն ամուսնացածի համար գնում կամ կառույցում էին տունը, որը համարվում էր այդ ընտանիքից առանձնանալու կամ ամուսնությանը պատրաստ լինելու կարևոր պայման: Ծնողի/ծնողների բացակայության (կամ եթե արդեն ծեր է, հիվանդ է և այլն) դեպքում ավագ որդին էր իր վրա վերցնում հոր գործառնությունը և դրսում ընտանիքի մյուս անդամների վաստակած դրամական միջոցների և մարդկային կապիտալի ներդրումների հաշվին ապահովում այդ ընտանիքից բաժանվող տան կառուցման հարցը: Համեմատության համար նշենք, որ Ուզբեկստանում չամուսնացած տղայի համար առանձին տան առկայությունը համարվում է նաև ամուսնությանը պատրաստ սոցիալական նոր կարգավիճակի ցուցադրման միջոց, և կապված տան որակից և չափերից, այն բարձրացնում է նաև ամուսնացողի և նրա ընտանիքի շանսերը աղջիկ ընտրելուց³⁶⁴: Ըստ հետազոտության նյութերի՝ Հայաստանում նույնպես աղջիկների ծնողները ամուսնության համար առավելությունը տալիս էին առանձին տուն ունեցող երիտասարդներին:

Այդ ժամանակահատվածում արտագնացության կարևոր խթաններից էին նաև ամուսնության՝ հատկապես հարսանիքի և դստեր օժիտի հետ կապված անհրաժեշտ ծախսերի համար գումարներ վաստակելը: Խորհրդային տարիներին հարսանեկան ծեսը և օժիտ տալու երևույթը, որոնց համար պահանջվում էր մեծ գումար, լայն տարածում էին ստացել: Այն ուներ «զարգացման և ընդարձակման միտումներ»³⁶⁵: Հարցումներից պարզվել է, որ պահանջվող գումարը հաճախ հասնում էր մինչև 4000–5000 ռուբլու:

Այդ գումարի որոշ մասը ձեռք էր բերվում արտագնա աշխատանքի միջոցով, և այդ ծախսերի ուղղության վրա իր ազդեցություններ էր թողնում նրանց տարիքային կազմը: Հետազոտությունից պարզ դարձավ, որ միայն 18–29 տարեկան երիտասարդների գերակշիռ մասը որպես արտագնա աշխատանքի մոտիվացիա նշել էր իրենց հարսանեկան արարո-

³⁶⁴ **Абашин С.**, Возвращение домой. Семейные и миграционные сценарии в Узбекистане, Ab Imperio, 2015, №3. С. 125-165.

³⁶⁵ **Сабурова Л.М.**, Отражение этнических процессов в развитии обрядности. – Этнографические аспекты изучения современности, Л., 1980, с. 40.

ղությունների համար դրան վաստակել հանգամանքը: Հաջողության դեպքում համայնքում բարձր էր գնահատվում նրանց այդ վարքագիծը և ընտանիքի նկատմամբ ունեցած սոցիալական պատասխանատվությունը: Միջին և ավագ տարիքային խմբերի միգրացիայի մոտիվացիան պայմանավորված է եղել ամուսնության տարիքի երիտասարդների հարսանիքի կամ դստեր օժիտի համար ծախսերով:

XX դարի 80-ական թվականներին արտագնա ընտանիքների հարսանեկան ծեսերում և օժիտի կազմում նկատվել են ավանդականի նվազման և նոր տարրերի ավելացման միտումներ: Արտագնա աշխատանքի վայրում վաստակած մեծ գումարը հիմք էր շքեղ հարսանեկան արարողությունների և ճոխ օժիտի համար: Եթե անցյալում օժիտը հիմնականում բաղկացած էր կնոջ անձնական օգտագործման և տնտեսական գործունեության իրերից, որի պարտադիր մասն էին նաև հարսնացուի ձեռքով պատրաստված առարկաները՝ ասեղնագործ սփռոցներ, ծածկոցներ, վարագույրներ և այլն, ապա 80-ական թվականներին օժիտի ծավալը մեծ չափերի էր հասել³⁶⁶: Արտագնացների ընտանիքում հարսնացուի օժիտի որոշ մասը, ի տարբերություն արտագնա աշխատանքի չմեկնողների, հաճախ ձեռք էր բերվում և համալրվում էր ռուսական, ուկրաինական և այլ երկրների արտադրանքով: Այդ ճանապարհով աղջիկների օժիտում տեղ գտան այլ երկրներում արտադրված մի շարք նոր պարագաներ, որոնք նրանք կրում կամ օգտագործում էին իրենց կենցաղում:

Երիտասարդները, որպես արտագնա աշխատանքի այլ պատճառ, այն համարել են նրանց սոցիալականացման՝ նոր մշակութային արժեքների և վարքի նորմերի, կանոնների յուրացման կարևոր գործընթաց: Այդ առումով նրանք հաճախ են տալիս «նոր աշխարհներ տեսնելը», «այլ ազգության մարդկանց հետ շփվելը», «նոր մասնագիտության ձեռքբերումը», «ռուսերեն սովորելը, որը կնպաստեր ստանալու բարձրագույն կրթություն արտագնա աշխատանքի վայրում», «դրսի ազատ ժամանցի հաստատություններից օգտվելը, երիտասարդության համար աշխա-

³⁶⁶ Կարապետյան Է. Տ., Օժիտը հայոց մեջ (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրություն), Եր., 1978, էջ 115:

տանքի և հանգստի առավել լավ պայմանների առկայությունը» պատասխանները: Վերջինս հատկապես շատ են կարևորել գյուղական երիտասարդները, քանի որ տեղում դրանց բացակայությունը կամ ոչ բավարար աշխատանքը դառնում է հայրենի բնակավայրից արտամղող կարևոր գործոն:

Ի տարբերություն խորհրդայինի, հետխորհրդային փուլում Հայաստանի թե՛ քաղաքային և թե՛ գյուղական բնակչության շրջանում ավելացել է աշխատանքային միգրացիայի մեկնողների թիվը. որպես կարևոր պատճառ՝ նրանց գերակշռող մեծամասնությունը նշել է աշխատանքի բացակայությունը: «Որո՞նք են արտագնա աշխատանքի մեկնելու հիմնական պատճառները» հարցին նրանք մատնանշել են աշխատանքի բացակայության կամ ցածր աշխատավարձի հիմնախնդիրը. դրա միջին ցուցանիշը կազմել է 55.8% (տեղում աշխատանքի բացակայությունը՝ 31.7%, մասնագիտությամբ աշխատատեղերի բացակայությունը՝ 8.6%, 15.5%-ը՝ ցածր աշխատավարձը, որը չէր բավականացնում նորմալ ապրելու համար): Ի տարբերություն Հայաստանի մյուս քաղաքների՝ այդ պատասխանի կողմնակիցները Երևանում կազմել են ավելի բարձր ցուցանիշ՝ 40.5%: Ըստ վերը նշված աղյուսակ 29-ի՝ արտերկրում աշխատելու պատճառները պայմանավորող կարևոր գործոններից է նաև ընտանիքի համար լրացուցիչ ծախսերի կամ ներդրումների համար անհրաժեշտ գումարի ձեռքբերումը: Այդ մոտեցմամբ նրանք առաջնային են համարում ընտանիքի կենսաապահովման գործառույթը: Ընտանիքի տնտեսական ապահովման գործառույթը կարևոր ազդեցություն է ունեցել ոչ միայն նախախորհրդային և խորհրդային, այլև հետխորհրդային շրջանի աշխատանքային միգրանտների վարքագծի ձևավորման գործում: Այսպես, հետխորհրդային շրջանի աշխատանքային միգրանտների 14.6%-ը պլանավորել է դրսում գումար վաստակել տան կառուցման/գնման, 13.0%-ը՝ ամուսնության/հարսանիքի և այլ արարողությունների, 5.9%-ը՝ երկարատև օգտագործման ապրանքներ (ավտոմեքենա, կահույք և այլն) ձեռք բերելու համար:

Աղյուսակ 29

Աշխատանքային միգրացիայի դրդապարճառները հետխորհրդային Հայաստանի գյուղական և քաղաքային բնակչության շրջանում (%)

Պատասխաններ	Գյուղ	Քաղաք	Միջին ցուցանիշը
Տեղում աշխատանքի բացակայությունը	30.7	32.8	31.7
Ցածր աշխատավարձը, որը չէր բավականացնում նորմալ ապրելու համար	14.9	16.0	15.5
Գումար էր անհրաժեշտ տան կառուցման/ գնման/ վերանորոգման համար	17.0	12.3	14.6
Գումար էր անհրաժեշտ ամուսնության/ հարսանիքի և այլ արարողությունների համար	16.6	9.5	13.0
Մասնագիտությամբ աշխատատեղերի բացակայությունը	6.4	10.7	8.6
Գումար էր անհրաժեշտ երկարատև օգտագործման իրեր ձեռք բերելու համար/ ավտոմեքենա, կահույք և այլն	4.0	7.8	5.9
Իրավական անպաշտպանվածությունը	2.7	3.1	2.9
Գործարարությամբ զբաղվելու համար պայմանների բացակայությունը	3.1	2.0	2.6
Հայաստանի զարգացման հեռանկարների բացակայությունը	2.3	2.8	2.6
Գումար էր անհրաժեշտ արտադրության միջոցներ ձեռք բերելու համար	1.6	2.6	2.1
Այլ	0.7	0.4	0.5
Ընդամենը	100,0	100.0	100.0

Այնուհանդերձ, նշենք, որ թե՛ խորհրդային և թե՛ հետխորհրդային շրջանում աշխատանքային միգրացիան իր ազդեցությունն էր թողնում ընտանեկան հարաբերությունները կարգավորող ավանդական մոտեցումների վրա, քանի որ ձեռք բերված միջոցների շնորհիվ երիտասարդ ընտանիքների մի մասը առանձնանում էին հայրական տնից և բնակվում էին առանձին:

Աղյուսակ 29-ում բերված պատասխանների հիմքը նաև հանրապետություն աշխատունակ բնակչության շրջանում առկա գործազրկության

բարձր մակարդակն է, որը, ըստ Ազգային վիճակագրական ծառայության տվյալների, 2020թ. հունվարիի դրությամբ միջին տարեկան ցուցանիշը կազմել է կազմել է 240.8 հազ. մարդ, կամ գործազուրկ է համարվել նրա բնակչության 18.3%-ը³⁶⁷:

Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ մինչև մեկնելը արտագնացների շրջանում գործազուրկների միջին ցուցանիշներն ավելի բարձր են՝ 25.5%, իսկ գյուղականի հետ համեմատած՝ քաղաքայինը՝ 32.1% (տե՛ս աղյուսակ 30):

Աղյուսակ 30

Մինչև աշխատանքային միգրացիայի մեկնելը միգրանտների զբաղվածության ոլորտները հետխորհրդային Հայաստանում (%)

Զբաղվածության ոլորտները	Գյուղ	Քաղաք	Միջին ցուցանիշը
Վարձու աշխատող	13.5	28.2	20.9
Ծառայող	5.8	4.3	5.0
Գիտության, կրթության, առողջապահության, մշակույթի ոլորտի աշխատող	4.2	7.2	5.7
Չինծառայող	4.8	12.8	8.8
Գյուղատնտեսական աշխատանքներ	40.4	4.6	22.5.
Գործազուրկ, աշխատանք էր փնտրում	18.9	32.1	25.5
Գործատու	1.3	0.7	1.0
Առևտուր	3.8	6.6	5.2
Տնային տնտեսուհի	0.6	0.3	0.5
Այլ	6.7	3.2	4.9
Ընդամենը	100.0	100.0	100.0

Նույն աղյուսակի տվյալներից կարող ենք եզրակացնել, որ աշխատանքային միգրացիան ուղեկցվում է նաև տնտեսության տարբեր ոլորտներում զբաղված որակյալ աշխատուժի որոշ մասի արտահոսքով. մինչև արտագնացության մեկնելը նրանց 5.0%-ը եղել է ծառայող, 8.8%-ը՝

³⁶⁷ Աշխատանքի շուկան ՀՀ-ում, 2014, էջ 100, https://armstat.am/file/article/trud_2020_7.pdf: Պետք է ընդունել այն տեսակետը, որ բերված վիճակագրական տվյալները չեն արտացոլում ամբողջ Հայաստանի գործազրկության իրական պատկերը, քանի որ նրանց չգրանցվածների թիվն ավելի շատ է:

զինծառայող, 5.7%-ը՝ գիտության, մշակույթի ոլորտի աշխատող, որոնք բավարարված չեն եղել իրենց աշխատավարձից: Եթե չհաշվենք գյուղատնտեսության բնագավառում զբաղվածներին, ապա արտագնա աշխատանքի մեկնելուց առաջ աշխատավարձը, որպես եկամտի աղբյուր, ունեցել է շուրջ 40.4%-ը:

Հայաստանի տարբեր մարզերում իրենց հարցազրույցներում վերը նշված պատճառները կարևորել է թե՛ քաղաքային և թե՛ գյուղական բնակչությունը: Օրինակ՝ Կապանում հարցազրույցի մասնակիցներից մեկը նշեց հետևյալը. «Հիմնականում աշխատարեղերի բացակայությունն է, եթե կոմբինատը սկսում է չաշխատել, պարբերաբար կրճատումներ են լինում, մարդիկ ստիպված գնում են: Իմ տղաս կոմբինատում էր աշխատում, կրճատվեց, զույգ երեխաներ ուներ, տեսավ որ գործերը լավ չեն և չի կարողանում ընտանիքը պահել, ստիպված գնաց Կրասնոյարսկ՝ քրոջս տղայի մոտ աշխատելու» (տղամարդ, 64 տ., Կապան)³⁶⁸: Գյումրու հարցվածներից մեկն էլ այն պայմանավորեց երկրաշարժի հետևանքով քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկությունների փուլոգումով և անկախությունից հետո դրանց մի մասի մասնավորեցման և հետագայում չաշխատելու հանգամանքով. «Ես և կինս աշխատում էինք հասարոցաշինական գործարանում, տղաս՝ տեքստիլում: Երկրաշարժից հետո դրանք փլուզվեցին: Ես և տղաս մի քանի տարի աշխատանք չգտանք, ստիպված շուկայում առևտուր էինք անում, բայց տեսանք, որ մարդկանց ձեռքը փող չկա, և առևտուրը սկսեց կանգնել: Արդեն 4 տարի մեկնում ենք ՌԴ՝ խոպան»³⁶⁹: Գավառ քաղաքի հարցազրույցի մասնակիցները նույնպես արտագնա աշխատանքի մեկնելու պատճառը պայմանավորեցին աշխատանքի բացակայությամբ. «Խորհրդային տարիներին աշխատում էի կոնդենսատորների գործարանում և լավ վճարվում էի: Անկախությունից հետո այն չաշխատեց: Այդ գործարանից հիմա միայն պատերն են մնացել, սեփականաշնորհեցին ու մաս-մաս մատերիալ ծախեցին: Դրա մասնաշենքերից մեկն էլ դարձել է Գավառի համալսարանը: Քաղաքում

³⁶⁸ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Սյունիքի մարզ, 2009:

³⁶⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007:

աշխատանք չկա, արհիպված արդեն ութ տարի է գնում եմ խոսքան»³⁷⁰:

Գյուղական բնակավայրերում այն պատճառաբանել են նաև գյուղատնտեսության ոլորտի եկամտաբեր չլինելու հանգամանքով: Օրինակ՝ Լոռու մարզի Արևաշող համայնքում տնտեսության հողի միջին չափերը կազմում են 2900մ, որից ստացված եկամուտը, ըստ համայնքի ղեկավարի, չի ապահովում բավարար եկամուտ³⁷¹: Գեղարքունիքի Ծակքար համայնքի հարցազրույցի մասնակիցներից մեկը նշեց, որ նրանց տնամերձ հողամասը 1000–1200 մ է, որն ընտանիք պահելու համար շատ քիչ է, իսկ համայնքում այլ աշխատանք չկա: Ըստ նրա՝ սեփականաշնորհված հողամասերը գյուղից 10–12կմ հեռու են, սակայն համայնքի բնակչության մեծ մասը չի կարողանում գնալ այնտեղ մշակելու, և ընտանիք պահելու միակ տարբերակն արտագնա աշխատանքի մեկնելն է³⁷²: Կոտայքի մարզի Արամուս համայնքի բնակիչներից մեկը տղայի ՌԴ մեկնելը համարեց պարտադրված քայլ, քանի որ հողից ստացած եկամտով չէր կարողացել բավարարել իր բազմանդամ ընտանիքի պահանջները³⁷³: Ըստ Տավուշի մարզի Գանձաքար համայնքի քարտուղարի, որտեղից ամեն տարի մոտ 400 մարդ է մեկնում արտագնա աշխատանքի, արտագնացության մեկնելը պայմանավորում են հողի որակով՝ 3–4-րդ կարգի անջրդի կավահողեր են, ըստ այդմ՝ գյուղատնտեսությամբ զբաղվելը շահութաբեր չէ: Այդ պատճառով համայնքի բնակչության 30–40%-ը հրաժարվել է այդ հողերից և չի մշակում³⁷⁴: Վայոց ձորի մարզի Գլաձորի համայնքից հարցազրույցի մասնակիցներից մեկը նշեց, որ նրա երեք երեխաները մեկնել են արտագնա աշխատանքի, այնուհետև մշտական բնակություն հաստատել Մոսկվայում, քանի որ տեղում գյուղատնտեսությունից ստացած եկամուտները բավարար չեն նորմալ ապրելու համար³⁷⁵: Արարատի մարզի Գոռավան, Ավշար, Ոսկետափ համայնքներում որպես գյուղա-

³⁷⁰ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2011:

³⁷¹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2007:

³⁷² Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2006:

³⁷³ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Կոտայքի մարզ, 2005:

³⁷⁴ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, գ. Գանձաքար, 2010:

³⁷⁵ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Վայոց ձորի մարզ, գ. Գլաձոր, 2005:

տնտեսությամբ զբաղվելու խոչընդոտ համարեցին ոռոգման ջրի բացակայությունը կամ անբավարար մատակարարումը. «Տղաս ունի բարձրագույն կրթություն, բայց մեկնում է արտագնա աշխատանքի, քանի որ այսպեղ աշխատանք չկա: Եթե ոռոգման ջրամատակարարումը բարելավվի, նա կմնա տեղում, և 1.3հա հող ունենք՝ կմշակի»: Նույն մարզի Ավշար համայնքի՝ հարցման եզդի մասնակիցներից մեկը տղայի արտագնա աշխատանքի մեկնելու պատճառը պայմանավորեց հողատարածքի փոքրությամբ (6000մ), իսկ Ոսկետափ համայնքի մասնակիցը՝ բանկից վերցրած վարկերը մարելու հանգամանքով³⁷⁶:

Մյուս կողմից՝ միգրացիային խթանող կարևոր պատճառ է հանրապետության բնակչության շրջանում աղքատության բարձր մակարդակը, որը 2020թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հիմք ընդունելով աղքատության վերին գծի ցուցանիշները կազմել է 43.8%: (այդ թվում՝ 10.2%-ը՝ չափավոր աղքատ, իսկ 1.4%-ը՝ ծայրահեղ աղքատ բնակչության)³⁷⁷: Սա նշանակում է, որ հետխորհրդային յշտանուն ընտանիքի կարիքների բավարարումը և աղքատությունը շարունակում է մնալ աշխատանքային միգրացիայի կարևոր խթան:

Հետազոտությունից պարզվեց, որ ինչպես խորհրդային, այնպես էլ հետխորհրդային փուլում, արտագնացների տարիքային կազմը իր ազդեցությունն է թողնում մեկնելու պատճառների վրա: Այսպես, երիտասարդ սերունդը ցանկանում է ապրել մշակութային և սոցիալական ակտիվ միջավայրում, ավելի շատ ձգտում է նորին և, ի տարբերություն գյուղատնտեսական աշխատանքների, որը քիչ գրավիչ է, երիտասարդներին առավել հրապուրում են քաղաքային միջավայրը և ավելի բարձր վարձատրվող աշխատանքները: Թերևս դրանով կարելի է բացատրել երիտասարդների մի մասի այն վարքագիծը, որ լուրջ ջանքեր չեն գործադրում Հայաստանում աշխատանք փնտրելու, իսկ նրանց միգրացիոն ակտիվությունը պայմանավորված է դեռևս խորհրդային շրջանից եկող՝ ծնողների և պապերի մեջ ձևավորված, ընտանիքների կենսաապահով-

³⁷⁶ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Արարատի մարզ, 2015:

³⁷⁷ Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը. 2020, https://armstat.am/file/article/poverty_2020_a_2_.pdf, էջ 32:

ման կարևոր միջոցի վերածված՝ «խոպան գնալու» սովորությունը³⁷⁸։ Տարիքային մյուս խմբերում աշխատանքային միգրացիայի դրդապատճառներն ավելի խորն են և, վերջին հաշվով, հանգեցնում են ընտանիքը «պահելու» հիմնախնդրին։ Միգրացիայի մեկնելու հետ կապված որոշումների կայացումը նպատակ ունի լուծելու ընտանիքի առջև ծառացած կենսական մի շարք հարցեր։ Այդ առումով ներկայացնենք խորացված հարցազրույցներից մի քանի պատասխան։ «Գնում եմ, որ կարողանամ փուն պահել, դպրոցահասակ երեխաներիս սննդով, հագուստով ապահովեմ, բուհ ընդունվելու համար պարապմունքների վարձերը փամ» (տղամարդ, 40 տ., Այգեհովիտ)³⁷⁹։ «Հորս գերեզմանը չեմ սարքել. գնում եմ փող բերեմ, որ գերեզմանը սարքեմ» (տղամարդ, 31 տ., Իջևան)³⁸⁰։ «Պարտքեր ունեիք, փողայիս հեղ երկու փարի գնացել եմ Ռուսաստան, խոպան՝ փող աշխատելու համար» (տղամարդ, 58 տ., Իջևան)³⁸¹։ «Արդեն մի քանի փարի գնում ենք խոպան, որ Իջևանում փողայիս համար բնակարան գնենք» (տղամարդ, 57 տ., Ծաղկավան)³⁸²։ «Երեք եղբայրով նոյն փանը ծնողներին հեղ ենք ապրում։ Միայն մեծ եղբայրս է ամուսնացած։ Ես արդեն երեսուն փարեկան եմ։ Գնում եմ բնակարան կառուցելու համար փող աշխատելու։ Տարեց ծնողներ ունեմ, նրանց սև օրվա համար գումար է պերք հեղ գցել» (տղամարդ, 30 տ., Ծաղկավան)³⁸³։ «Միայն գյուղաբնակչությանսից սրացված եկամուրներով փուն պահել չի լինում, սրիպված գնում եմ Ռուսաստան» (տղամարդ, 26 տ., Դիտավան)³⁸⁴։ «Գնում եմ փող աշխատելու, բնակարան եմ կառուցել, կիսափ է մնացել» (տղամարդ, 53 տ., Գյումրի)³⁸⁵։ «Աշխատանք չկա, իսկ հողից եկամուտ

³⁷⁸ Գալստյան Մ., Աշխատանքային միգրացիան հետխորհրդային Հայաստանի գյուղական բնակչության շրջանում, ԼՀԳ, Եր., 2011, թ. 1-2, էջ 169:

³⁷⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2007:

³⁸⁰ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2008:

³⁸¹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2009:

³⁸² Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2011:

³⁸³ Նույն տեղում:

³⁸⁴ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2009:

³⁸⁵ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007:

չեմ ստանում» (տղամարդ, 43 տ., Ազատան)³⁸⁶: «Ես ունեմ երկու տղա, կարիքը նրանց ստիպեց, որ գնան. Կուն ենք սարքել, բայց կիսապ է մնացել, պետք է ավարտենք: Բացի դրանից, տղաներին ամուսնանալ է պետք: Գնացել են, որ փող աշխատեն, բերեն, այդ գործերը անեն, և նրանց ամուսնացնենք: Դեռ փոքր տղայի համար էլ պետք է Կուն սարքենք» (տղամարդ, 49 տ., գ. Արենի)³⁸⁷: Պայմանավորված ընտանիք և նրա անդամների առջև ծառացած խնդիրներով աշխատանքային միգրանտների մոտիվներն անընդհատ փոխվում են, որն էլ ստիպում է նրանց շարունակել աշխատանք փնտրել արտերկրում. «Երբ որ առաջին անգամ մեկնեցի Ռուսաստան՝ արտագնա աշխատանքի, մտածում էի մի երեք-չորս տարի կգնամ փող կաշխատեմ, կգամ տուն կկառուցեմ ու կդադարեմ մեկնելուց և կմնամ ընտանիքիս կողքին: Բայց այդ երեք-չորս տարին դարձավ 20 տարի: Տունը կառուցելուց և հայրական օջախից առանձնանալուց հետո, երեխաներն արդեն դպրոցական էին, հիմա էլ նրանց հագուստի, սննդի, դպրոցական ծախսերը պետք էր հոգալ: Դպրոցի ավարտական դասարաններում տղաս և աղջիկս մի քանի առարկա սկսեցին մասնավոր պարապել բուհ ընդունվելու նպատակով, որի համար անհրաժեշտ էր լրացուցիչ գումարներ աշխատել: Երկու երեխայի բուհ ընդունվելուց հետո էլ ես շարունակեցի մեկնել արտագնա աշխատանքի, հիմա էլ նրանց վարձերը պետք է վճարեինք (տղամարդ, 49 տ., գ. Ազատան)³⁸⁸:

Միգրանտների 2.9%-ի՝ արտերկրում աշխատելու որոշումը պայմանավորված է եղել Հայաստանում իրավական անպաշտպանվածության, համապատասխանաբար 2.6%-ի՝ գործարարությամբ զբաղվելու համար պայմանների և Հայաստանի զարգացման հեռանկարների բացակայության հանգամանքով: Երևանում վերջին պատճառաբանության կողմնակիցները կազմել են 8.9%: Նրանց որոշ մասն էլ ցանկացել է այդ միջոցներով հոգալ երեխաների կրթության, մասնավորապես բուհի վարձավճարները, ընտանիքի անդամների առողջապահական ծախսերը:

³⁸⁶ Նույն տեղում:

³⁸⁷ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Վայոց ձորի մարզ, 2006:

³⁸⁸ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007:

Ուշագրավ է, որ միգրանտների 2.1%-ը նպատակ է հետապնդել վաստակած գումարով ձեռք բերել արտադրության միջոցներ և տեղում զբաղվել գործարարությամբ:

Ազգային փոքրամասնությունների 75.1%-ը Հայաստանից արտագաղթի պատճառը նույնպես կապում է աշխատանքի բացակայության հետ (46.3%-ը՝ աշխատանքի բացակայություն, 5.9%-ը՝ մասնագիտական աշխատանքի բացակայություն, 22.9%-ը՝ ընտանիքը պահելու համար բավարար միջոցներ վաստակելու անհնարինություն): Անդրադառնալով ազգային փոքրամասնությունների ՀԿ-ների ղեկավարների կարծիքներին: Ըստ ասորական համայնքի ղեկավար Ա. Միխայլովի՝ «Այն ժամանակ արտագաղթի պատճառը պարերազմն էր, բլոկադան և տնտեսական ծանր վիճակը: Գյուղերից երևի թե ամենաշատը արտագաղթել են Կուրայքի մարզի Արզնի համայնքից, Արարատի մարզի Դմիտրով գյուղից, արտագաղթում էին ընտանիքներով: Արտագաղթը հիմնականում եղավ, երբ պարերազմ էր: Բայց եթե թվերի վերաձենք, հայ ազգը ավելի շատ է արտագաղթել տոկոսային հարաբերությամբ, քան ասորիները: Քանի որ ասորիները կոմպակտ գյուղերում էին բնակվում, նրանք այդքան շատ չլքեցին իրենց գյուղերը, մինչև այսօր էլ Վերին Դվինում, Նոր Արտագերսում փնտրում են, այսինքն՝ հեղադարձի հոյս ունեն մարդիկ: Իսկ Արզնին ընենց եղավ, որ մարդիկ փնտրում ծախեցին, գնացին, դա էր ցավալի: Մեծ մարդիկ հիմնականում շատ դժվար են ինտեգրվում Ռուսաստանի միջավայրին: Քանի որ ասորիները ռուսալեզու էին, Ռուսաստան են գնում»³⁸⁹:

Հայաստանի սահմանամերձ բնակավայրերից ազգային փոքրամասնությունների արտագաղթի պատճառը պայմանավորված էին Լեռնային Ղարաբաղի հարցում հայ-ադրբեջանական կոնֆլիկտով և նրանց անվտանգության ապահովման խնդրով: Այդ տեսանկյունից ռուսական համայնքի ներկայացուցիչ Լ. Ռշտունին նշում է Ճամբարակի (Կրասնոսելսկի) մոլոկանների օրինակը: Նրանք ստիպված էին տեղափոխվել, որովհետև քաղաքը ոմբակոծվում էր, վտանգված էր կյանքը. «Հիմա

³⁸⁹ Գալստյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունների միգրացիան, էջ 95:

Ճամբարակում գրեթե մոլորկան չի մնացել: Ընտանիքներով տեղափոխվեցին Վորոնեժ, Ռոստով: Շարերին ես գիտեմ, որ գնացել են Արզենտրինա: Ճամբարակում այս տարի պետք է նշենք այնտեղ բնակվելու 140 տարին: Ես գիտեմ, որ նրանք չէին ուզում հեռանալ այստեղից, միայն այդ ծանր դրությունն էր պարճառը: Լեզվական խնդիր չկար: Նրանք բոլորն էլ հայերեն խոսում էին: Համենայն դեպս, մոլորկանների պարագայում ոչ մի լեզվական խոչընդոտ չի եղել»³⁹⁰:

«Քուրդ մտավորականների խորհուրդ» կազմակերպության ղեկավար Ա. Սարդարյանը, անդրադառնալով այդ խնդրին, նշել է, որ մինչև 2000թ. Հայաստանից արտագաղթը պայմանավորված էր սոցիալ-տնտեսական պատճառներով, հատկապես հանրապետության նախալեռնային շրջաններում բնակվող քրդերի համար(տե՛ս աղյուսակ 31):

Աղյուսակ 31

ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների արտագաղթի պարճառները (%)

Պատճառները	Եզդի	Ռուս	Ասորի	Հույն	Քուրդ	Ուկրաինացի	Ընդամենը
Աշխատանքի բացակայություն	23.4	8.0	3.7	3.2	5.9	2.1	46.3
Մասնագիտական աշխատանքի բացակայություն	3.2	1.1	0.0	0.0	1.1	0.5	5.9
Ընտանիք պահելու համար բավարար միջոցներ վաստակելու անհնարինություն	15.4	0.0	1.6	0.0	5.9	0.0	22.9
Երկրի/ բնակավայրի զարգացման հեռանկարի բացակայություն	4.3	2.1	0.5	0.0	0.0	0.0	6.9
Մայրենի լեզվի գործածման դժվարություններ	0.0	0.5	0.0	0.0	0.0	0.0	0.5
Ազգային պատկանելության և մարդու իրավունքների հետ կապված խնդիրներ	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Հայրենիքում ապրելու ցանկություն	0.0	0.0	0.0	0.5	0.0	0.0	0.5
Աշխարհաքաղաքական անկայուն վիճակ	0.5	0.5	0.0	0.5	0.0	0.0	3.7
Ընտանեկան հանգամանքներ	5.3	2.7	0.0	0.5	0.5	1.1	10.1
Ուսում	0.0	2.1	0.0	0.0	0.0	1.1	3.2

³⁹⁰ Նույն տեղում:

Նա բերում է Արագածոտնի մարզի քրդաբնակ մի շարք գյուղերի օրինակը, որոնք ունեն ոչ բերրի հող, առկա է ոռոգման և խմելու ջրի խնդիր, ինչպես նաև ոչ բարեկարգ ճանապարհներ են և ոչ լիարժեք սոցիալ-մշակութային, առողջապահական հաստատություններ: Ըստ նրա՝ վերջին տարիների արտագաղթը մեծ չափեր է ընդունել նաև Արարատյան դաշտավայրի քրդաբնակ համայնքներում, որտեղից մեկնում են նաև Գերմանիա և Ֆրանսիա³⁹¹: Այն կանխավարկածը, որ Հայաստանից արտամղող գործոնների շարքում կարևոր դեր կարող են ունենալ նաև ազգային մշակույթի պահպանման, մայրենի լեզվի կիրառման, ազգային պատկանելության և մարդու իրավունքների հետ կապված խնդիրները, հետազոտության արդյունքներով չհիմնավորվեցին, քանի որ դրանց կողմ մասնակիցները թիվը կազմել է ընդամենը 1.0%: «Արդեն յոթանասուն տարեկան եմ, մեր գյուղում դեռ չեմ լսել մի դեպք, որ ինչ-որ մեկը իր մայրենի լեզուն չի կարողանում ազատորեն օգտագործել, կամ էլ ազգային պարկանելության պատճառով մեկնել է Հայաստանից: Լեզուն, կրթությունը, ազգությունը չէ պատճառը, որ մեկնում են: Պատճառը սոցիալ-մշակութային է, աշխարհնք չկա, դրա համար էլ մարդիկ մեկնում են: Ազգային խնդիրը այսօրեղ դեր չի կատարում» (եզդի, տղամարդ, 70 տ., Հուլիսկերտ)³⁹²: Մեջբերենք նաև ասորիներից ևս մեկի կարծիքը. «Իմ տղան և աղջիկը արդեն 6 տարի ապրում են Ռուսաստանում: Հայերի կողմից ազգային խորականությունը չէ պատճառը, որ նրանք գյուղից հեռացան: Երկուսն էլ բարձրագույն կրթություն ունեին, բայց աշխատանք չունեին, սրիպված գնացին» (ասորի, կին, 55 տ., Վերին Դվին)³⁹³: Որպես Հայաստանից արտագաղթելու պատճառ՝ հարցման մասնակիցների 10.1%-ը նշել է ընտանեկան հանգամանքները, մասնավորապես ընտանիքների վերամիավորման խնդիրը: Օրինակ՝ ուկրաինացիների 11%-ը, որպես միգրացիայի շարժառիթ, նշել է հարազատներին մոտ ապրելու հանգամանքը³⁹⁴: Նշենք, որ հետազոտության ընթացքում հանդի-

³⁹¹ Նույն տեղում, էջ 96:

³⁹² Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Արմավիրի մարզ, 2014:

³⁹³ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Արարատի մարզ, 2015:

³⁹⁴ ՀՀ ազգային փոքրամասնությունները քաղաքացիական հասարակության կայացման արդի պայմաններում II, 2005, էջ 69:

պել ենք բազմաթիվ այդպիսի դեպքերի, երբ ընտանիքի մի մասը (ամուսինը, տղան, հայրը և այլն) բնակություն էր հաստատել արտերկրում, իսկ տեղում մնացածները ցանկանում էին տեղափոխվել նրանց մոտ: Սակայն եթե երիտասարդների մեծ մասը մեկնելուց հետո կարողանում է հարմարվել այլէթնիկ միջավայրին, ապա շատ դեպքերում նույնը չենք կարող ասել տարեցների մասին: Նրանք, այնտեղ բախվելով օտար մշակութային արժեքների և բարքերի, որոշ ժամանակ անց վերադառնում են: «Տղաներիցս երկուսը Ռուսաստան են մեկնել 1995թ., իսկ երրորդը՝ 2010թ., իսկ աղջիկս գնացել է եղբայրների մոտ և ամուսնացել իր ազգության փրկայի հետ: Տղաներս Հայաստանից Նովոսիբիրսկ կոշիկ են փառել վաճառելու և հետո մշտական բնակություն են հաստատել: Հիմա այնքան զբաղվում են առևտրով և Չինաստանից սպորանքներ են ներկրում, այնքան ունեն խանութներ: Երկու անգամ գնացել եմ փրկաներիս մոտ, բայց չկարողացա հարմարվել, սրիպված վերադարձա: Նրանք մեզ մշտապես օգնում են» (եզդի, տղամարդ, 67 տ., գ. Շամիրամ)³⁹⁵: Հանրապետությունից մեկնելու մյուս պատճառներից հարցման մասնակիցների 6.9%-ը նշել է երկրի/բնակավայրի զարգացման հեռանկարի բացակայությունը, 3.7%-ը՝աշխարհաքաղաքական անկայուն վիճակը, իսկ 3.2%-ը՝ դրսում կրթություն ստանալու հանգամանքը: Խորացված հարցազրույցներից պարզվեց, որ, բացի վերը նշված ընդհանուր պատճառներից, Հայաստանից որոշ ազգային փոքրամասնությունների արտագաղթը պայմանավորված է նաև ազգային պետության գոյությամբ և վարած միգրացիոն քաղաքականությամբ, որը այդ գործընթացին հաղորդում էր կազմակերպված բնույթ: Հայաստանում բնակվող ազգային փոքրամասնություններից միայն երեքը՝ ռուսները, հույները և ուկրաինացիները, Հայաստանի Հանրապետությունից դուրս ունեն իրենց պատմական հայրենիքը և ստանում են որոշակի օգնություն և աջակցություն: Օրինակ՝ 2000 թ. Հունաստանի խորհրդարանն ընդունեց նախկին ԽՍՀՄ-ից հույն հայրենադարձներին տեղավորելու մասին օրենք, որի շնորհիվ արտասահմանյան հույներին տրվում էր Հունաստանի անձնագիր (այն երկրներում, որտեղ թույլատրված էր երկքաղաքացիությունը) կամ անձը հաստատող

³⁹⁵ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Արագածոտնի մարզ, 2014:

փաստաթուղթ (երկրներ, որտեղ երկքաղաքացիություն նախատեսված չէ սահմանադրությամբ): Այդ օրենքի համաձայն՝ էթնիկ հույները երկրից ազատ տեղաշարժվելու իրավունք ստացան, հնարավորություն տրվեց լեգալ տեղավորվելու աշխատանքի³⁹⁶: «90-ական թվականներից սկսած՝ արտագաղթը մեծ չափերի հասավ: Հիմնական արտագաղթը եղել է 1990–1996 թվականներին: Պարճառները հայրնի էին, բայց որոշ մասն էլ ռղղակի ուզում է վերադառնալ իր պայմանական հայրենիքը: Հույներին այսրեղից մեկնելուն օգնել էին Հունաստանի կառավարությունը և Հայաստանում Հունաստանի դեսպանատունը: Հունաստանը և Կիպրոսը անշահախնդիր օգնում էին ոչ միայն հույներին, այլև հայերին: Եվ ոչ միայն Հայաստանի, նաև Ղարաբաղի հույներին ու հայերին: Ղարաբաղի Մարտակերպի շրջանում կա մի հունաբնակ գյուղ. 1993 թվականին Հունաստանի կառավարությունը այսրեղից ինքնաթիռներով 74 հույների տեղափոխեց»³⁹⁷: Խորացված հարցազրույցներից պարզվեց նաև, որ այդ տարիներին Հայաստանից արտագաղթեցին նաև հայ-հունական ընտանիքներ և նրանց երեխաները, որոնք ունեին կրկնակի էթնիկ ինքնագիտակցություն և Հունաստանը համարում էին իրենց ծնողներից մեկի հայրենիքը: Անշուշտ, այդ երևույթին խթանեց նաև երկրի սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակը: Հույների որոշ մասն այդ տարիներին մշտական բնակության մեկնեց նաև Ռուսաստանի Դաշնություն:

Ըստ «Ռոսսիյա» ՀԿ-ի ղեկավար Յու. Յակովենկոյի՝ Ղարաբաղյան պատերազմի ծանր տարիներին Ռուսաստանի Դաշնության կառավարության անմիջական օգնությամբ և իրենց կազմակերպության աջակցությամբ Տաշիրից 3 ինքնաթիռ ռուսներ (հիմնականում մոլդկաններ) են մեկնել: Ռուսաստանի կառավարությունը նաև այդ տարիներին Հայաստանում ապրող ռուսներին ցուցաբերել է հումանիտար օգնություն: Ներկա պայմաններում ՌԴ-ն Հայաստանում իրականացնում է նաև «Հայրենակիցներ» միգրացիոն ծրագիրը, որի միջոցով մի շարք ընտանիքներ տեղափոխվել են մշտական բնակության: «Ռուսաստանում կյանքի մա-

³⁹⁶ Грехи, <http://mitq.org/print/?l=rus&dir=2&news=829> (27.03.15):

³⁹⁷ Գալստյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունների միգրացիան, էջ 99:

կարդակը բարձր է, մարդիկ իրենց ավելի ապահով են զգում, թոշակը բարձր է: Իսկ մարդը բնագոյաբար այն տեղն է փնտրում, որտեղ իրեն լավ է: Բայց շարերը, որոնց հետ ես նամակագրություն ունեմ, մեծ կարտրով և նոսրալզիայով են հիշում Հայաստանը»³⁹⁸: Եզդիների և քրդերի շրջանում լայն տարածում ունի նաև ամուսնական պատճառներով միգրացիան՝ պայմանավորված համայնքի դասային կառուցվածքով և դրանից բխող մի շարք սովորույթներով: Նրանք բաժանվում են աշխարհիկ և հոգևոր կրոնական դասերի: Աշխարհիկ դասը մրիդներն են, իսկ հոգևոր կրոնականը՝ շեյխերը և փիիերը: Վերջիններս իրենց հերթին բաժանվում են աստիճանակարգային ուրույն համակարգում միավորված մի քանի ենթադասերի և կատարում ու ղեկավարում են կրոնաժխական արարողությունները: Մրիդները ներկայացնում են աշխարհիկ շարքային խավը: Դասային պատկանելությունը փոխանցվում է ժառանգաբար և համարվում է տվյալ ընտանիքի բնութագրիչը. յուրաքանչյուրն ընտանիք է կազմում միայն իր դասի ներկայացուցիչ հետ: Դասային պատկանելությամբ պայմանավորված՝ երբեմն աղջիկը կամ տղան, Հայաստանում չգտնելով համապատասխան կարգավիճակ ունեցող երիտասարդի, ամուսնանում է արտերկրում բնակվող նույն դասին պատկանող հայրենակցի հետ. «Մեր գյուղի մրիդներից մեկը աղջիկ ուներ, բայց գյուղում չկար համապատասխան թեկնածու: Մենք Գերմանիայում եզդիների մեծ համայնք ունենք, որտեղ մեր գյուղից գնացած ընտանիքներ էլ կան: Այնտեղ ապրող մրիդ ընտանիքներից մեկը եկավ և այդ աղջկան ուզեց իր տղային: Ամուսնացավ, գնաց Գերմանիա» (եզդի, տղամարդ, 64 տ., գ. Շամիրամ)³⁹⁹: Այդ հարցը խիստ է դրված նաև արտերկրում ձևավորված եզդիական և քրդական համայնքներում. երիտասարդները ամուսնանում են տեղի կամ մյուս երկրների իրենց համայնքների անդամների հետ: Շատ դեպքերում հատկապես տղաները Հայաստանի իրենց ազգային համայնքներից են աղջիկ ուզում: Տղայի կողմը հիմնականում աղջկան ընտրում է Հայաստանում բնակվող ազգականների, բարեկամների, հարևանների խորհրդով: Նման ամուսնությունների համար շատ

³⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 100:

³⁹⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Արագածոտնի մարզ, 2014:

քիչ նշանակություն ունի կրթական մակարդակի և աշխարհայացքների տարբերությունը: Այսպիսով, ազգային երեք փոքրամասնությունների (հույներ, ռուսներ, ուկրաինացիներ) արտաքին միգրացիան պայմանավորված է ոչ միայն Հայաստանում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական վիճակով, այլև նրանց ազգային պետության վարած միգրացիոն քաղաքականությամբ: Այդ պետությունների կողմից հայրենակիցների միգրացիայի վերաբերյալ վարչարարական որոշումների ընդունման և տարբեր աջակցությունների շնորհիվ դյուրացել է նրանց մուտքը այդ երկրներ: Մյուս կողմից՝ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում միգրացիոն վարքագծի ձևավորումը կապված է նաև նրանց անհատական որոշումների հետ. հիմքում նրանց կենսամակարդակի բարելավման և եկամուտների բարձրացման շարժառիթն է: Որոշ միգրանտների մոտ այդ հարցում որոշակի դեր է ունեցել նաև պատմական հայրենիքում ապրելու ձգտումը⁴⁰⁰:

Հետազոտության արդյունքներով ազգային փոքրամասնությունները, բացի Հայաստանից արտագաղթելուց, մեկնում են նաև աշխատանքային միգրացիայի: Նրանք այն անձինք են, որոնք հետազոտվող ժամանակահատվածում գտնվել են հանրապետությունից դուրս՝ որպես միջազգային միգրանտ (երկարաժամկետ կամ կարճաժամկետ), այնուհետև վերադարձել են Հայաստան: Աշխատանքային միգրանտների 19.0%-ը եզդիներ են, 10.9%-ը՝ ռուսներ, 21.7%-ը՝ ասորիներ, 6.5%-ը՝ հույներ, իսկ 10.9%-ը՝ քրդեր: Հետազոտության ընտրանքում ընդգրկված ուկրաինացիներից ոչ մեկը չի մեկնել աշխատանքային միգրացիայի: Ուստի այդ երևույթը կքննարկենք Հայաստանի 5 ազգային փոքրամասնությունների համատեքստում: Նրանց 34.8%-ն ունի 4–5 տարվա, 32.6%-ը՝ 1–3 տարվա, 13.0%-ը՝ 6–10 տարվա, իսկ 19.6%-ը՝ մինչև մեկ տարվա արտագնացության «ստաժ»: Այսինքն՝ գերակշռող մեծամասնությունն արտագնացության հարցում ունի որոշակի փորձ, և այն նրանց մեջ դարձել է ապրելաձև, որի միջոցով նրանք բավարարում են ընտանիքի կենսական պահանջները (տե՛ս աղյուսակ 32) :

⁴⁰⁰ Գալստյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունների միգրացիան, էջ 93–102:

Աղյուսակ 32

Աշխատանքային միգրացիայի պատճառները Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունների շրջանում (%)

Պատճառները	Եզդի	Բուս	Ասորի	Հուլ	Քուրդ	Ընդամենը
Աշխատանքի բացակայությունը	29.9	7.5	6.0	3.0	6.0	52.2
Մասնագիտական աշխատանքի բացակայությունը	0.0	0.0	3.0	1.5	0.0	4.5
Ընտանիքը «պահելու» համար բավարար միջոցներ վաստակելու անհնարինությունը	19.4	0.0	6.0	3.0	6.0	34.3
Երկրի/բնակավայրի զարգացման հեռանկարների բացակայությունը	4.5	0.0	0.0	4.5	0.0	9.0
Հայոց լեզվին վատ տիրապետելը, որը խոչընդոտում է տեղում աշխատանք գտնելուն	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Ազգային պատկանելությունը, որը խոչընդոտում է տեղում աշխատանք գտնելուն	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Բարոյահոգեբանական անառողջ մթնոլորտը	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Զեռներեցությամբ զբաղվելու դժվարությունները	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

Ազգային փոքրամասնությունների 56.7%-ը աշխատանքային միգրացիան նույնպես պայմանավորում է աշխատանքի բացակայությամբ, իսկ 34.3%-ը՝ ընտանիքը «պահելու» համար բավարար միջոցներ վաստակելու անհնարինությամբ: Հարցման մասնակիցների 9%-ը աշխատանքային միգրացիայի պատճառ նշել է երկրի/բնակավայրի զարգացման հեռանկարի բացակայությունը: Հարցման մասնակիցներից ոչ մեկը աշխատանք գտնելուն խոչընդոտող պատճառ չի նշել «հայոց լեզվին վատ տիրապետելը», «ազգային պատկանելությունը», «բարոյահոգեբանական անառողջ մթնոլորտը» պատասխանները:

Այսինքն՝ Հայաստանում աշխատանք չգտնելը և դրա պատճառով աշխատանքային միգրացիայի մեկնելու հանգամանքը կապված չեն նրանց ազգային պատկանելության կամ հայոց լեզվի չիմացության գոր-

ծոնների, ինչպես նաև անառողջ բարոյահոգեբանական մթնոլորտի հետ: Հայաստանում ազգային փոքրամասնությունները խոչընդոտի չեն հանդիպել նաև ձեռներեցությամբ զբաղվելու հարցում⁴⁰¹:

Դիտում դրամական բարձր եկամուտներ վաստակելու հնարավորությունը դառնում է աշխատանքային միգրացիայի կարևոր խթան, որի մասին է փաստում ինչպես խորհրդային, այնպես էլ հետխորհրդային շրջանում տեղում և արտագնա աշխատանքի վայրում նրանց ստացած միջին ամսական աշխատավարձի չափը: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ խորհրդային շրջանում 5–7 ամսվա ընթացքում վաստակում էին 6–8, նույնիսկ 10 հազ. ռուբլի, իսկ տարվա ընթացքում ամսական միջին աշխատավարձը 400–800 ռուբլի էր, որը 3–4 անգամ ավելի էր 1985 թվականի Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղվող յուրաքանչյուր աշխատողի և ծառայողի միջին ամսական աշխատավարձից (180 ռուբլի)⁴⁰²: Աշխատանքային միգրացիայի մեկնելու նշված պատճառը շարունակում է պահպանվել նաև հետխորհրդային շրջանում, քանի որ մուտքի երկրներում նրանց վաստակած գումարները, մի քանի անգամ գերազանցում են տեղում ստացած եկամուտների չափերից: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ միջին ցուցանիշներով աշխատանքային միգրանտների գերակշիռ մասը ամսական վաստակում է 700–1000 ԱՄՆ դոլար: Համեմատության համար նշենք, որ 2020 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ՀՀ-ում աշխատողների միջին ամսական անվանական աշխատավարձը եղել է 182,683 580 դրամ⁴⁰³: Սակայն վերջին տարիներին, պայմանավորված ռուսական ռուբլու արժեքի տատանումներով, աշխատանքային միգրանտների մեծ մասի մեջ ավելացել է քննադատական վերաբերմունքը Ռուսաստանում ստացած աշխատավարձի չափից: Օրինակ՝ Արարատի մարզի Սիսավան համայնքից հարցման մասնակիցները մեկը (4 տարի մեկնում է արտագնա աշխատանքի) նշեց, որ 2013 թ.

⁴⁰¹ Նույն տեղում, էջ 139:

⁴⁰² Народное хозяйство Арм. ССР в 1985 г. / Статистический ежегодник, Ер., 1986, с. 212.

⁴⁰³ Հայաստանը թվերով 2020, էջ 21 https://armstat.am/file/article/armenia_2020_2.pdf:

ՌԴ-ում միջին հաշվով վաստակում էր ամսական 30 հազ. ռուբլի (370 հազ. դրամ), մինչդեռ 2015-ին նույնպես վաստակել է այդ գումարը, սակայն տարվա փոխարժեքով այն կազմել է մոտ 200 հազ. դրամ: Փաստեց՝ «այդ գումարով նույնիսկ չեմ կարող Նոր տարվա սեղան գցել» (տղամարդ, 35 տ., գ. Վանաշեն)⁴⁰⁴: Արևմուտքի կողմից ՌԴ-ի նկատմամբ տնտեսական պատժամիջոցների կիրառումը հիմք դարձավ այդ երկրում գործազուրկների թվի ավելացմանը և ռուբլու անկմանը, որն էլ բացասաբար անդրադարձավ միգրանտների զբաղվածության և նրանց աշխատավարձի վճարումների վրա: «Ինչպես ամեն տարի, այս տարի էլ զարնան սկզբին մեկնեցի խոպան: Հասնելով այնտեղ՝ հասկացա, որ Ռուսաստանում շինարարությունը կանգնած ա, գործ չկար: Մեկ-երկու տեղ շինարարություն կար, էն էլ հայերը, ուզբեկները, տաջիկները, ուկրաինացիները իրար ձեռքից խլում էին: Ոնց գնացել էի, մի ամիսուկես մնացի, սրիպված թողեցի, հեյր եկա: Բնակարանի վերանորոգման երկու կիսաու-պոսաբ գործ արեցի, 20 հազ. ռուբլի փող բերեցի, որը մանրեղուց հեյրո նախորդ տարվա համեմատ կեսը կանգնեց: Հիմա չգիրեմ էդ փողով երկու երեխաներիս կոշիկ, հագուստ, գրենական պիտույքներ գնեմ սեպտեմբերին դպրոց ուղարկելու համար, թե՛ ընտանիքիս մյուս հոգսերը հոգամ մինչև զարոն՝ հուսով, որ նորից պիտի գնամ» (տղամարդ, 30 տ., Վեդի)⁴⁰⁵: Ելնելով այդ հանգամանքից՝ նրանց որոշ մասը այն կարծիքին էր, որ այդքան գումար կարող են վաստակել՝ մնալով տեղում: 2015թ. դրությամբ՝ ռուսական ռուբլու արժեզրկումն իր բացասական ազդեցությունն է ունեցել նաև Ռուսաստանից դրամական փոխանցումների վրա: Նշենք նաև, որ որոշ միգրանտներ հարազատներին գումար էին ուղարկում ոչ թե բանկային փոխանցումներով, այլ սոցիալական ցանցերի միջոցով: Դրա համար կարևորվում է միգրանտների միջև վստահության գործոնը: Սոցիալական ցանցերի պարագայում միգրանտները գումարը հիմնականում փոխանցում են այն անձանց միջոցով, որոնք հասանելի են, իսկ նրանց վարքագիծը վերահսկում են ձևավորված սոցիալական ցանցերը: Պայմանավորվածության խախտման դեպքում վտանգվում է

⁴⁰⁴ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Արարատի մարզ, 2015:

⁴⁰⁵ Նույն տեղում:

վերջինիս համբավը, հետևաբար ցանցային ռեսուրսներից օգտվելու նրա հնարավորությունը կարող է սահմանափակվել:

Այսպիսով, աշխատանքային միգրացիայի պատճառները, պայմանավորված Հայաստանում ստեղծված մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններով, ունեցել են զարգացման իրենց առանձնահատկությունները: Եթե նախախորհրդային շրջանում այդ պատճառները կապված էին բնակչության կարիքի և չքավորության, խորհրդային փուլում՝ արտագնա աշխատանքի վայրում ավելի բարձր աշխատավարձ ստանալու հնարավորության և մասնագիտական աշխատանքի բացակայության հետ, ապա հետխորհրդային փուլում՝ բնակչության զանգվածային գործազրկության և աղքատության հանգամանքի հետ: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Է. Ռավենշտայնը, միգրացիան հիմնականում պայմանավորված է նյութական առումով վիճակը բարելավելու ցանկությամբ⁴⁰⁶: Սակայն փուլերի ընդհանրությունն այն է, որ երևույթը վերջին հաշվով ուղղված է ընտանիքի բարեկեցության ապահովմանը:

4.2.

Աշխատանքային միգրանտների սոցիալ-մասնագիտական կազմը և զբաղվածության ոլորտները

Հետազոտության կարևոր խնդիրներից է, թե Հայաստանից մարդկային ինչ ներուժ է մասնակցում աշխատանքային միգրացիային, այն սոցիալ-մասնագիտական ինչ կազմ ունի, և գործընթացն ինչ ազդեցություն է թողնում մասնագիտական որակների վրա: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ խորհրդային փուլում արտագնա աշխատանքով զբաղվողների գերակշռող մեծամասնությունը որակավորում ունեցող շինարարներ էին, ծեփագործ, հյուսն, ատաղձագործ, պատշար, բետոնագործ, ասֆալտապատող և այլն, ովքեր այդ ոլորտում ունեին երկար տարիների փորձ և հմտություններ: Ըստ տարիքային կազմի այդ մասնագիտություններին տիրապետողների թիվը մեծ էր ավագ և միջին սերունդ-

⁴⁰⁶ Ravenstein E. The Laws of Migration, 1889, p. 286.

ների արտագնացների մոտ, իսկ արտագնացության մեկնող երիտասարդների որոշ մասը դրանք ձեռք էին բերել խորհրդային տարիներին գործող պրոֆտեխնոստումնարաններում: Արտագնա խմբերի տարեց որակյալ շինարար մասնագետների վերաբերյալ օգտագործում էին «վարպետ» դիմելաձևը, իսկ առօրյա զրույցներում այդ խմբերը զուգորդվում էին վարպետի անձի հետ: Օրինակ, Գավառ քաղաքում հարցազրույցի մասնակիցներից մեկը նշեց, որ արտագնացության է մեկնում «վարպետ Հենոյի» բրիգադի հետ⁴⁰⁷: Եթե բրիգադի ղեկավարը մասնագետ չէ, ընդամենը խումբ է հավաքում և տանում, ապա օգտագործում են միայն ղեկավարի անունը: Օրինակ՝ Վարդենիկ գյուղում ասում են «Փաշի», «Մոլի», «Հարոյի», «Պուղեյի» բրիգադներ: Դրանք շինարարական խմբերի ղեկավարների անունների կամ ազգանունների փոփոխված ձևն են: Նրանք ամեն տարի շինարարական խմբեր են հավաքում և տանում, որտեղ ընդգրկվում է մինչև 60 մարդ⁴⁰⁸:

Արտագնա խմբերում ներգրավված այդ «վարպետները» շինարարության ոլորտում բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներ էին: Ըստ 33 աղյուսակի՝ արտագնա խմբի անդամների 27.5%-ը արդյունաբերական ոլորտի որակավորում ունեցող ֆիզիկական աշխատողներ են՝ մեխանիզատորներ, բուլդոզերավարներ, վարորդներ, եռակցողներ, որոնք նույնպես համատեղում են մի քանի մասնագիտություն:

Հետազոտությունից պարզվեց, որ խորհրդային փուլում այդ գործընթացին մասնակցում էին նաև ծառայողներ և բարձր որակավորմամբ մտավոր աշխատողներ, որոնց միասնական թիվը չի գերազանցել արտագնացների մինչև 10%-ը: Նրանց որոշ մասը մանկավարժներ, ինժեներներ, ծառայողներ են և արտագնացության են մեկնել աշխատանքային արձակուրդների ընթացքում, իսկ մի մասի արտահոսքն այդ ոլորտներից տեղի է ունեցել ցածր աշխատավարձի պատճառով(տե՛ս աղյուսակ 33):

⁴⁰⁷ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2015:

⁴⁰⁸ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2007:

Աղյուսակ 33

*Խորհրդային շրջանի արտագնացների
սոցիալ-մասնագիտական կազմը՝ ըստ տարիքի (%)*

Սոցիալ-մասնագիտական կազմ	18–29	30–40	50 և բարձր	Միջին ցուցանիշը
Որակավորում չունեցող ֆիզիկական աշխատողներ	10.0	10.0	7.0	9.0
Ոչ արդյունաբերական ոլորտի որակավորում ունեցող ֆիզի- կական աշխատողներ	44.0	50.0	61.0	51.6
Արդյունաբերական ոլորտի որակավորում ունեցող ֆիզիկական աշխատողներ	28.0	26.0	29.0	27.5
Ծառայողներ	9.0	10.0	0.0	6,3
Բարձր որակավորման մտավոր աշխատողներ	4.0	2.0	1.0	2,6
Դժվարացել են պատասխանել	5.0	2.0	2.0	3.0
Ընդամենը	100.0	100.0	100.0	100.0

Այսինքն՝ խորհրդային տարիներին, թեկուզ փոքր տոկոսով, այնու-
հանդերձ, բարձր որակավորում ունեցող մտավոր աշխատանքով զբաղ-
վողները և ծառայողները նույնպես մասնակցել են արտագնա աշխա-
տանքի: Սա նշանակում է, որ խորհրդային փուլում նրանք այդ որակավո-
րումը զուգակցել են շինարարական մասնագիտությունների հետ: Սա-
կայն հետազոտության արդյունքները ցույց տվեցին, որ մի քանի սեզոն
արտագնացության մեկնելուց հետո վերը նշված սոցիալ-մասնագիտա-
կան խմբերում տեղի են ունեցել որակական փոփոխություններ: Օրի-
նակ՝ որակավորում չունեցող աշխատողների շրջանում այն ուղեկցվում
էր ուղղահայաց շարժումությամբ՝ շինարարական նոր մասնագիտու-
թյունների ձեռքբերմամբ: Նոր շինարարական մասնագիտության ձեռք-
բերման կամ որակավորման բարձրացման առումով նույն գործընթացն
է նկատվում նաև ծառայողների և բարձր որակավորմամբ մտավոր աշ-
խատողների մեջ: Ընդհանրապես, արտագնացներն աչքի են ընկնում շի-
նարարական մասնագիտությունների տիրապետման բազմակողմանի-
ությամբ: Նրանցից յուրաքանչյուրը հմտացել էր միջին հաշվով 2–3 մաս-

նագիտությունում: Շինարարական մասնագիտությունների գծով արտագնացների բարձր որակավորման մասին է նշում նաև Մ.Ա. Շաբանովան. «Փորձագետների մեծ մասը դրական է բնութագրում սեզոնային շինարարական խմբերի որակական կազմը: Իսկապես, մեր հետազոտությունը ցույց տվեց, որ այդ աշխատանքային խմբերի համար բնորոշ է համընդհանուր բարձր մակարդակ՝ ավանդական շինարարական մասնագիտությունների տիրապետման ոլորտում: Հարցման պահին շինարարական մասնագիտությունների միջին թվաքանակը կազմել է 4.2%: Հարցվածների 59%-ը շինարարի մասնագիտությունը նշել է որպես հիմնական, ընդ որում, 36%-ի համար այն համարվում է միակը»⁴⁰⁹:

Որպես բնակչության տարածքային շարժունության ձև՝ արտագնացության ընթացքում նոր մասնագիտությունների ձեռքբերումը հետագայում հնարավորություն էր տալիս անհատներին փոխելու իրենց աշխատանքի բնույթը և դրա կիրառման ոլորտները⁴¹⁰: Այն նպաստում է գյուղական բնակչության սոցիալ-մասնագիտական կազմի փոփոխությանը, ինչպես նաև շինարարական որակյալ կադրերի վերարտադրությանը: Ելնելով դրանից՝ արտագնացների ճնշող մեծամասնությունը (62.7%) այդ ազդեցությունը դրական էր գնահատել:

Արտագնացների՝ մի քանի մասնագիտությունների տիրապետումը ազդում է նաև արտագնա խմբի անդամների քանակի վրա: Նրանց քանակը տատանվում էր 3–8 անդամի սահմաններում: Եթե խմբի բոլոր անդամները բարձր որակավորում ունեցող շինարարներ են և միաժամանակ կարողանում են համատեղել մի քանի մասնագիտություն, ապա նման խմբերը սովորաբար բաղկացած են 3–5 անդամից:

⁴⁰⁹ Шабанова М. А. Сезонные строители в Сибирском селе //Изв. СО АН СССР, Экономика и прикладная социология, N7, вып. 2, 1986, с. 49.

⁴¹⁰ Գալստյան Մ. Վ., Արտագնացությունը Հայաստանում (XIX դարի սկիզբ–XX դարի 80-ական թթ.), էջ 32:

Աղյուսակ 34

Խորհրդային շրջանի միգրանտների սոցիալ-մասնագիտական կազմը մինչև արտագնացության մեկնելը և դրանից հետո՝ ըստ փարիքային խմբերի (%)

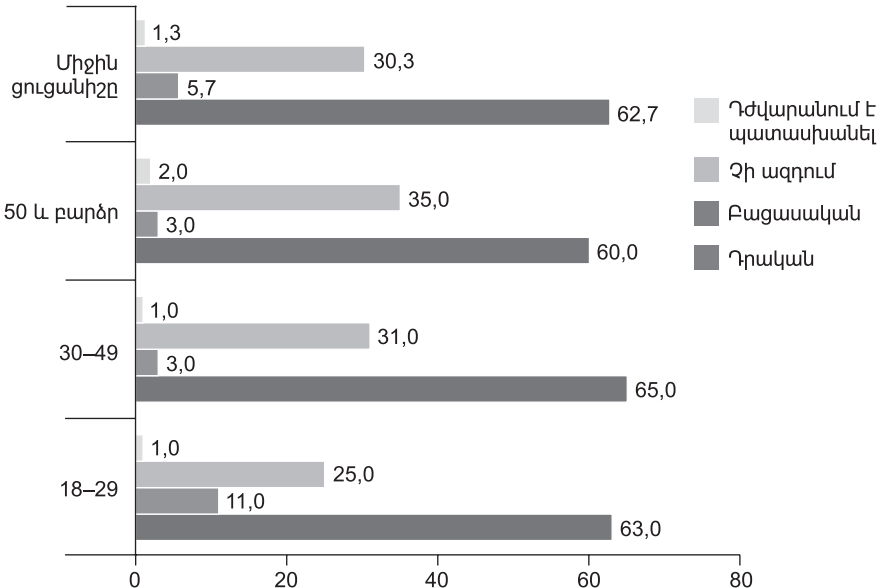
Արտագնացների տարիքային կազմը		18–29	30–49	50 և ավելի	Միջին ցուցանիշը
Որակավորում չունեցող ֆիզիկական աշխատողներ	մինչև մեկնելը	10.0	10.0	7.0	9.0
մեկնելուց հետո	2.0	5.0	4.0	3.6	
Ոչ արդյունաբերական ոլորտի որակավորում ունեցող ֆիզիկական աշխատողներ	մինչև մեկնելը	44.0	50.0	61.0	51.6
մեկնելուց հետո	54.0	58.0	61.0	57.6	
Արդյունաբերական ոլորտի որակավորում ունեցող ֆիզիկական աշխատողներ	մինչև մեկնելը	28.0	26.0	29.0	27.5
մեկնելուց հետո	28.0	31.0	33.0	30.6	
Ծառայողներ	մինչև մեկնելը	9.0	10.0	0.0	6.3
մեկնելուց հետո	10.0	3.0	1.0	4.6	
Բարձր որակավորում ունեցող մտավոր աշխատողներ	մինչև մեկնելը	8.0	3.0	0.0	3.6
մեկնելուց հետո	3.0	2.0	1.0	2.0	
Դժվարացել են պատասխանել	մինչև մեկնելը	4.0	2.0	1.0	3.0
մեկնելուց հետո	2.0	2.0	1.0	1.6	

Այն խմբերը, որտեղ որակավորում ունեցող մասնագետների հետ ընդգրկվում էին նաև որակավորում չունեցողները կամ մտավոր աշխատանքով զբաղվող՝ համապատասխան մասնագիտություն չունեցող մարդիկ, բաղկացած էին 5–8 անդամից: Անշուշտ, նշված երկու դեպքում էլ էական են նաև շինարարական աշխատանքների ծավալը և ոլորտը: Այդ խմբերի կազմավորման գործում հատկապես կարևորվել և արժևորվել են միջանձնային սերտ հարաբերությունները՝ ազգակցական և հարևանային կապերը, աշխատանքային կոլեկտիվները, ընկերական հարաբերությունները: Աղյուսակ 34-ից պարզվում է, որ մինչև աշխատանքային միգրացիայի մեկնելը նրանց որոշ մասը եղել է բարձր որակավորմամբ մասնագետ՝ ծառայող, գիտության, կրթության, առողջապահության, մշակույթի ոլորտի աշխատող, զինծառայող: Սակայն նրանք աշ-

խատավարձը ցածր լինելու պատճառով նրանց որոշ մասը թողել է այդ աշխատանքը և զբաղվել արտագնա աշխատանքով, որի համար նրանք ստիպված յուրացրել են շինարարական նոր մասնագիտություններ:

Գծապատկեր 9

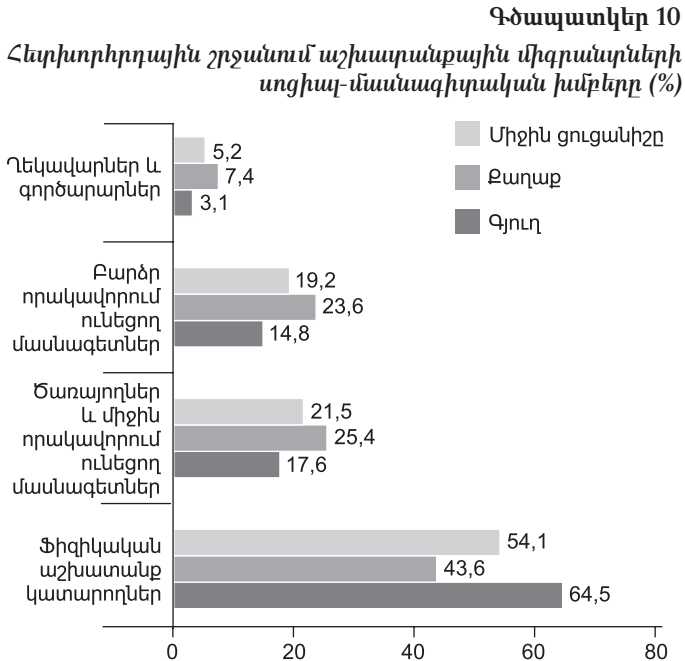
Մասնագիտության վրա ունեցած ազդեցության գնահատականը՝ ըստ արտագնացների տարիքային կազմի՝ խորհրդային փուլում (%)

Հարցվածների կարծիքով՝ արտագնա աշխատանքը դրական է ազդել նրանց շինարարական մասնագիտության որակավորման բարձրացման վրա (տե՛ս գծապատկեր 9):

Հետխորհրդային շրջանում որոշակի փոփոխություն է դիտարկվել աշխատանքային միգրանտների սոցիալ-մասնագիտական կազմում: Գծապատկեր 10-ից ակնհայտ է, որ նրանց սոցիալ-մասնագիտական կազմի շուրջ կեսը ֆիզիկական աշխատանք կատարողներն են, իսկ մոտ մեկ հինգերորդը՝ ծառայողներ և միջին որակավորում ունեցող մասնագետներ: Հետազոտության արդյունքներով բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների միջին ցուցանիշը միգրանտների շրջանում կազմել է

19.2%, իսկ ղեկավարներինը և գործարարներինը՝ 5.2%: Այսինքն, աշխատանքային միգրացիային սկսել են ավելի շատ մասնակցել բարձրագույն կրթությամբ և պետական համակարգում զբաղվածները, ինչը նշանակում է, որ տեղի է ունենում նաև այդ ոլորտներից որակյալ աշխատուժի արտահոսք:

Այդ ներուժը դրսում հաճախ կատարում են այսպես կոչված «3-D» դժվար (difficult), վտանգավոր (dangerous) և նվաստացնող (degrading) աշխատանքներ:

Արտագնա աշխատանքը զարգացած և թերզարգացած տնտեսություններում օգտագործվում է որպես էժան միջոց՝ օժանդակելու տնտեսական ձեռնարկություններին, երբեմն էլ կենսունակությունը և մրցակցությունը գրեթե կորցրած ամբողջական սեկտորին⁴¹¹: Անշուշտ, աշխատանք-

⁴¹¹ Արժանապատիվ աշխատանք որոնելիս. Աշխատանքային միգրանտների իրավունքները, Ձեռնարկ արհմիության անդամների համար, Եր., 2010, էջ 17:

քային միգրացիան նպաստում է հանրապետության գործազուրկ բնակչության զբաղվածության բարձրացմանը: Սակայն դրանով հանդերձ՝ տեղի է ունենում որակյալ մասնագետների արտահոսք: Այդ հանգամանքը բացասաբար է անդրադառնում ոչ միայն տնտեսական, այլև նրանց մասնագիտական որակների զարգացման վրա (տե՛ս աղյուսակ 35):

Աղյուսակ 35

Հերիտրիդային շրջանում աշխարանքային միգրանտների զբաղվածության ոլորտները մինչև մեկնումը

Միգրանտների զբաղվածության ոլորտները	Գյուղ	Քաղաք
Վարձու աշխատող	13.5	28.2
Ծառայող	5.8	4.3
Գիտության, կրթության, առողջապահության, մշակույթի ոլորտի աշխատող	4.2	7.2
Զինծառայող	4.8	12.1
Գյուղատնտեսական աշխատանքներ	40.4	4.6
Գործազուրկ, աշխատանք էր փնտրում	18.9	32.1
Սովորող	3.2	3.7
Գործատու	1.3	0.7
Առևտուր	3.8	5.6
Տնային տնտեսուհի	0.6	0.3
Այլ	3.5	1.2
Ընդամենը	100.0	100.0

Վերջինս էլ խոչընդոտում է բարձր որակավորում ունեցող միգրանտների սոցիալական կապիտալի բնականոն վերարտադրությանը: Բարձրագույն կրթությամբ այդ անձանց շատ փոքր մասն է կարողանում դրսում իր մասնագիտությամբ համարժեք աշխատանք գտնել. ստիպված ընդգրկվում են որակավորմանը չհամապատասխանող ցածր աշխատանքներում: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ մուտքի երկրներում (հատկապես ՌԴ-ում) շուրջ մեկ հինգերորդով ավելացել է ֆիզիկական աշխատանք կատարողների միջին թիվը, և ընդհակառակը՝ կրճատվել է մյուս սոցիալ-մասնագիտական խմբերի տոկոսը (տե՛ս աղյուսակ 36):

Աղյուսակ 36

Հերիտրիքային շրջանում զբաղվածության ոլորտները արտագնա աշխատանքի վայրում

Սոցիալ-մասնագիտական կազմը	Գյուղ	Քաղաք	Միջին շոուցակիշը
Ծինարարություն	70.4	70.1	70.2
Սպասարկում	11.1	6.6	8.9
Առևտուր	9.1	6.3	7.7
Տրանսպորտ	2.6	8.2	5.4
Արտադրություն	2.1	4.6	3.4
Գյուղատնտեսություն	2.9	0.7	1.8
Այլ ոլորտ	1.8	3.5	2.6
Ընդամենը	100.0	100.0	100.0

Այդ հանգամանքը պայմանավորված է նաև ՌԴ-ում գոյություն ունեցող ազատ աշխատատեղերի առանձնահատկություններով: Մեկնելուց հետո նրանց գերակշռող մեծամասնությունը զբաղվում է շինարարության ոլորտում՝ կատարելով շինարարական և վերանորոգման աշխատանքներ: Հարցազրույցներից պարզ է դառնում, որ ճնշող մեծամասնությունը, որպես կանոն, ունի որևէ շինարարական մասնագիտություն: Մյուս մասը, ունենալով բարձրագույն կրթություն և չտիրապետելով շինարարական մասնագիտության, կատարում է բանվորական աշխատանք, ընդգրկվում առևտրի և սպասարկման ոլորտներում: Այսպես, Հայաստանի քաղաքային աշխատանքային միգրանտների 18.2%-ը ունի բարձրագույն կրթություն, սակայն արտագնա աշխատանքի վայրում նրանց 8.5%-ն ընդգրկված է եղել շինարարության, համապատասխանաբար 3.8%-ը՝ առևտրի, սպասարկման և արտադրության ոլորտներում: Շինարարության ոլորտում զբաղվածները կատարել են ոչ միայն վարպետի, այլև բանվորական աշխատանքներ: Այդպիսի աշխատանքներ է կատարել նաև Երևանի միգրանտների շուրջ 25.3%-ը: Նշանակում է՝ հանրապետության բարձրագույն կրթություն ունեցող աշխատուժի որոշ մասը ՌԴ-ում ստիպված զբաղեցնում է ցածր որակավորում ունեցող աշխատատեղեր, որոնք մասնագիտական զարգացման տեսանկյունից չեն

նպաստում նրանց որակավորման առաջընթացին: Նրանց շրջանում տեղի է ունենում սոցիալական վարընթաց շարժունություն, քանի որ հիմնականում ընդգրկվում են շինարարության ոլորտում և կատարում բանվորական աշխատանքներ: Այդ հանգամանքը բացասաբար է անդրադառնում նրանց մասնագիտական զարգացման կարողությունների վրա: Հայտնվելով նախկինում ունեցած իրենց սոցիալական կառուցվածքների և նորմերի, մշակութային սահմաններից դուրս՝ սեփական և այլէթնիկ միջավայրի իրողությունների միջակայքում, լիարժեքորեն չեն ներառվում ո՛չ մեկում և ո՛չ էլ մյուսում: Այսինքն՝ միգրացիան նրանց մեջ խորացնում է լուսանցքայնության հանգամանքը: Մակայն հետազոտություն արդյունքները ցույց են տալիս, որ կրթական և բարձր որակավորում ունեցող միգրանտներին ոչ այդքան այդ երևույթն է մտահոգում, որքան սեփական ընտանիքի առաջնային կարիքների բարելավումը:

Որակյալ մասնագետների արտահոսքին նպաստում են նաև ՌԴ-ում և Հայաստանում գործող մի շարք էլեկտրոնային կայքեր, որտեղ գետեղվում է ՌԴ-ում թափուր աշխատատեղերի վերաբերյալ տեղեկատվություն, և Հայաստանից հրավիրվում են մասնագետներ: Այսպես, ռուսալեզու «хочан рф» կայքում հայտարարություններ են գետեղվում պահանջվող որակյալ մասնագետների, գտնվելու վայրի, աշխատավարձի մասին, նշվում են տվյալներ կանչող կազմակերպության վերաբերյալ: Ուշագրավ է, որ դրանց մի մասի հեռախոսահամարները պատկանում են Հայաստանի կապի օպերատորներին, և աշխատավարձերը նշվում են ՌԴ ռուբլով ու հայկական դրամով: Հայտարարությունում հատկապես մեծ տոկոս է կազմում շինարարական մասնագիտությունների՝ արմատորագործի, բետոնագործի, ծեփագործի, քարտաշի, մոնտաժողի, հյուսնի, գողողի, շինարարի և շինարարական այլ մասնագիտությունների պահանջարկը: Օրինակ՝ նույն կայքում Յակոտիայում աշխատելու համար Հայաստանից պահանջվում է երկու տարվա աշխատանքային փորձ ունեցող վարպետ շինարար⁴¹²: Մյուս կողմից՝ այդ կայքում աշխատանք փնտրողներն էլ իրենց մասնագիտությամբ աշխատանք գտնելու

⁴¹² Все свежие вакансии на хочан.РФ, http://хочан.рф/dir/stroitelstvo_nedvizhimost/1 (17.03.16).

նպատակով են զեւտեղում հայտարարություն: Նշենք, որ նման միջոցառումները ներառում են աշխատանքային միգրացիայի ինստիտուցիոնալացման և գործընթացը կազմակերպված և կանոնակարգված դարձնելու տարրեր:

Ներկայացնենք նաև Հայաստանից արտերկրի աշխատանքի մեկնած ազգային փոքրամասնությունների սոցիալ-մասնագիտական կազմը: Աշխատանքային միգրացիայի մեկնելուց հետո ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների սոցիալ-մասնագիտական կազմում նույնպես գերակշռում են ֆիզիկական աշխատանք կատարողները, իսկ որոշ մասը եղել են ծառայողներ և միջին որակավորում ունեցող մասնագետներ: Մինչև աշխատանքային միգրացիայի մեկնելը ռուսների 2.2%-ը, ասորիների 1.3%-ը և հույների 1.1%-ն ունեցել են բարձր որակավորումներ (տե՛ս աղյուսակ 37):

Աղյուսակ 37

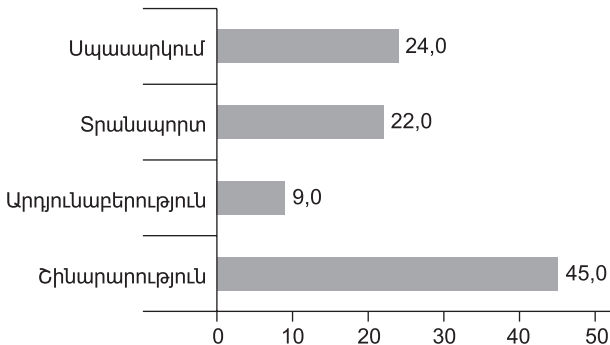
Ազգային փոքրամասնությունների միգրանտների սոցիալ-մասնագիտական խմբերը մինչև մեկնելը (%)

Մասնագիտական խմբերը	Եզդի	Ռուս	Ասորի	Հույն	Քուրդ	Ընդամենը
Ֆիզիկական աշխատանք կատարողներ	42.6	9.7	7.4	8.2	9.7	77.6
Ծառայողներ և միջին որակավորում ունեցող մասնագետներ	2.3	6.5	4.2	3.7	1.1	17.8
Բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներ	0.0	2.2	1.3	1.1	0.0	4.6
Ղեկավարներ և գործարարներ	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

Հարցումները ցույց են տալիս, որ, ունենալով բարձրագույն կրթություն, այնուհանդերձ, նրանց շատ քիչ մասն է կարողանում դրսում գտնել մասնագիտությամբ աշխատանք՝ ստիպված կատարելով ցածր որակավորում պահանջող աշխատանքներ: Այսպիսով, բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների մեջ տեղի է ունենում սոցիալական վարընթաց շարժունություն, քանի որ նրանք ընդգրկվում են որակավորում չպահանջող կամ միջին մասնագիտական որակավորմամբ աշխատանքներում: Ըստ գծապատկեր 11-ի տվյալների՝ ազգային փոքրամասնությունների

աշխատանքային միգրանտների գերակշիռը մասը զբաղված է շինարարության, շուրջ մեկ հինգերորդից ավելին՝ սպասարկման և տրանսպորտի, իսկ մի մասն էլ՝ արդյունաբերության ոլորտներում: Համեմատության համար նշենք, որ աշխատանքային միգրացիայի մեկնելուց հետո մուտքի երկրներում ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում նույնպես տեղի է ունեցել զբաղվածության ոլորտների փոփոխություն. ավելացել է սպասարկման (հիմնականում առևտրի), տրանսպորտի և արդյունաբերության ոլորտների աշխատողների, ինչպես նաև ինքնազբաղվածների թիվը: Օրինակ՝ եզդիների և ասորիների համապատասխանաբար 10.9%-ը և քրդերի 2.2%-ը արտերկրում զբաղված են առևտրի/սպասարկման ոլորտում: Նրանց հիմնական մասը նախքան մեկնելը Հայաստանում զբաղված էր անասնապահությամբ և մեկնելուց հետո էլ, հատկապես ՌԴ-ի Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերում, շարունակում է անասնապահական մշակույթի այդ ավանդույթները:

Գծապատկեր 11
ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների զբաղվածության
ոլորտները մուտքի երկրներում (%)

Այսպիսով, ամբողջացնելով կարող ենք նշել, որ խորհրդային և հետխորհրդային շրջանի աշխատանքային միգրանտների սոցիալ-մասնագիտական կազմում տեղի է ունեցել որոշակի փոփոխություն: Եթե խորհրդային փուլում այդ գործընթացին մասնակցում էին երկար տարիների փորձ և հմտություններ ունեցող արդյունաբերական և ոչ արդյունաբերական ոլորտի որակյալ մասնագետներ, ապա հետխորհրդայինում

այդ մասնագիտական խմբերը սկսեցին լուսանցքայնացվել, որն էլ իր հերթին խոչընդոտում էր բարձր որակավորում ունեցող միգրանտների սոցիալական կապիտալի բնականոն վերարտադրությանը: Բարձրագույն կրթությամբ անձանց շատ փոքր մասն է կարողանում դրսում իր մասնագիտությամբ համարժեք աշխատանք գտնել: Նրանք ստիպված ընդգրկվում էին իրենց որակավորումից ցածր աշխատանքներում: Ըստ այդմ էլ տեղի է ունենում սոցիալական վարընթաց շարժունություն՝ իր բոլոր հետևանքներով:

4.3.

Էթնիկ սոցիալական ցանցը և Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի ուղիները

Հայաստանի բնակչության արդի արտաքին միգրացիոն գործընթացների պատճառները վերլուծելիս մասնագետները առաջին հերթին այն պայմանավորում են հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական իրավիճակով: Անշուշտ, մենք արդեն նախորդ գլխում նշել ենք, որ գոյություն ունեցող գործազրկության բարձր մակարդակը և աշխատատեղերի բացակայությունը ունեն կարևոր նշանակություն հանրապետությունից բնակչության արտագաղթի հարցում: Սակայն կարևորելով այդ խնդիրը՝ երբեմն պատշաճորեն չի արժևորվում էթնիկ սոցիալական ցանցերի դերը այդ հարցում:

Առավել տարածված է այն տեսակետը, որ սոցիալական ցանցերը դիտարկվում են որպես միջանձային կապերի մի ամբողջական համախումբ, որը ուղարկող և ընդունող երկրներում միավորում է հին և նոր միգրանտների և ոչ միգրանտ ընտանիքներին՝ ազգակցական, բարեկամական, ընկերային, հարևանային գործոնների հիման վրա: Դրանք այն կապերը և հարաբերություններն են, որոնք արդեն մեկնած միգրանտները պահպանում են ծագման երկրում մնացած իրենց ընտանիքի անդամների բարեկամների, ընկերների, ծանոթների հետ⁴¹³: Այդ կապերը պայմանավորում են միգրանտների ծագման և ընդունող հասարակություն-

⁴¹³ Massey D., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J.E. Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium, Oxford, 2005, p. 64.

ների միջև հաղորդակցությունը և սոցիալական ու մշակութային կապիտալի շրջանառությունը: «Սոցիալական կապիտալը» փաստական կամ վիրտուալ ռեսուրսների հանրագումար է: Դրանք կուտակվում են մարդու կամ խմբի համար՝ շնորհիվ նրանց կողմից ընդհանուր ծանոթությունների և ճանաչման առավել կամ քիչ ինստիտուցիոնալ կապերի ամուր ցանցերի տիրապետման⁴¹⁴: Մարդիկ սոցիալական ցանցերի մուտքի թույլտվություն են ստանում միայն ցանցերի և սոցիալական հաստատությունների անդամության միջոցով, այնուհետև փոխարկելով կապիտալի այլ ձևերի՝ սեփական դիրքը հասարակության մեջ ամրապնդելու համար⁴¹⁵:

Սփյուռքների գոյությունը էթնիկ ցանցի միջոցով արագացնում և հնարավորություններ է ստեղծում ծագման երկրներից բնակչության արտագաղթի համար: Դրանք «միգրացիայի վստահության ցանցեր» են, սոցիալական փոխհարաբերություններ, որոնք հիմնված են ծագման և բնակության վայրի միջև աջակցության, վստահության և նյութական փոխանակման վրա⁴¹⁶: Միգրացիայի գործընթացը թեթևացնելու նպատակով նույնէթնիկ, կրոնական, տարածքային խմբի անդամներին ռեսուրսների տրամադրումը որոշ հեղինակներ որակել են որպես «կապված համերաշխություն»⁴¹⁷: Որոշ հեղինակներ, անդրադառնալով այդ խնդրին, կարևորում են ոչ այնքան երկրների միջև վարձատրությունների տարբերությունները, որքան աշխարհում ստեղծված միգրացիոն ցանցերի առկայությունը, որի միջոցով միգրանտները մեկնման համար հակված են ընտրել այն երկրները, որտեղ ունեն արդեն իսկ ձևավորված ազգակիցների, բարեկամների, ընկերների ցանց⁴¹⁸:

Միևնույն սոցիալական ցանցերի խնդրին անդրադառնալով վերլուծենք

⁴¹⁴ Садовская Е. Ю., Социология миграций и современные западные теории международной миграции (Социальная политика и социология, 2004, N 1, с. 86).

⁴¹⁵ Նույն տեղում, էջ 87:

⁴¹⁶ Flores-Yeffal, N., 2013. Migration-Trust Networks: Social Cohesion in Mexican US-bound Emigration. College Station: Texas A&M University Press.

⁴¹⁷ Portes, A., 1998. "Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology." Annual Review of Sociology 24 (1): 1-24.

⁴¹⁸ Massey D., Joaquin Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Edward T., (1993) Theories of International Migration: A Review and Appraisal, Population and Development Review, Vol. 19, No. 3., pp. 431-466.

այն ուղղությունները և երկրները, որտեղ մեկնում են աշխատանքային միգրանտները, և այն հարցը, թե դրանց ձևավորման գործում ինչ դեր ունեն այդ երկրների հայկական համայնքները, մասնավորապես 1990-ական թվականներից հետո ձևավորված նոր սփյուռքը⁴¹⁹: Հետազոտությունից պարզվեց, որ Հայաստանից արտագնացների 94.1%-ը աշխատանքի է մեկնել Ռուսաստանի Դաշնություն, և միգրանտի համար այն դեռևս համարվում է ամենագրավիչ երկիրը: Համեմատության համար նշենք, որ, ըստ Վիճակագրական կոմիտեի տվյալների, 2020թ. հունվարի 1-ի դրությամբ 2019–2019թթ. ՀՀ բնակչության 90%-ի տեղաշարժերը իրականացվել է ՌԴ-ի հետ⁴²⁰: Բոլոր նախորդ հետազոտությունները նույնպես վկայում են, որ ՌԴ-ն միշտ էլ եղել է Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի հիմնական ուղղությունը⁴²¹:

Աղյուսակ 38

Վերջին երկրները, որտեղ մեկնել են Հայաստանի աշխատանքային միգրանտները (%)

Երկրները	Հայեր	Հայաստանաբնակ ազգային փոքրամասնություններ
ՌԴ	94.1	67.4
Ուկրաինա	1.6	5.3
Ղազախստան	1.7	3.3
ԱՊՀ այլ երկրներ	0.3	1.0
Արևմտյան Եվրոպա	2.0	22.0
Այլ երկրներ	0.3	1.0
Ընդամենը	100.0	100.0

ՌԴ մեկնելու կարևոր խթան են նաև այդ երկրի վերաբերյալ համեմատաբար բարձր տեղեկացվածությունը, վիզային պահանջների բացա-

⁴¹⁹ Կարապետյան Ռ., Միգրացիան և հայկական նոր սփյուռքը. էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություն, էջ 75-78:

⁴²⁰ Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու- 2020, ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2347> (14.11. 2020):

⁴²¹ Միգրացիան և զարգացումը. Հայաստանում առկա իրավիճակի ուսումնասիրություն, Աշխատանքի միջազգային կազմակերպություն, 2009, էջ 12-13:

կայությունը, լեզվական արգելքների հաղթահարումը: Մեր կարծիքով, այդ գործընթացին նպաստում է նաև ՌԴ-ում մեծաքանակ հայկական համայնքի առկայությունը, որը, ըստ ՌԴ 2010թ. պաշտոնական մարդահամարի տվյալների, կազմել է 1 մլն 182 հազ. 338 մարդ⁴²², իսկ ոչ պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ գրեթե երկու անգամ ավելի:

Վիճակագրական տվյալների վերլուծությունից պարզվեց, որ Հայաստանից ՌԴ աշխատանքային միգրացիայի այդպիսի մեծ չափերը պայմանավորված են նաև աշխատաշուկայում ազատ աշխատատեղերի առկայությամբ: Այսպես, ըստ 2011թ. վիճակագրական տվյալների, ՌԴ կենտրոնական դաշնային օկրուգում աշխատուժի պահանջարկը կազմել է 320 հազ. մարդ, հյուսիսարևելյանում և հարավայինում՝ համապատասխանաբար 130 հազ. մարդ, Պովոլժիեի օկրուգում՝ 220 հազ. մարդ, Սիբիրյան դաշնային օկրուգում՝ 170 հազ. մարդ, Ուրալյան դաշնային օկրուգում՝ 100 հազ. մարդ և այլն⁴²³: Դրանք գլխավորապես բարձր որակավորում չպահանջող աշխատատեղեր են: Օրինակ՝ նույն տարվա համար ՌԴ աշխատաշուկայում կար 140 հազ. բանվորի տեղ (օժանդակ աշխատողի), 50 հազ.՝ որմնադրի, 30 հազ.՝ բետոնագործի, 30 հազ.՝ ծեփագործի, 20 հազ.՝ հյուսնի, 20 հազ.՝ խոհարարի, 15 հազ.՝ արմատուրագործի և բեռնակրի պահանջարկ⁴²⁴:

Նշենք նաև, որ 1990-ական թվականներից հետո ընդլայնվել են արտագնացության մեկնողների աշխարհագրական սահմանները: Այսպես, բացի ԱՊՀ-ից, նրանց 2.0%-ը աշխատանքի է մեկնել Լեհաստան, Հոլանդիա, Բելգիա, Իսպանիա, ԱՄՆ, Գերմանիա, Հունաստան, Ֆրանսիա: Ինչ վերաբերում է Հայաստանում բնակվող ազգային փոքրամասնություններին, ապա նրանց որոշ մասը, թեև ունենալով իր ազգային պետությունը, շարունակում է մեկնել ՌԴ: Ըստ աղյուսակ 41-ի տվյալների՝ գերակշռել է Ռուսաստանի Դաշնությունում գտնվող միգրանտների

⁴²² Всероссийская перепись населения, Национальный состав населения 2010, http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612 (12.02.16).

⁴²³ Анализ потребности в работниках, заявленной работодателями в органы службы занятости, <http://trudvsem.ru/Charts/BRONE/Activity3.aspx> (12.02.16).

⁴²⁴ Сравнительный анализ спроса и предложения на рынке труда, <http://trudvsem.ru/Charts/PROF/> (12.02.16).

մասնաբաժինը՝ 67.4%: Ազգային փոքրամասնությունների 22.2%-ը հետազոտվող ժամանակահատվածում գտնվել է եվրոպական երկրներում հիմնականում Ֆրանսիայում, Հունաստանում և Գերմանիայում: Ֆրանսիա և Գերմանիա մեկնողների մեջ բարձր տոկոս են կազմում եզդիները: Ազգային փոքրամասնությունների միգրանտների 9.6%-ը գտնվել է ԱՊՀ երկրներում՝ հիմնականում Ուկրաինայում և Ղազախստանում: Այսպես, Արագածոտնի մարզի Շամիրամ համայնքից 1990-ական թվականներից մինչև մեր օրերը գյուղից հեռացել է շուրջ 1000 եզդի երիտասարդ և մշտական բնակություն հաստատել Ռուսաստանում, մասնավորապես Նովոսիբիրսկում, Եկատերինբուրգում, Սանկտ Պետերբուրգում, Կրասնոդարում, իսկ եվրոպական երկրներից՝ մոտ 25 մարդ Գերմանիայում, 12-ը՝ Ֆրանսիայում, 10-ը՝ Հոլանդիայում, 6-ը՝ Իտալիայում⁴²⁵: Նույն մարզի Ակնալիճ համայնքի ավագանու եզդի անդամը նշեց, որ նրանց գյուղից, բացի Ռուսաստանի նշված վայրերից, մեկնում են նաև Ղազախստան, իսկ վերջին 3 տարվա ընթացքում շուրջ 8 ընտանիք տեղափոխվել է Գերմանիա՝ մշտական բնակության⁴²⁶: Նույն պատկերն է նաև մարզի Զարթոնք եզդիաբնակ համայնքում. գրեթե 40 ընտանիք մշտական բնակություն է հաստատել ՌԴ Յարոսլավլի, Սվերդլովսկի, Ռոստովի մարզերում, իսկ 30-ը տեղափոխվել է Գերմանիա, Ֆրանսիա, Շվեդիա, Հոլանդիա, Ավստրիա: Ընդ որում, մի քանի ընտանիք մեկնել է 1990-ական թվականներից հետո և հաստատվել այդ երկրներում, իսկ հիմնական մասը վերջին տարիներին է տեղափոխվել՝ այնտեղի հարազատների անմիջական աջակցությամբ⁴²⁷: Հայաստանից մեկնած եզդիները և քրդերը համարել են Ռուսաստանի բնակչության կազմը⁴²⁸: Այսպես, ըստ ՌԴ 2010թ. մարդահամարի տվյալների, ՌԴ-ում բնակվում է 40 586 եզդի (21 602 տղամարդ և 18 984 կին): Նրանց 55.3%-ը բնակվում է ՌԴ քաղաքա-

⁴²⁵ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Արագածոտնի մարզ, 2013:

⁴²⁶ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Արմավիրի մարզ, 2014:

⁴²⁷ Նույն տեղում:

⁴²⁸ Համեմատության համար նշենք, որ հայերի հիմնական զանգվածը՝ 95.5%-ը, նույնպես մեկնում է ՌԴ աշխատանք փնտրելու նպատակով, Սոցիալական պատկերը և աղքատությունը Հայաստանում, Եր., 2014, էջ 25, <http://www.arm-stat.am/am/?nid=82&id=1618> (30.03.2015):

յին, իսկ 44.7%-ը՝ գյուղական բնակավայրերում⁴²⁹: Առավել խոշոր համայնք եզդիներն ունեն Յարոսլավլի մարզում, որտեղ ապրում է 3 287 եզդի, Կրասնոդարի երկրամասում և այլն⁴³⁰: Նույն մարդահամարի տվյալներով՝ բնակվում է 23 232 քուրդ (82.3%-ը՝ ՌԴ-ի գյուղական բնակավայրերում)⁴³¹:

Անդրադառնանք այն խնդրին, թե սոցիալական ցանցերն ինչ դեր ունեն Հայաստանից միգրացիոն հոսքերի ձևավորման և ընդլայնման, տեղափոխման ծախսերի և ռիսկերի նվազեցման, միգրացիայից ակնկալվող օգուտների մեծացման, այլեթնիկ միջավայրում նրանց ինտեգրման և անդրաշակութայնացման հարցերում: Սա նշանակում է, որ եթե համայնքից, ընտանիքից, ազգականներից և բարեկամներից մեկը միգրացիայի ուղին է բռնում, ապա նրա սոցիալական կապերը փոխարինվում են մի այնպիսի ռեսուրսի, որն արտերկրում զբաղվածության և այլ հարցերի լուծման հնարավորություն է ստեղծում:

Ելնելով վերը նշվածից՝ սոցիալական ցանցերի հետ կապված անդրադառնանք հետևյալ խնդիրներին.

- ▶ արտերկրում հայկական սոցիալական ցանցերի ձևավորման պատմությունը.
- ▶ ինչ դեր ունեն սոցիալական ցանցերը Հայաստանից արտաքին միգրացիայի արտամղող և ձգող գործոնների համակարգում, և արդյո՞ք դրանք ազդում են միգրացիայի մեկնելու որոշումների ընդունման վրա.
- ▶ ինչ ազդեցություն ունեն սոցիալական ցանցերը Հայաստանից արտաքին միգրացիոն ուղղությունների վրա.
- ▶ սոցիալական ցանցերն արդյո՞ք նվազեցնում են միգրանտների տեղափոխման ծախսերը, ռիսկերը և մեծացնում օգուտները.

⁴²⁹ Всероссийская перепись населения, Национальный состав населения 2010, http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612 (12.02.2016).

⁴³⁰ Мосаки Н., Курды и езиды в российской переписи 2010г., <http://www.regnum.ru/news/society/1488222.html> (20.03.2015).

⁴³¹ Նույն տեղում:

- ▶ ի՞նչ դեր ունեն սոցիալական ցանցերը աշխատանք գտնելու, կա-
ցարանով ապահովելու, սոցիալ-իրավական ապահովվածու-
թյան առումով.
- ▶ սոցիալական ցանցերը, որպես սոցիալական կապիտալի դրսևոր-
ման ձև, դառնում են արդյոք վստահելի միգրանտների համար,
և ի՞նչ խնդիրներ են ծագում այդ հարցում.
- ▶ սոցիալական ցանցերը և այլեթնիկ միջավայրին ինտեգրվելու
խնդիրները:

Հետազոտության արդյունքներով արտերկրում հին միգրանտների և ոչ միգրանտ ընտանիքների կողմից սոցիալական ցանցերի ձևավոր-
ման գործընթացում կարելի է առանձնացնել երեք փուլ⁴³².

Առաջին՝ XX դարի 60–70-ական թվականներ, երբ Հայաստանի լեռ-
նային և նախալեռնային շրջաններից ամեն տարի արտագնացության
մեկնողների թիվը կազմում էր շուրջ 25–30 հազ. մարդ: «Մի ունեցիր հա-
րյուր ռուբլի, այլ ունեցիր հարյուր բարեկամ» հայտնի ասացվածքը դար-
ձել էր կարևոր սկզբունք այդ շրջանի սոցիալական ցանցերի ձևավորման
հարցում: Այսինքն՝ այդ ցանցերի մի մասը ձևավորվել է դեռևս խորհրդա-
յին տարիներին, երբ հատկապես Շիրակի, Գեղարքունիքի և Լոռու նախ-
կին շրջաններից երկար տարիներ ՌԴ և խորհրդային այլ հանրապետու-
թյուններ սեզոնային աշխատանքի են մեկնել ներկա միգրանտների
առաջին սերունդները⁴³³: Այսպես, ըստ 1983 թ. պաշտոնական վիճակագ-
րական տվյալների, նախկին Կալինինոյի շրջանից ՌԴ և խորհրդային
այլ հանրապետություններ արտագնա աշխատանքի է մեկնել 3 173 մարդ,
Մարտունու շրջանից՝ 2 739, Ախուրյանի շրջանից՝ 2 201, Արթիկի շրջանից՝
1 595, Սպիտակի շրջանից՝ 1 109, Կամոյի շրջանից՝ 614 մարդ⁴³⁴: Նրանց
որոշ մասը հետագայում հաստատել է մշտական բնակություն՝ այլեթնիկ
միջավայրում տեղական իշխանությունների հետ ստեղծելով ուղղահա-

⁴³² **Գալստյան Մ.**, Սոցիալական ցանցերը և Հայաստանից աշխատանքային
միգրացիայի ձևավորման առանձնահատկությունները, ԼՀԳ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ.,
Երևան, 2014, N1, 203–213:

⁴³³ **Գալստյան Մ.**, նույն տեղում, էջ 205–208:

⁴³⁴ Տե՛ս «О полноте учета миграции населения Армянской ССР в 1983 г.», Հայ-
կական ՍՍՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչություն, 19.01.1984 Ն. 12–11–1:

յաց և հորիզոնական կապերի լայն ցանց: Այդ սերունդը համարվում է ոչ միայն աշխատանքային միգրացիայի ավանդույթների կրող, այլև սոցիալական ցանցերի ձևավորող և վերարտադրող: Նրանց մի մասն ընդգրկվում էր տեղական սոցիալական ցանցերում, մյուս մասն օտար միջավայրում հիմք դրեց ներէթնիկ ցանցերի ձևավորմանը, որը միավորում էր Հայաստանից նույն ծագում ունեցող խմբերին (մարտունեցիներ, լոռեցիներ, շիրակցիներ և այլն): Օրինակ՝ տավուշցիներն իրենց տեղն ունեն Մոսկվայում ձևավորված հայկական էթնիկ ցանցերում՝ միավորվելով հարազատներով, ընկերներով, բարեկամներով, հայրենակիցներով⁴³⁵: Այն ներկայումս էլ կանխորոշում է Հայաստանում գտնվող իրենց ընտանիքի անդամների և հարազատների միգրացիոն վարքագծի ձևավորումը և միգրացիայի ուղղվածությունը: Այդ ցանցերը դառնում են կարևոր գործոն ոչ միայն Տավուշից նոր միգրանտների ներգրավման առումով, այլև տարբեր էթնիկ խմբերի հաղորդակցման, սոցիալական և մշակութային կապիտալի փոխանցման կարևոր միջոց: ՌԴ-ում տավուշցիների համայնքը միատարր չէ, և դրա միջուկը մարզի տարբեր՝ քաղաքային և գյուղական համայնքների բնակիչներն են: Ելնելով դրանից՝ համայնքն ունի իր ուրույն ներհամայնքային կառուցվածքը, որտեղ այդ խմբերը ձևավորել են ընտանեկան, հայրենակցական, կլանային, գործնական կառույցներ: Ձևավորված ցանցերը ոչ միայն նպաստում են համայնքի կանոնավոր գործառնությանը և զարգացմանը, այլև տնտեսական ռեսուրսների, ազդեցության ոլորտների, բիզնեսի և մշակութային տարածքների ընդարձակման համար երբեմն մրցակցում են նաև հայ ներէթնիկ (ջավախքցիներ, գյումրեցիներ, լոռեցիներ, պոնիքցիներ և այլն) այլ խմբերի հետ: Տնտեսական, կլանային, հայրենակցական հիմքի վրա ցանցերի ձևավորումը կարևոր մեխանիզմ է՝ սեփական տնտեսական վարկանիշը այդ հասարակությունում ձեռք բերելու և յուրացնելու համար⁴³⁶: Եթե Մոսկվա-

⁴³⁵ **Фирцов Е., Кривышина В.** К изучению коммуникационной среды российской армянской диаспоры (по материалам полевых исследований локальных групп Владимирской область) / Диаспоры, М., 2004, 1, с. 10.

⁴³⁶ **Գալստյան Մ.**, Օմսկի հայկական համայնքի ձևավորումը աշխատանքային միգրացիայի համատեքստում, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Հայ ժողովրդի մշակույթ XV, Եր., 2010, էջ 212:

յում տավուշցիները բնակվում են ցրված, ապա մերձմուսկովյան շրջանում առանձնանում են նաև բնակավայրեր, որտեղ համախումբ ապրում են ազգակից ընտանիքներ՝ ստեղծելով «էթնիկ անկլավներ»։ ՌԴ-ում ձևավորված հայկական էթնիկ ցանցը ոչ միայն զբաղվում է նոր միգրանտների աշխատանքի տեղավորման, բնակարանային-կենցաղային խնդիրներով, այլև նպաստում է այլէթնիկ միջավայրին նորեկների ինտեգրվելուն։ Մասնավորապես, համայնքը դառնում է այն կարևոր կառույցը, որի միջոցով տեղի է ունենում օտար միջավայրում նորեկ միգրանտների տնտեսական, սոցիալական և մշակութային ադապտացիան։ Այդ առումով ստորև ներկայացնում ենք միգրանտներից մեկի տեսակետը, որը խորհրդային տարիներից մեկնել է արտագնա աշխատանքի և այնտեղ ստեղծել լայն սոցիալական կապեր, որի միջոցով նրա ընտանիքի անդամները մեր օրերում տեղում կարողանում են գտնել աշխատանք. «*Ռուսաստան գնում եմ 1960-ական թվականներից մինչև 1990-ականները։ Հիմնականում մեկնել եմ Բելգորոդ և բրիգադ եմ փարել, և հիմնականում կատարել ենք շինարարական աշխատանքներ։ Հիմա ես այնպեղ շատ լավ ընկերներ և շատ ծանոթներ ունեմ։ Նրանց օգնությամբ տղասս ընդունվեց և ավարտեց Բելգորոդի պոլիտեխնիկական ինստիտուտը։ Բայց հիմա աշխատանք չունի, ստիպված գնում է իմ ծանոթների մոտ, այնպեղ օգնում են, որ աշխատանք գտնի։ Տղաս Ռուսաստանի քաղաքացի է։ Իմ ընկերներից մեկն այն ժամանակ այնպեղի ուսկումի քարտուղարն էր, մյուսը՝ սովխոզի դիրեկտոր, մյուսները՝ շինարարության պատասխանատուներ։ Այն ժամանակ այդ կապերը կարևոր էին՝ աշխատանք գտնելու, պայմանագրեր կնքելու, շինանյութ ձեռք բերելու համար։ Այն սովխոզը, որպեղ ամեն փարի գնում էինք, դիրեկտորի հետ շատ մոտ ընկերներ ենք դարձել։ Ես նրա տղայի կնոսքի և հարսանիքի քավորն եմ դարձել։ Հիմա իրենց հետ կապերը պահպանում եմ, մի յոթ փարի կլինի, որ նրանք ընտանիքով եկել էին գյուղ, երեք փարի առաջ էլ ես եմ գնացել նրանց տեսել» (տղամարդ, 73 տ., գ. Ն. Ծաղկավան)⁴³⁷։*

Երկրորդ՝ մինչև 1990-ական թվականները Հայաստանից զինվորական ծառայության, կրթության, ամուսնական և այլ պատճառներով ար-

⁴³⁷ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2007:

տերկրում բնակություն հաստատածները և նրանց ձևավորած սոցիալական ցանցերը: Նշված պատճառներով Ռուսաստանում մշտական բնակություն հաստատած հայերի մեջ ամուր էր էթնիկ ինքնագիտակցությունը, և Սանկտ Պետերբուրգի օրինակով կարող ենք նշել, որ նրանք սերտորեն շփվում էին իրենց հայրենակիցների հետ և հայկական ցանցերի շնորհիվ աջակցում նորերին աշխատանք և բնակարան գտնելու հարցում⁴³⁸: Այդ շրջանի սոցիալական ցանցերի ձևավորման գործում իրենց ուրույն ազդեցությունն ունեցան 1988թ. երկրաշարժից հետո Խորհրդային Միության տարբեր հանրապետություններից աղետի գոտում աշխատած տարբեր շինարարական կազմակերպությունների և դրանց ղեկավարների հետ ձևավորված կապերը և հարաբերությունները՝ հետագայում նպաստելով Շիրակի և Լոռու մարզերից աշխատանքային միգրացիայի ակտիվացմանը: Այդ կազմակերպությունների ղեկավարների հետ ոչ ֆորմալ կապերի հիման վրա ձևավորվեցին սոցիալական լայն ցանցեր: Ուշագրավ է Լոռու մարզի Արևաշող համայնքի ղեկավարի կարծիքը. «Գյուղի արտագնացները հիմնականում մեկնում են Մոսկվա, Սամարա: Մոսկվա գնալը կապված է այն հանգամանքի հետ, որ համագյուղացիներից մեկը շուրջ 10 տարի Մոսկվայում սրեղծել է խոշոր շինարարական ֆիրմա (ասում են՝ նախկին քաղաքագլուխ Լուծկովի հովանավորությամբ): Նա նախկինում եղել է շինարար և աշխատել է երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու նպատակով Ռուսաստանից եկած շինարարական կազմակերպություններից մեկի հետ: Այդ ֆիրման սրեղծվել է՝ օգտագործելով Ռուսաստանից մեր գյուղում երկրաշարժից հետո աշխատած բարձր պաշտոնյաների հետ ունեցած իր կապերը: Նրանց մի մասը հիմա նույնպես զբաղեցնում է բարձր պաշտոններ: Նրանց հետ ունեցած հարաբերությունների միջոցով է, որ կարողացել է հասնել հաջողության և դառնալ խոշոր բիզնեսմեն» (տղամարդ, 47 տ., գ. Արևաշող)⁴³⁹:

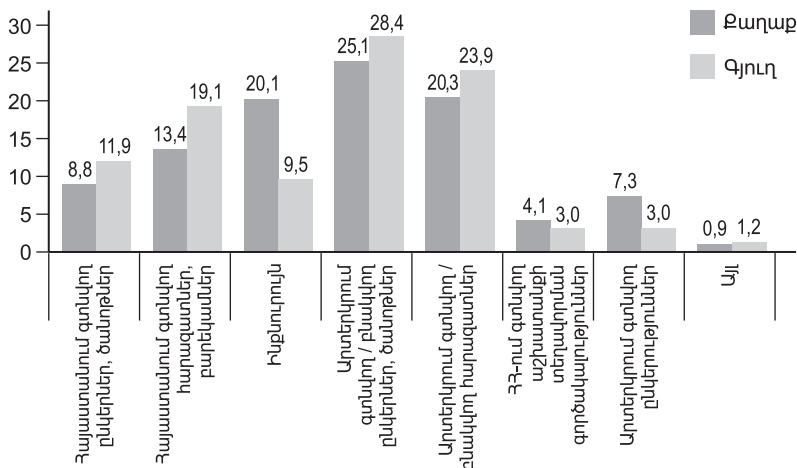
⁴³⁸ Бредникова О., Чикадзе Е. Армяне Санкт-Петербурга: карьеры этничности / Конструирование этничности. Этнические общины Санкт-Петербурга / Под ред. Воронкова В., Освальд И. СПб.: Дмитрий Буланин, 1998, с. 234-235.

⁴³⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2007:

Երրորդ՝ 1990-ական թվականներից հետո ձևավորված սոցիալական լայն ցանցերը: Դրա հիմքը հետխորհրդային Հայաստանի բնակչության արտաքին միգրացիայի թվի կտրուկ ավելացումն էր շուրջ երեքից չորս անգամ, որն այլեթնիկ միջավայրերում հայկական սոցիալական ցանցերի ձևավորման նոր ազդակ հանդիսացավ: Անդրադառնանք այն խնդրին, թե ինչ դեր ունեն սոցիալական ցանցերը Հայաստանից արտաքին միգրացիայի պատճառների համատեքստում: Գործազրկությունը և աշխատատեղերի բացակայությունը համարվում են Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի արտամղող գործոն: Բայց այս գործոնը դեռևս բավարար պայման չէ աշխատանքային միգրացիայի մեկնելու համար:

Անհրաժեշտ են նաև ձգող պայմաններ, որտեղ միգրացիայի համար հաշվի է առնվում «սոցիալական տարածության» գործոնը՝ որպես հնարավորությունների կատեգորիա, ըստ որի՝ ինչքան մեծ թվով հնարավորություններ են կուտակված նույն բնակավայրում, այնքան ավելի գրավիչ են դառնում դեպի դուրս միգրացիոն գործընթացները:

Գծապատկեր 12
Աշխատանքային միգրացիային աջակցող միջոցները և հանգամանքները (%)

Այստեղ միգրանտների համար կարևորվում է նաև ոչ թե իրական, այլ բնակավայրերի միջև տարածության հոգեբանական գործոնով պայ-

մանավորված հետավորությունը, որտեղ նրանք հաշվի են առնում այդ բնակավայրերի վերաբերյալ ունեցած տեղեկացվածության պատկերացումների, գիտելիքների սահմանափակությունը, միայնաց հակասող արժեքների նախապատվությունը: Հետազոտությունից պարզվեց, որ այդ ցանցերի ձևավորման հիմքում Հայաստանում և ՌԴ-ում նրանց ազգակցական, բարեկամական, հարևանային կապերն են, որոնք Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի մեկնելու որոշումների կայացման վրա ունենում են խթանող ազդեցություն: «Հիմնականում ո՞ւմ օգնությամբ էիք մեկնել արտագնա աշխատանքի» հարցին պատասխանները ներկայացված են գծապատկեր 12-ում: Ըստ այդմ՝ կարող ենք եզրակացնել, որ հանրապետությունից թե՛ գյուղական և թե՛ քաղաքային բնակչության աշխատանքային միգրացիայի համար դեռևս էական դեր չունեն Հայաստանի և արտերկրի աշխատանքի տեղավորման գործակալությունները, քանի որ նրանց միջոցով աշխատանքի են մեկնել միայն միգրանտների համապատասխանաբար 3%-ը և 7.1%-ը: Այդ կազմակերպություններին նրանք դեռևս չեն համարում հուսալի գործընկեր և աշխատանքի տեղավորման վստահելի աղբյուր: Փաստենք նաև, որ ՀՀ-ում դեռևս չի ընդունվել արտագնացության մասին օրենք, որը կարող էր կանոնակարգել միգրացիայի խնդիրներով զբաղվող այդ կազմակերպությունների գործունեությունը: Մյուս կողմից՝ ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև 2014թ. ստորագրվել է «Միգրացիայի ոլորտում համագործակցության հետագա զարգացման ՀՀ և ՌԴ մտադրությունների մասին» հուշագիր, որով նախատեսվում են կարգավորել այդ երկրների տարածքում ժամանակավոր աշխատանքային գործունեություն ծավալող աշխատանքային միգրանտների և նրանց ընտանիքների իրավական խնդիրները⁴⁴⁰:

Մինչդեռ հատկապես գյուղական բնակչության աշխատանքի տեղավորման հարցում նրանց տեղում և արտերկրում օգնում են հարազատները, բարեկամները, ծանոթները, ընկերները, որոնց միջոցով մասնակիցների շուրջ կեսը դրսում գտնում է աշխատանք: Հայաստանի քաղաքային բնակչության մեջ նույնպես դիտարկվել են այդ միտումները,

⁴⁴⁰ Հուշագիր միգրացիայի ոլորտում համագործակցության հետագա զարգացման ՀՀ և ՌԴ մտադրությունների մասին, <http://www.smsmta.am/upload/Hushagir-arm.pdf> (26.05.2016):

քանի որ հիմնական մասը նախկին գյուղաբնակներն են, որոնք ոչ միայն չեն խզել կապերը հայրենի գյուղի հետ, այլև նրանց հետ շարունակում են մեկնել արտագնա աշխատանքի:

Ձևավորված այդ ցանցերն իրենց ազդեցությունն են թողնում Հայաստանից արտաքին միգրացիոն ուղղությունների վրա և երկրի ընտրության հարցում: «Հատկապես ինչո՞ւ ընտրեցիք այդ երկիրը» հարցին հայերի 42.0%-ը և հայաստանաբնակ ազգային փոքրամասնությունների 46.4%-ը նշել են ընտանիքի անդամներ, բարեկամներ, ընկերներ և ծանոթներ ունենալու հանգամանքը:

Աղյուսակ 39

Միգրանտների կողմից երկրների ընտրության պատճառները (%)

Պատասխաններ	Հայեր	Հայաստանաբնակ ազգային փոքրամասնություններ
Այնտեղ են ապրում բարեկամներ, ընտանիքի անդամներ	42.0	46.4
Յեշտ էր աշխատանք գտնել	26.0	13.7
Այնտեղ լավ են վճարում	11.1	12.2
Գիտեր լեզուն	16.7	16.9
Այնտեղ մեկնելն ավելի հեշտ էր	2.9	3.1
Ուզում է ապրել իր հայրենիքում	–	2.1
Այնտեղ ավելի անվտանգ է	–	1.4
Ազգային պատկանելությունը հնարավորություն էր տալիս ձեռք բերել քաղաքացիություն	–	1.4
Այլ պատասխան	1,3	2.8
Ընդամենը	100.0	100.0

Հաջորդ կարևոր գործոնը, որն իր ազդեցությունն է թողնում երկրի ընտրության հարցում միգրանտների վարքագծի վրա, «հեշտությամբ աշխատանք գտնելու» խնդիրն է, որին կողմ են արտահայտվել հայերի 26.0%-ը և ազգային փոքրամասնությունների 12.2%-ը: Հնարավորությունների առումով միգրանտների համար այդ երկրները գրավիչ են դառնում նաև աշխատանքի դիմաց բարձր վճարելու, լեզվի իմացության (ի տարբերություն գյուղաբնակների, քաղաքաբնակների՝ հայերի մոտ այն մոտ երկու անգամ ավելի է), ինչպես նաև առանց դժվարությունների այնտեղ

մեկնելու հանգամանքներով: Իսկ երկրի ընտրության հարցում հայրենիքում ապրելը, քաղաքացիություն ձեռք բերելու համար ազգային պատկանելությունը, անվտանգության գործոնները կազմել են ցածր տոկոս (տե՛ս աղյուսակ 39):

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, աշխատանքային միգրանտների մեծամասնության համար այդ երկրներն առավել գրավիչ են դարձնում էթնիկ ցանցերի առկայության հանգամանքը, որոնք կանխորոշում են նրանց միգրացիայի ուղղությունները: Այսպես, 1970-ական թվականներից մինչև այժմ Սարուխան գյուղի բնակչության երրորդ սերունդը հիմնականում արտագնացության է մեկնում այն բնակավայրերը, որտեղ տարիներ շարունակ մեկնել են պապերը և հայրերը: Նրանք հիմնականում մեկնում են Ռուսաստանի Դաշնություն՝ Նովոսիբիրսկ, Չելյաբինսկ, Սարատով, Վոլգոգրադ, Սոչի, Նիժնի Նովգորոդ, Տյումեն, Եկատերինբուրգ և դրանց մարզերը: Օրինակ՝ միայն Նիժնի Նովգորոդում Սարուխան գյուղից, շնորհիվ արտագնա աշխատանքի, մշտական բնակություն է հաստատել մոտ 400 ընտանիք⁴⁴¹:

Նույն գործընթացն է դիտարկվում նաև Շիրակի մարզում: Շիրակի մարզի Ազատան գյուղից դեռևս խորհրդային շրջանում հիմնականում արտագնացության են մեկնել Յակուտիա, Մոսկվայի, Մախալիսի մարզերը (գծապատկեր 3): Օրինակ, Յակուտիայում խմբված ձևով ներկայում բնակվում են Ջառվշյանների տոհմից մոտ 40 ընտանիք⁴⁴²: Նույն մարզի Փանիկ գյուղից՝ Իրկուտսկի և Չիտայի մարզերում⁴⁴³: Ավանդական արտագնացության կենտրոն է համարվում նաև Լոռու մարզի Մեծավան գյուղը: Խորհրդային շրջանում ամեն տարի այնտեղից սեզոնային աշխատանքի էին մեկնում մոտ 1000 մարդ: Գյուղապետարանի աշխատակիցների մեկը անդրադառնալով այդ հարցին, նշում է «Հիմնականում գնում են Կրասնոյարսկ, Նովոկուզնեցկ, Սանկտ Պետերբուրգ, Մոսկվա և մերձակայքը: ՌԴ-ում մի տեղ չկա, որ Շահնազարից մարդ չլինի: Չիտայում էլ են ապրում: Բայց մեծ զանգվածներով ապրում են Կրասնոյարսկում: Հիմնականում մեծ քաղաքներում են ապրում, Նովոկուզնեցկում էլ շատ են

⁴⁴¹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2007:

⁴⁴² Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007:

⁴⁴³ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007:

մեր համագյուղացիները: Մեր գյուղից 1960–1962թթ. է սկսվել խոպան գնալը: Այդ քաղաքներում նրանք նախկին կապեր ունեին, բացի դրանից, հեշտությամբ են կարողանում աշխատանք գտնել և հիմնավորվել այնտեղ: Այստեղի բնակարանները նրանք չեն վաճառում, մնում է, փակում են ու գնում: Մոտ 300 ընտանիք այստեղ բնակարան ունեն, զամոկը դրել են դռների վրա և գնացել: Մի այդքան էլ ընտանիքներ կան, որ մնացել են նրանց ծերացած ծնողները: Նրանք այնտեղ են ապրում, երեխաները այնտեղ են դպրոց գնում, մեկ-մեկ գալիս են ծնողներին տեսնում կամ փող են ուղարկում: Մոտ 40 ընտանիք հիմա Կրասնոյարսկում է ապրում, նույնքան էլ Նովոկուզնեցկի և Կեմերովոյի մարզերում: Մոսկվայում, Լենինգրադում և նրա մերձակայքում մոտ 30 ընտանիք է ապրում:

Ի տարբերություն Գեղարքունիքի, Շիրակի և Կոտայքի մարզերի՝ մինչև 1990-ական թվականները Վայոց ձորի մարզից աշխատանքի նպատակով հանրապետությունից դուրս տեղաշարժեր համարյա չեն դիտարկվել՝ կազմել են շատ ցածր տոկոս: Սակայն 1990-ական թվականներից հետո մարզի աշխատունակ բնակչությունը սկսեց աշխատանք փնտրել հանրապետությունից դուրս: Օրինակ՝ 1992թ. հետո Արենիից մի քանի երիտասարդ առևտրի նպատակով մեկնում է Կրասնոյարսկի մարզ և հետագայում հաստատվում: Հետո տանում են ընտանիքներին, այնուհետև հարազատներին, բարեկամներին, ընկերներին, և այսօր գյուղից այնտեղ մշտական բնակություն է հաստատել շուրջ 52 ընտանիք: Այնտեղ նրանք ոչ միայն զբաղվում են առևտրով, այլև ամեն տարի գյուղից մի քանի շինարարական բրիգադ են տանում: Գյուղից աշխատունակ տարիքի տղամարդիկ սեզոնային աշխատանքի են մեկնում նաև Մոսկվայի մարզ: Նույն մարզի Ելփին գյուղի 2 եղբայրներ, որոնք մշտական բնակություն են հաստատել Ամուրի մարզում, ամեն տարի միայն Արենիից շուրջ 70–80 տղամարդու տարել են Նախոդկա՝ շինարարությունում աշխատելու⁴⁴⁴: Նշենք, որ բոլորը սկզբից մեկնում են ժամանակավոր «փող վաստակելու» նպատակով, բայց մի քանի տարի անց, երբ ձեռք են բերում կայուն աշխատանք, բնակարան և ֆինանսական միջոցներ, կանչում են ընտանիքին՝ աշխատանքային միգրացիան վերածելով ընտանեկան միգրացիայի: Ի տարբերություն Սանկտ Պետերբուրգում հաստատված հետ-

⁴⁴⁴ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Վայոց ձոր, 2005:

խորհրդային մի շարք երկրների՝ կին միգրանտների հետ նրանց ընտանիքների վերամիավորման խնդիրների⁴⁴⁵ հարցում հայերին օգնում են դրաի հարազատները, բարեկամները և հայկական համայնքը:

Այսինքն, եթե փորձենք քարտեզագրել Հայաստանից մեկնող խմբերի տեղաշարժերը, ապա կտեսնենք, որ շնորհիվ այդ ցանցերի՝ Հայաստանի յուրաքանչյուր բնակավայր ունի իր միգրացիոն ուղղությունները, որի հետևանքով նրանց մի մասը ՌԴ-ում ձևավորում է նաև «նոր համայնքներ»՝ մշտական բնակություն հաստատելով այդ բնակավայրերում: ՌԴ-ի ավանդական սփյուռքի հետ համեմատած հատկապես ՌԴ-ի գյուղական բնակավայրերում վերաբնակեցված միգրանտների մեծ մասը ազգակիցներ, բարեկամներ կամ համագյուղացիներ են, որոնք ապրում են խմբված ձևով: Դա պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ Հայաստանի յուրաքանչյուր բնակավայր, ընդ որում, նաև ներբնակավայրային միգրացիոն խմբերի ստրատեգիաները տարբեր և տեղայնացված են: Շնորհիվ էթնիկ ցանցերի՝ Ռուսաստանի այս կամ այն տարածաշրջանը, որը մեծ ճանաչում ունի Հայաստանի կոնկրետ բնակավայրի միգրանտներ համար, գործականորեն կարող է չհետաքրքրել հարևան գյուղի միգրանտների խմբերին, քանի որ նրանք էլ ունեն իրենց մեկնման ուղղությունները և վերաբնակեցման բնակավայրերը:

Միգրացիոն այդ ուղղություններն առավել ցայտուն են դրսևորվում հատկապես այն մարզերում, որոնք խորհրդային շրջանում ունեցել են հանրապետությունից դուրս ակտիվ միգրացիոն հոսքեր: Դրանք հիմնականում Շիրակի, Լոռու և Գեղարքունիքի մարզերն են: Այդ կապակցությամբ անդրադառնանք Օմսկի մարզ հայկական նոր համայնքի ձևավորման օրինակին: Հայերի արտահոսքը Օմսկ հիմնականում սկսվել է XX դարի 60-ական թվականներից. մեկնել են աշխատանքի, ուսման, զինվորական ծառայության և այլ նպատակներով: Օմսկի հայկական համայնքի ձևավորման աղբյուրներից են նաև Հայաստանում 1988թ. աղետալի երկրաշարժի գոտուց մեկնած բնակչությունը և այնուհետև Ադրբեջանից և Լեռնային Ղարաբաղից փախստական հայ միգրանտները: Միգրանտների հաջորդ հոսքը հանրապետությունից սկսվեց 1990-ական

⁴⁴⁵ Акифьева Р. И. Дети и родители-мигранты в Санкт-Петербурге: несогласованные линии поведения, Этно-графическое обозрение, N 5, 2015, с. 122-123.

թվականներից: Հիմնական պատճառներն էին Հայաստանի տնտեսական ճգնաժամը, բնակչության կենսամակարդակի անկումը և գործազրկության բարձր տեմպերը: Աշխատանքային միգրանտները Օմսկում հաստատվել են անցած դարի երկրորդ կեսից, երբ Հայաստանից, հատկապես Գեղարքունիքի և Շիրակի մարզերից աշխատունակ տղամարդիկ երկար տարիներ մեկնել են սեզոնային աշխատանքի, իսկ նրանց որոշ մասը հետագայում հաստատել է մշտական բնակություն: Նրանք համարվում են աշխատանքային միգրանտների առաջին սերունդը, որոնք կարողացան այնտեղ ստեղծել սոցիալական կապերի լայն ցանց: Օրինակ՝ Օմսկի «Լույս» հայկական համայնքի կենտրոնի նախագահի հետ հարցազրույցից պարզվեց, որ նա, լինելով ծագումով Ջավախքից, սկսած 1960-ական թվականներից, երկար տարիներ Հայաստանից շինարարական բրիգադներ է տարել Օմսկ՝ աշխատելու. «*Ինձ հետք Հայաստանից գալիս էր շուրջ 20–30 մարդ, որոնք հիմնականում ախալքալաքցիներ և գյումրեցիներ էին: Այդ աշխատանքներում ընդգրկվում էր նաև տեղի բնակչությունը: Նրանց հետ շինարարության վրա աշխատում էր մինչև 100–120 մարդ*» (տղամարդ, 61 տ., Օմսկ)⁴⁴⁶: Հետագայում նա իր ընտանիքի և բարեկամների հետ մշտական բնակություն է հաստատում Օմսկում, իսկ 1992թ. նրա անմիջական ջանքերով ստեղծվում է հայկական համայնք, որը ձեռք է բերում նաև իրավական կարգավիճակ: Հարցազրույցի ընթացքում կարևորվեց այլեթնիկ միջավայրում տեղական իշխանությունների հետ ուղղահայաց, իսկ բնակչության շրջանում հորիզոնական սոցիալական լայն ցանցերի ստեղծումը, որը, ըստ նրա, ռիսկի և անկայունության պայմաններում համարվում էր փոխադարձ վստահության ամենամեծ կապիտալը: Հետազոտողները, անդրադառնալով հետխորհրդային երկրներում սոցիալական ցանցերի խնդրին, նշում են. «*Համապարասխանաբար «պլանից դեպի կլան» դարձվածքը նշանակում է հեռացում պլանային տնտեսական համակարգից՝ հոգուր կլանայինի, երբ այստեղ մեծ դեր ունեն «փոխադարձ աջակցության և փոխօգնության խմբերը», իսկ ակցիոներական կապիտալի տիրապետումը և փոխադարձ վարկավորման հարաբերությունները ամրապնդվում են ազ-*

⁴⁴⁶ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, ՌԴ, 2001:

գակցական, բարեկամական և այլ կապերով: ...Հերևաքաք առավել արժեքավոր են երկարարև անձնական կապերը, որոնք նպաստում են հիմնովին ճանաչելու գործընկերոջն ու հաճախորդին: Զարմանալի չէ, որ բարենորոգվող համակարգում խաղացողների հնարավորությունները կախված են նրանց անցյալից և պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական կապերի ցանցերում ներկա վիճակից»⁴⁴⁷: Ինչպես Օմսկում, այնպես էլ ՌԴ մյուս մարզերում, այդ սոցիալական կապիտալին զուգահեռ, սկսեցին ձևավորվել հայկական էթնիկ ցանցեր, որոնք միավորում էին հարազատերին, ընկերներին, բարեկամներին, հայրենակիցներին⁴⁴⁸: Օմսկում ձևավորված հայկական էթնիկ ցանցը կանխորոշեց 1990-ական թվականներից հետո Հայաստանում գտնվող նրանց ընտանիքի անդամների և հարազատների միգրացիոն վարքագծի ձևավորումը և միգրացիայի ուղղվածությունը: Օմսկի հայկական համայնքը միատարր չէ: Համայնքի միջուկը ջավախքցիներն են, գյումրեցիները, մարտունեցիները, գավառցիները, վարդենիսցիները, որոնք այնտեղ հայտնվել են նույնական ծագում ունեցող համայնքի առաջնորդների անմիջական աջակցությամբ, և որոնք իրենց հերթին ձևավորել են սեփական ներէթնիկ ցանցերը: Ելնելով դրանից՝ համայնքն ունի իր ուրույն ներհամայնքային կառուցվածքը, որտեղ ներէթնիկ այդ խմբերը ձևավորել են ընտանեկան, հայրենակցական, գործնական կառույցներ: Վերջիններս իրենց ազդեցությունն են թողնում խմբերի գործունեության արդյունավետության և զարգացվածության վրա: Եթե քաղաքաբնակները (հայերի մեծ մասը կենտրոնացված է Օմսկում) ապրում են ցրված, ապա մարզում առանձնանում են նաև գյուղեր, որտեղ հավաք ապրում է հայերի մինչև 80 ազգակից ընտանիք:

Օմսկի հայկական համայնքի անդամների հետ իրականացված էթնոսոցիոլոգիական հարցումներից պարզվեց, որ այնտեղ ձևավորված հայկական էթնիկ ցանցը ոչ միայն զբաղվում է նոր միգրանտների աշ-

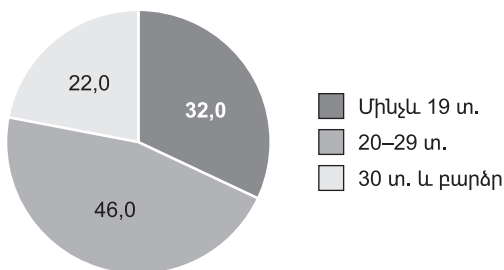
⁴⁴⁷ Landa J. Trust, Ethnicity, and Identity: Beyond the New Institutional Economics of Ethnic Trading Networks, Contract Law, and Gift-Exchange (Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press, 1994). P. 127.

⁴⁴⁸ Фирцов Е., Кривышина В. К изучению коммуникационной среды российской армянской диаспоры (по материалам полевых исследований локальных групп Владимирской област)// Диаспоры, М., 2004, 1, с. 10.

խատանքի տեղավորման, բնակարանային-կենցաղային խնդիրներով, այլև դրա միջոցով նորեկներն ինտեգրվում են այլեթնիկ միջավայրին: Այդ կապակցությամբ Օմսկի «Լույս» հայկական համայնքի կենտրոնի նախագահը նշում է. «Հիմնականում գալիս են այստեղ ընտանիքներով, որտեղ կան և՛ երիտասարդ, և՛ տարիքավոր ընտանիքներ: Այդ ընտանիքները այստեղ ունեն ազգականներ, բարեկամներ, ծանոթներ, նրանց միջոցով գալիս են: Այստեղ պատահական եկած շատ քիչ մարդիկ կան, եթե պատահական մարդիկ զան և այստեղ չունենան ֆինանսական, նյութական աջակցություն, չեն կարող ապրել: Այստեղ Միքիլ է, միայն 3–4 ամիս է տաք, նրանց անհրաժեշտ են հագուստներ, սնունդ, և առանց դրանց՝ նրանք այստեղ չեն կարող մնալ, աջակցություն է պետք: Եթե չկա աջակցություն, ապա նրանք որոշ ժամանակ անց հետք են գնում» (տղամարդ, 61 տ., Օմսկ)⁴⁴⁹: Ի տարբերություն Մոսկվայում հաստատված հայ միգրանտների, որոնց 40%-ը ՌԴ մյուս մարզերից են և առավել նախապատրաստված են ոռոսական քաղաքում ապրելու կյանքի պայմաններին⁴⁵⁰, Օմսկի հայերի միայն 5%-ն է եկել նախկին ԽՍՀՄ-ի այլ հանրապետություններից, իսկ մնացածը (95%) Հայաստանից են:

Գծապատկեր 13

Ո՞ր տարիքում է տեղափոխվել Օմսկի մարզ

Գծապատկեր 13-ի տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ հայ միգրանտների գերակշռող մեծամասնությունը մեկնել է երիտասարդ տարի-

⁴⁴⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, ՌԴ, 2001:

⁴⁵⁰ Арутюнян Ю. В. Выходцы из Закавказья в Москве - кто они? // Журнал «Демоскоп» [http:// www.demoscope.ru/weekly/2007/0271](http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0271) (26.07.16)

քում և հեշտությամբ յուրացրել մշակութային նոր արժեքները: Բացի դրանից, Օմսկի միգրանտների առաջին սերունդը նորեկներին օգնում էր մշակելու այլեթնիկ միջավայրին բնորոշ ապրելաձև և վարքի մոդելներ՝ նոր միջավայրին հարմարվելու համար⁴⁵¹:

Անդրադառնանք այն խնդրին, թե այդ ցանցերը արդյոք նվազեցնում են միգրանտների տեղափոխման ծախսերը, ռիսկերը և մեծացնում օգուտները: «Ուրտեղի՞ց եք ձեռք բերել արտագնա աշխատանքի մեկնելու համար ճանապարհածախսը» հարցի պատասխաններից պարզվում է, որ միգրանտների շուրջ մեկ քառորդի տեղափոխման ծախսերը հոգացել է արտագնա աշխատանքի «կանչողը»՝ հետագայում աշխատավարձից պահելու կամ վերադարձնելու պայմանով, իսկ շուրջ 10.5%-ը պարտք է վերցրել, այդ թվում՝ նաև դրսում ապրող հարազատներից: Միգրանտների մոտ մեկ երրորդը ճանապարհածախսի նպատակով բանկից գումար է վերցրել (տե՛ս աղյուսակ 40):

Աղյուսակ 40

Արտագնա աշխատանքի մեկնելու նպատակով ճանապարհածախս ձեռք բերելու աղբյուրները (%)

Ճանապարհածախս	Գյուղ	Քաղաք	Միջին ցուցանիշը
Սեփական միջոցներ	22.0	20.0	21.0
Ունեցվածքի վաճառք	13.5	9.8	11.6
Գումարը վերցրել է բանկից/տոկոսով	20.1	45.8	32.9
Պարտք է վերցրել	13.0	8.0	10.5
«Կանչողին» է տվել՝ հետագայում վերադարձնելու պայմանով	29.7	15.0	22.4
Այլ	1.7	1.4	1.6
Ընդամենը	100.0	100.0	100.0

«Կանչողի» և հարազատների կողմից նման օգնությունը միգրանտները դրական են գնահատել, քանի որ ճանապարհածախսի համար ստիպված չեն եղել բանկերից տոկոսով կամ պարտքով փող վերցնել, ոսկի գրավ դնել և այլն: Այս առումով սոցիալական ցանցերը նվազեց-

⁴⁵¹ Գալստյան Մ., Օմսկի հայկական համայնքի ձևավորումը աշխատանքային միգրացիայի համատեքստում, էջ 214:

նում են միգրանտների տեղափոխման ծախսերը: Արտագնա աշխատանքի մեկնելու ռիսկը կապված է նաև արտագնա աշխատանքի վայրում նրանց փաստաթղթերի ձևակերպման, մասնավորապես աշխատանքային պայմանագրի առկայության հետ: Այդ առումով աշխատանքային միգրանտները հատկապես մտահոգված են Ռուսաստանի միգրացիոն դաշնային ծառայության «սև ցուցակներում» հայտնվելու վտանգից՝ ՌԴ օրենքի ամենաչնչին խախտման պատճառով: ՌԴ-ում 2015թ. սկզբին միգրացիոն օրենսդրության փոփոխությունից և կիրառումից հետո պաշտոնական տվյալներով «սև ցուցակներում» հայտնվեց մոտ 40 հազ. հայ⁴⁵²: Համեմատության համար նշենք, որ դրողների թիվը կազմել է 41 հազ. մարդ⁴⁵³: Նման խնդիրներից խուսափելու հարցում որոշակի դրական դեր են կատարում նաև սոցիալական ցանցերը:

Աղյուսակ 41

*Մեկնելուց առաջ որոշակի հարցերի շուրջ «կանչողի հեղ»
ձևով բերած պայմանավորվածությունը (%)*⁴⁵⁴

Պատասխաններ	Գյուղ	Քաղաք	Միջին ցուցանիշը
Գրանցման/փաստաթղթերի ձևակերպման	10.0	35.2	22.6
Վիզայի	2.1	2.1	2.1
Աշխատավարձի չափերի	22.0	34.0	28.0
Աշխատանքային պայմանների	16.7	6.7	11.7
Կացարանի	23.7	12.7	18.2
Սննդի	4.8	4.8	4.8
Բժշկական սպասարկման	10.0	2.0	6.0
Հանգստի	4.5	1.5	3.0
Այլ	6.2	1.0	3.6
Ընդամենը	100.0	100.0	100.0

⁴⁵² Судьба армян, оказавшихся в «черном списке» России, зависит от «доброй воли» Москвы, <http://ru.lin.am/1084657.html> (28.12.15).

⁴⁵³ Более половины мигрантов из Киргизии выведены из "черного списка" ФМС, <http://moskva-kgru/novosti/kto-v-chernom-spiske-fms-rossii.html> (28.12.15).

⁴⁵⁴ Գյուղաբնակ միգրանտների հետ, ինչպես նշել ենք, հարցումներն իրականացվել են 2006թ., և այդ շրջանում գրանցման/աշխատանքային պայմանագրերի դերը նրանք այդքան չեն կարևորել, քանի որ դրանով հիմնականում զբաղվել է գործատուն:

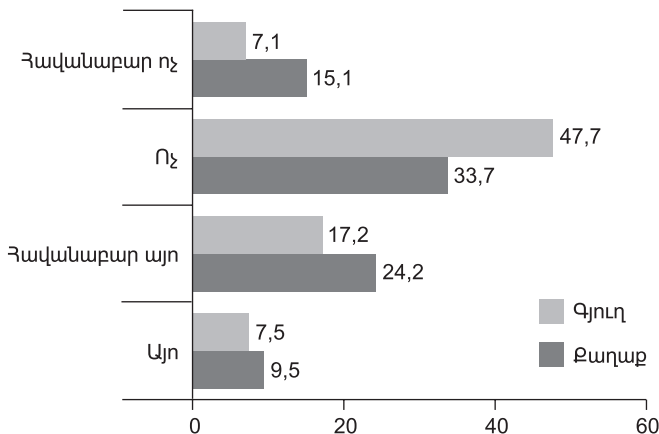
Աղյուսակ 41-ի տվյալներից կարող ենք եզրակացնել, որ «կանչողի» հետ ձեռք բերված պայմանավորվածություններում միգրանտները այնքան չեն կարևորել հանգստի, բժշկական սպասարկման, սննդի հարցերը, որքան գրանցման/փաստաթղթերի ձևակերպման, աշխատավարձի չափերի, աշխատանքային պայմանագրերի հարցերը: Գրանցման/փաստաթղթերի ձևակերպման խնդիրը միգրանտներին ավելի շատ հետաքրքրում է միգրացիոն դաշնային ծառայության «սև ցուցակներում» չհայտնվելու համար: Սակայն պետք է նշել, որ մինչև մեկնելը նրանք այդ մասին գործատուի հետ ձեռք են բերում բանավոր պայմանավորվածություն:

Անշուշտ, արտերկրում գործատուների և Հայաստանից մեկնող միգրանտների միջև առկա է զգալի տարածական հեռավորություն, և նման բանավոր պայմանավորվածությունները միայն հիմնվում են վստահության գործոնի վրա:

Ըստ գծապատկեր 14-ի տվյալների՝ աշխատանքային միգրանտների 51.8%-ի կարծիքով կատարվող աշխատանքի համար չի եղել կնքված գրավոր պայմանագիր: Միայն նրանց 29.2%-ն է նշել, որ իրենց աշխատանքը կատարվել է կնքված գրավոր պայմանագրով, իսկ 19.0%-ը դժվարացել է պատասխանել այդ հարցին:

Գծապատկեր 14

Միգրանտների և գործատուների միջև պայմանագրի առկայությունը (%)

Ընդհանրապես, պետք է նշել, որ աշխատանքային պայմանագրի վերաբերյալ միգրանտների տեղեկացվածությունը մնում է շատ ցածր: Այդ առթիվ ներկայացնենք միգրանտներից մեկի կարծիքը. «Արդեն 6 փարի մեկնում եմ խուպան: Այս փարի (խոսքը 2015թ. մասին է) հորեղբորս փղան, որն ապրում է Ղազախստանում, կանչեց իր ընկերոջ մոտ՝ աշխատանքի: Մեր մոտից 11 հոգով գնացինք Աստանա: Մեզ 6 ամսով գրանցեցին աշխատելու համար: Մինչև գնալը բանավոր պայմանավորվեցինք, որ ամսական վճարելու են 1000 ԱՄՆ դոլար: Ինչ-որ փաստաթղթեր փվեցին՝ սրորսագրեցինք: Երևի դրանց մեջ նաև աշխատանքային պայմանագիրն էր: Հիմնականում ասֆալտի գործ էինք անում և մայրերին բոլորյուրներ էինք շարում» (տղամարդ, 46 տ., Գավառ)⁴⁵⁵:

Այսպիսով, ինչպես հայերի, այնպես էլ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում հանրապետությունից դուրս աշխատանքային միգրացիայի և աշխատանք գտնելու հարցում որոշակի դեր ունեն նաև արտերկրում ձևավորված էթնիկ սոցիալական ցանցերը՝ գործարար կապերով, կապիտալով, տեղեկատվությամբ, աշխատող ձեռքերով և պատվերներով: Դրանք առավել արդյունավետ են գործում այն դեպքում, երբ առկա են ներքին կապերի բարձր արդյունավետություն, ազգակիցների օժանդակություն և ձեռնարկատիրական ձգտումներ: Սակայն նրանց այդ գործունեությունը երբեմն չի սահմանափակվում զուտ էթնիկ գործունի շրջանակում, քանի որ տնտեսական գործունեության ընթացքում միգրանտ գործարարները փոխշահավետ սկզբունքներով համագործակցում են նաև այլազգի գործարարների հետ⁴⁵⁶: Միգրացիան դառնում է նաև «գտիչ», որի միջոցով անցնում են առավել գործույա մարդիկ, և որոնց շնորհիվ այլէթնիկ միջավայրում ձևավորվում է նաև էթնիկ ձեռներեցությունը: Դրա զարգացման կարևոր պատճառը միգրանտների սոցիալ-տնտեսական վիճակն է: Միգրանտները շատ հարաբերություններում, մնալով «օտարներ», սկզբնական շրջանում առավել քիչ են մտահոգվում այդ հասարակության մեջ սոցիալական կարգավիճակ ձեռք

⁴⁵⁵ Գավառյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2015:

⁴⁵⁶ Бредникова О., Паченков О. «Этническое предпринимательство» мигрантов и мифы мультикультура-лизма // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под ред. В. С. Малахова и В. А. Тишкова, М., 2002, с. 158-159.

բերելու առումով. նրանց առավել մտահոգում է իրենց և ընտանիքի նյութական դրությունը: Նրանք երբեմն ավելի քիչ են կաշկանդվում տեղի հասարակության վարքային նորմերով և ավելի բաց են նորությունների համար: Հետազոտությունը ցույց տվեց, որ էթնիկ ձեռներեցության համար անձնական կապերի կառուցվածքը կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն էթնիկ, այլև տարբեր տեսակի ձեռնարկատիրությամբ զբաղվելու համար: Միգրանտները, օգտագործելով անձնական կապերը, որպես կարևոր ռեսուրս, շինարարության, առևտրի, սպասարկման և այլ ոլորտում ձեռք են բերում պայմանագրեր: Այսինքն՝ նրանց մի փոքր հատվածը, երկար տարիներ մեկնելով արտագնա աշխատանքի, այնտեղ զբաղվում է նաև բիզնեսով: Ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ, մեկնելով արտագնա աշխատանքի, միգրանտների որոշ մասը երկար ժամանակ ունենում է պարապուրդներ, չի կարողանում անմիջապես աշխատանք գտնել, մնում է անգործ կամ բավարարված չի լինում այդ աշխատանքից: Բացասական խթանները նրանց երբեմն մղում են «պարտադրված» ձեռնարկատիրական գործունեության, այսինքն՝ ձեռներեցությամբ զբաղվելը նրանց համար դառնում է պարտադրված քայլ: Իրենց ուժերն իրացնելու համար նրանք փնտրում են աշխատանքի նոր ոլորտներ, ուղիներ և «բացում» են իրենց սեփական գործը շինարարության, առևտրի և սպասարկման ոլորտներում: Դրա շնորհիվ հետագայում ՌԴ աշխատաշուկայում հայտնվեցին հայ խոշոր գործարարներ Լավագոյն օրինակներից է Մուրադյան եղբայրների՝ ՌԴ-ում հիմնադրած ԲԱՄՕ ընկերությունը: Նրանք ծագումով Մարտունու շրջանի Ծակքար գյուղից են: Մինչև այդ ընկերության հիմնադրումը եղբայրները զբաղվել են աշխատանքային միգրացիայով. 1990-ականներին հաստատվել են ՌԴ-ում և զբաղվել կարագի, բնամթերքի և այսուհետև շինարարական բիզնեսով: Այդ ընկերությունը զբաղվում է շինարարական նյութերի, պատուհանների, մանրահատակի մեծածավալ արտադրությամբ և կառուցապատման աշխատանքներով⁴⁵⁷: ԲԱՄՕ ընկերության անվանումը Մուրադյան եղբայրների՝ Բորիսի, Հակոբի, Մուրադի ու Հովհիկի անունների ռուսերեն սկզբնատառերի հապավումն է: Մինչև 2014թ. ընկերությունը նաև Երևանի Կ.

⁴⁵⁷ Աղբալյան Գ., ԲԱՄՕ-ի Մուրադի հարստությունը, <http://armtimes.com/hy/read/51399> (10.12.15):

Դեմիրճյանի անվան մարզահամերգային համալիրի սեփականատերն էր⁴⁵⁸: Այդ առումով լավագույն օրինակ է նաև ՌԴ-ում գործող հայազգի գործարար, միլիարդատեր, ծնունդով Տաշիրից (նախկին Կալինինո) Սամվել Կարապետյանը՝ «Տաշիր» ընկերության սեփականատերը: 1990-ական թվականներին նա մեկնել է Ռուսաստան և հաստատվել Կալուգայում՝ սկզբից զբաղվել առևտրային գործունեությամբ՝ բացելով մեկ խանութ, ապա այդ ոլորտում ընդլայնել իր բիզնեսը: «Տաշիր» ընկերությունների խմբի կազմում են արտադրական և շինարարական ձեռնարկություններ, առևտրի կենտրոններ, մատակարարման և առաքման կազմակերպություններ, հյուրանոցներ, ռեստորանների և առողջարանների ցանցեր: 2013թ. դրությամբ այն միավորում էր տնտեսության տարբեր բնագավառներում գործող 200 ընկերություն՝ 30 000-ից ավելի աշխատողով: Ս. Կարապետյանը Հայաստանի համար կատարում է նաև բարեգործական աշխատանքներ⁴⁵⁹: Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի միջոցով ՌԴ-ում և այլ երկրներում էթնիկ ձեռներեցության բազմաթիվ հաջողված օրինակներ կարող ենք նշել, այդ թվում՝ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում: Օրինակ՝ հայաստանաբնակ եզդիներից մոսկվայաբնակ բարերար Մ. Սլոյանը⁴⁶⁰ ՌԴ-ում, Լիտվայում բնակվող ասորի Պ. Սայադովը⁴⁶¹ զբաղվում են խոշոր ձեռներեցությամբ և բարեգործական աջակցություն են ցուցաբերում նաև իրենց ազգային համայնքներին: Այսինքն՝ միգրանտ ձեռներեցներն իրենց ներդրումն են ունենում նաև ընդունող երկրի տնտեսությունում նոր աշխատատեղերի ստեղծման գործում: Այն մտայնությունը, թե նրանք զբաղեցնում են այդ երկրի բնակչության աշխատատեղերը, կրճատում տեղաբնիկների՝ աշխատանք գտնելու հնարավորությունները, այնքան էլ ճիշտ չեն: Նրանք մրցակից չեն տեղաբնիկ աշխատողների համար, քանի որ բարձր որա-

⁴⁵⁸ **Գրիգորյան Ա.**, Ո՞ր ոլորտներում է գործունեություն ծավալում ԲԱՄՕ-ն <http://168.am/2013/06/12/237466.html> (10.12.15):

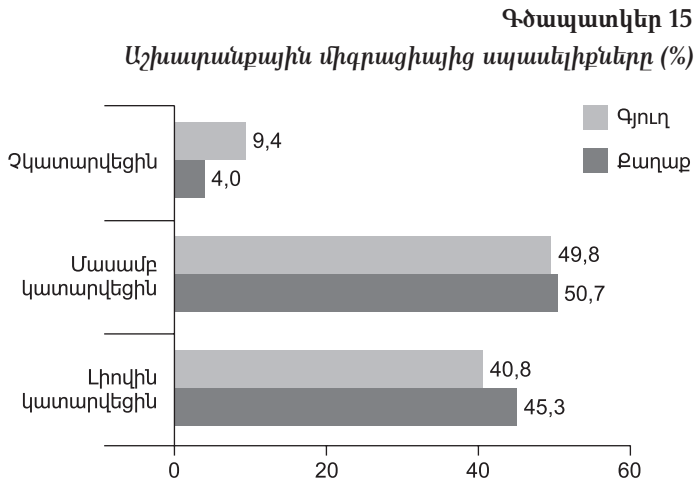
⁴⁵⁹ Հայազգի միլիարդատեր. Սամվել Կարապետյան, <http://success.am/2011/11/0/> (10.12.15):

⁴⁶⁰ Հայաստանում կառուցվելու է եզդիական նոր տաճար՝ Զիարատ, <http://www.arevelk.am/am/content/8/42/> (12.01.2016):

⁴⁶¹ Интервью Павла Саядова/Pavel Saiadov's interview http://cetoloji.com/-Pavel-Saiadov-s-interview%28THTgyM7v_c%29 (10.12.15).

կավորմամբ միգրանտները զբաղեցնում են այն թավուր աշխատատեղերը, որոնք ի գործու չեն կատարելու տեղացիները, իսկ ցածր որակավորում ունեցողները՝ այն աշխատատեղերը, որոնք «պրիստիժային» չեն և չեն զբաղեցնում տեղացիները կամ կրում են սեզոնային բնույթ: Իսկ այդ ցանցերը, որպես սոցիալական կապիտալ, որքանով են դառնում վստահելի միգրանտների համար, և ինչ խնդիրներ են ծագում: Հետազոտության արդյունքներով արտագնա աշխատանքից վերադարձածների 43.0%-ը, գնահատելով այդ պայմանավորվածությունը, իր գոհունակությունն է հայտնել և համարել խնդիրը լիովին լուծված:

Այլ է հարցվածների 50.3%-ի գնահատականը, քանի որ ըստ նրանց՝ նախօրոք ձեռք բերված պայմանավորվածությունն իրականացվել է ոչ լիովին, իսկ 6.7%-ի կարծիքով՝ ընդհանրապես չի իրականացվել(տե՛ս գծապատկեր 15):

Արտագնա աշխատանքից նրանց սպասելիքների չիրականացումը վերջին շրջանում հատկապես կապված է նաև Ռուսաստանում տնտեսական իրավիճակի անկման և ռուբլու կտրուկ արժեզրկման հետ: Ռուսական ռուբլու գնողունակության անընդհատ անկման հետևանքով վաստակած այդ գումարով նրանք նույնիսկ չեն կարողանում հոգալ ընտանիքի առաջնային կարիքները: Ռուսաստանում ստեղծված տնտեսական իրավիճակի հետևանքով գործատուները երբեմն միգրանտներին

նախնական պայմանավորվածությունից ավելի քիչ են վճարում կամ էլ ուշացնում են աշխատավարձը: Եղել են դեպքեր, երբ միգրանտներն առանց գումարի վերադարձել են, իսկ գործատուն այն ուղարկել է մեկ կամ երկու ամիս ուշացումով:

Հետազոտությունից պարզվեց, որ նրանց մի մասն էլ իրեն պարզապես համարում է խաբված, քանի որ գործատուն չի կատարել խոստումները: Դրանց գերակշռող մասը վերաբերում է կատարված աշխատանքի դիմաց աշխատավարձ չվճարելուն կամ պակաս վճարելու խնդրին: Հարցման մասնակիցներն այդ կապակցությամբ բերում էին մի շարք օրինակներ, երբ ամիսներ շարունակ աշխատել են վաղ առավոտից մինչև ուշ գիշեր, սակայն խաբել և աշխատավարձ չեն վճարել: Ըստ էության, միգրանտները ենթարկվել են աշխատանքային շահագործման: Ընդ որում միգրանտների շահագործման, փողը չվճարելու կամ քիչ վճարելու հանգամանքը, ըստ հարցման մասնակիցների, առավել տարածված է հայ գործատուների շրջանում: Այսպես, ըստ Հայաստանի քննչական կոմիտեի, 2013–2014թթ. Հայաստանի տասնմեկ քաղաքացու ՌԴ-ում հայ գործարարը ենթարկել է աշխատանքային շահագործման: Հարուցվել է քրեական գործ, որպես խափանման միջոց ընտրվել է կալանավորումը, և հայտարարվել է հետախուզում⁴⁶²:

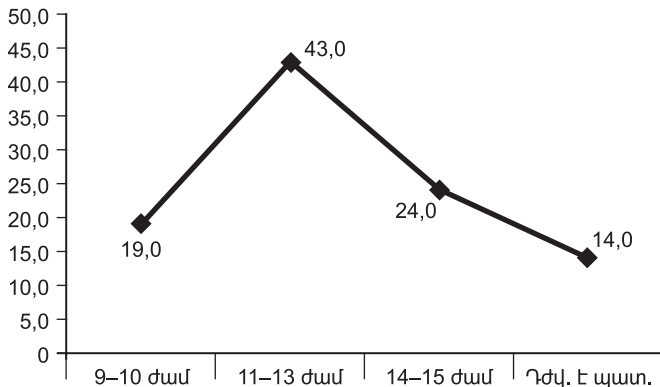
Խորհրդային շրջանում հանրապետությունից արտագնա աշխատանքի մեկնած խմբի բրիգադիրներից մեկը միգրանտների աշխատանքային շահագործման և նրանց չվճարելու հանգամանքը գնահատեց որպես հետխորհրդային Հայաստանի աշխատանքային միգրացիայի գործընթացում դրսևորվող նոր երևույթ. «Խորհրդային ժամանակ մենք բանվորների հաշվին փող չենք աշխատել և չենք խաբել: Նույնը արել են նաև ռուսները: Ռուսների վերաբերմունքը մեր նկատմամբ շատ լավ էր, և դա գալիս էր խորհրդային համակարգից: Հիմա շատ վատ է վիճակը, քանի որ ռուսները արդեն «սև» ազգերին կամ կովկասցիներին նույն ձևով չեն ընդունում և տեղ չեն տալիս: Այն ժամանակ մենք ավելի ապա-

⁴⁶² Ռուսաստանում 11 հայաստանցի աշխատանքային շահագործման է ենթարկվել. ՔԿ, Ռուսաստանում 11 հայաստանցի աշխատանքային շահագործման է ենթարկվել. ՔԿ, <http://news.am/arm/news/325765.html>, (13.05.16): <http://news.am/arm/news/325765.html>, (13.05.16):

հով էինք, հիմա որ գնում են, այդքան էլ ապահով չեն, վրանգն ավելի մեծ է: Հիմա գնում են որպես ծառա, իսկ այն ժամանակ մենք աղա էինք այնպեղ: Հիմա գնում են՝ այնքան են թափառում, մինչև աշխատանք են գտնում: Ծայր ժամանակ տանում աշխատացնում, փող չեն տալիս» (տղամարդ 73 տ., գ. Ծաղկահովիտ):

Հետազոտությունը ցույց տվեց, որ նրանց ճնշող մեծամասնությունը՝ 43.0%-ը, օրական միջին հաշվով աշխատել է 11-13 ժամ, 23.7%-ը ավելի երկար՝ 14-15 ժամ, իսկ 19.2%-ը՝ 9-10 ժամ: Ելնելով դրանից՝ միգրանտների շրջանում շատ ցածր է բավարարվածությունը աշխատանքի բովանդակությունից և պայմաններից: Հատկապես շինարարության ոլորտում գերլարված և ինտենսիվ աշխատանքի հետևանքով նրանք պաշտպանված չեն դժբախտ պատահարներից և վնասվածքներից, և վերջին տարիներին ավելացել է դրանց քանակը: Անշուշտ, երկարատև և գերլարված աշխատանքը բացասաբար է ազդում նրանց առողջական վիճակի վրա՝ վերադառնալուց հետո դիտարկվում է առողջության վատթարացում (տե՛ս գծապատկեր 16):

Գծապատկեր 16
Աշխատանքային օրվա միջին տևողությունը (%)

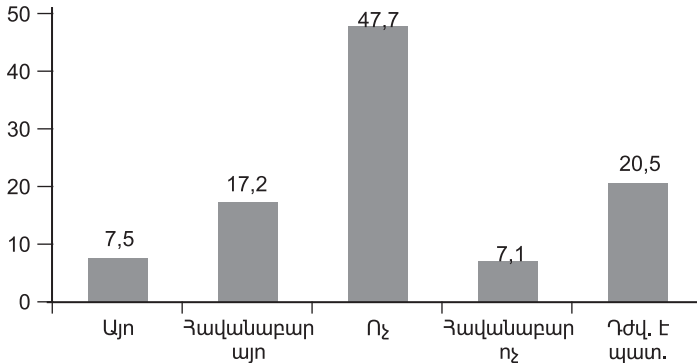

Հետազոտության տվյալներով՝ հարցվածների շուրջ 54.8%-ը շաբաթվա ընթացքում աշխատել է առանց հանգստյան օրի, և միայն 24.7%-ն է նշել, որ ունեցել է հանգստյան օր: Դժվարացել է պատասխանել 20.5%-ը: Վիճակագրական տվյալները փաստում են, որ միգրանտների շրջանում

դեռևս լուծված չէ հանգստի խնդիրը. փաստորեն, պատվիրատուն խախտում է աշխատանքային օրենսդրության մի շարք կետեր:

Գծապատկեր 17

Հանգստյան օր ունենալու խնդիրը արտագնա աշխատանքի վայրում (%)

Այսպիսով, հետազոտության տվյալները հնարավորություն են տալիս եզրահանգելու, որ աշխատանքային միգրանտները մուտքի երկրներում ենթարկվում են ֆիզիկական խիստ շահագործման, և շատ ցածր է նրանց սոցիալական պաշտպանվածությունը: Մուտքի երկրներում նրանց համար դեռևս խոցելի են նաև սանիտարահիգիենիկ պայմանները: Հետազոտությունը ցույց տվեց, որ միգրանտների 40.9%-ը բնակվում է այն նույն օբյեկտներում, որտեղ նաև աշխատում են:

Դրանք հիմնականում կենցաղային տարրական պայմաններից զուրկ կիսակառույց շինություններ են: Անձամբ են լուծում նաև կենցաղային մի շարք խնդիրներ: Ապրելով սոսկալի պայմաններում՝ հաճախ ձեռք են բերում հիվանդություններ: Այդ ամենը երբեմն հիշեցնում է XIX դարի վերջին Կ. Պոլսի, Իզմիրի, Բաքվի, Թիֆլիսի ցուրտ, կեղտոտ, մութ ու խոնավ խորշերում, հանրակացարաններում ապրող պանդուխտների վիճակը⁴⁶³:

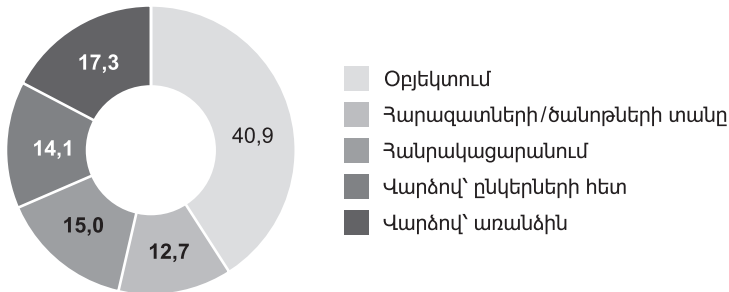
Համեմատաբար կենցաղային նորմալ պայմաններում է ապրել հարցվածների 17.3%-ը՝ առանձին, իսկ 14.1%-ը ընկերներ հետ կացարան է

⁴⁶³ Հայ ժողովրդական պանդխտության երգեր, էջ 18-20:

վարձել: Աշխատանքային միգրանտների 15%-ը ապրել է հանրակացարանում:

Գծապատկեր 18

Մուտքի երկրներում միգրանտների բնակության վայրը (%)

Միայն հարցվածների 12,7%-ն է, որ միգրացիայի ընթացքում բնակություն է հաստատել հարազատների, ծանոթների, ընկերների տանը՝ որոշ չափով լուծելով այդ խնդիրները (տե՛ս գծապատկեր 18):

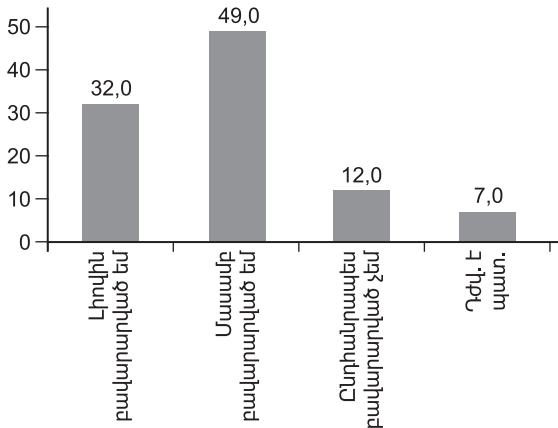
Հետազոտության արդյունքներով՝ աշխատանքային միգրանտների որոշ մասի համար կանոնավոր և ժամանակին սնվելը մնում է լուրջ խնդիր: Հիմնականում ինքնուրույն են հոգում սննդի հարցը, որը, ըստ արտագնացների գնահատման, երբեմն կազմակերպվում է շատ վատ:

Այդ առումով հարցվածների 11,8%-ը ամբողջովին բավարարված չէր, իսկ 48.9%-ը մասամբ էր բավարարված սննդից: Սննդից ամբողջությամբ բավարարված է եղել միգրանտների միայն մեկ երրորդը (տե՛ս գծապատկեր 19):

Այսպիսով, այն տեսակետը, որ սոցիալական ցանցերը միգրանտների համար հիմնականում կատարում են դրական գործառնություններ, այնքան էլ իրականությամբ չի համապատասխանում: Դրանք ոչ բոլոր դեպքերում են դառնում հուսալի և վստահելի միգրանտների համար, հատկապես եթե գործատուները հայեր են, որոնք, օգտվելով գործատումիգրանտ աշխատանքային պայմանագրերի բացակայությունից, հետագայում չեն կատարում ձեռք բերված բանավոր պայմանավորվածությունը:

Գծապատկեր 19

Արտագնա աշխատանքի վայրում անդից բավարարվածությունը (%)

Ընդհանրացնելով սոցիալական ցանցերի դերը Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի հարցում՝ կարող ենք կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

- ▶ Հայաստանում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական պայմանները դառնում են արտաքին միգրացիայի արտամղող գործոն, բայց դրանք վերածվում են գործողության միայն այն ժամանակ, երբ գոյություն ունեն որոշակի սոցիալական ցանցեր, որոնք նպաստում են միգրացիայի մեկնելու վերաբերյալ նրանց որոշումների կայացման հնարավորությունների և հասանելիության ընդլայնմանը:
- ▶ Սոցիալական ցանցերի առկայությունը դառնում է նոր միգրանտներ ընդգրկելու և երկրից նոր արտահոսք ձևավորելու կարևոր հնարավորություն:
- ▶ Միգրացիայի մասին որոշում կայացնող անձն ունենում է ոչ թե մեկ, այլ մի քանի ուղղության ընտրություն: Շնորհիվ սոցիալական ցանցերի՝ մարդը կարող է հայտնվել մի երկրում, այնուհետև աջակցել մեկ ուրիշի՝ այլ երկիր տեղափոխվելու:

- ▶ Սոցիալական ցանցերը միգրանտների որոշ մասի համար նվազեցնում են տեղափոխման ծախսերը, ռիսկերը և մեծացնում միգրացիայից ակնկալվող օգուտը: Անձնական կապերով պայմանավորված՝ միգրացիան դառնում է նաև «գոտիչ», որի միջով անցնում են առավել գործունյա մարդիկ, և որոնց շնորհիվ այլ-էթնիկ միջավայրում ձևավորվում է նաև էթնիկ ձեռներեցության երևույթը:
- ▶ Սոցիալական ցանցերը, որպես սոցիալական կապիտալի դրսևորման ձև, ոչ բոլոր դեպքերում են դառնում հուսալի և վստահելի միգրանտների համար և առաջ են բերում մի շարք, այդ թվում՝ միգրանտների աշխատանքային շահագործման, սոցիալ-իրավական անպաշտպանվածության խնդիրներ:
- ▶ Սոցիալական ցանցերի միջոցով մեկնած միգրանտների որոշ մասի համար չեն ապահովվում սանիտարահիգիենիկ նորմալ պայմաններ:
- ▶ Սոցիալական ցանցերի ինստիտուցիոնալացման և ընդլայնման հետևանքով պետությունը գրեթե չի կարողանում կառավարել միգրացիոն հոսքերը, քանի որ ցանցերի ձևավորման գործընթացը դուրս է պետության վերահսկողությունից: Արտաքին միգրացիոն հոսքերի հետագա կանոնակարգման առումով Հայաստանի կառավարությունը, սոցիալական ցանցերի հետ կապված, կարող է բախվել լուրջ խնդիրների:
- ▶ Սոցիալական ցանցերում նպաստում են անդրմշակութային մի նոր տարածքի ձևավորմանը, որի ժամանակ միգրանտները միաժամանակ կրում են իրենց ազգային և ընդունող հասարակության մշակութային արժեքները:
- ▶ Այլէթնիկ միջավայրում ձևավորված սոցիալական ցանցերը նպաստում են նոր միգրանտների ինտեգրմանը, վարքագծային նորմերի վերահսկողությանը, դրսի ճնշումների հաղթահարմանը և այլ կարևոր խնդիրների լուծմանը:

4.4.

Աշխատանքային միգրանտների եկամուտների ծախսերի կառուցվածքի Էթնոմշակութային առանձնահատկությունները

Հետազոտության տվյալներով՝ աշխատանքային միգրացիան Հայաստանի բնակչության որոշ մասի եկամուտների գոյացման կարևոր աղբյուրներից է և հետևաբար՝ աղքատությունը դիմակայելու միջոց: «Ուրմիք են Ձեր տնտեսության եկամտի հիմնական աղբյուրները» հարցի պատասխաններից պարզ է դառնում, որ նրանց եկամուտների աղբյուրների կառուցվածքը տարբեր է միգրանտներ ունեցող և միգրանտներ չունեցող ընտանիքներում (տե՛ս աղյուսակ 42):

Աղյուսակ 42

Աշխատանքային միգրանտների եկամտի հիմնական աղբյուրները

Եկամտի աղբյուրները	Գյուղական բնակչություն	Քաղաքային բնակչություն	Ազգային փոքրամասնություններ	Միջին ցուցանիշը
Արտագնացություն	28,3	50,8	18.4	32.5
Աշխատավարձ	17,2	21.7	20.8	20.0
Թոշակ, նպաստ	16.3	12.9	12.4	13.8
Գյուղատնտեսություն	34,3	11.5	42.6	29.5
Առևտուր	3,0	2,1	1.0	2.0
Չունենմ (հ)	0,9	1,0	0.0	0.6
Դժվարանում են պատասխանել	0.0	0.0	4,8	1.6
Ընդամենը	100.0	100.0	100.0	100.0

Հարցվածների 32.5%-ը միգրացիոն գործունեությունից ստացված գումարը համարել է տնտեսության եկամուտների ձևավորման առաջին կարևոր աղբյուր: Ընդ որում, դրա կողմնակիցների թիվն ավելի բարձր է քաղաքային, ասպա գյուղական բնակչության և ազգային փոքրամասնությունների շրջանում: Ի տարբերություն քաղաքայինի՝ գյուղական բնակչության և ազգային փոքրամասնությունների (հատկապես եզդիների) եկամուտների կառուցվածքում բարձր տոկոս է կազմում գյուղատնտե-

ստությունից ստացված շահույթը: Ինչ վերաբերում է նրանց վարձատրությանը, ապա հետազոտությունը ցույց տվեց, որ թե՛ գյուղական և թե՛ քաղաքային, ինչպես նաև ազգային փոքրամասնության միգրանտների գերակշռող մեծամասնությունը վաստակել է ամսական մինչև 1 000 ԱՄՆ դոլար, և փոքր մասն է, որ ավել է վաստակել: Անշուշտ, այդ գումարի մոտ 20–30%-ը նրանց որոշ մասը արտերկրում ծախսում է սնունդ ձեռք բերելու, կացարան վարձակալելու և այլ նպատակներով: Այդ առումով կարող ենք նշել, որ արտագնա աշխատանքի վայրում նրանց վաստակած գումարի չափն այնքան էլ բարձր չէ (տե՛ս աղյուսակ 43):

Աղյուսակ 43

*Հանրապետությունից դուրս սրացած
միջին ամսական եկամուրները (ԱՄՆ դոլարով)*

Միջին ամսական եկամուտը	Գյուղական բնակչություն	Քաղաքային բնակչություն	Ազգային փոքրամասնություններ
Մինչև 300	27.9	1.6	4.4
301–500	38.5	5.9	13.0
501–700	9.9	10.9	23.9
701–1000	6.1	48.0	19.5
1 001–1 500	1.9	11.5	6.5
1 501>	0.3	4.6	2.2
Դժվ. եմ պատ.	7.0	10.1	28.3
Պատասխան չկա	8.2	4.6	2.2
Չի ունեցել/վաստակել	2.1	2.9	0.0
Ընդամենը	100.0	100.0	100.0

Նրանց մոտ մեկ քառորդը նշել է, որ ամբողջ «սեզոնի» ընթացքում տնային տնտեսություն ուղարկված գումարը կազմել է մինչև 1 500 դոլ., 28.2%-ը՝ 1501-ից մինչև 3000 դոլ., 20%-ը՝ 3001-ից մինչև 5000 դոլ., 5.0%-ը՝ 5001 և ավելի դոլար: Հարցման մասնակիցների 10.9%-ն ընդհանրապես գումար չի ուղարկել (տե՛ս աղյուսակ 44):

Շնորհիվ աշխատանքային միգրացիայի՝ ամեն տարի հսկայական տարադրամ է ներհոսում Հայաստան: ՀՀ բանկերի միջոցով ֆիզիկական անձանց անունով արտերկրից մուտք եղած և ՀՀ-ից ֆիզիկական

անձանց՝ արտերկիր կատարած ոչ առևտրային բնույթի տարեկան փոխանցումների զուտ ներհոսքը 2013թ. կազմել է 1 869 791 հազ. ԱՄՆ դոլ.⁴⁶⁴, 2014թ-ին՝ 1 728 558 հազ. ԱՄՆ դոլ., 2015թ.⁴⁶⁵՝ որից 83.0%-ը՝ ՌԴ-ից, 6.0%-ը՝ ԱՄՆ-ից, 1.5%-ը՝ Ղազախստանից, 0.9%-ը՝ Ուկրաինայից, 1.1%-ը՝ Գերմանիայից, 0.9%-ը՝ Ֆրանսիայից, 0.6%-ը՝ Միացյալ Թագավորությունից, 0.3%-ը՝ Իսպանիայից, 5.7%-ը՝ այլ երկրներից⁴⁶⁵:

Աղյուսակ 44

Աշխատանքային միգրանտների ուղարկած գումարի չափը (ԱՄՆ դոլարով)

Գումարի չափը	Գյուղ	Քաղաք	Միջին ցուցանիշը
Մինչև 300	1.9	2.0	1.9
301–400	1,9	1.3	1.6
401–500	3.7	2.3	3.0
501–600	1,9	2.0	1.9
601–700	1.0	1.0	1.0
701–800	0.0	1.0	0.5
801–900	3.7	1.3	2.5
901–1000	5.6	3.6	4.6
1001–1200	1.9	1.0	1.5
1201–1500	9.1	6.3	7.2
1 501 –2 000	15.2	9.3	12.2
2 001–3 000	15,1	16.8	16.0
3 001–4 000	11,1	15.2	13.2
4 001–5 000	5.6	8.0	6.8
5 001 և բարձր	4.0	6.0	5.0
Դժվ. եմ պատ.	8.3	10.8	9.7
Գումար չի ուղարկել	10.0	1.1.5	10.9
Ընդամենը	100.0	100.0	100.0

⁴⁶⁴ ՀՀ բանկերի միջոցով ֆիզիկական անձանց անունով ոչ առևտրային նպատակով կատարած դրամական փոխանցումների ներհոսքը 2013 թվականին, ըստ ՀՀ կենտրոնական բանկի տվյալների, <http://smsmta.am/upload/2014luma.pdf> (20.01.2016):

⁴⁶⁵ ՀՀ բանկերի միջոցով ֆիզիկական անձանց անունով ոչ առևտրային նպատակով կատարած դրամական փոխանցումների ներհոսքը 2014 թվականին՝ ըստ ՀՀ կենտրոնական բանկի տվյալների, <http://smsmta.am/upload/2014luma.pdf> (20.01.2016):

Այսինքն՝ նախորդ տարվա համեմատ, դրամական փոխանցումները Հայաստան նվազել են 18.4%-ով, որի հիմնական պատճառը ՌԴ-ի տնտեսական ճգնաժամը և ռուսական ռուբլու գնողունակության անկումն են: Վերջինս իր բացասական ազդեցությունն է թողնում աշխատանքային միգրանտների ընտանիքների բարեկեցության վրա: Այնուհանդերձ, դրամական փոխանցումները նպաստում են երկրում տնտեսական և սոցիալական կյանքի ակտիվացմանը և լարվածության թուլացմանը:

Հետազոտության արդյունքներից պարզվեց, որ արտագնա աշխատանքից վաստակած գումարը թե՛ գյուղական, թե՛ քաղաքային և թե՛ ազգային փոքրամասնությունների միգրանտների գերակշիռ մասը հիմնականում ուղղում է ընտանիքի առաջնային կարիքների բավարարմանը, մասնավորապես սննդին, հագուստի ձեռքբերմանը, ընթացիկ ծախսերին և կուտակված պարտքերի վճարմանը (տե՛ս աղյուսակ 45):

Աղյուսակ 45

Աշխատանքային միգրանտների ուղարկած գումարի ծախսերի ոլորտները

Կատարած ծախսերը	Գյուղական բնակչություն	Քաղաքային բնակչություն	Ազգային փոքրամասնություններ
Սնունդ, հագուստ, ընտանիքի ծախսեր	35.3	45.0	43.5
Գյուղատնտեսական աշխատանքներ	21.7	1.5	9.4
Կենցաղային իրերի գնում (ավտոմեքենա, կահույք, և երկարատև օգտագործման այլ առարկաների ձեռքբերում)	6.5	8.8	2.4
Բնակարանների կառուցում/ վերանորոգում	17.4	17.2	9.3
Ուսման վարձեր	12,8	13,9	8.0
Հարսանիք, ամուսնության ծախսեր	11.8	9.9	2.4
Արտադրական միջոցների ձեռքբերում	1.0	2.0	0.0
Պարտքեր	12.3	15.2	17.3
Այլ ծախսեր	10.6	9.8	4.3
Հրաժարվել են պատասխանել	4.5	2.7	3.4

Այդ գումարի չնչին մասն է ներդրվում արտադրության միջոցներ ձեռք բերելու համար թե՛ քաղաքային և թե՛ գյուղական բնակավայրերում: Սա նշանակում է, որ այդ կապիտալը, ընդհանուր առմամբ, էական դեր չի կատարում միգրանտների համար սեփական գործ սկսելու և գյուղական բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական և մշակութային ենթակառուցվածքների ձևավորման խնդրում: Այնուհանդերձ, հատկապես գյուղական որոշ բնակավայրերում հայ միգրանտները արտագնա աշխատանքի վաստակի շնորհիվ բացում են առևտրի և սպասարկման փոքր օբյեկտներ և ձեռք բերում արտադրության միջոցներ (հող, անասուն, գյուղատնտեսական տարածքներ):

Գյուղական տնտեսության ծախսերի կառուցվածքում կարևորվում է գյուղատնտեսության ոլորտը: Այդ գումարի հաշվին նրանց որոշ մասը կարողանում է կատարել գյուղատնտեսական աշխատանքների համար անհրաժեշտ ծախսերը (հող, ոռոգման ջուր, պարարտանյութ, վառելիք և այլն):

Աղյուսակից 45-ից ակներև է, որ ծախսերի զգալի մասն ինչպես հայերի, այնպես էլ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում ունի ազգային նկարագիր, և դրանք անմասն չեն արտագնացների միգրացիոն վարքագծի ձևավորման գործում: Սեփական տուն՝ «օջախ» ունենալը հայ ժողովրդի և հայաստանաբնակ որոշ ազգային փոքրամասնությունների համար կարևոր արժեք է: Այն կառուցելու, ձեռք բերելու համար ընտանիքի մի քանի անդամներ մեկնում են հանրապետությունից դուրս՝ վաստակի: Այդ ուղղությամբ միգրանտների ծախսերը թե՛ քաղաքային և թե՛ գյուղական միգրանտների շրջանում կազմել է մոտ 17%, իսկ ազգային փոքրամասնությունների մոտ՝ գրեթե դրա կեսը: Խորհրդային շրջանի հետ համեմատած՝ բնակարանի կառուցման շարժառիթը հայերի միգրացիայի պատճառների կառուցվածքում շուրջ երեք անգամ կրճատվել է, իսկ ավելացել են ընտանիքի առաջնային կարիքների բավարարմանն ուղղված ծախսերը: Ծախսերի կառուցվածքի մյուս ուղղությունը, որտեղ դրսևորվում են նրանց ավանդական վարքագիծն ու մտածողության ձևերը, իրենց կամ երեխաների համար ամուսնական ծեսերի՝ հարսանիքի, օծիտի հետ կապված ծախսերն են: Ինչ վերաբերում է ազգային փոքրա-

մասնություններին, ապա այդ հարցում նրանց որոշ մասը նույնպես դրսևորում է նույն մոտեցումը: Դարեր շարունակ ապրելով հայերի հետ՝ նրանք ոչ միայն ինտեգրվել են հայ հասարակությանը, այլև ձեռք են բերել կենցաղամշակութային և արժեքային ընդհանուր մի շարք գծեր: Եթե ամուսնական ծեսերի վերաբերյալ ներկայացված վիճակագրությունը դարձյալ համեմատենք խորհրդային շրջանի հետ, ապա կտեսնենք, որ միգրացիայի մեկնելու պատճառների համակարգում դրա կողմնակիցները, ըստ ներկայացված տարիքային խմբերի, գրեթե հինգ անգամ կրճատվել են: Ըստ աղյուսակ 45-ի՝ ծախսերի կառուցվածքում կարևոր մասնաբաժին ունեն նաև մարդկային կապիտալի զարգացման համար ֆինանսական ներդրումները: Վաստակած գումարով նրանք հոգում են ընտանիքի անդամների կրթական և առողջապահական ծախսերը՝ այն ուղղելով երեխաների կրթությանը, նրանց ունակությունների և կարողությունների զարգացմանը և մասնագիտության ձեռքբերմանը, հույս ունենալով, որ հետագայում սերունդները Հայաստանում կգտնեն աշխատանք և չեն բռնի ծնողների և պապերի ճանապարհը: Աղյուսակի 45-ի տվյալներից կարող ենք եզրակացնել, որ միգրանտը աշխատած գումարի մի մասով ընտանիքի պարտքերն է վճարում: Այդ պարտքերի որոշ մասը գոյանում է միգրանտի մեկնելու ճանապարհածախսի, իսկ որոշ մասն էլ՝ ընտանիքի առօրյա հոգսերը հոգալու կամ չնախատեսված ծախսերի պատճառով: Գյուղական բնակավայրերում մինչև արտագնացի գումար ուղարկելը կամ վերադառնալը ֆինանսական միջոցների բացակայության պատճառով միգրանտի ընտանիքը ծախսերը երբեմն կատարում է պարտքով՝ խանութներից վերցնելով սնունդ, հագուստ և այլն (այդ մասին են վկայում նաև խանութների «նիսյայի» ցուցակները): Ամիսների ընթացքում երբեմն կուտակվում է մեծ գումար, որը վճարելուց հետո միգրանտները մնում են դատարկաձեռն և ստիպած են հաջորդ տարի մեկնելու համար նորից պարտք վերցնել: Ոմանք էլ այդ գումարի մի մասը դրսում ծախսում են ազատ ժամանցի վրա կամ էլ փորձում զբաղվել առևտրով՝ հաճախ մատնվելով անհաջողության: Այստեղ տեղին է մեջ բերել Գ. Սրվանձոյանցի՝ պանդխտության մեկնած Կիկոյի մասին պատմությունը. «Կիկոն գնաց Սյրամբուլ, փարս կվասպրակե, հոս

կառնե, հոն կուրա և քանի մը փարին վերջը ձեռնունայն կվերադառնա, կամ քանի մը փարա ալ չունենա, իրեն և կնոջ զարդի փա, կուգա, կուրե, կպրորի, և ահա քուրդն կհանդիպի, փերության հարկահանը դուռը կկայնի, պարոնի քասկը պարպեր է, և ահա եղավ էլի են Կիկոն, էլի են Կիկոն»⁴⁶⁶:

Դրա հետևանքով միգրանտներից կամ ընտանիքի անդամներից վաստակած գումարի մասին հաճախ կարելի է լսել հետևյալ արտահայտությունները. «հազիվ դրանով կարողացանք պարտքերը փակել», «պարտքերը վճարելուց հետո էլ գումար չմնաց», «պարտքերը աշխատած գումարից առաջ են ընկել»: Անդրադառնանք նաև նույն աղյուսակում բերված այլ ծախսերի բովանդակությանը, որի կողմնակիցները թե՛ քաղաքային և թե՛ գյուղական բնակավայրերում աշխատանքային միգրանտների 10%-ն են: Դրանք ըստ մարզերի ունեն ենթաէթնիկ խմբերին բնորոշ առանձնահատկություններ: Օրինակ՝ տավուշցիների պատասխաններում հաճախ կարելի է հանդիպել Վարդավառի տոնի համար նախատեսված գումարի հատկացումը, որը լայն տարածում ունի նրանց կենցաղում և մեծ շուքով է նշվում: Համարյա բոլոր միգրանտները հատկապես այդ տոնի կապակցությամբ անապայման գումար են ուղարկում ընտանիքներին և հարազատներին, իսկ ֆինանսական հնարավորության դեպքում տոնին մասնակցելու նպատակով նույնիսկ կարճ ժամանակով վերադառնում են մարզ: Տավուշցիների կենցաղում Վարդավառը մեծ մասամբ ընկալվում է որպես ընտանեկան-ազգակցական խնջույքային տոն⁴⁶⁷: Համարյա բոլոր մարզերում այլ ծախսերում ուրույն տեղն ունեն թաղման և սգո արարողակարգի նպատակային գումարները:

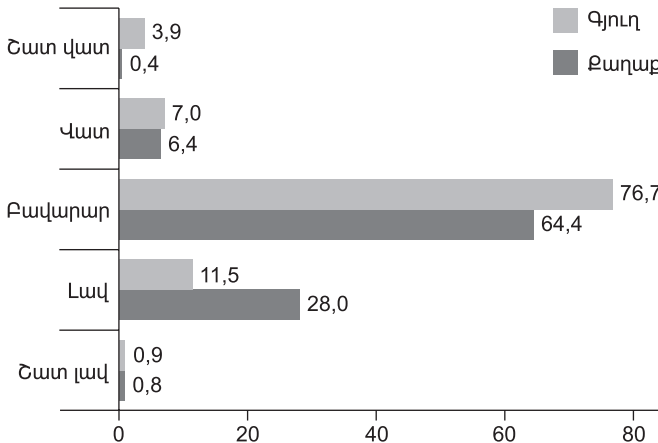
Գծապատկեր 20-ում ներկայացված է «Ինչպե՞ս կրնոթագրե՞իր Ձեր ընտանիքի տնտեսական վիճակը» հարցի պատասխանները:

⁴⁶⁶ Մովսեսյան Գ., Մշեցի հայույ նոր տարին, Երկեր, հ. 2, էջ 89:

⁴⁶⁷ Մկրտչյան Ս., Տավուշցիների տոնական և կրոնական վարքագիծը, Տավուշ. Սոցիալ-մշակութային գործընթացներ, Եր., 2014, էջ 244:

Գծապատկեր 20

Ընտանիքի տնտեսական վիճակին տրված գնահատականները (%)

Իրենց տնտեսական վիճակը բավարար գնահատած միգրանտները կազմել են գյուղական բնակավայրերում հարցվածների 76.7%-ը, իսկ քաղաքայինում՝ 64.4%-ը: Սա ևս վիաստում է, որ միգրացիայից վաստակած գումարով նրանք կարողանում են բավարարել միայն ընտանիքի առաջնային կարիքները, իսկ 8.9%-ը այն գնահատել է վատ՝ պայմանավորված նաև անհաջող ուղևորությամբ և դրսում եկամուտներ չվաստակելու հանգամանքով: Միգրանտների միայն մոտ մեկ հինգերորդն է, որ ընտանիքի տնտեսական վիճակը գնահատել է լավ: Աշխատանքային միգրացիայի միջոցով բարեկեցության ապահովումը և ֆինանսական առումով հաջողված միգրացիոն պատմություն ունեցողները համայնքներում աշխատանքային միգրացիայի չմեկնող ընտանիքների համար դառնում են ռեֆերենտ խմբեր, որոնք կողմնորոշում են նրանց գործողությունները և նորմերը:

Անդրադառնանք այն խնդրին, թե որ պայմանների առկայության դեպքում նրանք չեն մեկնի աշխատանքային միգրացիայի: Ըստ հետազոտության՝ միգրանտների 84.6%-ը նշել է, որ չի մեկնի, եթե տեղում ապահովված լինի աշխատանքով, ընդ որում 35.6%-ը կարևորել է ցանկացած, 35.3%-ը՝ բարձր վարձատրվող, 11.2%-ը՝ մշտական, իսկ 2.5%-ը՝

մասնագիտական աշխատանքը: Որոշ մասն էլ նշել է Հայաստանում կյանքի բարելավման հանգամանքը: Իսկ ազգային փոքրամասնությունների 84.8%-ը այդ հարցում նույնպես կարևորել է տեղում աշխատանքի առկայությունը (տե՛ս աղյուսակ 46):

Աղյուսակ 46

Հայաստանից արտագնա աշխատանքի չմեկնելու պայմանների վերաբերյալ միգրանտների կարծիքները (%)

Պայմաններ	Գյուլ	Քաղաք	Միջին ցուցանիշը
Աշխատանք	40,2	31.0	35.6
Բարձր վճարվող աշխատանք	39,9	30.7	35.3
Մասնագիտական աշխատանք	1,1	3.8	2.5
Մշտական աշխատանք	8,1	14,3	11.2
Հայաստանում կյանքի բարելավում	4.8	8.4	6.6
Այլ պատասխան	3,1	3.4	3.3
Դժվարանում է պատասխանել	2,8	8.4	5.5
Ընդամենը	100.0	100.0	100.0

Այսինքն՝ տեղում աշխատանք ունենալու խնդիրը համարվում է այն հիմնական կարևոր պայմանը, որի առկայության դեպքում նրանց հիմնական մասը չի մեկնի արտագնա աշխատանքի: Հարցազրույցների ժամանակ հաճախ էր հնչում «*Թեկուզ քիչ վաստակես, բայց ավելի լավ է այսպեղ աշխատանք լինի, մնաս ընտանիքիդ ու երեխաների հետ, անվտանգ ու հանգիստ քնես քո տանը*» պատասխանը: Ինչ վերաբերում է չմեկնելու այլ պատճառներին, ապա այն պայմանավորել են ընտանիքից հեռու գտնվելու, կարոտի, տարեց ծնողներ ունենալու, առողջական և տեղում իրենց ապահով զգալու հանգամանքներով, Հայաստանում և արտերկրում կենսակերպի և հասարակական արժեքների միջև առկա տարբերությամբ: Նրանք գերադասում են ավելի քիչ վաստակել, բայց մնալ հայրենիքում՝ ընտանիքի հետ, զբաղվել երեխաների դաստիարակության խնդիրներով և ապրել կանոնավոր կյանքով:

Այսպիսով, միգրացիոն գործունեությունից ստացված գումարը համարվում է Հայաստանի բնակչության եկամուտների ձևավորման կա-

րևոր աղբյուր, որ Հայաստան արտարժույթի ներհոսքի ապահովման, խնայողությունների ծավալի աճի, որոշ համայնքներում ներդրումների խթանման և համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծման կարևոր միջոց է: Այնուհանդերձ, խորհրդային փուլի հետ համեմատած, աշխատանքային միգրանտների բնակարանի կառուցման և ամուսնական ծեսերի հետ կապված ծախսերը կրճատվել են համապատասխանաբար երեք և հինգ անգամ, և ընդհակառակը՝ ավելացել է ընտանիքի առաջնային կարիքների բավարարմանն ուղղված ծախսերի կողմնակիցների թիվը:

ԳԼՈՒԽ ԶԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԱՃԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ
ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

5.1.

Միջեթնիկ շփումների ազդեցությունը միգրանտների
մշակութային և լեզվական վարքագծի վրա

Միգրանտների աշխատանքային գործունեությունը՝ տարվա որոշ շրջանը սեփական, իսկ մյուսը՝ այլեթնիկ միջավայրում, դառնում է այն կարևոր հիմքը, որի պայմաններում ձևավորվում են նրանց մշակույթի ու կենցաղի ընդհանուր և առանձնահատուկ գծերը: Եթե հայ ժողովրդի մեջ դեռևս ամուր ազգակցական կապերի առկայությունը պայմանավորում է վարքի ավանդական մոդելների վերարտադրությունը, ապա նոր՝ սոցիալ-տնտեսական և մշակութային միջավայրում դրանք իրենց տեղը զիջում են այլեթնիկ հանրույթի ներկայացուցիչների հետ նոր շփումներին և օտար մշակույթների վերաբերյալ նոր տեղեկատվության յուրացմանը: Սա հանգեցնում է նրան, որ արտերկիր մեկնող ցրված միգրացիոն խմբերը ոչ միայն արտահանում են իրենց ազգային մշակույթի որոշ տարրեր, նոր միջավայրին հաղորդում լրացուցիչ էթնիկ նրբերանգներ, այլև սեփական կենցաղամշակութային համալիր են ներմուծում մշակութային նոր արժեքներ: «Արտագնացները գյուղական միջավայր են ներմուծում քաղաքային այն կառուցվածքները, որոնք որոշում էին նրանց կյանքը քաղաքում»⁴⁶⁹: Այսինքն՝ միգրանտները, երկար տարիներ մեկնելով ար-

⁴⁶⁹ Гинзбург А. И. О влиянии некоторых национальных традиций на миграцию из села в город (На материале Молдавской и Узбекской ССР) // СЭ, N4, 1980, с. 108.

տազնա աշխատանքի, ապրելով, աշխատելով և այլեթնիկ միջավայրում շփվելով տեղի բնակչության հետ, իրենց վրա կրում են մշակութային փոխազդեցություն: Դրանով իսկ միգրացիան դառնում է մշակույթի տարածման կարևոր միջոց. ըստ այդմ՝ այլ երկրներ մեկնած, ինչպես նաև այնտեղ երկարատև բնակություն հաստատած մարդկանց խումբը կան ընդունում է տվյալ տարածքի մշակութային առանձնահատկությունները, կան էլ կիսով չափ է ընդունում՝ ստեղծելով իր ենթամշակույթը: Միգրացիայի շնորհիվ այդ տարածքում ապրողները կրում են նաև միգրանտների մշակութային ազդեցությունը⁴⁷⁰: Այլեթնիկ միջավայրում միգրանտների ինտեգրման և մշակութային փոփոխությունների խնդիրը պայմանավորված է միգրացիայի տարիների «ստաժով»՝ այնտեղ բնակվելու տևողությամբ, տեղի բնակչության հետ շփումների արդյունավետությամբ, տարիքային և կրթական առանձնահատկություններով, լեզվի իմացությամբ, սոցիալական ցանցերում ընդգրկվածության աստիճանով և այլ գործոններով: Ըստ այդմ՝ ստորև քննարկման են արժանի երկու խումբ հարցեր:

Առաջին խումբը վերաբերում է այլեթնիկ միջավայրում արտագնացների գործունեությանը, նրանց հարմարվողականությանը, տեղի բնակչության հետ շփումներին և այլն: **Երկրորդ խումբը** վերաբերում է աշխատանքային միգրանտի էթնոսոցիալ կերպարին՝ նրա էթնիկ վարքագծի փոփոխմանը և նորի ձեռքբերմանը, արժեքային կողմնորոշմանը, լեզվական և մշակույթի հիմնախնդիրներին: Կարևոր է նաև պարզաբանել, թե այլեթնիկ միջավայրի ազդեցության հետևանքով նրանց ավանդական մշակույթի և կենցաղի որ տարրերն են փոփոխվում կամ պահպանվում, ինչ ուղղությամբ են ընթանում ավանդականի և նորի փոխակերպման գործընթացները, դրանք ինչպես են նպաստում տարրեր էթնիկ խմբերի համախմբմանը:

Անդրադառնանք տեղի բնակչության հետ աշխատանքային միգրանտների շփումների խնդրին: Ըստ աղյուսակ 47-ի՝ խորհրդային շրջանում տեղի բնակչության հետ շփվել է միգրանտների 91.7%-ը, իսկ հետ-

⁴⁷⁰ Шостак С. Механизмы культурной диффузии// Социология: теория, методы, маркетинг, 2005, N 3, с 142-164.

խորհրդայինում՝ 67%-ը, այսինքն՝ գրեթե 24.7%-ով պակաս: Որպես խորհրդային քաղաքացիներ՝ միգրանտները ազատորեն, առանց խոչընդոտների կարողանում էին շփվել մյուսների հետ: Մինչդեռ Միության փլուզումից և Հայաստանի անկախությունից հետո անլեզգալ միգրացիայի, գործատուների հետ աշխատանքային պայմանագրերի բացակայության, անվտանգության, բնակավայրից դուրս շինարարական օբյեկտներում բնակվելու և այլ հանգամանքներով պայմանավորված՝ ՌԴ-ում միգրանտների մոտ մեկ հինգերորդը չի շփվել տեղացիների հետ: Ահա հարցվածներից մեկի ուշագրավ կարծիքը. «Մոսկվայում շատ խիստ է, տղաներս վախենում են, որ բռնեն, դուրս չեն գալիս, համարյա չեն շփվում: Դրա համար այսօրեղից որ գնացին, նույնիսկ օդանավակայանում նրանց քեռին դիմավորեց և տեղավորեց: Նույն ձևով էլ, երբ աշխատանքային սեզոնը վերջանում է, բերում է օդանավակայան, ճանապարհ դնում» (տղամարդ, 45 տ., գ. Արենի)⁴⁷¹:

Աղյուսակ 47

*Արտագնա վայրի բնակչության հետ շփումները
խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում (%)*

Տարիքային կազմը	խորհրդային շրջան					Հետխորհրդային շրջան				
	Այո	Հիմնականում այո	Ոչ	Հիմնականում ոչ	Ընդամենը	Այո	Հիմնականում այո	Ոչ	Հիմնականում այո	Ընդամենը
18–29	33.0	64.0	2.0	1.0	100.0	26.0	40.0	20.0	14.0	100.0
30–49	30.0	62.0	5.0	3.0	100.0	36.0	48.0	10.0	6.0	100.0
50 և բարձր	28.0	58.0	8.0	6.0	100.0	30.0	21.0	33.0	16.0	100.0
Ընդամենը	30.3	61.4	5.0	3.3	100.0	30.6	36.4	21.0	12.0	100.0

Միտքի երկրներից չարտաքսվելու համար անօրինական միգրանտները խուսափում են շփվել տեղաբնակների հետ: Որոշ միգրանտներ պարզապես վախեցել են նման շփումներից. «Աշխատանքից հեղու

⁴⁷¹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Վայոց ձորի մարզ, 2005:

յրնից դուրս չենք գալիս, պատահում է, որ մթերք չենք կարողանում խանութից գնել, ծանոթ ոռուսի ենք ուղարկում: Եթե դուրս ենք գալիս, օրգանը առանց որևէ պատճառի կպնում է: Մի անգամ նույնիսկ մեկն ինձ ասաց. «Դու սև ես, դու այլազգի ես, եկել մեր հողի վրա ես ապրում և մեր գործն ես անում, մեր փողն ես տանում» (տղամարդ, 29 տ., գ. Վարդենիկ)⁴⁷²:

Անդրադառնանք նաև տեղի վարչական մարմինների վերաբերմունքին: Հարցմանը մասնակցած միգրանտները պատմեցին բազմաթիվ դեպքեր, որ թեև նրանք ունեցել են օրինական գրանցում, այնուամենայնիվ, ոստիկանությունը միշտ անհանգստացրել է նրանց և փող պահանջել: Խնդիրը լուծելու համար նրանք ստիպված կաշառք են տվել՝ մոտ 500–1500 ռուսական ռուբլի, կամ էլ գործատուն է միջամտել: Ինչ վերաբերում է քրեական տարրերին կամ սափրագլուխներին, միգրանտներից մեկը ֆոկլուսխմբային քննարկման ժամանակ պատմեց հետևյալը. «Տոն օր էր, ուզում էի մերնել խանութ գնումներ կատարելու: Իմ վրա հարձակվեցին 7–8 սափրագլուխներ և ուրբերով ու փայտերով սկսեցին ծեծել: Այն ժամանակ հեռացան, երբ տեսան, որ ես արյան մեջ կորած եմ: Ըստ երևույթին, մրաժեցին, որ ես մեռել եմ» (ֆոկլուս խմբի մասնակից, տղամարդ, 32 տ., գ. Ազատան)⁴⁷³: Հարցվածների որոշ մասն էլ այդ հարցում մեղադրում էր գործատուին, որն օրինական կարգով չի ապահովում այդ փաստաթղթերը, կամ այն միգրանտներին, որոնք ցուցաբերում են շեղված վարքագիծ, կատարում տեղի բնակչության կողմից անընդունելի մի շարք արարքներ: Աղյուսակ 47-ի տվյալներից կարող ենք եզրակացնել, որ շփումների վրա ազդում է նաև միգրանտների տարիքային գործոնը: Օրինակ՝ թե՛ խորհրդային և թե՛ հետխորհրդային շրջանում երիտասարդ և միջին սերունդներն առավել շարժունակ են և հեշտությամբ են հարմարվում նոր միջավայրին՝ համեմատած ավագների հետ: Այդ հարցում էական է նաև միևնույն բնակավայրում երկար տարիներ նրանց աշխատանքային գործունեությունը, որը նպաստում է շփման ոլորտների ընդլայնմանը: Որքան մեծ է աշխատանքային միգրացիայի տևողությունը, այնքան ավելանում է շփման արդյունավետությունը: Այսպես,

⁴⁷² Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2007:

⁴⁷³ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007:

խորհրդային շրջանում 1–3 տարի արտագնացության մեկնած միգրանտների ամենօրյա շփումները մոտավոր հաշվարկով կազմել են 25%, 3–6 տ. մեկնածներինը՝ 26%, 6–10 տ. մեկնածներինը՝ 29%, 6–10 տ. մեկնածներինը՝ 35% (տե՛ս աղյուսակ 48):

Աղյուսակ 48

*Խորհրդային շրջանում միգրանտների շփման ինտենսիվությունը՝
ըստ արտագնացության տևողության (%)*

Արտագնացության տևողությունը	Շփումների հաճախականությունը					Ընդամենը
	Ամեն օր	2–3 օրը մեկ	Միայն շաբաթ և կիրակի օրերին	Հազվա րեւ	Չեն շփվում	
1–3 տարի	25.0	25.0	19.0	28.0	3.0	100.0
4–6 տարի	26.0	22.0	23.0	24.0	5.0	100.0
7–10 տարի	29.0	24.0	31.0	13.0	3.0	100.0
11 և ավելի	35.0	30.0	30.0	3.0	2.0	100.0
Ընդամենը	28.7	25.2	25.7	17.0	3.4	100.0

Սոցիալ-մշակութային նոր միջավայրում նման շփումները կարևոր աղբյուր են վարքի նոր ձևերի և նորմերի, սոցիալական կողմնորոշման ու գործունեության կենսաձևի վերաբերյալ տեղեկատվություն ձեռք բերելու համար: Սա մի կողմից նպաստում էր այլեթնիկ միջավայրում աշխատանքային միգրանտների կանոնավոր գործունեության և զարգացման գործընթացին, մյուս կողմից՝ նրա սոցիալ-հոգեբանական և մշակութային հարմարվողականությանը:

Միգրանտների հարմարվողականությունն ունի որոշակի առանձնահատկություններ⁴⁷⁴: Այն առաջին հերթին կապված է կարճաժամկետ կամ երկարաժամկետ բնույթի և այն սոցիալական միկրոմիջավայրի հետ, որ արտագնացները ձևավորում էին իրենց շուրջ. «Այն չափով, որ

⁴⁷⁴ Гинзбург А. И. О влиянии некоторых национальных традиций на миграцию из села в город..., с. 108.

չափով որ անհատը իր շուրջ ձևավորում է սոցիալական միկրոմիջավայր՝ համապատասխան իր մշակութային պահանջներին և դիրքորոշումներին, միկրոմիջավայրն իր հերթին ազդում է անհատի մշակութային, մասնագիտական կողմնորոշումների վրա»⁴⁷⁵:

Տարբեր էթնիկ խմբերի միջև ակտիվ մշակութային տարրերի յուրացման գործընթացը ոչ միայն կախված է շփումների ինտենսիվությունից, այլև բնույթից: Հատկապես այլէթնիկ մշակութային տարրերի արդյունավետ յուրացումը մեծ չափով կախված է նաև հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներում իրականացվող միջէթնիկ հարաբերությունների առանձնահատկություններից՝ ինչպես աշխատանքային ոլորտում, այնպես էլ դրանից դուրս: Այդ շփումները կրում են ոչ միայն գործնական, այլև ընկերական բնույթ: Շինարարության բնագավառում գործնական շփումները մի կողմից նպաստում էին ազգային մի շարք արհեստների արտահանմանը, հմտությունների փոխանակմանը և նորի ձեռքբերմանը, մյուս կողմից՝ կառուցվող շենքերում, բնակարանների ներքին և արտաքին հարդարանքներում երբեմն նաև ազգային տարրերի ներդրմանը. «Մենք ռուսների և դազախների հետ ապրում էին կողք կողքի տեղադրված վագոն-տնակներում: Ամեն առավոտ աշխատանքի գնալուց առաջ և աշխատանքից հետո միասին էինք ուրում, միասին էինք աշխատում: Մեր պոլրը հայ էր, այնքան հայկական ճաշեր էր եփել, որ նրանք հավեսով մեզ հետ ուրում էին: Ղազախները մեր պոլրին սովորացրին, որ պատրաստի իրենց ճաշերից բելյաշը, իսկ ռուսների համար՝ սալյամիով ճաշ, սալյամիով բլին-մլին, որոնք մենք էլ էինք հավեսով ուրում: Շինարարությունում նրանք հիմնականում բանվորություն էին անում, բայց մեզ օգնելու համար նրանց սովորեցնում էինք ինչպես գաջ քաշել, լուսամուրներ տեղադրել, պարկետ անել և այլ (տղամարդ, 45տ., Գավառ)»⁴⁷⁶: Հետազոտությունից պարզվեց, որ որոշ միգրանտներ իրենց երկարատև և անբասիր աշխատանքի համար արժանացել են ՌԴ

⁴⁷⁵ Хайкина М. Э. К вопросу о структуре межличностного общения мигрантов в иноэтнической среде (По материалам опроса Ленинградских татар) // СЭ, N4, 1980, с. 99.

⁴⁷⁶ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2015:

պարզևների: Օրինակ, ըստ Ազատան համայնքի ղեկավարի տվյալների, համագյուղացիներից մեկն արժանացել է ՌԴ վաստակավոր շինարարի կոչման⁴⁷⁷:

Էթնոմշակութային տեղեկատվության փոխանցման կարևորագույն աղբյուր են ընկերական շփումները, որոնք ստեղծվում են միգրանտների և տեղացիների միջև ընդհանուր հետաքրքրությունների հիմամբ: Այդ շփումներն ամրապնդում են բնակչության միջէթնիկ ինտեգրման գործընթացները⁴⁷⁸, նպաստում նրանց համակողմանի զարգացմանը: Դրանով հանդերձ՝ միգրանտները ոչ միայն ծանոթանում են օտար մշակութային տարրերին, այլև տեղի է ունենում արժեքների, պատկերացումների, գաղափարների փոխանակում. «Շփումները ոչ միայն ծնում են նոր գիտելիքներ, առաջ բերում նոր պահանջմունքներ և հետաքրքրություններ, այլև ինտենսիվորեն տեղի է ունենում «գիտելիքների փոխանակում», տարբեր մշակույթների միջև ակտիվ փոխներգործություն, ինքնատիպ «սոցիալական և մշակութային արժեքների» ընտրություն»⁴⁷⁹: Այսինքն՝ տեղի են ունենում ապամշակութայնացման (ակուլտուրացիայի) գործընթացներ, որի հետևանքով միգրանտները ոչ միայն պահպանում են իրենց մշակութային ինքնությունը, այլև ներառվում են այլ մշակույթի մեջ՝ ձևավորելով ընդհանուր մշակույթի տարածք: Հարցազրույցներից մեկում վերադարձած երիտասարդ միգրանտներից մեկը պատմեց հետևյալը. «Ռուսներն ինչ մտածում են, ճակատին ասում են, չեն էլ նայում մեծ է, թե փոքր, կին է, թե տղամարդ: Սկզբից շատ էի նեղվում, որ նման բաներ էի լսում: Բայց նրանց հետ երկար շփվելուց սովորեցի: Հիմա մտածում եմ՝ միգրացիոն են ճիշտ: Հիմա ես էլ, առանց քաշվելու, տեղը որ գալիս է, նրանց (ռուսների) նման արտահայտվում եմ» (տղամարդ, 33 տ., Վանաձոր)⁴⁸⁰: Այլէթնիկ միջավայրում, որտեղ կան ազատ ժամանցի և զվարճանքի վայրեր, միգրանտները մասնակցում են տեղում կազ-

⁴⁷⁷ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007:

⁴⁷⁸ Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии, М., 1981, с. 77.

⁴⁷⁹ Буева Л. П., Алексеева В. Г. Общания как фактор развития личности //СИ, N2 М., 1982, с. 40.

⁴⁸⁰ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2010:

մակերպվող ժողովրդական և ազգային տոներին, հաճախում են կինո, համերգներ, սրճարաններ և այլն: Ինչպես խորհրդային, այնպես էլ հետխորհրդային շրջանում դրանց ակտիվորեն մասնակցում են 18–29 տ. երիտասարդ միգրանտները: Վերջիններս նույնպես իրենց ազդեցությունն են թողնում նրանց պահվածքի և վարվելակերպի վրա. «*Էսքան զնացինք ռուսաստանները, հիմա մի տեսակ դարձել ենք ռուս: Հիմա չնայած վերադարձել եմ, բայց ժամանակին արթնանում եմ, թրաշվում եմ, ակոտաբնի հագնվում, դոխի եմ փչում, նոր եմ դուրս գալիս գյուղամեջ: Առաջ ինչքան էլ ձմռանը ցուրտ լիներ՝ գլխարկ չէի դնում: Հիմա դրան էլ եմ սովորել, այնտեղից եմ բերել*» (տղամարդ, 50 տ., գ. Մեծավան)⁴⁸¹:

Տեղի բնակչության հետ երկարատև և ակտիվ շփումները կարևոր հիմք են էթնիկ կարծրատիպերի ձևավորման և փոփոխության համար, որոնք ընդհանրացված պատկերացում են տալիս տեղի ժողովրդի տիպային գծերի մասին: Վարքի էթնիկ կարծրատիպերը, որոնք Գ. Ստարովոյտովան բնութագրում է որպես «կենսագործունեության կայուն, կանոնավոր կրկնվող ձևեր (կամ կենսակերպի տարրեր), որոնք չնայած ունեն հայտնի սոցիալական նշանակություն, սակայն չեն կրում «իրավիճակային» բնույթ և չեն գիտակցվում այդ վարքը կրողների կողմից՝ որպես արարքներ»⁴⁸², շատ կողմերով կապված են ազգային կենցաղի հետ և համարվում են անհատի էթնոհոգեբանական որոշակի դրսևորում: Խորհրդային և հետխորհրդային շրջանում «Ձեր կարծիքով ի՞նչ դրական և բացասական բնավորության գծեր են բնորոշ այն ազգությանը, որի մեջ Դուք աշխատում էիք», «Բնավորության ի՞նչ դրական և բացասական բնավորության գծեր կտայիք Ձեր ազգությանը պատկանող մարդկանց» հարցերի պատասխաններից պատկերացում ենք կազմում ինչպես այլ-էթնիկ հանրությանը (հետերոկարծրատիպեր), այնպես էլ տվյալ ազգին (ավտոկարծրատիպեր) պատկանող մարդկանց տիպային առանձնահատուկ գծերի մասին: Դեռևս խորհրդային շրջանի համար Լ. Դորբիժևան

⁴⁸¹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2012:

⁴⁸² Старовойтова Г. В. Этнические особенности поведения и внешности в восприятии граждан/Этнические стереотипы поведения, Л., 1985, с. 22.

նշել է. «Մարդկանց դրական դիրքորոշումները դեպի ազգամիջյան շփումներ կարող են Ֆնպաստել տեղաբնիկ ազգերի ներկայացուցիչների միգրացիային՝ աշխատուժի ավելցուկ ունեցող շրջաններից (օրինակ՝ Կովկաս կամ Միջին Ասիա) դեպի այնպիսի շրջաններ, որտեղ զգացվում է աշխատուժի պակաս»⁴⁸³։ Բացի դրանից, խորհրդային բազմազգ պետությունում այդ գործընթացը սերտորեն առնչվում էր մարդկային հարաբերությունների ներդաշնակեցման և կարգավորման գործընթացներին, ինչպես նաև նպատակ ուներ բարձրացնելու նրանց սոցիալ-հոգեբանական ինքնազգացողությունը⁴⁸⁴։ Ընդհակառակը, բացասական դիրքորոշումները դեպի ազգամիջյան շփումներ կարող են սառեցնել այդ հարաբերությունները և նույնիսկ «վերածնել էթնիկ ավանդույթների որոշ վերացած տարրեր, որոնք այնուհետև սկսում են հանդես գալ որպես էթնիկ գիտակցության մեջ բացասական երևույթների «բյուրեղացման» կետեր»⁴⁸⁵։ Խորհրդային շրջանում արտագնացները սեփական և այլէթնիկ հանրությանը (ռուսներ) պատկանող մարդկանց վերաբերյալ բառերի և բառակապակցությունների ձևով թվարկել են բազմաթիվ դրական և բացասական հատկանիշներ։ Ի տարբերություն արտագնացությամբ չբաղվողների, որոնց տված բնութագրերը այլէթնիկ հանրությանը հիմնականում ձևավորվում են զանգվածային տեղեկատվական միջոցների ազդեցության ներքո և հպանցիկ շփումների հիման վրա, արտագնացներինը՝ անմիջական շփումների հիման վրա։ Օրինակ, արտագնացությամբ չբաղվողների շրջանում «հայրենասիրություն», «խիզախություն», «հաստատակամություն» և այլ կարծրատիպերը բնութագրական են ողջ ռուս ժողովրդի համար, որը պատմական խոշոր իրադարձությունների հետևանք է⁴⁸⁶։ Դրանք ավելի շատ կրում են զգացական

⁴⁸³ Дробижева Л. М. Межличностные национальные отношения: Основные черты и особенности // Социологические исследования, М., 1982, N4, с. 34.

⁴⁸⁴ Там же, с. 35.

⁴⁸⁵ Дробижева Л. М., Сусоколов А. А. Межэтнические отношения и этнокультурные процессы (По материалам этносоциологических исследований в СССР) // СЭ, N3, 1981, с. 15.

⁴⁸⁶ Оганджян Р. С. Некоторые черты национальной психологии / Население Еревана. Этно-социологические исследования, Ер., 1986, с. 204.

բնույթ և զուրկ են առավել բովանդակալից լինելուց: Մինչդեռ արտագնացների շրջանում գերակշռում են որոշակի դիտարկումներ: Օրինակ՝ այդ տարիներին արտագնացների՝ ռուսներին վերագրած դրական բնութագրերում՝ «աշխատասիրություն», «հյուրասիրություն», «անկեղծություն», «ազնվություն», «ընկերասիրություն», «բարեխղճություն» և այլ որակումները ստեղծվում են անմիջական շփումների հիման վրա: Երկար ժամանակ հայտնվելով այլեթնիկ միջավայրում և մոտիկից ծանոթ լինելով տեղի կենցաղամշակութային հաստատությունների աշխատանքին, ինչպես նաև այլ սոցիալական հիմնարկների գործունեությանը՝ շատ հաճախ դրանք արտագնացներն ընկալում և մեկնաբանում են որպես տվյալ էթնոսի դրական էթնիկ բնութագիր: Օրինակ՝ տեղի բնակչության շրջանում սոցիալական արդարության չափանիշների պահպանումը խթանել է «արդարության», իսկ կենցաղամշակութային հաստատությունների դրական աշխատանքը՝ «կազմակերպվածության» կարծրատիպերի ձևավորումը:

Արտագնացների շրջանում այլեթնիկ հանրույթի նկատմամբ բացասական բնութագրերն առաջացել են տարբեր կոնֆլիկտային իրադրությունների ընթացքում, որոնք մեծ մասամբ կապված են աշխատանքային գործունեության՝ հատկապես աշխատանքային պայմանագրով նախատեսված դրամական վճարումների չափերի խախտման հետ: Բացասական գնահատականների քանակը հաճախ բարձր էր այն արտագնացների մոտ, որոնք բավարարված չէին աշխատանքային պայմաններից և աշխատավարձից: Նման իրադրությունում արտագնացը, այդ երևույթները չգիտակցելով, ամբողջությամբ վերագրում էր այն էթնիկ հանրույթին, որի մեջ իրենք աշխատում էին: Այդ կապակցությամբ Լ. Դրոբիժևան նշում է. «Երբ մարդիկ բազմազգ միջավայրում մատնվում են անհաջողության, որը կապված է կյանքի ոչ բարենպաստ հանգամանքների հետ, նրանք հակված են այդ անբավարարվածությունը տեղափոխել ազգային հողի վրա: Այդ տեղափոխության մեխանիզմը գրականության մեջ նկարագրվում է որպես «քավության նոխազ» դառնալու իրավիճակ»⁴⁸⁷:

⁴⁸⁷ Дробижева Л. М. Об изучении социально-психологических аспектов национальных отношений (Некоторые вопросы методологии) // СЭ, N4, 1974, с. 22.

Այս հանգամանքով կարելի է բացատրել արտագնացների նշած «խաբեություն», «խարդախություն» և նման կարծրատիպերը: Բացասական գնահատականները որոշ մասի մեջ ձևավորվում են այլեթնիկ հանրության ներկայացուցիչների վարքը ազգային-ավանդական պրիզմայով գնահատելու փաստով: Միջանձնային շփման գործընթացում ազգային-ավանդական գործոնները դառնում են ազգայինի և օտարի ճանաչողության համեմատության կարևորագույն չափանիշ: Այս տեսանկյունից արտագնացները ռուս տղամարդկանց և կանանց համար նշել են այնպիսի բացասական բնութագրեր, որոնք համեմատվել են սեփական ազգային չափանիշների հետ և առաջին հերթին վերաբերում են ներընտանեկան կյանքի էթնիկ առանձնահատկություններին: Օրինակ՝ տղամարդկանց վերաբերյալ հարցաթերթիկում շատ են հանդիպում հետևյալ կարծրատիպերը՝ «կնոջ վրաստ ա», «կատարում են կանանց գործեր», «հեշտությամբ թողնում են ծնողներին և հեռանում», «հարբեցող են», «լավ էլ կաշառք են վերցնում» և այլն, իսկ կանանց վերաբերյալ՝ «ազատամիտ են», «տան տղամարդուն բանի տեղ չեն դնում», «նրանց համար ամուսնալուծվելը և ընտանիքը լքելը մեկից մեկ է», «բարոյականից թույլ են», «մի մատ աղջիկը ծխում և խմում է», «փոքր տարիքից սեռական կյանքով են ապրում» և այլն: Այդ կարծրատիպերի որոշ մասը միգրանտների մեջ պահպանվել է նաև հետխորհրդային շրջանում, սակայն արդի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական գործընթացներով պայմանավորված՝ առաջացել են նաև նորերը՝ «կրիմինալ են», «նացիոնալիստ ու շովինիստ են», «Ռուսաստանը միայն ռուսներինն է», «վստահելի չեն» և այլն:

Այլեթնիկ միջավայրում շփումները պայմանավորում են նաև ազգային կարծրատիպերի փոփոխություն: Այն ընդլայնում էր նրանց արժեքային կողմնորոշման ընտրության ոլորտները, նպաստում աշխարհայացքի ձևավորմանը և ազգային նախապաշարմունքների մնացուկների վերացմանը⁴⁸⁸: Միգրանտների որոշ մասի մեջ ձևավորվում է քննադատական վերաբերմունք սեփական միջավայրի նկատմամբ, և էթնիկ ինքնագնա-

⁴⁸⁸ **Арутюнян Ю. В.** О некоторых тенденциях в изменении культурного облика нации (По материалам этносо-циологического исследования в Грузии) // N4, СЭ, 1973, с. 12.

հատման փաստը դառնում է առավել հավաստի ու բովանդակալից: Այն էթնիկ կարծրատիպերը, որոնք կապված են ավանդական կենցաղամշակութային բնութագրերի հետ, միջանձնային շփումների ժամանակ ենթարկվում են որոշակի փոփոխությունների: Այսպես՝ միգրանտներից հաճախակի կարելի է լսել «մեր ազգը լավ թաղում անել գիտի, բայց ուրախանալ չգիտի», «մտածում ենք մի բան, բայց անում ենք մի այլ բան», «ամբողջ կյանքը հանուն երեխաների չարչարվում ենք, մեր անձնական կյանքով չենք ապրում», «նրանք էլ կասեն՝ ապրում են, մենք էլ» և այլն: Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունից պարզվում է, որ սեփական ազգի վերաբերյալ բացասական կարծրատիպերը հատկապես գերակշռում են այն միգրանտների մեջ, որոնք ցանկանում էին տեղափոխվել և մշտական բնակություն հաստատել երկար տարիներ աշխատանքի մեկնած վայրերում:

Բացի ազգային կարծրատիպերի փոփոխությունից, միջանձնային ակտիվ շփումները կարևոր էին նաև լեզվական իմացության և տարածման գործում: Որպես հաղորդակցման կարևորագույն միջոց՝ լեզվական գործոնը մի կողմից ազդում էր արտագնացների կյանքի կենսաձևի վրա՝ նպաստելով նրա կենցաղամշակութային գծերի փոփոխությանը, մյուս կողմից՝ ազգային և այլէթնիկ մշակույթի յուրացմանը: Այս տեսանկյունից այլէթնիկ միջավայրը արտագնացի համար կարևոր պայման էր ռուսերենի իմացության գործում: Ռուսաց լեզվի օգտագործման անհրաժեշտությունը ծագում է հասարակական կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում ինչպես աշխատանքի, այնպես էլ դրանից դուրս: Չմոռանանք նաև նշել, որ խորհրդային երկրում ռուսերենը համարվում էր ազգամիջյան շփման հիմնական լեզու, իսկ ազգային լեզուն խորհրդային ժողովուրդների համար ուներ էթնիկ նույնացնող նշանակություն:

Խորհրդային շրջանում արտագնա աշխատանքի վայրում միգրանտները տեղի բնակչության հետ հաղորդակցվել են ռուսերենով, իսկ աշխատանքային կոլեկտիվում՝ հայերենով և ռուսերենով՝ 65.7% (տոնս աղյուսակ 49):

Աղյուսակ 49

Խորհրդային և հետխորհրդային շրջանում արտագնա աշխատանքի վայրում հայերենի և ռուսերենի օգտագործման հարաբերակցությունը (%)

Տարիքային կազմը	Խորհրդային շրջան					Հետխորհրդային շրջան				
	Հայերեն	Ռուսերեն	Հայերեն և ռուսերեն	Դժվարանում եմ պատասխանել	Ընդամենը	Հայերեն	Ռուսերեն	Հայերեն և ռուսերեն	Հայերեն, ռուսերեն և այլ լեզուներ	Ընդամենը
18–29	7.0	16.0	66.0	11.0	100.0	3.9	11.8	83.6	0.7	100.0
30–49	7.0	7.0	71.0	15.0	100.0	3.6	15.3	78.8	2.3	100.0
50 և բարձր	7.0	4.0	60.0	29.0	100.0	3.6	12.1	82.3	2.0	100.0
Ընդամենը	7.0	9.0	65.7	18.3	100.0	3.7	13.1	81.5	1.7	100.0

Ռուսաց լեզվի իմացությունը բարձր տոկոս էր կազմում բոլոր տարիքային խմբերում: «Եթե դուք գիտեք ռուսերեն, ապա որտեղ եք սովորել» հարցին արտագնացները դպրոցական կրթության և բանակի ծառայության հետ նշել են նաև արտագնա աշխատանքի վայրի գործունեությունը: Ռուսաց լեզվի իմացության վրա իր ազդեցությունն էր թողնում նաև արտագնացության ստաժը: Հարցազրույցի մասնակիցներից մեկը նշեց. «Վերադառնալուց հետո տղաս շատ լավ ռուսերեն է խոսում և շփումների հերևանքով լեզվի իմացությունն ավելի է հարստացել: Ռուսերենով հաղորդումներ է նախընտրում և ավելի ազատ է մրսածում» (տղամարդ, 67 տ., գ. Լիճք)⁴⁸⁹:

Մանրամասն հարցումներից պարզվում է, որ նրանք, ովքեր ունեին երկար տարիների արտագնացության ստաժ, ազատորեն տիրապետում են ռուսաց լեզվին: Այսպիսով, խորհրդային շրջանում երկլեզվությունը դառնում էր միգրանտների բնութագրիչ կողմերից մեկը: Ըստ Մ. Գուրոգլոյի՝ լեզվական գործունեությունը կյանքի տարբեր իրավիճակներում անհատի կողմից երկու լեզուների փոխարինաբար օգտագործումն է, որն արտացոլում է մարդու ոչ միայն գործնական պահանջմունքը երկ-

⁴⁸⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2015:

որոդ լեզվի նկատմամբ, այլև ընդգրկում է դրա նկատմամբ վերաբերմունքը⁴⁹⁰։ Արտագնացների շրջանում կարևոր էր նաև երկրորդ լեզվի իմացության աստիճանի և կիրառման հարցի քննարկումը։ Ռուսերենի իմացությունը հիմնականում սահմանափակվում էր բանավոր խոսակցականում, որը հաճախ ազդում էր նաև նրանց լեզվական կողմնորոշման վրա։ Ի տարբերություն խորհրդայինի՝ հետխորհրդային փուլում երկլեզվության հետ միգրանտների որոշ մասի մոտ զարգանում է նաև բազմալեզվությունը։ Խորհրդային փուլում միգրանտների գրեթե մեկ հինգերորդը ռուսաց լեզուն համարել է իր երեխաների ցանկալի լեզվական ուսուցումը։ Լեզվական կողմնորոշման բնագավառում արտագնացների նման վարքագիծը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ նրանք ցանկանում են իրենց երեխաներին հետագայում բարձրագույն կրթության տալ Հայաստանի սահմաններից դուրս։ Նույնիսկ ռուսաց լեզվի իմացության խորացման համար ամառային արձակուրդի օրերին արտագնացությամբ զբաղվող ծնողների հետ ՌԴ էին մեկնում նաև բարձրասարանցի երեխաները։ Գեղարքունիքի մարզի Սարուխան, Շիրակի մարզի Փանիկ, Լոռու մարզի Սարչապետ գյուղերի դպրոցների տնօրենների հետ անցկացված մանրամասն հարցումներից պարզվում է, որ նման երեխաները, համեմատած մյուսների հետ, ցուցաբերում են ռուսաց լեզվի բարձր առաջադիմություն։ Այս ճանապարհով տարբեր տարիների ընթացքում Ռուսաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ է ընդունվել և ավարտել վերը նշված երեք գյուղերից մոտավորապես 45 հոգի։ Ռուսաց լեզվի իմացության և ՌԴ-ում հետագա մշտական բնակության նպատակով (հատկապես բրիգադիորները և մուտքի երկրներում հարազատներ, բարեկամներ ունեցողները) բարձրասարանցի տղաների ՌԴ մեկնելու միտումը շարունակվեց նաև հետխորհրդային շրջանում։ Այսպես, Իջևանի թիվ 5 դպրոցի տնօրենն անդրադարձավ այդ խնդրին. «Դպրոցի երեխաների ծնողների շուրջ 30%-ը մեկնում է արտագնա աշխատանքի։ Արտագնա աշխատանքը նրանց

⁴⁹⁰ Губогло М. Знание и употребление второго языка при двуязычии (По материалам этносоциологических экспедиций) / Тезисы докладов на сессии, посвященной итогам полевых этнографических и антропологических исследований в 1974–1975 гг., Душанбе, 1976, с. 62.

համար դարձել է կենցաղ, և նույնիսկ տեղում շինարարական աշխատանքի դեպքում նրանք շարունակում են մեկնել. նրանք սովորել են այդ կյանքին: Ես ճանաչում եմ ծնողների, որոնք շուրջ 15–20 տարով մեկնում են արտագնա աշխատանքի: Դաստիարակության խնդիրը անմիջական զգացվում է: Վերջին 3 տարիների ընթացքում շուրջ 15 ընտանիքներ երեխաների հետ մեկնել են ՌԴ և Ուկրաինա: Նրանց երեխաները այնտեղ ավարտել են դպրոցը և ընդունվել բուհեր: Նրանցից 3-ը սովորել և ավարտել են Մոսկվայի Լոմոնոսովի անվան համալսարանը: Դրա համար նրանց որոշ մասը ուզում է, որ երեխաները, ինչպես ընտանիքում, այնպես էլ հասակակիցների հետ շփվեն այդ լեզվով: Բայց դրա հետ նաև արտագնացության պարճառով տուժում է երեխաների կրթությունը: Նրանք երբ ընտանիքով տեղափոխվում են հանրապետությունից, այդ երեխաները մոտ 1–2 տարի դպրոց չեն հաճախում, և կորցնում են այդ տարիները: Իսկ երբ ՌԴ-ից վերադառնում են, երեխաները ո՛չ նորմալ հայերեն են իմանում, ո՛չ էլ ռուսերեն և ուսման հարցերում ունենում են լուրջ դժվարություններ: Վերջին 3 տարում շուրջ 30 ընտանիքներ վերադարձել են, և երեխաները հաճախում են մեր դպրոց: Նրանք հարկապես վերադառնում են այն ժամանակ, երբ աղջիկները հասունանում են, և ծնողները չեն ցանկանում օրար միջավայրում մեծանան» (տղամարդ, 60 տ., Իջևան): Այն ընտանիքները, որ կապված են աշխատանքային միգրացիայի հետ, հետագայում հաստատում են մշտական բնակություն, նրանց երեխաների մեծ մասը այդ երկրներում ստանում է նաև բարձրագույն կրթություն: Այսպես, Վայոց ձորի մարզի Գլաձոր գյուղից Մոսկվայի բուհերում սովորում է շուրջ 15 ուսանող⁴⁹¹, իսկ Գեղարքունիքի մարզի Սարուխան գյուղից՝ Նիժնի Նովգորոդ, Չելյաբինսկ, Մաքատով, Օրսկ, Կեմերովո քաղաքներում շուրջ 30 երիտասարդ⁴⁹²: Այսինքն՝ աշխատանքային միգրացիան նպաստում է հայ երիտասարդների կրթական նոր կապիտալի ձևավորմանը: Ի տարբերություն ծնողների՝ երեխաները ՌԴ-ում ոռոսաց լեզվի իմացությունը համարում են կարևոր միջոց հետագա առաջընթացի նպատակով:

⁴⁹¹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Վայոց ձորի մարզ, 2005:

⁴⁹² Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2006:

Հետազոտությունից պարզվեց, որ, երկար տարիներ աշխատելով և ապրելով այլեթնիկ միջավայրում, Հայաստանի ազգային փոքրամասնության միգրանտների լեզվական վարքագծում նույնպես տեղի է ունենում որոշակի փոփոխություն: Բացի մայրենիից, նրանք սկսում են սովորել նաև տեղի բնակչության լեզուն՝ որպես հաղորդակցման և սոցիալական շարժունության կարևոր միջոց, իսկ երեխաները կրթություն են ստանում այդ դպրոցներում:

Ըստ աղյուսակ 50-ի տվյալների՝ արտերկրում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների որոշ մասը, բացի մայրենիից և հայերենից, ազատորեն տիրապետում է նաև այլ լեզուների:

Աղյուսակ 50

ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների միգրանտների շրջանում լեզուների առավել ազատ իմացությունը (%)

Լեզուների իմացությունը	Եզդի	Ռուս	Ասորի	Հուլյն	Քուրդ	Ուկրաինացի	Ընդամենը
Մայրենի	21.6	11.2	4.1	2.6	3.3	0.7	43.5
Հայերեն	13.4	2.2	1.1	3.0	2.2	1.5	23.4
Ռուսերեն	12.3	0.0	2.2	2.2	2.2	1.5	20.4
Ֆրանսերեն	3.3	1.5	0.0	0.0	1.1	0.7	6.7
Վրացերեն	0.7	0.4	0.0	0.7	0.0	0.0	1.9
Անգլերեն	0.4	0.4	0.0	0.4	0.4	1.5	3.0
Թուրքերեն	0.0	0.0	0.0	0.0	0.4	0.0	0.4
Գերմաներեն	0.0	0.0	0.4	0.0	0.4	0.0	0.7

Օտար լեզուների իմացության շրջանակը պայմանավորված է բնակություն հաստատած երկրներում գործածվող լեզվի հանգամանքով: Մասնավորապես, եզդիների և քրդերի հիմնական մասն արտագաղթել է Ռուսաստան, որի շնորհիվ նրանք ազատորեն սկսել են տիրապետել ռուսերենին, իսկ Ֆրանսիա, Անգլիա, Գերմանիա տեղափոխվածները՝ տեղի լեզուներին:

Մինչդեռ մինչև արտերկիր մեկնելը ռուսաց լեզվի իմացությունը շատ քիչ էր տարածված երիտասարդ և միջին սերնդի եզդիների և քրդերի շրջանում: Այսինքն՝ միգրացիան ազգային փոքրամասնությունների համար վերածվում է մշակութային և կրթական կապիտալի ստեղծման:

Լեզուների իմացությունը նպաստում է նոր արժեքների յուրացմանը, մշակութային-կենցաղային գծերի փոփոխությանը, այլեթնիկ մշակութային տարրերի ձեռքբերմանը, ազգամիջյան շփումների արդյունավետությանը: Ապրելով այլեթնիկ միջավայրում՝ հատկապես եզդիների և քրդերի երրորդ սերնդի մեջ դիտարկվում է կրթության պահանջարկի բարձրացում: Նրանք այդ երկրներում դպրոցական կրթությունն ստանում են օտար լեզուներով և ընդունվում տեղի բուհեր: Եթե Հայաստանի եզդիաբնակ և քրդաբնակ գյուղական համայնքներում կրթությունն ընդհանուր առմամբ դեռևս կարևոր արժեք չի համարվում (հատկապես աղջիկների համար), ապա այլեթնիկ միջավայրում հետագայում աշխատանք ունենալու և մասնագետ դառնալու համար կրթությունն արժևորվում և խրախուսվում է: Ազգային փոքրամասնությունների հետ իրականացված խորացված հարցազրույցների արդյունքները նույնպես փաստում են միգրանտների սերունդների մեջ նոր կրթական կապիտալի ձևավորման միտումների մասին: Օրինակ, ըստ Շամիրամ համայնքի եզդիերենի և գրականության ուսուցիչ Զ. Ուսուբյանի, վերջին տարիներին համայնքից Հայաստանի բուհերում սովորող շատ քիչ երիտասարդներ կան, մինչդեռ Ռուսաստանի Դաշնությունում և Եվրոպայում առկա է շուրջ 30 եզդի սովորող: Այսպես, Արմավիրի մարզի Ակնալիճ և Զարթոնք համայնքներից մոտ 23 եզդի երիտասարդ Ռուսաստանում և արևմտյան երկրներում ստանում է բարձրագույն կրթություն: Նրանք նշեցին, որ ՌԴ-ի և Արևմուտքի կառավարման համակարգում գիտության, մշակույթի, կրթության, առողջապահության, գործարարության, սպորտի և ռազմական գործի ոլորտներում ունեն ճանաչված մասնագետներ: Այնուհանդերձ, արտերկրում բարձրագույն կրթություն ստանալու փաստը միանշանակ չեն գնահատում եզդիների և քրդերի սոցիալական տարբեր շերտերը: Նրանց որոշ մասը մտահոգված է, որ երիտասարդ սերունդը արտերկրում այլ լեզուներով ստանում է դպրոցական և բարձրագույն կրթություն, ինտեգրվում է այդ հասարակությանը՝ հետագայում կորստի մատնելով ազգային լեզուն և մշակույթը⁴⁹³:

⁴⁹³ Գալստյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունների միգրացիան, էջ 127-128:

Այսպիսով, կապված աշխատանքային միգրացիայի «ստաժի», միգրանտի տարիքի և կրթական բնութագրի, այլ էթնիկ միջավայրում տեղի բնակչության հետ շփման արդյունավետության հետ, նրանք ինչպես արտահանում, այնպես էլ սեփական կենցաղամշակութային համալիր են ներմուծում նոր մշակութային տարրեր: Եթե խորհրդային շրջանում, շնորհիվ նաև աշխատանքային միգրացիայի, նրանց մեջ լայն տարածում էր ստացել ռուսաց լեզվի իմացությունը, ապա հետխորհրդայինում, կապված արտերկրում աշխատելու հանգամանքի հետ, բազմալեզվությունը: Աշխատանքային միգրացիան ինչպես հայերի, այնպես էլ հայաստանաբնակ ազգային փոքրամասնությունների և նրանց սերունդների համար վերածվել է մշակութային և կրթական կապիտալի ձևավորման նոր կարևոր աղբյուրի:

5.2.

Աշխատանքային միգրացիան

և ինքնության պահպանման հիմնախնդիրները

Այլ երկրներում աշխատանքային միգրանտների ինքնության ձևավորումը տեղի է ունենում ոչ միայն նրանց ընտանիքի, այլև այդ հասարակություններում ձևավորված մշակութային արժեքների ազդեցության հետևանքով: Հայաստանում գտնվող այն ընտանիքները, որոնց անդամների մի մասը, կապված աշխատանքային միգրացիայի հետ, ժամանակավոր կամ մշտական բնակություն է հաստատել հանրապետությունից դուրս, տագնապով է վերաբերվում միջէթնիկ ամուսնություններին, երեխաների ինքնության (մասնավորապես մայրենի լեզվի) պահպանմանը, հայեցի դատիարակության և էթնիկ ինքնագիտակցության կորստի խնդիրներին: Դրանք հարցազրույցներում կարևորել են բոլոր մասնակիցները. «Տղաս գնացել է 2004 թվականին, աշխատանք չունեւ, պարտքով էր ապրում: Ավարտել է Երևանի պետական համալսարանը, մասնագիտությամբ փնտեսագետ է: Աղջիկս ամուսնացած էր Կերչում, դրա համար գնաց նրա մոտ: Այնպեղ փոքր բիզնես է դրել: Տղաս ունի 3 երեխա, բոլորը ռուսական դպրոց են գնում, շատ եմ անհանգստանում, որ հայկական կրթություն չեն ստանում և մայրենին կարող են մոռանալ:

Շատ եմ ուզում, որ վերադառնան, քանի որ կարողին չեմ դիմանում: Թոռնիկներին հարցում օրարների հետ ամուսնությանը դեմ եմ, ուզում եմ, որ հայի հետ ամուսնանան» (տղամարդ, 70 տ., Իջևան)⁴⁹⁴: Ըստ հարցման մասնակիցների՝ երեխաների հայեցի կենսակերպը պահպանելու համար նրանք տանը երեխաների հետ հիմնականում խոսում են հայերեն: Լինելով պահպանողական երեխաների դաստիարակության հարցում՝ նրանք շատ են կարևորում հայրենիքի հետ կապերի պահպանումը: Օրինակ՝ դրսի տավուշիների որոշ մասը, որ ունի նյութական հնարավորություններ, հատկապես ամռանը երեխաների հետ հանգիստն անցկացնում է հայրենիքում կամ երեխաներին ուղարկում է պապիկ-տատիկների, հարազատների մոտ, որ «*հայրենիքը և հայերեն լեզուն և հարազատներին չմոռանան*» (կին, 57 տ., գ. Այգեհովիտ)⁴⁹⁵: Այդ ճանապարհով ամռանը շուրջ 30 երեխա ամառային արձակուրդներն անցկացրել է Սարուխանում⁴⁹⁶: Մյուս կարևոր օղակը, որով միգրանտները փորձում են դրսում լուծել ինքնության պահպանման խնդիրը՝ այդ երկրներում գործող ազգային-մշակութային կառույցներն են, որի շուրջ միավորվում են⁴⁹⁷, հաճախում են եկեղեցի, իսկ երեխաները՝ կիրակնօրյա դպրոցներ: Այսպես, Օմսկի մարզի հայկական համայնքում գործում է «Լույս» հայկական մշակութային կենտրոնը և Օմսկի մարզային «Ուրարտու հայկական կենտրոն» հասարակական կազմակերպությունը⁴⁹⁸: Հայերից շատերը միավորվում են այդ կառույցներում՝ փորձելով այլեթնիկ միջավայրում պահպանել ազգային սովորույթները: Օմսկում լույս է տեսնում «Ուրարտու» թերթը, որը հայերենով պարբերաբար հրատարակում է «Սովորում ենք խոսել և գրել հայերեն» խորագիրը կրող նյութեր: Ինքնության պահպանմանը նպաստում են նաև հայ մշակույթի և պատ-

⁴⁹⁴ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2008:

⁴⁹⁵ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2009:

⁴⁹⁶ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2005:

⁴⁹⁷ Գալստյան Մ., Օմսկի հայկական համայնքի ձևավորումը աշխատանքային միգրացիայի համատեքստում, էջ 214:

⁴⁹⁸ Национальные общества Омска и области <http://www.interethnic.org/cno/omsk.htm> (22.12.15).

մության մասին թերթում հաճախակի հրատարակվող 'այոթերը'⁴⁹⁹: Օմսկում գործում է Սուրբ Հռիփսիմե եկեղեցին. բակում տեղադրված է 'նաև խաչքար՝ հիշատակություն Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի: Այդ հուշաքարի մոտ տեղի հայ համայնքը ապրիլի 24-ին կատարում է սգո արարողություն՝ տարբեր ազգերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ⁵⁰⁰: Մինչև եկեղեցու կառուցումը 'նրանք երկու անգամ Մոսկվայի հայկական եկեղեցական թեմից հրավիրել են քահանա, որը ռուսական եկեղեցում կատարել է հայ երեխաների կնունք'⁵⁰¹: Համայնքի ղեկավարի վկայությամբ՝ համայնքի անդամները պահպանում և ակտիվորեն նշում են նաև ազգային, եկեղեցական մի շարք տոներ և հիշատակի օրեր՝ Ապրիլի 24, Սուրբ Սարգիս, Վարդավառ, Ջանգուլում, որոնց ակտիվորեն մասնակցում է նաև երիտասարդությունը: Ըստ համայնքի ղեկավարի՝ այդ միջոցառումներին, հատկապես Վարդավառին, երբեմն մասնակցում են նաև տեղի բնակչությունը և Օմսկում ապրող մյուս ազգային փոքրամասնությունները: Օրինակ՝ 'նրանք հայերի հետ մասնակցում են մատաղի արարողությանը և ջրցանությանը, հատկապես մեծ է հետաքրքրությունը ծխական ուտեստի նկատմամբ: Այսինքն՝ այլեթնիկ միջավայրում 'նրանք կարևորում են ազգային տոների և ծեսերի պահպանումը՝ որպես ինքնության կարևոր բաղադրիչ: Այդ առումով ներկայացնենք նաև Ռուսաստանի Դաշնությունում, Ուկրաինայում և այլ երկրներում հաստատված տավուշցիների մոտեցումները: Ինչպես Հայաստանում բնակվող տավուշցիները, այնպես էլ հանրապետությունից դուրս գտնվողները յուրաքանչյուր տարվա հուլիսի առաջին կիրակին մեծ շուքով նշում են Վարդավառը: Այդ առթիվ ընտանիքներով, հարազատներով կազմակերպում են մատաղի հանդիսություններով և ծխական ուտեստներով ուղեկցվող խնջույք: Մասնակցում են նաև տեղացի ընկերները, ծանոթները: Ներկայացնենք հարցազրույցի մասնակիցներից մի

⁴⁹⁹ Армянской газете Омска исполняется три года, <http://www.yerkramas.org/news/2009-01-02-3024> (22.12.15).

⁵⁰⁰ Ապրիլի 24-ին դողանջներ հնչեցին նաև Օմսկի մեջ, <http://cl.hayernaysor.am> (17.02.2016):

⁵⁰¹ В Омске будет построена армянская церковь, <http://www.yerevan.ru/news/view-news/185/now/89/1798> (17.02.2016).

քանի կարծիք. «Ես մի քանի տարի ընտանիքով և բարեկամներին հետ ապրել եմ մերձնականության քաղաքներից մեկում: Ամեն տարի նույն օրը մենք այնտեղ անպայման հավաքվել ենք քաղաքից դուրս՝ բնության գրկում, Վարդավառը նշել ենք, որին մասնակցել են նաև տեղացի մեր հարևանը և ամուսնուս աշխատանքային ընկերները՝ ընտանիքներով: Այդ օրը մենք այնտեղ թխել ենք Վարդավառի թխվածքը՝ քաղցր խորիզով նազուկ, և գառ ենք մատաղ արել» (կին, 40 տ., Իջևան)⁵⁰²: «Փոքր տղաս Վարդավառը նշելու համար 100 դոլար փող է ուղարկել և զանգահարել շնորհավորել է: Նրանք էլ այնտեղ են ընկերներով, բարեկամներով հավաքվել և նշել այդ տոնը» (կին, 53 տ., Իջևան)⁵⁰³: Իսկ նրանք, ովքեր հնարավորություն ունեն, անպայման այդ օրը վերադառնում են հայրենիք՝ նշելու ընտանիքի անդամների և հարազատների հետ:

Աշխատանքային միգրանտները կարևորում են մկրտության, կնունքի, պսակադրության, հարսանեկան ծեսերի կատարումը, որը, ըստ նրանց, օտար միջավայրում համարվում է էթնիկ ինքնության պահպանման և Տիայ մնալով՝ կարևոր գործոն: Այսպես, Իջևանի Ներսես Շնորհալի եկեղեցու քահանան պատմեց բազմաթիվ օրինակներ, թե ինչպես դրսում ապրող տավուշիները վերադարձել կամ հայրենիքից մեկնելուց առաջ իրենց երեխաների պսակադրությունը կատարել են հիշյալ եկեղեցում: Նույն միտումը դիտարկվում է նաև այլ երկրներում ծնված երեխաներին կնքելու դեպքում. «Տղաս, որ արդեն երկար տարիներ ապրում է Կերչում, իսկ երեք երեխաները ծնվել են այնտեղ, հինգ տարի առաջ ընտանիքով եկավ և Իջևանի եկեղեցում երեխաներին կնքեց, հետո վերադարձավ: Հիմա խիղճս շար հանգիստ է, գիտեմ, որ թոռներս արդեն կնքված են և հայ են» (տղամարդ, 65 տ., Իջևան)⁵⁰⁴: Հայերի նման արտերկրում գտնվող եզդիները և քրդերը նույնպես մտահոգված են երեխաների ազգային ինքնության պահպանման խնդիրներով: Այդ առումով Զարթոնքում բնակվող եզդիներից մեկը նշեց. «Այստեղ և այնտեղ ապրող եզդի երեխաների միջև շար տարբերություն կա: Իմ թոռներն այն-

⁵⁰² Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2008:

⁵⁰³ Նույն տեղում:

⁵⁰⁴ Նույն տեղում:

յրեղ սովորում են ռուսական դպրոցում: Ռուս երեխաները շատ ազատ են, նրանք ինչ անում են՝ մեր երեխաները սովորում են: Մեր երեխաները այնպեղ ռուսերեն ավելի լավ են խոսում ու գրում, քան մեր լեզվով» (Եգդի, 55 տ., տղամարդ)⁵⁰⁵:

Արտերկրի քաղաքային և գյուղական բնակավայրերում հավաք ձևով բնակվող ՀՀ ազգային փոքրամասնությունները, մասնավորապես եգդի, քուրդ և ասորի միգրանտները, նույնպես ինքնակազմակերպվել և ձևավորել են իրենց ազգային-կրոնական մշակութային համայնքները՝ որոշակի ինստիտուցիոնալ կառույցներով: Ըստ Արմավիրի մարզի Զարթոնք համայնքի գյուղապետարանի աշխատակազմի ղեկավար Բ. Աջոյանի՝ այդպիսի խոշոր ազգային համայնքներ եգդիներն ունեն Յարոսլավում, Գորկիում, Կրասնոդարում՝ պետական գրանցմամբ: Իսկ Զ. Ուսուբյանը վկայում է, որ Գերմանիայում ստեղծել են «Եգդիների տուն» անվամբ կրթամշակութային, բարեգործական կառույց, որտեղ հավաքվում են եգդիները և նշում իրենց ազգային և կրոնական տոները, անցկացնում միջոցառումներ, սովորեցնում եգդիներեն: Այդ կառույցների նպատակն է այլէթնիկ միջավայրում համախմբել ջանքերը ազգային լեզվի, մշակույթի պահպանման համար: Ինքնության հարցում նրանք հատկապես կարևորում են ազգային տոների և ծեսերի պահպանումը: Դրանք միգրանտները մեծ շուքով նշում են իրենց համայնքներում՝ ընտանեկան, ազգակցական և համայնքային միջավայրում: Ռուսաստանի Դաշնությունում և Արևմուտքում հաստատված եգդիները և քրդերը իրենց ազգային գլխավոր տոներից փետրվարին նշում են «Այդա Խրդնեվին», մարտին՝ «Կլոջե Սարը-սալին», իսկ դեկտեմբերին՝ «Այդա Եգիդին»: Այդ առթիվ հարցազրույցի մասնակիցներից մեկը նշեց. «Սվերդլովսկում կա եգդիական մեծ համայնք: Այնպեղ մեր բոլոր ազգային տոները նշում են, օրինակ՝ Նոր տարին՝ Ռոժին, դեկտեմբերին՝ պասը և այլն: Այդ անում են, որ օրսար միջավայրում չկորցնեն մեր սովորույթները: Առանց այդ էլ նրանք գրավոր եգդիներենին չեն տիրապետում: Օրինակ՝ եղբորս աղջիկը ապրում է Անգլիայում և անգլերենից թարգմանություններ է անում,

⁵⁰⁵ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Արմավիրի մարզ 2014:

քայլ եզրիներն լեզվով գրել և կարդալ չգիրի» (եզդի, 50 տ., կին)⁵⁰⁶:

Հարցումներից պարզվում է, որ այլեթնիկ միջավայրում նրանք տոները նշում են մեծ հանդիսություններով, փոխայցելություններով, խնջույքներով, որին երբեմն մասնակցում են նաև հայեր և այլազգիներ: Ուշագրավ է, որ երկար տարիներ ապրելով Հայաստանում և յուրացնելով այդ մշակույթի մի շարք տարրեր, օտար միջավայրում շարունակում են դրանք պահպանել: Հատկապես ավագ սերունդը արտերկրում հաճախում է հայկական եկեղեցի, մոմ վառում, հայերի հետ նշում Հայաստանի Հանրապետության Անկախության օրը, Մեծ եղեռնի և երկրաշարժի զոհերի հիշատակի օրերը: Նրանք արտերկրում չեն փոխել նաև իրենց հայկական ծագմամբ ազգանունները, իսկ որոշ մասն էլ Հայաստանը շարունակում է համարել իր հայրենիքը: Եզդիների մի մասն ընդգրկված է նաև այնտեղ ձևավորված հայկական էթնիկ ցանցերում⁵⁰⁷: Ռուսաստանում որոշ եզդիներ իրենց երեխաներին ուղարկում են հայկական կիրակնօրյա դպրոցներ: Նրանք նաև մտահոգված են այն խնդրով, որ միգրանտների շրջանում դիտարկվում է ազգային կրոնից հրաժարվելու և այլ կրոնական ուղղություններին հարելու երևույթը: Արտերկրում եզդի և քուրդ միգրանտների ազգային-կրոնական և մշակութային ինքնության պահպանման և էթնիկ արժեքների տարածման նպատակով Հայաստանում գործող նրանց հասարակական կազմակերպությունները գրքեր, թերթեր, նյութեր են ուղարկում, կազմակերպում փոխայցելություններ և համատեղ մշակութային միջոցառումներ:

Միգրանտների էթնիկ արժեքների պահպանման և էթնոհամախմբման գործում որոշակի աշխատանքներ է կատարում նաև արտերկրում ձևավորված ասորական համայնքը: Մասնավորապես, Ռուսաստանի, Իրանի, Շվեդիայի ասորական համայնքներն իրենց ներդրումն ունեն ոչ միայն տեղի ասորիների մայրենի լեզվի պահպանման հարցում, այլև այնտեղ Հայաստանի ասորական դպրոցների համար վերապատրաստում են լեզվի և գրականության ուսուցիչներ, աշակերտներին ապահո-

⁵⁰⁶ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Արտաշատ, 2014:

⁵⁰⁷ Գալստյան Մ., Օմսկի հայկական համայնքի ձևավորումը աշխատանքային միգրացիային համատեքստում, էջ 212:

վում դասագրքերով: Համայնքի գործունեությունում մեծ տեղ է հատկացվում տոների, ազգային ավանդույթների և սովորույթների պահպանմանը: Արտերկրի ասորական համայնքներում ընդունված են եկեղեցական տոնակատարություններ՝ նվիրված տվյալ գյուղի ուղղափառ եկեղեցու անունը կրող սրբի հիշատակին: Ուշագրավ է, որ դրանք ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ դրսի համայնքներում նշվում են նույն օրը: Օրինակ՝ Արգնի գյուղի և Կրասնոդարի երկրամասի ասորիները օգոստոսի 28-ին նշում են Ս. Մարիամի տոնը, որին մասնակցում են ոչ միայն այնտեղ բնակվող Արգնիի, այլև Վերին Դվինի, Դիմիտրովի և այլ համայնքների ասորիները, երբեմն նաև հայեր և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ: Արտերկրում ասորիները մեծ շուքով են նշում ասորական Ամանորը՝ Ապրիլի 1-ը, և Նահատակի օրը՝ Ապրիլի 7-ը: Իսկ Կրասնոդարի և Դոնի Ռոստովի համայնքներում երեխաներին մայրենի լեզու սովորեցնելու նպատակով նրանք կազմակերպել են կիրակնօրյա ասորական դպրոցներ⁵⁰⁸:

Ռուսաստանում հոծ բնակվող ասորական և հայկական համայնքների միջև կան սերտ շփումներ. նրանք մասնակցում են հայկական պետական, ազգային և կրոնական մի շարք տոների, հաճախում հայկական եկեղեցի և կատարում արարողություններ: Ասորիները, դարեր շարունակ ապրելով հայերի հետ, ձեռք են բերել մշակույթի և կենցաղի մի շարք ընդհանուր գծեր, որոնք ասորի միգրանտներն իրենց հետ տեղափոխում են այլ երկրներ: Հայաստանի ասորական կազմակերպությունները ոչ միայն սերտորեն համագործակցում են արտերկրում գործող ասորական ազգային-մշակութային և կրոնական, այլև հայկական համայնքների հասարակական կազմակերպությունների հետ: Ըստ «Աթուր» ասորական ասոցիացիայի նախագահ Ա. Միխայլովի՝ 1998 թվականից նրանց կազմակերպությունը դարձել է համաշխարհային ասորական միության անդամ, իսկ նա ընտրվել է վարչության անդամ: Նրանք պարբերաբար հրավիրում են հավաքներ և քննարկում տարբեր երկրներում իրենց համայնքների առջև ծառացած խնդիրները: Ռուսաստանի ասորական համայնքում գործող կիրակնօրյա դպրոցների համար Հայաստանից մոտ

⁵⁰⁸ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Դիմիտրով, 2015:

ասորերենի և գրականության 30 օրինակ դասագրքեր են ուղարկել: Ըստ «Հայաստանի ասորական միությունների ֆեդերացիա Խայադթա», ասորական «Աշուր» երիտասարդական կենտրոնի նախագահ Ի. Գասպարյանի՝ նրանք ասորերենով հրատարակում են թերթ և տրամադրում համայնքներին: Ունեն նաև երգի-պարի համույթ, որը համերգներով հանդես է գալիս Ռուսաստանի՝ ասորիներով բնակեցված վայրերում:

Ինչ վերաբերում է ռուսներին, ապա նրանք Հայաստանից արտագաղթելուց հետո հիմնականում բնակություն են հաստատել Ստավրոպոլի և Կրասնոդարի երկրամասերում և Ռուսաստանի կենտրոնական մարզերում, որտեղ նրանց մի մասը բնակվում է համախմբված: Օրինակ՝ Տուլայի մարզում Հայաստանի ռուս վերաբնակները հիմնել են Սլոբոդկա գյուղը, որն ունի ավելի քան երկու տասնյակ ընտանիք⁵⁰⁹:

Նրանց հիմնական մասը վերաբնակվել է պատմական հայրենիքում և ունի ռուսական ինքնություն, սակայն Հայաստանի էթնոսոցիալ միջավայրից նրանք փոխառել են մի շարք կենցաղամշակութային տարրեր: Այդ հանգամանքը դարձել է Հայաստանից արտագաղթած ռուսների կարևոր մշակութային բնութագրիչներից մեկը: Նույնը կարող ենք նշել նաև հույների և ուկրաինացիների վերաբերյալ, որոնց հիմնական մասը արտագաղթեց պատմական հայրենիք, իսկ որոշ մասը՝ Ռուսաստանի Դաշնություն՝ կրելով հայկական մշակույթի մի շարք տարրեր: Հարցումներից պարզվեց, որ Ռուսաստան, Հունաստան և Ուկրաինա վերաբնակեցվածների տոնածիսական մշակույթում, բացի համապետական, ազգային-ավանդական տոներից, հայկական համայնքի հետ նշում են նաև Մեծ եղեռնի և երկրաշարժի զոհերի հիշատակի օրերը:

Այսպիսով, արտերկրում Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունների միգրանտների մեջ մենք կարող ենք առանձնացնել բուն ազգային, հայկական և այլէթնիկ միջավայրում տեղի բնակչության հետ շփումների հիման վրա ձևավորված մշակույթի տարրեր: Այն ներառում է բազմամշակութայնության որոշակի գծեր⁵¹⁰:

⁵⁰⁹ Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունները այսօր I, էջ 42:

⁵¹⁰ Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ, М., 2002, с. 176-178.

Ինչպես հայ, այնպես էլ Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունների շատ ընտանիքներ հաճախ չեն կարողանում հարմարվել այլեթնիկ միջավայրին և հաղթահարել մշակութային անջրպետը, գոյություն ունեցող օտար բարքերը և սովորույթները, որի հետևանքով հաճախ վերադառնում են: Այլեթնիկ միջավայրում լեզվական խոչընդոտները երբեմն չեն կարողանում հաղթահարել նաև երեխաները: Հետազոտությունից պարզվեց, որ վերադարձածների մեծ մասը՝ հայերը, եզդիները, քրդերը, ասորիները, օտար միջավայրը համարելով ինքնությանն սպառնացող կորստի վտանգ, չի ցանկանում, որ երեխաները հասակ առնեն այդ միջավայրում՝ կրելով օտար բարքերի ազդեցությունը: Այդ մտահոգությունը մեծ է հատկապես հասունացած աղջիկների պարագայում: Վերադարձած միգրանտներից մեկն այդ կապակցությամբ պատմեց. «Ես մոտ 15 տարի ապրել եմ Ռուսաստանում, այնտեղ ունեի աշխատանք, քաղաքացիություն, բայց չէի ուզում, որ երեխաներս մեծանան այդ միջավայրում: Այնտեղի երիտասարդները, դեռ աչքերը չբացած, ամեն ինչով զբաղվում են, իսկ այդ բարքերը ինձ համար խորթ են: Բւ՛լ երեխաներն այնտեղ կկորչեին» (տղամարդ, 42 տ., Իջևան)⁵¹¹: «2000 թվականից՝ աշխատանք չլինելու պարճառով, գնացել եմ Մոսկվա՝ աշխատանքի: Մասնագիտությամբ կոնստրուկտոր-մոդելյոր եմ: Գնացել եմ մենակ և վեց ամիս հետո՝ նոր կարողացել եմ աշխատանք գտնել. այնտեղ սկզբից դերձակի մոտ աշխատել եմ կոնստրուկտոր, հետո բացել եմ իմ լաբորատորիան: Մոտավորապես ամեն ամիս վաստակել եմ 1000–1500 դոլար: Ութ տարի մենակ եմ ապրել, չեմ ցանկացել, որ երեխաներս այնտեղ ապրեն և այնտեղի բարքերը սովորեն: Չէի ուզենա, որ երեխաներս մեծանան այլ արժեհամակարգով: Ես հարգում եմ նրանց ազգը, կուլտուրան, բայց վարքութաբքը չեմ կարող ընդունել» (տղամարդ, 36 տ., Իջևան)⁵¹²: Այսինքն՝ հայրենիք վերադառնալու պլանների վրա էական ազդեցություն են ունենում ինչպես այլեթնիկ միջավայրի մշակութային բարքերը, այնպես էլ միգրանտների ընտանիքում երեխաների թիվը, սեռը և տարիքային գործոնը: Բացի դրանից, նրանք իրենց մշակույթի

⁵¹¹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշ, 2008:

⁵¹² Նույն տեղում:

նկատմամբ ունեն պահպանողական վերաբերմունք և օտար մշակույթը յուրացնելու ընթացքում հանդիպում են որոշակի դժվարությունների՝ մղելով նրանց վերադառնալու հայրենիք:

Հարցման մասնակիցներն ինքնության պահպանման հարցում լուրջ խնդիր են համարել նաև միջէթնիկ ամուսնությունը: Նման ընտանիքների մշակութային-կենցաղային բնութագրերում տեղի է ունենում տարբեր մշակութային արժեքների փոխներթափանցում:

Վերջին շրջանում դրսևորվող այդ միտումը քննության է արժանի ամուսնական զուգընկերոջ ընտրության «շուկայական» հայեցակարգի շրջանակում, որպես զուգընկերների նպատակաուղղված ընտրության արդյունք, որի նպատակն է ավելացնել այդ ամուսնությունից ստացվող օգտակարության գործակիցը: Ընդ որում, էթնիկ հատկանիշը ներառվում է ամուսնական զուգընկերոջ ընտրությունը որոշող չափորոշիչների առավել լայն ցանկում⁵¹³: Նկատելի է, որ աշխատանքային միգրանտների մոտ երբեմն գործում է «ամուսնության շուկաների» մոդելը: Գ.Բեկերը, որ երկար տարիներ զբաղվել է վերջինիս մոդելավորման խնդրով նշում է «...ամուսնության արդյունավետ շուկան սովորաբար հանգեցնում է զուգընկերոջ այնպիսի ընտրության, որի դեպքում տղամարդիկ զույգեր են կազմում որակական բարձր հատկանիշներով կանանց, իսկ ցածր հատկանիշներով տղամարդիկ՝ նմանատիպ կանանց հետ, թեև հակադիր որակի զուգընկերոջ ընտրությունը երբեմն կարևոր դեր է խաղում... Ենթադրվում է, որ յուրաքանչյուր տղամարդ և կին հոգ է տանում միայն իր բարեկեցության, այլ ոչ թե հասարակության բարեկեցության համար»⁵¹⁴: Միգրանտների դեպքում «Ամուսնության շուկայի» մասնակիցները (հարսնացուն և փեսացուն) երբեմն հաշվի են առնում նաև նրանցից յուրաքանչյուրի հիմնական բնութագրերը (տարիքը, եկամուտը, կրթությունը, կրոնական և ազգային պատկանելությունը), ինչպես նաև ձևավորվող ընտանիքի ընդհանուր եկամուտը, որը հաջող ամուսնու-

⁵¹³ **Беккер Г.**, Выбери партнера на брачных рынках, THESIS, 1994, вып. 6, с., 12 (перевод Максименко Б. А.) https://igiti.hse.ru/data/444/313/1234/6_1_1Beck.pdf (10.05.2017),

⁵¹⁴ **Беккер Г.**, նշվ., աշխ., էջ 12:

թյան դեպքում պետք է զգալի բարձր լինի, քան մինչ ամուսնությունը՝ ամուսիններից յուրաքանչյուրի եկամուտն առանձին վերցրած: Աշխատանքային միգրանտները նախապատվությունը տալով միջէթնիկ ամուսնություններին դրանով իսկ ցանկանում են փոխել նաև իրենց կարգավիճակը: Նրանք աշխատանքային գործունեության ընթացքում հասնելով տնտեսական համեմատաբար բարձր կարգավիճակի՝ ամուսնանում են «հեղինակավոր» էթնիկ խմբի կնոջ հետ, որը, սակայն, երբեմն ունենում է սոցիալական առավել ցածր կարգավիճակ: Դրանով իսկ միգրանտների որոշ մասը փոխանակում է «ավելցուկային» սոցիալական կարգավիճակը, իր և հետագայում նաև երեխաների էթնիկ կարգավիճակը բարձրացնելու և հեշտացված կարգով այդ երկիր քաղաքացի դառնալու նպատակով: Այդ մասին են փաստում նաև միգրանտների և նրանց ընտանիքի անդամների մոտ իրականացրած որակական հարցազրույցի արդյունքները. «Մեր գյուղից շատ երիտասարդ տղաներ են խոսքի գնում, ամուսնանում են ուրիշ ազգի աղջիկների հետ և մնում են այստեղ: Երիտասարդները ստիպված են դա անում, քանի որ այստեղ աշխատանք չկա: Այստեղից նրանք ստիպված գնում են, էլ ուր մնաց ամուսնանալուց հետո նրանց բերեն այստեղ ապրելու (Գեղարքունիքի մարզ գյուղ Սարուխան, կին 64տ)⁵¹⁵»: Անշուշտ, այդ ամուսնությունների ոչ բոլորն են հիմնվում են միայն տնտեսական գործոնի վրա և զույգերի ընտրությունը պայմանավորվում է նաև սիրո, փոխըմբռնման հանգամանքով:

Հետազոտողները, անդրադառնալով միջէթնիկ ամուսնությունների հարցին, կարևորում են նաև «էթնոսի տեղեկատվական» հայեցակարգը: Այն ելնում է ոչ թե այսրոպեական տնտեսական շահերի ազդեցության ներքո անհատի ազատ ընտրության արդյունքի սահմանումից, այլ «էթնոս» որակվող կայուն մշակութային ընդհանրությանն իրեն նույնակա-նացնելու՝ մարդու ձգտումը բացատրելու փորձից: Ըստ այդ հայեցակարգի ժամանակակից աշխարհում էթնոսի հիմնական գործառնությունը կայա-նում է կյանքի անկայունությունից և անորոշությունից էթնոսի անդամների «տեղեկատվական պաշտպանության» մեջ, որի դերը հատկապես

⁵¹⁵ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 1987:

մեծանում է անցումային հասարակություններում, երբ հին արժեքային համակարգը փլուզվում է, իսկ նորը դեռևս չի ձևավորվել: Էթնոսն իր գործառույթն իրականացնում է մշակութային ավանդույթները պահպանելով, այսինքն՝ նոր սերունդների մոտ այն արժեքները, խորհրդանիշերը, վարքականոնները վերարտադրելով: Էթնիկ մշակույթը և ինքնությունը վերարտադրվում են ոչ միայն որպես ամբողջություն էթնոսի կամ իր առանձին անհատների և ընտանիքների, այլև էթնոսի ներսում կայուն խմբերի մակարդակով: Այդ կայուն կառուցվածքի տարրերից են նաև ազգակցական խմբերը, որոնք միջանձնային հարաբերությունների մակարդակում դրանցում ձևավորում և փոխանցում են առավել կայուն վարքականոնները, դաստիարակվում է էթնիկական ինքնագիտակցությունը: Էթնոսի այդ կառուցվածքը ձևավորող շփման շրջանակներն էլ որոշում են ամուսնական զուգընկերոջ ընտրության կանոնները⁵¹⁶: Շփման շրջանակներն այդ գործառույթն իրականացնում են առաջին հերթին «արտաքին» մեխանիզմի պահպանման, այսինքն՝ ամուսնական զուգընկերոջ ընտրության սոցիալական վերահսկողության հաշվին, երկրորդ՝ «ներքին», այսինքն՝ մշակութային նույնականացման և էթնիկ ինքնության ձևավորման հոգեբանական մեխանիզմների միջոցով: Այս տեսանկյունից որպես միջէթնիկ ամուսնության աճի հիմնական գործոններից մեկը նշվում է ավանդական ազգակցական և հարևանական կապերի ազդեցության թուլացումը, իսկ քաղաքային բնակավայրերում նաև ամուսնական զույգերի ինքնավարացումը: Այս հայեցակարգի շրջանակներում բացատրելի է դառնում նաև միջէթնիկ ամուսնությունների հարցում աշխատանքային միգրանտների վարքագիծը և նախապատվությունը մենէթնիկ ամուսնություններին:

Հարցումներից պարզվեց, որ աշխատանքային միգրանտների ընտանիքներում ծնողների մեծ մասը դեմ էր այդ ամուսնություններին, քանի որ մտահոգիչ են ազգայինի պահպանման և երեխաների հայեցի

⁵¹⁶ Арутюнян Ю.В. Дробижева Л.М., Сусоколов А.А., Этносоциология, М., 1999, с. 2015-2016.

դաստիարակության խնդիրները⁵¹⁷: «Ինչպե՞ս կվերաբերվեիք, եթե Ձեր ազգականներից մեկը (տղան, աղջիկը, եղբայրը, քույրը) ամուսնանար այլազգի ներկայացուցչի հետ» հարցին հայերի գերակշռող մեծամասնությունը դեմ է արտահայտվել և այն համարել անցանկալի ամուսնություն՝ հիմնականում պայմանավորված այլազգիների հետ ունեցած ազգային սովորույթների, մշակութային և կենցաղային, ինչպես նաև լեզվական տարբերություններով:

Աղյուսակ 51

Միջէթնիկ ամուսնությունների նկարմամբ դիրքորոշումները (%)

Ծնողների դիրքորոշումները	Հայ միգրանտներ	Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունների միգրանտներ
Համարում եմ անցանկալի ամուսնություն	52.0	45.1
Ամուսնանալիս ազգությունը նշանակություն չունի, եթե նա պահպանում է իմ ժողովրդի սովորույթները	11.0	9.3
Կգերադասեի իմ ազգի հետ, սակայն ընտրության դեմ էի ի առարկի	15.4	10.5
Ամուսնանալիս ազգությունը նշանակություն չունի	15.2	30.2
Դժվարանում եմ պատասխանել	6.4	4.9
Ընդամենը	100.0	100.0

Հաճախ հանդիպող պատասխաններից էին՝ «Օտար աղջիկները մեզ հարս չեն կարող դառնալ»: Բայց այդ հարցում կան նաև դրականորեն տրամադրվածներ: Մի քանի օրինակ միգրանտների ընտանիքների հետ իրականացրած հարցազրույցներից. «Տղաս եկավ այսպրեղ, որ իր համար հարսնացու ընտրեր, բայց հայ աղջիկներին չի հավանել: Մտրեցել է նրանց այդ թեմայով զրուցելու, բայց նրանք չեն խոսել: Ըար փղաշխ՝ ոռս աղջիկներն այդպես չեն, ավելի պարզ են, և վերադառնալուց

⁵¹⁷ **Գալստյան Մ.**, Խառնամուսնությունները և ինքնության խնդիրները ՀՀ-ի աշխատանքային միգրանտների շրջանում, Հայ ինքնության որակների պահպանումը խառնամուսնություններում, Գիտագործնական համաժողով, Ջեկուցումների ժողովածու, Եր., 2010, էջ 144:

հետո ամուսնացավ ռուսի հետ: Մենք էլ ծնող ենք, չուզեցինք, որ տրամադրությունը գցեր՝ համաձայնվեցինք: Ես նրան ասում էի՝ ռուսների կենցաղը, տրադիցիաները, բնավորությունը ուրիշ են: Նրանք մինչև վերջ քեզ չեն պահելու: Նա իմ ուզածը չի: Մեր տրադիցիաները ուրիշ են, նրանցը՝ ուրիշ: Մենք թեթև նշեցինք նրանց ամուսնությունը: Խելոք աղջիկ է, բայց գյուղ բերելու բան չէ: Նրա բոլոր հարազատները այնպեղ են: Ես արդեն մի քանի տարի է նրան և թոռներին չեմ տեսել: Ասում են, որ մեծ տղան արդեն ռուսական դպրոց է գնում» (կին, 51 տ., գ. Արենի)⁵¹⁸:

Մասնակիցներից մեկն էլ պատմեց, որ տղան արդեն երկար տարիներ մեկնում է արտագնա աշխատանքի, ամուսնացած չէ, բայց մտադրություն չունի ռուս աղջկա հետ ամուսնանալու. «Ռուս աղջիկները չեն կարող մեր ավանդություններին, սովորություններին ենթարկվել, իրենք ավելի ազատամիտ են, նրանց և մեր մշակույթների միջև շատ տարբերություն կա: Ասում է՝ ես հայ եմ, հայի հետ պետք է ամուսնանամ: Բայց եթե ինքը սիրի և այլազգի աղջիկ ընտրի, ես դեմ չեմ լինի: Օրինակ՝ իմ մեծ ախպորս կինը ռուս է, շատ լավ անձնավորություն է, ոնց որ հայ լինի, այդ հարցում բախտներս բերել է: Բայց միտհոգություն ունեն նրա երեխաների համար, քանի որ խոսում են հայերեն, բայց տառերը չգիրեն: Մեծը 16 տարեկան է, ամուսնը որ գալիս են, մենք ենք նրանց հայերեն տառերը սովորեցնում» (կին, 40 տ., Տաշիր)⁵¹⁹:

Ըստ Օմսկի հայկական համայնքի ղեկավարի՝ համայնքի ներսում խրախուսվում է մենեթնիկ ամուսնությունը, բայց հանդիպում են նաև հայ-ռուսական ընտանիքներ, որ վերջին տարիներին ունեն աճի միտում: Նրա համոզմամբ, եթե համայնքն ունենա կենտրոն, երիտասարդների հանդիպման համար, ապա մենեթնիկ ամուսնությունների թիվը կավելանա⁵²⁰: Ոչ միայն Օմսկի, այլև ՌԴ-ում վերջին տարիներին ձևավորված հայկական նոր սփյուռքում լայն տարածում էր ստացել նաև այն մոտեցումը, որ ամուսնական տարիքի աղջիկները կամ տղաները միջնորդների օգնությամբ իրենց ընտրություն-

⁵¹⁸ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Վայոց ձորի մարզ, 2005:

⁵¹⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2012:

⁵²⁰ Գալստյան Մ., Օմսկի հայկական համայնքի ձևավորումը աշխատանքային միգրացիայի համատեքստում, էջ 214:

նը կատարեն հայրենիքում կամ համերկրացիներից: Միջէթնիկ ամուսնությունների նկատմամբ դիրքորոշումների վրա ազդում են բնակավայրի տիպը (քաղաք, գյուղ), տարիքային և կրթական առանձնահատկությունները: Համեմատության համար նշենք, որ, օրինակ, Տավուշի գյուղերում, ըստ 1980թ. հետազոտության տվյալների, նման ամուսնություններն անցանկալի է համարել 21.9%-ը, իսկ Իջևանում՝ 19.5%-ը⁵²¹:

Այնուհանդերձ, միջէթնիկ ամուսնությունները որոշակի տարածում են ստացել աշխատանքային միգրանտների շրջանում: Խորհրդային տարիների հետ համեմատած՝ վերջին շրջանում դրանց թիվը որոշ չափով կրճատվել է: Ըստ 1987թ. հետազոտության արդյունքների՝ միջէթնիկ ամուսնությունները կազմել են 11.7%, իսկ երիտասարդ տարիքային խմբի շրջանում՝ 5.6%-ով բարձր⁵²²: Այդ կապակցությամբ Լոռու մարզի Մեծավան համայնքի աշխատակազմի ղեկավարը նշեց հետևյալը. «Ռուսների հետ ամուսնությունները շարքիչ են: Մոտ 10–15 ռուս հարս են բերել՝ սկսած 1960-ական թվականներից: Մի մասն ամուսինների հետ րեղափոխվել՝ այնտեղ են ապրում, իսկ մյուս մասը մնում է, արդեն հայացել են: Մի ռուս կին կար՝ 20 տարուց ավել այստեղ էր ապրում, երեխա չունեին, ամուսինը հիվանդացավ, մահացավ, միայն դրանից հետո այդ կինը րեղափոխվեց ՌԴ-ում մշտական բնակության: Լավ րնտեսություն էր դրել, շարք իսկուք կին էր: Ինքը լրիվ հայացել էր, բայց այստեղ հարազատ չունեք, գնաց» (տղամարդ, 51 տ., գ. Մեծավան)⁵²³: Լոռու մարզի Մեծ Պարնի համայնքում 1990-ական թվականներից հետո, կապված աշխատանքային միգրացիայի հետ, գրանցվել է 6, Շիրակի մարզի Մայիսյան գյուղում՝ 7, Կրաշեն համայնքում՝ մեկ միջէթնիկ ամուսնություն⁵²⁴:

Աղյուսակ 48-ի տվյալներից կարող ենք եզրակացնել, որ ազգային փոքրամասնությունների միգրանտների 45.1%-ը միջէթնիկ ամուսնությունները համարել է անցանկալի: Այդ տեսակետի կողմնակիցները թի-

⁵²¹ Վարդանյան Լ., Տավուշիների ընտանեկան ծիսակարգը, Տավուշ. Սոցիալ-մշակութային գործընթացներ, Եր., 2014, էջ 175:

⁵²² Գալստյան Մ., Արտագնացությունը Հայաստանում (XIX դարի երկրորդ կես-XX դարի 80-ական թթ), էջ 63:

⁵²³ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2012:

⁵²⁴ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի և Լոռու մարզ, 2007:

վը մեծ է եզդիների, քրդերի և ռուս հնաբնակների՝ մոլդականների շրջանում: Խիստ պահպանվող ավանդական արգելքների հետևանքով հնաբնակ մոլդականները ոչ միայն չեն ամուսնանում այլազգիների, այլև նույն ազգության, սակայն ուղղափառ դավանանքի ներկայացուցիչների հետ:

Հարցազրույցին մասնակցող բոլոր եզդիները և քրդերը միջեթնիկ ամուսնությունների նկատմամբ բացասական վերաբերմունքը բացատրում էին հայրենիք չունենալու, փոքրաթիվ լինելու հանգամանքով, որը համարում էին իրական վտանգ ազգի ուժացման համար: Շամիրամ համայնքի 80-ամյա բնակչուհու պատկերավոր խոսքերով՝ «*Ամեն թռչուն պետք է իր երամի հետ գնա, ուրիշների հետ ամուսնությունը մեծ վրանգ է ազգը կորցնելու համար*» (կին, 80 տ., գ. Շամիրամ)⁵²⁵: Ըստ նրանց՝ միջեթնիկ ամուսնությունների վրա ձևավորված ընտանիքներում չեն պահպանվում կրոնական նորմերը, ազգային սովորույթները և ավանդույթները, այդ ընտանիքներում երեխաների դաստիարակությունը և սոցիալականացումն ընթանում են օտար մշակութային արժեքների ազդեցությամբ, որը նրանց հեռացնում է ազգային-կրոնական ակունքներից: Հարցման մասնակիցների կարծիքով՝ միջեթնիկ ամուսնությունները լուրջ վտանգ են ազգային ինքնությանը: Այդ երիտասարդների նկատմամբ սովորութային ուժով կիրառում են մի շարք պատժամիջոցներ՝ փոխվում է համայնքի վերաբերմունքը, հատկապես հարազատները սահմանափակում են նրանց հետ շփումները, համայնքում ունենում են կարգավիճակի կորուստ: Հարցազրույցի մասնակիցներից մեկն իրենց համայնքի մասին պատմեց մի դեպք, թե ինչպես եզդի երիտասարդը Ռուսաստանի բուհերից մեկում ուսանելու տարիներին սիրահարվում է համակուրսեցի ռուս աղջկա և ամուսնանում: Համայնքը և հարազատները երկար տարիներ չեն ընդունում նրանց: Հետո այդ աղջիկը երեխաների հետ հաճախակի է այցելում գյուղ, սովորում նրանց լեզուն, սովորույթները, կենցաղը, հարազատներն ընդունում և սկսում են շփվել նրա հետ: Չնայած եզդիները դարեր շարունակ ապրում են հայերի հետ կողք կողքի, այնուհանդերձ, հայերի հետ ամուսնությունը նույնպես չի խրախուսվում: Այդպիսի ամուսնությունների հետևանքով նրանք ոչ միայն օտար-

⁵²⁵ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Արագածոտնի մարզ, 2013:

վում են ընտանիքից, այլև համայնքից, իսկ նրա ընտանիքը համայնքում ունենում է հեղինակության և կարգավիճակի կորուստ: Այնուհանդերձ, հատկապես քաղաքային բնակավայրերում երբեմն հանդիպում են ընտանիքներ, որտեղ կինը հայ է, իսկ ամուսինը՝ եզդի: Վերջին շրջանում հատկապես դրսում միգրանտների նկատմամբ այդ պահանջներն ունեն մեղմացման որոշակի միտում: Բացառությամբ համայնքի տարեց անդամների, մյուսները այդպես խիստ չեն դատում օտարների հետ ամուսնությունները, հատկապես երբ եզդի տղան մեծացել և կրթություն է ստացել այլէթնիկ միջավայրում: Ի տարբերություն տղայի՝ օտարների հետ աղջիկների ամուսնության նկատմամբ բացասական վերաբերմունքն ավելի խիստ է արտահայտված: Այսպիսով, միջէթնիկ ամուսնությունների նկատմամբ եզդիները և քրդերը դրսևորում են անհանդուրժողական վերաբերմունք՝ պայմանավորված ուծացման և էթնիկ ինքնության կորստի վտանգով:

Միջէթնիկ ամուսնությունների հիմքի վրա ձևավորված ընտանիքների մշակութային-կենցաղային բնութագրերում ոչ միայն տեղի է ունենում տարբեր մշակութային արժեքների փոխներթափանցում, այլև այն իր ազդեցությունն է թողնում նաև նրա անդամների ինքնություն վրա: Ազգային ինքնությունն այդ ընտանիքների սերունդների մոտ նույն ինտենսիվությամբ չի դրսևորվում, կապված է թե ընտանիքում ովքեր են անմիջականորեն զբաղվում երեխաների դաստիարակության խնդիրներով և թե որտեղ է բնակություն հաստատել այդ ընտանիքը՝ միաէթնիկ, թե բազմաէթնիկ միջավայրում: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ անկախ այն բանից՝ այդ ընտանիքում ծնված երեխան հոր էթնիկ պատկանելությունն է ժառանգել, թե մոր, նրա ինքնությունն արդեն իսկ երկատված է: Հայ-ռուսական խառնամուսնական ընտանիքում (հայրը՝ հայ, մայրը՝ ռուս) ծնված երեխան բնութագրվում է երկէթնիկ ինքնությամբ, քանի որ մայրը նրան մեծացնում և դաստիարակում է նաև իր ազգային-արժեքային համակարգում ընդունված նորմերով և սովորույթներով: Հետազոտության արդյունքներով այդ ընտանիքի երեխաների մոտ դոմինանտ է դառնում ռուսական մշակութային համակարգը: Ռ-Ռ Օմսկ քաղաքում կատարված ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ որոշ

ընտանիքներում, որտեղ հայրը հայ է, տանը երեխաների հետ հայերեն չէր խոսում և չէր զբաղվում նրանց դաստիարակությամբ, այդ երեխաները ավելի շատ յուրացրել էին ռուսական մշակութային արժեքները, բարքերը, վարվելակերպը, և նրանք ավելի շատ ռուսական ինքնությունը կրող են: Այդ առումով երիտասարդներից մեկը նշեց հետևյալը. «անուն-ազգանունս հայի է, բայց հայերեն լավ չգիտեմ՝ ռուսական դպրոց եմ ավարտել: Ես գիտեմ, որ հայ եմ, բայց Հայաստանի պատմությանը, մշակութային լավ ծանոթ չեմ (Օմսկ, տղամարդ, 25տ.)»⁵²⁶: Իրավիճակը և ներընտանեկան հարաբերություններն այլ էին այն ընտանիքներում, որտեղ ամուսինը ռուս էր, իսկ կինը՝ հայ: Այդ ընտանիքներում կնոջ կողմից առկա է երեխաների մոտ իր էթնիկ ինքնության պահպանման ձգտումը, որը երբեմն նաև հանգեցնում է ներընտանեկան լարվածության: Ընտանիքների բնակության միջավայրը այդ հարցում ունենում է էական ազդեցություն, նույնիսկ այն դեպքում երբ ընտանիքում կինը հայ է կամ ռուս է: Ըստ ուսումնասիրության արդյունքների Հայաստանում ծնված և բնակվող այդ ընտանիքներում երեխաների ազգային ինքնությունը գերազանցապես հայկական է, և ռուսական էթնիկ ինքնությունը շատ քիչ տեղ է գրավում: Ընդհանուր առմամբ, այդպիսի ընտանիքներում ամուսինը կամ կինը իրենց էթնիկ խմբերում ոչ բացասական իմաստով համարվում են մարզինալ դիրք զբաղեցնող մարդիկ, քանի որ շեղվում են տվյալ էթնիկ խմբի կողմից ընդունված սոցիալական վարքականոնի չափորոշիչներից: Այսպիսով, միջէթնիկ ամուսնությունները միգրանտների մոտ կարելի է համարել ինչպես անհատական ընտրության արդյունք, որին նպաստում է այլէթնիկ միջավայրում տեղի բնակչության հետ նրանց երկարատև շփումները, այնպես էլ միջէթնիկ սոցիալական վերահսկողության համակարգից նրանց դուրս մնալու հետևանք⁵²⁷:

Միգրանտների ինքնության պահպանման գործում կարևորվում են նաև հայրենիքում գտնվող հարազատներին այցելությունները: Նրանց

⁵²⁶ Գալստյան Մ., ԴԱՇ, Ռուսաստանի Դաշնություն, ք. Օմսկ, 2001:

⁵²⁷ Գալստյան Մ., Հայաստանի աշխատանքային միգրանտների միջէթնիկ ամուսնությունների վրա ազդող գործոնները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 2017, N2, էջ 355-365:

պատճառաբանություններում գերակշռում են մոտ հարազատների հուղարկավորությանը կամ հարսանիքներին մասնակցելու առիթները, անգամ հարազատի գերեզմանին այցելությունը: Օմսկի հայկական համայնքի անդամների 65%-ը մի քանի տարին մեկ, իսկ 13.8%-ը յուրաքանչյուր տարի և հաճախ եղել են հայրենիքում, և միայն 21.3%-ը ֆինանսական հնարավորությունների բացակայության պատճառով ընդհանրապես չի եղել Հայաստանում: Հարցման մասնակիցները չափազանց կարևորեցին նաև դրսում մահացածներին հայրենի բնակավայրում և պապենական գերեզմանոցում հուղարկավորելու երևույթը: Այդ վարքագիծը, ինչպես նաև հանգուցյալների շիրիմներին այցելությունները և նախնիների հիշատակման արարողությունները համարվում են էթնիկ ինքնության պահպանման և հայրենիքի հետ կապերը չխզելու էական բաղադրիչ: Այդ առթիվ Ազատան համայնքի հարցման մասնակիցներից մեկը բերեց Յակուտիայում մեծ կարողություններ ունեցող համագյուղացիներից «Բենինսկի Կարոյի» և «Հայկարամի Լյովայի» օրինակը, որոնք, եթե գյուղում հարսանիք կամ թաղում է լինում, գալիս, մասնակցում են կամ էլ օգնում են ֆինանսապես⁵²⁸: Խորհրդային և հետխորհրդային շրջանում մեր կողմից հավաքվել են դրսում մահացած և Հայաստանում հուղարկավորված 59 դեպք. հիմնականում դրանք շինարարությունում դժբախտ պատահարների արդյունք են: Այդ դեպքերի 22%-ը վերաբերում է խորհրդային շրջանում արտագնա աշխատանքի մեկնածներին: Նրանք հիմնականում երիտասարդներ էին և 21–35 տարեկան: Մահվան դեպքերի 78%-ը տեղի է ունեցել հետխորհրդային շրջանում, որից 40%-ը միջին հաշվով ՌԴ-ում բնակվել է մինչև 10 տարի և ունեցել է քաղաքացու կարգավիճակ, իսկ մնացածը արտերկիր մեկնել էր աշխատանքի նպատակով. նրանց մահը արտագնա աշխատանքի վայրում պատճառաբանվել է որպես «դժբախտ պատահարի արդյունք»: Ըստ տարիքային կազմի՝ հետխորհրդային շրջանում մահացածների 47%-ը մինչև 29տ. երիտասարդներ էին, 33%-ը՝ 30–49տ., իսկ 20%-ը պատկանում էր 50 և բարձր տարիքային խմբին⁵²⁹:

⁵²⁸ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007:

⁵²⁹ Գալստյան Մ., Միգրանտների հուղարկավորումը Հայաստանում. ինքնության

Աշխատանքային միգրանտների ընտանիքներում առկա է նաև կենտոաֆ թաղման ծեսը: Թաղման այդ ծեսը տարածված է եղել դեռևս ուշբրոնզեդարյան Հայաստանում⁵³⁰: Գեղարքունիքի, Լոռու և Տավուշի մարզերի մի քանի համայնքների գերեզմանոցներում դիտարկման ժամանակ մեզ պատմեցին երեք այդպիսի դեպք. հարազատները կենտոաֆ գերեզմանաքար էին դրել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում դրսում զոհված երկու զինվորի համար⁵³¹, իսկ մյուսը՝ դրսում մահացած աշխատանքային միգրանտի համար: Աշխատանքային միգրանտի կենտոաֆ թաղումը տեղի է ունեցել 1990-ական թվականներին Գեղարքունիքի մարզում. ՌԴ-ում մահացածի կինը և եղբայրները նրա հայրական գերեզմանոցում կանգնեցրել են նկարով գերեզմանաքար՝ այնտեղ ամփոփելով նրա հանդերձանքը և այլ մասունքներ (կին, 57տ.)⁵³²: Հատկապես շատ են այն օրինակները, երբ տոհմական գերեզմանոցում դրսում մահացածի համար գերեզմանաքար չի դրվում, սակայն հարազատների մոտ թաղում են այնտեղից բերված շշով հող և այլ մասունքներ: ՌԴ Սևաստոպոլ քաղաքում ուղղափառ եկեղեցու արարողակարգով հուղարկավորել են միգրանտին, որին մասնակցել են նաև Հայաստանի հարազատները: Իսկ հարազատները վերադառնալուց հետո իրենց համայն-

և սգի կառուցակցման հարցեր, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2019, N 1, էջ 199–210:

⁵³⁰ «Կենտոաֆ» բառը փոխառություն է հունարենից, որը նշանակում է դատարկ դամբան, այսինքն՝ աճյուն չպարունակող դամբարան, որը կառուցվում էր այն դեպքում, երբ մահացածի դիակն անմատչելի էր թաղման համար: Տե՛ս **Թումանյան Գ.**, Թաղման ծիսակարգերը ուշբրոնզեդարյան Հայաստանում (Պատմա-բանասիրական հանդես, 2007, N 1, էջ 138-152):

⁵³¹ Գյումրու հ. մեկ գերեզմանոցում կենտոաֆ թաղում է կատարվել Միրոյանների կրտսեր որդու՝ Զարգանդի համար, որը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում զոհվել և թաղվել էր Վիտեբսկի շրջանի գյուղերից մեկի եղբայրական գերեզմանոցում (այնտեղ թաղված է մոտ 150 խորհրդային զինվոր): Միրոյանների կրտսեր դուստրը՝ Շուշանիկը, երկրաշարժից հետո՝ 1990 թ., այցելել է Վիտեբսկի եղբայրական գերեզման և այնտեղից մի շիշ հող է բերել և, ծնողների հողաթմբերի միջև թաղելով, պատրաստել է երրորդ թումբը (տեղեկությունը տրամադրել է ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի և «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի գիտաշխատող Ինգա Ավագյանը):

⁵³² **Գալստյան Մ.**, ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 1993:

քում ննջեցյալի համար կատարել են հոգեհանգստի արարողություն՝ այնտեղից բերված հողը թաղելով հայրական գերեզմանոցում (տղամարդ, 63տ.)⁵³³։ Կենտոաֆ թաղման ծեսը փաստում է մի կողմից՝ ընտանիքի հետ նրա «վերամիավորման», նախնիների հետ կապի, մյուս կողմից՝ սերնդեսերունդ նրան հիշելու միջոցով «ապրեցնելու» խնդիրը։ Հայրենիքում հուղարկավորելը կապված է երկու խումբ գործոնների հետ.

1) միգրանտի ինքնության խնդիրներն են, մասնավորապես հայրենի հողում հուղարկավորելու ցանկությունը՝ որպես էթնիկ ինքնության պահպանման կարևոր միջոց։ Մինչդեռ, ըստ հարցվածների, օտար հողում հուղարկավորությունը ենթադրում է ինքնության կորուստ, «տեր չունեցող», «օտար» գերեզմանի վերածվելու վտանգ։ Հարցվածների կարծիքով, տոհմական գերեզմանոցում հուղարկավորվելու միջոցով նրանք ոչ միայն շարունակում են պահպանել նախնիների հետ կապը, այլև շեշտվում է հանդերձյալ աշխարհում մահացած ծնողների կամ ամուսնու/կնոջ հետ «ընտանիքի վերամիավորման» և երկատված չմալու հանգամանքը՝ որպես սոցիալական ինքնության դրսևորում։ Այդ հանգամանքը հարցվածները պայմանավորել են նաև Հայաստանում հուղարկավորման միջոցով հայրենիքի հետ սերունդների հետագա կապի պահպանման փաստով՝ որպես ազգային արժեքների փոխանցման միջոց, իսկ Հայ առաքելական եկեղեցու կարգի համաձայն հուղարկավորումը՝ որպես կրոնական ինքնության պահպանման դրսևորում.

2) սգի միջոցով հայրենիքում մահացածներին «ապրեցնելու» հանգամանքը։ Ըստ հարցման մասնակիցների՝ ընտանիքը, հարազատները, համայնքի անդամներն ունեն պարտականություններ մահացածների հանդեպ և չընդհատվող հիշողություն։ Մինչդեռ հուղարկավորելով օտար հողում՝ կարող է չպահպանվել կամ ընդհատվել ննջեցյալների մասին հիշողությունը։ Հարցման մասնակիցների դիրքորոշմամբ՝ միգրանտին հուղարկավորելով հայրենիքում՝ նրանք, ազգային սովորույթների համաձայն, պահպանում և կատարում են բոլոր ծեսերը՝ թաղում, հոգեհաց, յոթ, քառասունք, տարի, հիշատակի օրեր և մեռելոցներ, սգում են ննջեցյալի համար և սգի միջոցով «վերապրեցնում և վերակենդանացնում» նրանց։ Այդ երևույթը կատարվում է նաև առօրյա կյանքում նրանց

⁵³³ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Կոտայքի մարզ, 2018:

անընդհատ հիշելու միջոցով: Ըստ հարցվածների՝ հայրենիքում ննջեցյալները դառնում են իրենց ինքնության մի մասը և համայնքային կյանքի մասնակիցներ: Այս հանգամանքն ընտանիքի անդամների համար դառնում է հարազատին հայրենիքում հուղարկավորելու կարևոր շարժառիթ, և երբեմն երկրորդ պլան են մղվում ինքնության խնդիրները: Սուգը վերածվում է որպես մահացածներին «ապրեցնելու» կոնստրուկտ և ցանկություն, նրանց անընդհատ «կենդանացնելու» փորձ, հիշողություն և պարտականություն⁵³⁴:

Աշխատանքի նպատակով արտերկիր մեկնած և այնտեղ գտնվող ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների 43.7%-ը տարբեր հաճախականությամբ՝ տարին մեկ կամ մի քանի անգամ կամ մեկնելուց հետո 1–2 անգամ, այցելել է Հայաստանում իր հարազատներին՝ պահպանելով կապերը բնակավայրի հետ: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ 25.0%-ը հազվադեպ, իսկ 29.3%-ը ընդհանրապես չի այցելել հարազատներին:

Աղյուսակ 52

*Հայաստանում բնակվող հարազատներին այցելելու հաճախականությունը
ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում (%)*

Հաճախականությունը	Եզրի	Դուս	Ստրի	Հուլս	Քուրդ	Ուկրաինացի	Ընդամենը
Մեկնելուց հետո՝ 1–2 անգամ	7.7	1.9	3.4	0.5	0.5	0.0	13.9
Տարին մի քանի անգամ	3.8	1.0	1.0	0.5	1.4	0.0	7.7
Տարին մեկ	9.1	5.8	1.4	2.9	1.0	1.9	22.1
Հազվադեպ	12.5	2.9	4.8	2.9	1.4	0.5	25.0
Չեն այցելել	18.8	4.3	1.4	1.4	1.0	2.4	29.3
Դժվարանում եմ պատասխանել	1.9	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	1.9

Ինչպես հայերի, այնպես էլ հայաստանաբնակ եզդիների, քրդերի և ասորիների շրջանում նույնպես գերակշռում են մոտ հարազատների հու-

⁵³⁴ Деррида Ж. Призраки Маркса (перевод с французского Б. Скуратова), М., 2006, с. 8-12.

ղարկավորությանը կամ հարսանիքին մասնակցելու առիթները, ինչպես նաև շիրիմներին այցելությունները: Այսպես, եզդիաբնակ Շամիրամ, Ակնալիճ, Զարթոնք և այլ գյուղերում հարցման մասնակիցները չափազանց կարևորել են հայրենի բնակավայրում հարազատներին հուղարկավորելու գաղափարը: Հնարավորության դեպքում նրանք մեծ գումար են ծախսում աճյունը արտերկրից տեղափոխելու և պապենական գերեզմանոցում հողին հանձնելու համար: Այդ վարքագիծը նրանք բացատրում են նաև Հայաստանը՝ որպես իրենց հայրենիք ընդունելու հանգամանքով: Օրինակ, վերջին երեք տարում Ռուսաստանից, Գերմանիայից, Ֆրանսիայից 6 հանգուցյալ են բերել և հուղարկավորել վերը նշված համայնքներում: Եզդիների տոնացույցում գոյություն ունի «Ռոժա Մազալան»՝ գերեզմանի օր ավանդույթը՝ նշվում է յուրաքանչյուր տարվա հունիսի 15-ին⁵³⁵: Այդ օրը արտերկրում ապրող եզդիների որոշ մասը, որ ունի հնարավորություն, այցելում է Հայաստան՝ հարազատների շիրիմներին: Մյուս հիշարժան տոնը, որին Հայաստանում մասնակցում է արտերկրի միգրանտների որոշ մասը, սրբավայրի հիշատակման օրն է (Կվա-եզդի): Մոսկվայաբնակ Միրզա Սլոյանը Ակնալիճում իր ֆինանսական միջոցներով կառուցել է Իրաքում գտնվող եզդիների սրբավայրի՝ Լալեշի կրկնօրինակը: Սրբավայրի հիշատակման միջոցառումները տեղի են ունենում յուրաքանչյուր տարվա սեպտեմբերի 29-ին: Հարազատների հուղարկավորությանը, շիրիմներին այցելությունները, ինչպես նաև ազգային տոներին և մոտ հարազատների հարսանիքին մասնակցելու երևույթը տարածված են նաև արտերկրում բնակություն հաստատած հույների և ասորիների մեջ: Օրինակ, ըստ Կոտայքի մարզի Արզնի համայնքի ղեկավարի՝ 2013 թ. ապրիլի 1-ին, որը համարվում է ասորիների Նոր տարին, արտերկրի ասորիները շուրջ 40 մեքենայով եկել են հայրենի բնակավայր՝ տոնը նշելու: Իսկ Դոնի Ռոստովի ասորական համայնքը Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակի առթիվ խաչքար է տեղադրել համայնքի եկեղեցու բակում⁵³⁶: Նշենք նաև, որ վերը նշված ազգային փոքրամասնությունների շրջանում, սակայն, վերջին տարիներ

⁵³⁵ Եզդիաբնակ գյուղերում այդ տոնը նշվում է տարբեր օրերի:

⁵³⁶ **Գալստյան Մ.**, ԴԱՆ, Դիմիտրով, 2015:

րին այդ հարցում արձանագրվել են նվազման միտումներ՝ պայմանավորված ոչ միայն ֆինանսական դժվարություններով. նշված ազգային փոքրամասնությունները մուտքի երկրների իրենց հավաք բնակավայրերում հիմնել են նոր գերեզմանատներ, իսկ հարսանիքներն էլ երբեմն կատարում են դրսում՝ հրավիրելով այստեղի իրենց հարազատներին: Օրինակ, Յարոսլավլի մարզում եզդիները կազմում են մեծ համայնք, որտեղ արդեն հիմնադրել են նաև գերեզմանատուն՝ Մալաեզդիա (եզդիների տուն): Ասորիները Կրասնոդարում և Ռոստովում իրենց մահացածների համար հիմնել են գերեզմանատուն և աճյունը Հայաստան են տեղափոխում միայն ծայրահեղ դեպքերում:

Հետազոտության արդյունքներով արտերկրում գտնվող թե՛ հայերը, թե՛ նախկին հայաստանաբնակ ազգային փոքրամասնությունների գրեթե մեկ երրորդը տեղում մնացած հարազատներին ցուցաբերում են օգնություն: Արտերկրից միգրանտները օգնություն են տրամադրում երկու ուղղությամբ. առաջին՝ նեղ ընտանեկան-ազգակցական, և երկրորդ՝ համայնքային մակարդակով: Առաջին մակարդակում առավել տարածված է Հայաստանում գտնվող տարեց ծնողներին և մոտ ազգակիցներին պարբերաբար ցուցաբերվող ֆինանսական օգնությունը, որը գնահատվում է որպես եկամտի կարևոր աղբյուր: Միգրանտներն իրենց ազգակիցներին էական օգնություն են ցուցաբերում նաև հարսանիքների, ծնունդների, թաղման ծիսակատարությունների և դժբախտ պատահարների դեպքում: Թե՛ հայերը, թե՛ Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունները, 1990-ական թվականներից հետո հաստատվելով արտերկրում և զբաղվելով գործարարությամբ, տարբեր տեսակի օգնություն են ցուցաբերում իրենց համայնքներին և հայրենի բնակավայրերին:

Արզնի համայնքի ղեկավարը պատմեց իրենց համագյուղացիներից մեկի՝ Լիտվայում ապրող Պ. Սայադովի մասին, որը հոգացել է հինգ ասորի երիտասարդների ֆինանսական ծախսերը. նրանք բարձրագույն կրթություն են ստանում Ռիգայում: Նա նաև ցանկություն է հայտնել համայնքում ստեղծել փոքր բիզնեսի օբյեկտներ և հայրենակիցներին տեղում ապահովել աշխատանքով: Արտերկրում ապրող ասորիները օգնություն են ցուցաբերել գյուղի դպրոցին և մանկապարտեզին, ինչպես նաև սոցիալապես անապահով ընտանիքներին: Եզդիաբնակ համայնքնե-

րում նշեցին նաև Ֆ. Ալոյանի մասին, որը եզդիաբնակ Շամիրամ համայնքում մոտ 100 հազ. ԱՄՆ դոլար է ծախսել և գյուղի գերեզմանատան մոտ տղամարդկանց համար կառուցել 200-հոգանոց սգո սրահ: Ընդունված ավանդույթի համաձայն՝ հոգեհացի ժամանակ տղամարդիկ և կանայք միասին չեն նստում: Իսկ ռուսաստանաբնակ Ֆ. Օզմանյանի միջոցներով նույն տեղում սգո սրահ է կառուցվել նաև կանանց համար: Արտերկրի եզդիներն իրենց ֆինանսական ներդրումն են ունեցել նաև Շամիրամում սրբավայրի կառուցման գործում, ինչպես նաև ֆինանսական աջակցություն են ցուցաբերել դպրոցին:

Այսպիսով, կապված աշխատանքային միգրացիայի հետ, հանրապետությունից դուրս ժամանակավոր կամ մշտական բնակություն հաստատած հայ ընտանիքները այլեթնիկ միջավայրում ազգային ինքնությունը չկորցնելու նպատակով նշում են ազգային և կրոնական մի շարք տոներ և հիշատակի արարողություններ, պահպանում են կապը հայրենիքի հետ, համախմբվում տեղի ազգային և կրոնական կառույցներում: Նրանց որոշ մասը պահպանողական վերաբերմունք ունի միջլեթնիկ ամուսնությունների նկատմամբ: Այնուհանդերձ, դրսում միգրանտները և նրանց ընտանիքները դառնում են անդրազգային մշակույթի կրողներ. մի կողմից ընդունում են այլեթնիկ մշակույթի մի շարք արժեքներ, մյուս կողմից հայրենիքի հետ պահպանում են ընտանեկան, տնտեսական, սոցիալական, մշակութային բազմաբնույթ հարաբերություններ: Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունների միգրանտները, փաստորեն, կրում են բուն ազգային, հայկական և այլեթնիկ միջավայրում տեղի բնակչության հետ շփումների հիման վրա ձևավորված մշակույթի տարրեր, որոնք էլ ներառում են բազմամշակութայնության որոշակի գծեր:

5.3.

Աշխատանքային միգրացիան

և ընտանիքի մոդելի փոխակերպումները

Սոցիալ-մշակութային առումով կարևոր է ընտանիքների վրա աշխատանքային միգրացիայի ունեցած ազդեցության բացահայտումը, քանի որ միգրանտները երկար ժամանակով կամ տարվա մի մասը գտնվում են հանրապետությունից դուրս՝ ընտանիքներից հեռու: Այդ ընտանիքնե-

րի անդամների միջև հարաբերությունները ձևավորվում են «հեռավորության» վրա, որը երբեմն առաջ է բերում սոցիալ-հոգեբանական լուրջ հետևանքներ: Նման իրավիճակում խնդիր է դրվում բացահայտել, թե ինչ փոխակերպումներ են առաջանում ընտանեկան հարաբերություններում, ընտանիքի մոդելում ինչ դեր ունեն ավանդական և արդի մոտեցումները, ինչ փոփոխությունների են ենթարկվում տղամարդկանց և կանանց կարգավիճակները և դերերը, որքանով է այն նպաստում հանրապետությունում անկայուն, լքված կամ ամուսնալուծված ընտանիքների թվի աճին, միգրացիան սոցիալ-հոգեբանական առումով ինչ խնդիրներ է հարուցում այդ ընտանիքների համար:

Աշխատանքային միգրացիայի հետևանքով միգրանտների ընտանիքում և ընտանեկան հարաբերություններում տեղի են ունենում արժեքային համակարգի փոխակերպումներ: «Ձեր կարծիքով ինչ է նշանակում «լավ ապրել», ինչ է անհրաժեշտ, որ Ձեզ երջանիկ զգաք» հարցին խորհրդային և հետխորհրդային շրջանների մասնակիցների պատասխաններում դիտարկվում են որոշակի փոփոխության միտումներ (տես աղյուսակներ 53, 54): Դրանով հանդերձ՝ թե՛ խորհրդային և թե՛ հետխորհրդային փուլերում միգրանտների հայացքներում ընտանիքը շարունակում է մնալ որպես ամենաէական արժեք: Խորհրդային շրջանում հարցմանը մասնակցած բոլոր տարիքային խմբերում «լավ ընտանիք ունենալը» կազմում է բարձր տոկոս: Դրան հաջորդում են «ընտանիքի նյութական ապահովվածության» և «մարդկանց հարգանքը վայելելու» արժեքները: «Հանգիստ ապրելու», «հետաքրքիր աշխատանք ունենալու», «ստեղծագործելու համար պայմաններ ունենալու» արժեքների կողմնակիցները կազմում են համեմատաբար ցածր տոկոս: Ի տարբերություն առաջինների՝ վերջինները չեն պատկանում ավանդական արժեքամակարգին և ավելի շատ կապված են մասնագիտական առաջընթացի հետ: Հետխորհրդային շրջանում դրանց որոշ մասը ենթարկվել է փոխակերպման: Ազգային որոշ արժեքների կողմնակիցների թիվը (ունենալ լավ ընտանիք, մարդկանց հարգանքը վայելել) ունեցել է կրճատման միտում, և ընդհակառակը՝ ավելացել է անհատական արժեքների, մասնավորապես «նյութապես ապահովված ապրելու» և ապագային միտված «լավ, հե-

տաքրքիր աշխատանք ցանկացող» միգրանտների տոկոսը: Արժեքների նկատմամբ վերաբերմունքում որոշակի տարբերություններ են դիտարկվում միգրանտների տարիքի և կրթական մակարդակի առնչությամբ:

Ըստ տարիքային կազմի՝ խորհրդային փուլում «լավ ընտանիք ունենալ» ցանկացող երիտասարդ միգրանտների թիվը կազմել է ամենաբարձր տոկոսը (45.0%): Հետխորհրդային փուլում «լավ ընտանիք ունենալ» պատասխանը շարունակում է գերակայել, սակայն ավելացել է նաև «լավ, հետաքրքիր աշխատանք ցանկացող» բարձրագույն կրթությամբ երիտասարդ միգրանտների թիվը (23.5%): «Լավ ընտանիք ունենալու արժեքի» հարցում տարբերություններ չեն դիտարկվել քաղաքային և գյուղական աշխատանքային միգրանտների շրջանում:

Աշխատանքային միգրանտների ընտանիքում որոշակի փոխակերպման են ենթարկվել նաև ամուսնանալու համար ծնողներից համաձայնություն ստանալու պատկերացումները: Խորհրդային շրջանում հարցմանը մասնակցած միգրանտների կեսից ավելին ամուսնանալու համար կարևորել է ծնողներից համաձայնություն ստանալու հանգամանքը, ընդ որում՝ այն բարձր տոկոս է կազմել ոչ միայն երիտասարդների, այլև միջին և ավագ սերունդների միգրանտների շրջանում (տե՛ս աղյուսակ 54):

Աղյուսակ 53

Խորհրդային շրջանում աշխատանքային միգրանտների արժեքների նկատմամբ վերաբերմունքը (%)

Տարիքային կազմը	Խորհրդային շրջան							
	Ունենալ լավ ընտանիք	Ապրել հանգիստ՝ առանց հուզվելու	Ունենալ լավ հետաքրքիր աշխատանք	Մարդկանց հարգանքը վայելել	Ստեղծագործելու համար պայմաններ ունենալ	Ապրել ապահով լիության մեջ	Դժվարանում եմ պատասխանել	Ընդամենը
18–29	45.0	5.0	2.0	25.0	7.0	16.0	0.0	100.0
30–49	37.0	15.0	3.0	10.0	11.0	21.0	3.0	100.0
50 և բարձր	43.0	5.0	5.0	13.0	7.0	26.0	1.0	100.0
Ընդամենը	41.7	8.3	3.0	16.0	8.4	21.0	1.0	100.0

Աղյուսակ 54

Հետխորհրդային շրջանում արժեքների նկատմամբ
աշխատանքային միգրանտների վերաբերմունքը

Տարիքային կազմը	Հետխորհրդային շրջան							
	Ունենալ լավ ընտանիք	Ապրել հանգիստ՝ առանց հուզվելու	Ունենալ լավ հետաքրքիր աշխատանք	Մարդկանց հարգանքը կայելել	Ստեղծագործելու պայմաններ ունենալ	Ապրել սպառիչ փութի մեջ	Դժվարանում եմ պատասխանել	Ընդամենը
18–29	35.8	6.6	14.6	7.9	2.0	32.0	1.1	100.0
30–49	31.6	7.6	17.3	10.1	3.4	30.0	1.0	100.0
50 և բարձր	34.9	8.2	17.4	8.2	3.6	26.0	1.7	100.0
Ընդամենը	34,1	7.4	16.4	8.7	2.7	29.4	1.3	100.0

Մինչդեռ հետխորհրդային փուլում այդ մոտեցումը պարտադիր չհա-
մարող կողմնակիցների թիվը կտրուկ աճել է՝ ոչ միայն երիտասարդ, այլև
ավագ տարիքային խմբերը դա պայմանավորել են նոր հասարակական
հարաբերություններում տեղի ունեցող արժեքների փոփոխությամբ: Ընդ
որում՝ ամուսնանալիս ծնողների համաձայնությունը պարտադիր չհամա-
րողների կողմնակիցների թիվը ավելի բարձր է քաղաքային միջավայրի և
բարձրագույն կրթություն ունեցող միգրանտների շրջանում:

Աղյուսակ 55

Ամուսնանալու համար ծնողների համաձայնությունը՝
ըստ տարիքային կազմի (%)

Տարիքային կազմը	Խորհրդային շրջան				Հետխորհրդային շրջան			
	Պարտադիր է	Թերևս պարտադիր չէ	Դժվարանում եմ պատասխանել	Ընդամենը	Պարտադիր է	Թերևս պարտադիր չէ	Դժվարանում եմ պատասխանել	Ընդամենը
18–29	52.0	39.0	9.0	100.0	36.9	57.0	6.1	100.0
30–49	52.0	25.0	23.0	100.0	40.2	52.2	7.6	100.0
50 և բարձր	53.3	24.7	22.0	100.0	51.9	45.2	2.9	100.0
Ընդամենը	52.4	29.6	18.0	100.0	43.0	51.4	5.6	100.0

Միգրանտները, աշխատանքի բերումով երկար ժամանակով բացակայելով ընտանիքներից, երկատվում են: Հետաքրքիր է, թե այդ իրավիճակում արդյոք նրանք շարունակում են մնալ ընտանիքների գլխավոր, կարևոր հարցերի վերաբերյալ վերջնական վճիռներ կայացնողներ, և այդ հարցում ազդեցություն ունենում է միգրանտների վաստակը: Կամ միգրացիան և նոր արժեքների ձևավորումն ինչ ազդեցություն են թողնում ընտանիքում համատեղ որոշումներ կայացնելու հարցում:

Հարցման մասնակիցների 31.2%-ի ընտանիքներում կարևոր որոշումները ամուսինները կայացնում են միասին: Սա նշանակում է, որ եթե նույնիսկ ամուսինը արտագնա աշխատանքի վայրում է, կիսն ընտանիքի վերաբերյալ բոլոր հարցերը քննարկում է նրա հետ, և համատեղ որոշումներ են կայացնում: Օրինակ, Կապանում հարցազրույցի մասնակիցը պատմեց հետևյալը. «Աղջկաս ամուսնացրել եմ այն ժամանակ, երբ ամուսինս Ռուսաստանում էր: Սկայպով կապը պահելով՝ անընդհատ խորհրդակցում էի նրա հետ: Մեր փան դեկավարը ինքն է, նշանակություն չունե, թե որտեղ է նա, վերջնական խոսքը նրան է պատկանում: Այնուհետև ամուսնուս բարեկամների՝ կեսուրիս, կեսարաիս, փեզրներիս հետ որոշում կայացրեցինք, և նշանեցի աղջկաս» (կին, 51տ., Կապան)⁵³⁷:

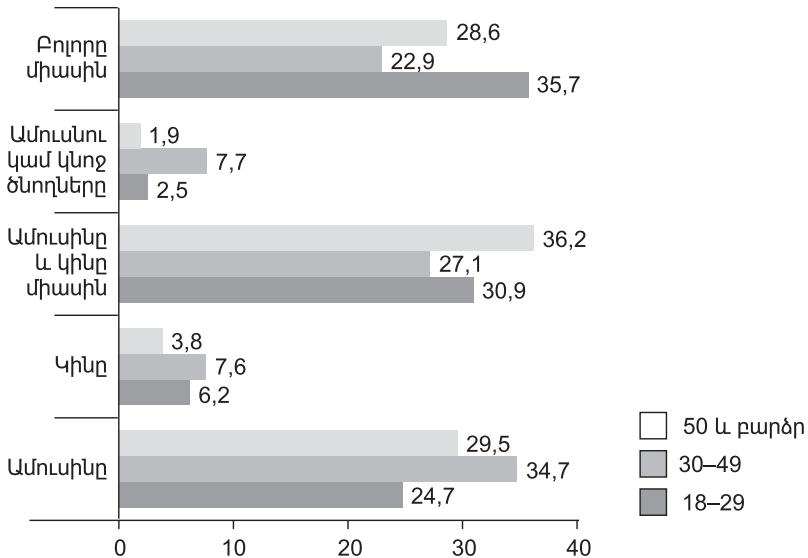
Հարցման մասնակիցների մեկ երրորդը, անկախ այն բանից՝ միգրանտը տեղում է, թե դրսում, նրան համարել է ընտանիքի գլխավորը և կարևոր հարցերի վերաբերյալ վերջնական վճիռ կայացնող: Անշուշտ, այդ հարցում որոշակի ազդեցություն են ունենում ոչ միայն միգրանտների դրամական վաստակը և նյութական միջոցների ապահովումը, այլև տան գլխավորի նկատմամբ շարունակվող ավանդական պատկերացումները: Հարցման մասնակիցների 29.1%-ը այդ հարցին ցուցաբերել է առավել ազատական մոտեցում՝ որոշումները կայացրել են ընտանյոք հանդերձ: Ամուսնու բացակայության պայմաններում այդ ընտանիքներում կանանց միայն 5.8%-ն է կայացրել ինքնուրույն որոշումներ, ընդ որում՝ քաղաքային միջավայրում նրանց կողմնակիցները կազմել են ավելի բարձր տոկոս: Հարցման կին մասնակիցներից մեկն այն պայմանավորեց ընտանեկան գործերին առավել տեղեկացված լինելու հանգամանքով. «Ճիշտն ասած, մեծ մասամբ որոշումները ես եմ կայացնում:

⁵³⁷ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Սյունիքի մարզ, 2009:

Եթե ինքը տասն է, նույնիսկ այդ պարագայում վերջին խոսքն իմն է: Երևի դա նրանից է, որ տասնը միշտ ես եմ լինում և լավ տեղյակ եմ ամեն ինչից: Մեր տան դրվածքով այդ հարցը այդպես է լուծվում: Հեկո եթե տղամարդը տասնը չէ, դու սովորում ես այդ ազատությանը, օրինակ՝ ես ինքս արդեն 50 տարեկան եմ, և եթե ամուսինս այստեղ չի, ազատորեն կարողանում եմ իմ ուզած քայլը անել, հյուր գնալ, հյուր ընդունել, բարեկամներիս մոտ գնալ, մի ուրիշ քաղաք գնալ: Բայց եթե ամուսինս այստեղ է լինում, կարող է չգնամ, որովհետև նրա տրտվ կարող է չլինել, շատ բաներ պետք է իրեն հարցնեմ» (Կին, 55 տ., Տաշիր)⁵³⁸:

Գծապատկեր 21

Աշխատանքային միգրանտների ընտանիքում
կարևոր որոշում կայացնողները (%)

Անդրադառնանք աշխատանքային միգրանտների ընտանիքի մոդելի փոխակերպման խնդրին: Ընտանիքն ունի իր զարգացման կենսափուլերը, որը ներառում է դրա կազմավորումից մինչև գոյության դադա-

⁵³⁸ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2012:

րեցումը տևող սոցիալական և ազգագրական վիճակների հաջորդակա-
նությունը՝ ամուսնություն և զույգերի փոխադարձ աղապատացիա, երե-
խաների ծնունդ, դաստիարակություն և նրանց նախապատրաստում
ինքնություն կյանքին, ամուսնալուծություն կամ ամուսնության դադարե-
ցում: Այդ փուլերից յուրաքանչյուրն իր տևողությամբ և բովանդակու-
թյամբ ընտանիքի ամրության տեսանկյունից առանձնանում է աշխա-
տանքային միգրանտների շրջանում, քանի որ ըստ հետազոտության ար-
դյունքների՝ նրանց գրեթե մեկ քառորդն արտագնա աշխատանքի է մեկ-
նել մինչև առաջին երեխայի ծնվելը, մեկ հինգերորդը՝ առաջին երեխայի
ծնվելուց հետո, մեկ երրորդը՝ միջոյարոցական տարիքի, իսկ մնացածը՝
դպրոցական և հասուն տարիքի երեխաներ ունեցող ընտանիքներից:
Խորացված հարցազրույցի ընթացքում միգրանտները կամ նրանց ըն-
տանիքի անդամները պատմել են բազմաթիվ դեպքեր, երբ միգրանտնե-
րը նշանված վիճակում, հղի կնոջը թողած կամ երեխայի ծննդյան օրը
գտնվել են արտագնա աշխատանքի վայրում կամ ընտանիքին և երեխա-
ներին չեն տեսել մի քանի տարի. *«Մենք գյուղում ունենք մարդիկ, որոնց
երեխաները ծնվել են այսօրեղ, բայց նրանք արտագնացության պայ-
ճառով տարիներով իրենց երեխաներին, թոռներին չեն տեսել»* (կին, 50
տ., գ. Ազատան)⁵³⁹:

Այդ առումով անդրադառնանք նաև չամուսնացած աշխատանքա-
յին միգրանտների մինչամուսնական վարքագծի՝ ամուսնանալուն և ըն-
տանիք կազմելուն նախորդող փուլին, որը սովորաբար ուղեկցվում է
զույգերի ծանոթացմամբ, միմյանց լավ հասկանալու և ճանաչելու գոր-
ծընթացով: Սակայն ըստ հետազոտության արդյունքների՝ այդ փուլը
միգրանտների մոտ երբեմն տևում է ավելի կարճ, քան տեղի երիտասար-
դության շրջանում: Պատճառը նրանց որոշ մասի շրջանում տարածված
միջնորդով ամուսնությունն է: Ռուսաստանի Դաշնությունում աշխա-
տանքային միգրացիայի մեկնած և այնտեղ բնակություն հաստատած
երիտասարդների մեծ մասը, ինչպես արդեն նշել ենք, մենեթնիկ ամուս-
նության նպատակով վերադառնում է հայրենի բնակավայր: Նրանց որոշ
մասը ծնողների, բարեկամների, ընկերների, ծանոթների միջոցով կարճ

⁵³⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007:

ժամանակում ծանոթանում և ամուսնանում է, այնուհետև ընտանիքով տեղափոխվում բնակության Ռուսաստանի Դաշնություն: Այդպիսի ամուսնություններում հաճախ թերագնահատվում է միջամուսնական շրջանի կենսական փորձի ձեռքբերման նշանակությունը, որը բացասաբար է ազդում ընտանիքի կայունության վրա: Հետազոտության արդյունքներով՝ նման ընտանիքներում հետագայում երբեմն գրանցվել են նաև ամուսնալուծություններ: Որպես ամուսնալուծության պատճառ՝ հարցվողները նման ընտանիքների համար հաճախ նշում էին «կոնֆլիկտները և միմյանց չհասկանալու», «նոր միջավայրին աղջկա չհարմարվելու», «աղջկա և տղայի միջև տարիքային մեծ տարբերության», «Ռուսաստանում տղայի ամուսնալուծված լինելու» հանգամանքները: Ամուսնությունը լուրջ խնդիր է համարվում նաև Ռուսաստանում գտնվող աղջիկների համար: Ծնողների ցանկությամբ նրանց մեծ մասը վերադառնում է հարազատների մոտ՝ տեղում ամուսնանալու նպատակով: Տեղի երիտասարդությունը նախապատվությունը տալիս է նման ամուսնություններին, քանի որ ամուսնանալուց հետո նրանք հիմնականում տեղափոխվում են աղջկա ծնողների մոտ և ունենում աշխատանք: Հայաստանի տարբեր մարզերում միջնորդությամբ ամուսնությունների վերաբերյալ հարցման մասնակիցները ներկայացրել են բազմաթիվ պատմություններ, որ ամուսնանալուց հետո պարզվել է տղայի ամուսնացած լինելը, ռուս կին և երեխաներ ունենալը. «Մեզ մոր մի քանի ընտանիքներ կան, որ այդ հողի վրա բաժանվել են: Օրինակ, մի ընտանիք կար, որ Ռուսաստանում շատ հարուստ էին, եկան այստեղ՝ տղայի համար աղջիկ ուզեցին և Կարան, բայց հետո պարզվեց, որ այնտեղ ամուսնացած է և ռուս կնոջից երեք տարեկան երեխա ունի և Կուն չէր գալիս: Սրիպված այդ աղջիկը հետ եկավ: Տաշիրում նաև մի դեպք գիտեմ, որ տղան ապրում էր ՌԴ-ում, այստեղից մի խեղճ ընտանիքից աղջիկ են ուզել: Բայց տղան և աղջիկը իրար չէին տեսել: Ծնողների համաձայնությամբ այդ աղջկան տղայի մոր հետ դրել են ինքնաթիռ և ուղարկել տղայի մոր: Ուղղակի վիրավորական էր, որ տղայի հայրը ասել էր, որ եթե տղաս չհավանի, հետ կուղարկենք, քանի որ մենք աղջիկների ընտրության լայն հնարավորություն ունենք: Այդ ընտանիքը երկու հարս այդ ձևով են տարել, քա-

նի որ տղաները այստեղ զինվորական ծառայությունից խուսափել են և դրա համար չէին կարող գալ Հայաստան: Բայց նրանք այնտեղ քիզնես ունեն և լավ ապրում են» (կին, 37 տ., Տաշիր): Այդ կապակցությամբ Սարգսյանի դպրոցի տնօրեններից մեկը հարցազրույցի ժամանակ նշեց, որ իրենց գյուղում գրանցվել է երեք դեպք, երբ տղան ու աղջիկն ամուսնացել են ընդամենը միմյանց նկարը տեսնելու միջոցով. «ՌԴ-ում բնակվող նախկին համագյուղացու նկարը ուղարկել են գյուղ, գյուղում նրա հարազատները գրել են «լավ, տնական աղջիկ», նկարը ցույց են տվել աղջկան և ծնողներին, նրանք հավանել և տվել են համաձայնություն, ՌԴ-ից մատանի են ուղարկել, տեղում տղայի և աղջկա հարազատները հավաքվել, նշել են այդ արարողությունը, հետո աղջկան ուղարկել են տղայի մոտ: Եղել է դեպք, որ ՌԴ-ից աղջկա նկարն են ուղարկել, տղան տեսել, հավանել է, և այնտեղից աղջկան ուղարկել են, եկել է այստեղ և ամուսնացել է» (տղամարդ, 38 տ., գ. Սարգսյան)⁵⁴⁰: Վերջին շրջանում տարածված են նաև «սկայալով» ամուսնությունները, երբ ՌԴ-ում գտնվող տղան կամ աղջիկը հիմնականում միջնորդությամբ, երբեմն նաև առանց դրա, ծանոթանում են տեղի կամ Հայաստանի իրենց հայրենակիցների ու համագյուղացիների հետ. որոշ ժամանակ վիրտուալ ընկերություն անելուց հետո հանդիպում են և միմյանց հավանելու պարագայում ամուսնանում. «Տղաս ընտանիքով արդեն երկար տարիներ ապրում է ՌԴ-ում: Թոռնիկս այնտեղ համալսարանն է ավարտել, աշխատում է: Միջնորդությամբ սկայալով ծանոթացավ Երևանում բնակվող մի երիտասարդի հետ: Մոտ 6 ամիս սկայալով ընկերություն արեցին: Հետո արձակուրդի ժամանակ թոռնիկս եկավ Հայաստան՝ մեր տուն: Այդ ժամանակ հանդիպեցին, հավանեցին, հետո ծնողները եկան. այստեղ հարսանիք արեցին, և տղան տեղափոխվեց աղջկաս մոտ բնակության» (կին, 68 տ., Երևան)⁵⁴¹:

Անդրադառնանք այն հարցին, թե աշխատանքային միգրացիան ինչ խնդիրներ է հարուցում և ինչ ազդեցություն թողնում ընտանիքի և ներընտանեկան հարաբերությունների վրա: Ըստ աշխատանքային միգ-

⁵⁴⁰ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2007:

⁵⁴¹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Երևան, 2015:

րացիայի ունեցած ազդեցության կարևորության աստիճանի՝ հարցման մասնակիցների 22.4%-ը նշել է միգրանտի բացակայության ընթացքում նրա և ընտանիքի անդամների միջև կարոտի հանգամանքը (տե՛ս աղյուսակ 56):

Աղյուսակ 56

Միգրացիայի պատճառով ընտանիքի առջև ծառացած խնդիրները հերիտոքիդային շրջանում (%)

Հիմնախնդիրներ	Գյուլ	Քաղաք	Միջին ցուցանիշը
Ընտանիքում բարոյահոգեբանական մթնոլորտի վատթարացում	7.9	12.7	10.3
Ամուսնալուծությունների թվի աճ	3.2	4.6	3.9
Ամուսնությունների կրճատում	3.2	3.1	3.2
Երեխաների դաստիարակության հետ կապված խնդիրներ	9.7	11.8	10.7
Օտար միջավայրում վտանգ	21.8	20,1	20.9
Կարոտ	23,6	21,1	22.4
Միգրանտի առողջական վիճակի վատացում	19.9	15.5	17.7
Ընտանիքի նյութական վիճակի բարելավում	10.7	11.1	10.9

Հարցման մասնակիցները պատմել են դեպքեր, երբ միգրանտները ֆինանսական և այլ պատճառներով չեն կարողացել վերադառնալ հայրենիք նույնիսկ երեխայի, ծնողի կամ մոտ հարազատի մահվան դեպքում: Հատկապես այդ զգացումը առավել սուր է արտահայտվում միայնակ տարեցների շրջանում, որոնց զավակները աշխատանքային միգրացիայի հետևանքով մշտական բնակություն են հաստատել այլ երկրներում: Համեմատության համար նշենք, որ ներընտանեկան հարաբերությունների վրա նրա անդամի բացակայության և թողած ազդեցության խնդիրը կարևորվել է նաև XIX դարի պանդխտատեր ընտանիքներում: Գ. Սրվանձտյանը իրավամբ նշում է, որ Նոր տարվա տոնին մշեցին չի կարողանում ուրախանալ, քանի որ ընտանիքի երիտասարդը պանդխտության մեջ է, իսկ մայրը և դեռահաս կինը ծանր հոգեվիճակում են. «Ինչ կյանք է, որ վարում ենք հայերս, ամուսնացողը յուր ամուսնուց զուրկ,

որդին իր ծնողքեն, եղբայրն իր քույրերեն տարագիր, իբր թե հոս շահ չունինք կղիմենք ի Պոլիս և ուրիշ քաղաքներ չարաչար կծառայենք, և այն տեղերն ալ կերպ ախտից կմարվինք, վաստակածներս կփչանա, կյանքը կոչնչանա»⁵⁴²:

Նշենք, որ միգրանտի նկատմամբ սիրո, կարոտի և սպասումի թեման, միջնադարյան պանդուխտի կերպարն իրենց արտացոլումն են ստացել նաև ինքնուս բանաստեղծների՝ արտագնացության թեմաներով գործերում, որտեղ նկարագրվում է նաև հայրենի գյուղի դատարկվելու փաստը:

*Նորից պայրել է ինձ մի անծանոթ թախիծ,
Անասելի, անտրակ, խեղդում, տանջում է ինձ,
Մենակության այս ձիգ կապանքներով կապել,
Ինքն էլ չի հասկանում ինչ է ուզում ինձնից,
Ընկերներս մեկ-մեկ օտար ափեր թռան,
Մոռացել են գուցե ճամփան վերադարձի,
Ես ու Հայաստանս կարոտել ենք նրանց,
Սպասում ենք հոյսով նրանց վերադարձին:
Հանդերը մնացին հերկողներին կարոտ,
Սրտիս պես խանձվեցին՝ վշտոտ են ու յարոտ:
Մորս աչքը արդեն ցամաքել է լացից,
Սպասում է նա էլ որդու վերադարձին,
Դարձեք, րդենք, դարձեք, մեկ է, սա է Ձերը,
Հողիս փոշին չարժեն ձեր գրած զանձերը,
Մենք այս հողում թափված եղբոր արյուն ունենք,
Պարտավոր ենք հիշել, մենք ենք նրա տերը»⁵⁴³:*

Հարցման մասնակիցների 20.9%-ն իր մտահոգությունն է արտահայտել օտար միջավայրում միգրանտների անվտանգության և անպաշտպանվածության խնդրի վերաբերյալ: Խոսքը ոչ միայն տեղական վարչակազմի և սափրագլուխների (սքինհեդների) հարուցած խնդիրների մասին է, այլև գործատուի կողմից (մեծ մասամբ նրանք հայեր են) աշխատանքային շահագործման և թրաֆիքինգի երևույթի:

⁵⁴² Սրվանձությանց Գ., Մեցի հայոյ նոր տարին, էջ 89:

⁵⁴³ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Վայոց ձոր, ԴԱՆ, 2005:

Հարցման մասնակիցների 17.7%-ի կարծիքով միգրացիան բացասական ազդեցություն է թողնում միգրանտի առողջական վիճակի վրա: Միտքի երկրներում, առանց հանգստյան օրերի, երկարատև և ծանր ֆիզիկական աշխատանքի, ոչ ճիշտ սննդակարգի և կենցաղային վատ պայմանների առկայության հետևանքով նրանք ձեռք են բերում մի շարք հիվանդություններ:

Մեր օրերում միգրանտի երկարատև բացակայությունը հարուցում է բարոյահոգեբանական մի շարք լուրջ հիմնախնդիրներ: Դրա հետևանքով հետզհետե հանրապետությունում աճում է ամուսնալուծությունների և անկայուն ու լքված ընտանիքների քանակը: Այսպես, քաղաքացիական կացության ակտերի գրանցման Իջևանի բաժնի վարիչ Ռ. Կարապետյանի տվյալներով՝ 2011թ. գրանցվել է 26 ամուսնալուծություն, որից մեկ երրորդը՝ աշխատանքային միգրացիայի պատճառով: Հետազոտության արդյունքներով՝ այդ բաժանությունների զգալի մասը նաև զուտ «փաստաթղթային ձևակերպումների» արդյունք է. այստեղ ճանաչում են երեխայի հայրությունը, իսկ Ռուսաստանում ձևակերպում են կեղծ ամուսնություն՝ դյուրին կարգավիճակ ստանալու համար: Ըստ Ռ. Կարապետյանի դիտարկումների՝ միայն 2012թ. հունիսի տվյալներով «կար 12 դիմում ամուսնալուծության համար, բայց 3 դեպք է, որ համապատասխանում է իրականությանը: Մնացածը փաստաթղթային է, քանի որ ՌԴ-ում ուզում են կարգավիճակ ձեռք բերել» (կին, 41 տ., Իջևան)⁵⁴⁴: Կապված այս միգրացիայի հետ՝ համայնքներում ավելացել է ամուսնալուծված, լքված ընտանիքների թիվը: Ըստ ազգային վիճակագրական ծառայության 2019թ. հունվարի 1-ի տվյալների՝ Հայաստանում ամուսնությունների թիվը կազմել է 14 822 մարդ, իսկ ամուսնալուծություններինը՝ 3820 մարդ (25.8%), ընդ որում՝ դրա մի մասը կապված է աշխատանքային միգրացիայի հետ, և այդ մասին են փաստում նաև այն մարզերի տվյալները, որոնք ունեն այդ գործընթացին մասնակցության բարձր ցուցանիշներ: Այսպես, 2019թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Լոռիում գրանցվել են 960 ամուսնություն և 421 ամուսնալուծություն, Շիրակում՝ համապատասխա-

⁵⁴⁴ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2011:

նաբար 938 և 248⁵⁴⁵: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ միգրանտ ամուսնալուծվածների թիվը կազմել է 1.2%: Իրականում այդ թիվը կարող է ավելի բարձր լինել, քանի որ հատկապես այն ընտանիքներում, որտեղ առկա են երեխաներ, ելնելով հասարակական կարծիքի ազդեցությունից, ամուսնալուծությունների մի մասը դեռևս պաշտոնապես գրանցում չի ստանում:

Կապված այս միգրացիայի հետ՝ համայնքներում ավելացել է ամուսնալուծված, լքված ընտանիքների թիվը: Ըստ ազգային վիճակագրական ծառայության 2019 թ. հունվարի 1-ի տվյալների՝ Հայաստանում ամուսնությունների թիվը կազմել է 14 822 մարդ, իսկ ամուսնալուծություններին՝ 3820 մարդ (25.8%), ընդ որում՝ դրա մի մասը կապված է աշխատանքային միգրացիայի հետ, և այդ մասին են փաստում նաև այն մարզերի տվյալները, որոնք ունեն այդ գործընթացին մասնակցության բարձր ցուցանիշներ: Այսպես, 2019 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Լոռիում գրանցվել են 960 ամուսնություն և 421 ամուսնալուծություն, Շիրակում՝ համապատասխանաբար 938 և 248⁵⁴⁶: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ միգրանտ ամուսնալուծվածների թիվը կազմել է 1.2%: Իրականում այդ թիվը կարող է ավելի բարձր լինել, քանի որ հատկապես այն ընտանիքներում, որտեղ առկա են երեխաներ, ելնելով հասարակական կարծիքի ազդեցությունից, ամուսնալուծությունների մի մասը դեռևս պաշտոնապես գրանցում չի ստանում:

Աշխատանքային միգրանտների ընտանիքներում ամենալարված և հագեցած շրջանը ընտանիքի սկզբնավորման, երեխաների ծննդի և ծնողական հոգածության փուլն է, որը պահանջում է որոշակի ծանրաբեռնվածություն և լարվածություն: Մինչդեռ նոր ձևավորված ընտանիքներում, որոնց ամրության համար շատ կարևոր են համատեղ կյանք վարելը և միմյանց հարմարվելը, ամուսնությունից անմիջապես հետո տղամարդը ստիպված մեկնում է աշխատանքային միգրացիայի: Հավաքված

⁵⁴⁵ Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2019, 113-115, <http://www.armstat.am/a/m/?nid=82&id=1847> (հասանելի է՝ 07.02.2019):

⁵⁴⁶ Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2019, 113-115, <http://www.armstat.am/a/m/?nid=82&id=1847> (հասանելի է՝ 07.02.2019):

նյութերի վերլուծությունից պարզվում է, որ անկայուն ընտանիքների և ամուսնալուծությունների բարձր տոկոսը հատկապես բաժին է ընկնում մինչև առաջին երեխայի ծնվելը և առաջին երեխայի ծնվելուց հետո ամուսնալուծված միգրանտների ընտանիքներին: Խորացված հարցազրույցի ընթացքում միգրանտները կամ նրանց ընտանիքի անդամները պատմել են բազմաթիվ դեպքեր, երբ միգրանտը նշանված կամ ամուսնությունից մի քանի օր հետո կամ հղի կնոջը թողած մեկնել է արտագնա աշխատանքի: Առաջին կամ երկրորդ երեխայի ծննդյան ընթացքում միգրանտների համապատասխանաբար 7,9%-ը եղել է արտագնա աշխատանքի վայրում՝ բացակայելով ընտանիքի համար նման կարևոր իրադարձությունից: Տեղում չլինելու պատճառով նույնչափ միգրանտներ էլ ականատես չեն եղել երեխաների դպրոցի ավարտական արարողություններին, որը ևս նշանակալից փուլ է: Միգրանտների 2,4%-ը չի մասնակցել նաև զավակների նշանադրությանը, իսկ 1,2%-ը՝ ամուսնությանը⁵⁴⁷:

Օրինակ՝ Իջևանի թաղամասերից մեկում հարցման մասնակիցները նշեցին հինգ այդպիսի ընտանիքի մասին, որոնցից երեքի ամուսնալուծությունը պաշտոնապես գրանցված էր, իսկ երկուսում ամուսինը լքել էր: Ընտանիքներից երկուսում ամուսնալուծությունը հիմնականում տեղի էր ունեցել արտագնա աշխատանքի վայրում միգրանտի՝ «նոր ընտանիք կազմելու, ուրիշ կնոջ հետ կապվելու», իսկ մյուսում՝ ամուսնու բացակայության ընթացքում կնոջ բարոյական նորմերի թուլացման և շեղված վարքագծի պատճառով: Սակավ չեն նաև միգրանտների արտաամուսնական կապերը, որին ընտանիքի անդամները հաճախ տեղյակ են լինում և անգամ հանդուրժողաբար վերաբերվում՝ պատճառաբանելով՝ «Եթե տղամարդը ամիսներ շարունակ կտրվում է ընտանիքից, բնական է նաև, որ նման բաներ պետք է անի»⁵⁴⁸: Որպես հիմնավորում՝ ներկայացնենք հարցազրույցից քաղված՝ միգրանտի ընտանիքի պատմություն-

⁵⁴⁷ Գալստյան Մ., Ընտանիքի կայունության հիմնախնդիրները աշխատանքային միգրանտների շրջանում, Լրագրեր հասարակական գիտությունների, 2020, N 1, էջ 215-225:

⁵⁴⁸ Նույն տեղում:

նից մի դրվագ. «Ամուսինս երկար տարիներ մեկնում էր Ռուսաստան՝ խոսքան: Ես գիտեի, որ նա այնտեղ կապվել է մի ոռոս կնոջ հետ, այդ մասին խոսում էր նաև գյուղի բնակչությունը: Հետո նա խոսքանից բերած փողերով մի մեքենա գնեց և այստեղ սկսեց առևտրով զբաղվել, դադարեց խոսքան մեկնելուց: Դեռ չէր անցել մի տարի, երբ Ռուսաստանից այդ կինը զանգահարեց և ասաց, որ ամուսինս այդ կնոջից 10 տարեկան աղջիկ ունի: Նա պահանջում էր, որ ամուսինս մեկնի և տեր կանգնի իրեն և երեխային, եթե ոչ, ապա երեխայի հետ կգա Հայաստան: Գյուղում խայտառակ չլինելու համար ամուսինս սրիալված մեկնեց Ռուսաստան՝ խոսքանալով, որ այնտեղ այդ հարցը կկարգավորի և հետ կգա: Անցավ մի ամիս, ամուսինս զանգահարեց և ասաց, որ գալիս է և այդ աղջկան բերում է իր հետ: Ես սկզբից չհամաձայնվեցի և ուզում էի բաժանվել նրանից, քանի որ ամբողջ գյուղում խայտառակ կլինեինք: Բայց հետո մտածեցի, եթե ես նրան չընդունեմ, ապա նա չի վերադառնա և կմնա այդ կնոջ հետ, իսկ ես այստեղ ունեի երեք տղա, նրանց պահել, հագցնել, կերակրել և ուսման տալ էր պետք: Ամուսինս բերեց այդ աղջկան, տղաներս ընդունեցին նրան: Ես որոշ ժամանակ ամուսնուս հետ չէի խոսում: Ամուսինս ասաց, որ ամուսինս 2 ամիսը աղջիկը մնալու է այստեղ և հետ է գնալու: Հետո այդ երեխայի վրա մի տեսակ մեղքս սկսեց գալ, քանի որ մեր լեզուն չգիտեր, եփած ճաշերին սովոր չէր և մորը շատ էր կարոտում: Ես սկսեցի նրա շորերը լվանալ, ինսամել, կերակրել, իսկ գնալուց առաջ նրա համար մի քանի գեղեցիկ թանկարժեք հագուստ գնեցի: Ամուսինս մինչև հիմա կապը պահպանում է այդ ոռոս կնոջ և երեխայի հետ» (կին, 53 տ., Գավառ)⁵⁴⁹:

Ելնելով տնտեսական գործոնից և հասարակական կարծիքի ազդեցությունից՝ կանայք հիմնականում չեն դիմում ապահարգանի: Հասարակական գիտակցության մակարդակում տղամարդկանց այդպիսի վարքագիծը կարծես համարվում է թույլատրելի: Մինչդեռ ամուսնու բացակայության ժամանակ կնոջ նման վարքագծի դեպքում տղամարդն անմիջականորեն նախաձեռնում է ամուսնալուծության գործընթաց կամ լքում ընտանիքը: Բացի դրանից, որոշ արտագնա ընտանիքներում, երբ տղա-

⁵⁴⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2004:

մարդը լքում է, հարսները երեխաների հետ շարունակում են ապրել սկեսորի և սկեսրայրի հետ. «Մեր գյուղում կան ընտանիքներ, որոնք այնքան էլ համերաշխ չեն, կամ ամուսինը նոր ընտանիք է կազմել ՌԴ-ում, հարսները չեն բաժանվում և շարունակում են մնալ սկեսորի, սկեսրոջ հետ, քանի որ նրանք գնալու տեղ չունեն, ընդունված չէ, որ վերադառնան հայրական տուն: Բացի դրանից, աշխատանք չունեն, որ երեխաներին կարողանան պահել, ծնողները ոնց ասում են, այդպես էլ անում են» (կին, 60 տ., գ. Ագատան)⁵⁵⁰:

Աշխատանքային միգրացիայի հետևանքով ընտանիքի առջև ծագած հիմնախնդիրներն ընդհանուր գծերով արտացոլված են Տավուշի մարզում ստեղծված՝ «խոպանիատի» մասին կատակերգում⁵⁵¹:

*Հենց որ եկավ մարտի վերջը,
Մորձն ու մալեն առավ ուր,
Խավարեց կնոջ աչքի լույսը,
Հույսը կտրեց ամուսնուցը:*

Կրկներգ

*Խոպանիսր գալի բարի, } 2
Տուն-տեղ թողած արև աշխարհին՝
Հս տարի շուր հետ արի,
Որ կինդ ուրիշ մարդ չճարի:*

*Խարսր էկավ Ռուսաստանում,
Խոպանիսրը լավ է բանում,
Ուժ ու եռանդ չի խնայում,
Երկու-երեք կին է պահում:*

Աշխատանքային միգրացիայի և ընտանիքում դրա թողած բացասական բարոյահոգեբանական ազդեցության թեման մեր օրերում լայն քննարկման առարկա է դարձել նաև զանգվածային տեղեկատվության միջոցներում: Օրինակ՝ «Շանթ» հեռուստաընկերությունը հեռարձակում է «Խոպանի տեսություն» բազմասերիանոց հումորային ֆիլմը, որի հիմ-

⁵⁵⁰ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007:

⁵⁵¹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2008:

քում մի ընտանիքի պատմությունն է, որի երկու տղաներն արտագնա աշխատանքի են մեկնել Մոսկվա, իսկ ընտանիքը մնացել է տեղում: Տղաներից մեկին երբ ՌԴ-ում բռնում և հարցնում են ազգային պատկանելության մասին, ներկայանում է՝ «խոպանահայ»⁵⁵²:

Ընտանիքում հոր բացակայության և երեխաների դաստիարակության դժվարությունները լուրջ խնդիր են համարել այդ ընտանիքի մայրերը: Գիտակցելով վերը նշվածը՝ հարցման մասնակիցների 10.7%-ը երեխաների դաստիարակության հարցը համարել է արտագնա ընտանիքի առջև ծառացած ամենալուրջ խնդիրներից մեկը: Իջևանի դպրոցի տնօրեններից մեկն այդ կապակցությամբ արտահայտեց հետևյալ կարծիքը. «Մեր դպրոցի երեխաների ծնողների մոտ 30%-ը մեկնում է արտագնա աշխատանքի: Ես արդեն երկար տարիներ մերնում եմ դասարան և վարձագծի, պահվածքի, դաստիարակության, առաջադիմության, հաճախելիության առումով որոշակի տարբերություններ եմ տեսնում որոշ արտագնա և ոչ արտագնա ընտանիքների երեխաների միջև: Մենք հաճախ այդ երեխաներին ընդառաջում ենք, որ չհայտնվեն փողոցում և սրանան դպրոցի ավարտական վկայական: Մոտ ութ ընտանիքներում, որոնց երեխաները հաճախում են մեր դպրոց, առկա է ամուսնալուծության փաստ արտագնա աշխատանքի պատճառով, և այդ երեխաները հաճախ դուրս են մնում վերահսկողությունից» (տղամարդ, 60 տ., Իջևան)⁵⁵³: Տնօրենն այդ ընտանիքների համար կարևորեց նաև երեխաների կրթության շարունակականության խնդիրը, քանի որ վերջին երեք տարում շուրջ 15 ընտանիքներ երեխաներին հանել են դպրոցից և տեղափոխել ՌԴ և Ուկրաինա. կապված լեզվական խնդրի հաղթահարման հետ՝ նրանք առնվազն մեկ տարի կորցնում են և չեն կարողանում դպրոց հաճախել: Այդ առթիվ մեջբերենք նաև Տաշիրի դպրոցներից մեկի փոխտնօրենի հետ իրականացրած խորացված հարցազրույցներից մի դրվագ.

«Հարց. Դպրոցում շատ կան երեխաներ, որոնց ծնողները մեկնում են արտագնա աշխատանքի:

⁵⁵² Խոպանի տեսություն, <http://www.shanttv.com/am/serials/xopani-tesutyun> (18.03.16):

⁵⁵³ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, Իջևան, 2008:

Պատասխան. Մեր տարածաշրջանի ընտանիքների շուրջ 90%-ը մեկնում է արտագնա աշխատանքի: Շատ դժվար է աշխատել դպրոցում երեխաների հետ, որտեղ հիմնականում աշխատանքը մայրերի հետ է տարվում: Պապաներին գարնանը տարիներով չենք տեսնում, դեռ լավագույն դեպքում, եթե նրանք գարնանը գնում են, աշնանը վերադառնում, գոնե երեխաներին տարվա մեջ մի քանի անգամ տեսնում են: Բայց կան ընտանիքներ, որտեղ տղամարդը 4-5 տարով բացակայում է: Մեր դպրոցը 333 աշակերտ ունի, որոնց ծնողների մոտ 230-ը գրավում են արտագնա աշխատանքում: Նույնիսկ ընտանիքներ կան, որ մայրերն էլ են ամուսնը գնում ու գալիս ձմռանը, իսկ երեխաները մնում են տատիկ-պապիկների մոտ: Գնում են այնտեղ պիցերիաներում են աշխատում, պերաշկի են թխում, խմորեղեն են պատրաստում և այլն: Այդպիսի ընտանիքներ շատ ունենք: Դժվարություններն այն են, որ ընտանիքի մեջ կան շատ սոցիալական խնդիրներ, օրինակ՝ գրքի, տետրի, տարբեր միջոցառումների համար վճարը չեն կարողանում տալ: Սպասում են, որ այդ գումարները դրսից պետք է ուղարկեն, մայրերը աշխատանք չունեն, այստեղ աշխատատեղեր չունենք: Գալիս է այդ ֆինանսական խնդիրը: Դրա համար երեխաները տանից լարված, բարկացած, ագրեսիվ ծնողների հետ գալիս են դպրոց: Հետո մի խնդիր էլ կա՝ մենք աշխատավարձ արանում ենք ըստ երեխաների քանակի, և եթե ագրեսիվ ծնող է գալիս, մենք նրանց չենք կարող ասել՝ վերցրո՛ւ երեխայիդ, տա՛ր ուրիշ դպրոց: Ինչ տիպի երեխա ասես, որ չենք պահում դպրոցում, որ կարողանանք աշխատավարձ ասպեհովել: Բայց դա մի դրական կողմ ունի, եթե ընտանիքի հսկողությունից դուրս է մնում, գոնե չի ընկնում նաև փողոց, ճիշտ է, նորմալ չի սովորում: Բայց գոնե այդ վեց ժամը մեր հսկողության ներքո են մնում այդ երեխաները: Մենք վախենում ենք երեխային կարգի հրավիրելու համար ասել՝ պապադ կգա, կասենք, քանի որ չգիտենք՝ կգա, թե չի գա: Հոր բացակայությունը նրանց աշխարհայացքի մեջ էլ է փոփոխություն բերում: Այստեղից գալիս է դասարանում աշակերտների սոցիալական շերտավորման խնդիրը: Մրանց կողքին ունենք նաև շատ լավ հարուստ խոպանչիների երեխեք, որ ոչ մի խնդիր չունեն, բայց նրանց թիվը շատ փոքր է: Այդ երեխաների մոտ էլ մի ուրիշ բան է նկատվում. նրանք իրենց սոցիալական վիճակով են ուզում

ազդել մյուս երեխաների վրա: Մեր դպրոցում կա ընդամենը 6 փղամարդ ուսուցիչ: Երբ ձմեռը գալիս է, ծնողական ժողով եմ հայտարարում և ասում՝ այս անգամ թող անպայման գան պապաները: Շաբաթը ծիծաղում են՝ քանի որ ես ամուսնալուծված եմ, բայց ես ասում եմ, որ ուզում եմ ձեր պապաների հետ խոսել: Տեսնենք, թե պապան քեզ ոնց է դաստիարակում կամ 6-7 ամիս այստեղ չի եղել՝ գոնե պետք է իմանա դպրոցում քո վարքագծի մասին, ուսման առաջադիմության մասին: Բայց, որպես կանոն, ծնողական ժողովին մեկ-երկու փղամարդ ծնող եմ փնտրում, էլի մամաններն են գալիս: Նրանք սովորել են, որ այդ ամբողջ ծանրությունն ընկնի կնոջ ուսերի վրա: Նրանք պարճառաբանում են, որ իրենք ընտանիքի գլխավորը և փող աշխատողն են, մնացած հարցերը պետք է կինը լուծի:

Հարց. Երեխաները ընտանիքի հետ մեկնելով ՌԴ՝ արդյոք տարի չեն կորցնում:

Պատասխան. Անցած տարի 7 երեխաներ ընտանիքներով տեղափոխվեցին ՌԴ՝ բնակության: Այդ երեխաներին նրանք հանեցին դպրոցից: Նրանք, քանի որ ունեին հայկական կրթություն, բնական է, որ այնտեղ տարի են կորցնում, որովհետև լեզվին չեն տիրապետում: Բայց ունեցել ենք երեխաներ, որ գնացել են, 3-4 տարի մնացել, հետ են եկել: Մենք այստեղ ունենք ավագ դպրոց, որտեղ գործում է նաև ռուսական բաժին: Նրանք այստեղ տարի չեն կորցնում և շարունակում են սովորել ռուսական բաժնում» (կին, 41 տ., Տաշիր)⁵⁵⁴:

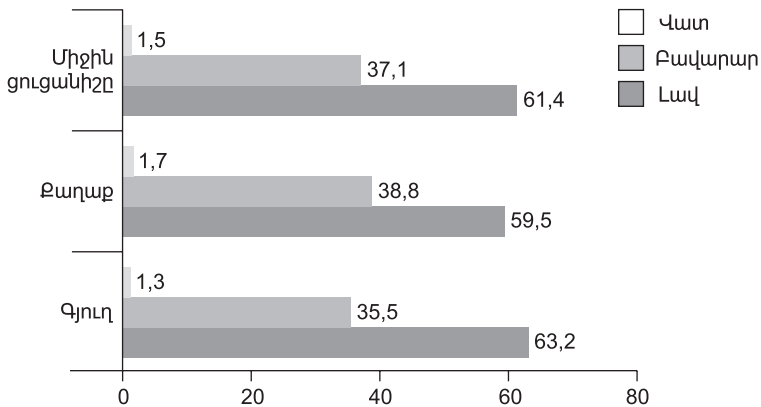
Հարցազրույցի ընթացքում գրանցվել են դեպքեր, երբ երեխաները Հայաստանից տեղափոխվելուց հետո դպրոց չեն հաճախել, քանի որ ծնողները գրանցում չեն ունեցել կամ առանց բացատրության մերժվել են տեղի վարչակազմի կողմից, կամ դպրոցը բնակավայրից հեռու է գտնվել, ծնողների զբաղվածության և այլ պատճառներով, որի հետևանքով երեխաների կրթությունն ընթացել է ընդմիջումներով:

Թերևս վերը նշված հանգամանքով կարելի է բացատրել այն մոտեցումը, որ հարցմանը մասնակցած միգրանտների 1.5 %-ն ընտանիքներում ստեղծված հարաբերությունները գնահատել է վատ (տես գծապատկեր 22):

⁵⁵⁴ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, Տաշիր, 2012:

Գծապատկեր 22

Ընտանիքում արեղծված հարաբերությունների վերաբերյալ հարցվածների գնահատականները (%)

Այսպիսով, աշխատանքային միգրացիան որոշ ընտանիքներում լուրջ մարտահրավեր է նետել նրա ամրությանը և հիմք է ընտանիքի մոդելի փոխակերպումների համար, որը, ըստ հետազոտության արդյունքների, ունի հետևյալ դրսևորումները.

Ամուսնալուծված ընտանիքների թվի ավելացում: Ընտանիքի անդամների ժամանակավոր բաժանումը բարձրացնում է ամուսնալուծվելու ռիսկայնության աստիճանը, որի հետևանքով համայնքներում հետզհետե աճ է նկատվում ամուսնալուծված ընտանիքների թվի: Այսպես, ներկայացնենք Լոռու մարզի Տաշիրի տարածաշրջանի մի քանի համայնքներում մեր հավաքած տվյալները (2012թ. հունիսի դրությամբ).

Ամուսնալուծությունների մի մասն էլ տարածված է արտագնա աշխատանքի հետևանքով ձևավորված միջէթնիկ ընտանիքներում, որոնք ավելի հակված են կոնֆլիկտների, քանի որ այլազգի աղջիկները դժվարությամբ են հարմարվում տեղի մշակութային-կենցաղային պայմաններին, ինչպես նաև ազգային նիստուկացին ու վարքի կանոններին:

Համեմատության համար նշենք, որ արտագնացության հետևանքով ամուսնալուծությունների թեման հրատապ էր դարձել նաև նախախորհրդային շրջանի մամուլում: Այդ թեմային անդրադարձել է նաև Ե.

Լալայանը. բուլանըխցիների ընտանեկան կյանքի մասին նշում է, որ նրանց՝ Կովկասի բնակչության հետ օրերով, ամիսներով և նույնիսկ տարիներով միասին ու համատեղ ապրելը և կենակցելը պատճառ են ապօրինի կապերի ստեղծման: Հատկապես որ նրանց մեծ մասը ջահել մարդիկ են, որոնք, կնոջը և երեխաներին տարիներով հայրենի երկրում թողած, մեկնել են փող վաստակելու⁵⁵⁵:

Աղյուսակ 57

Ամուսնալուծվածների թիվը՝ ըստ Լոռու մարզի հինգ գյուղական բնակավայրերի տվյալների

Համայնքի անվանումը	Տնային տնտեսությունների թիվը	Նրանցից արտագնա աշխատանքի մեկնողների թիվը	Նրանցից ամուսնալուծվածների թիվը
Տաշիր	13 225	7 889	326
Մեծավան	7 002	3 800	155
Սարչապետ	2 100	1 322	88
Նորաշեն	1 820	1 100	73
Լեռնահովիտ	1 729	1 018	30

Արտաամուսնական կապերի տարածվածությունը և արտերկրում երկրորդ ընտանիք ունենալու հանգամանքը: Աշխատանքային միգրանտների որոշ մասի շրջանում, բացի տեղում օրինական ընտանիքից, մուտքի երկրներում լայն տարածում են ստանում արտաամուսնական կապերը, երկրորդ ընտանիք ունենալու երևույթը: Ելնելով այն հանգամանքից, որ միգրանտներն ընտանիքին նյութական միջոցներով հիմնական ապահովողն են, նրանց այդ վարքագիծը հաճախ հանդուրժում են ընտանիքի մյուս անդամները: Նրանց կանայք հաճախ այսպես են արտահայտվում. «Դրսում ինչ ուզում են թող անեն, կարևորը, որ կարո-

⁵⁵⁵ Լալայան Ե., Բուլանըխ կամ Հարք գավառ, էջ 149:

ղանում են պահել իրենց ընտանիքը»⁵⁵⁶: Դերերի, կարգավիճակների և արժեքային կողմնորոշումների փոփոխության հետևանքով այդ ընտանիքները հաճախ դադարում են կրել իրենց վերապահված մի շարք գործառույթներ, որի հետևանքով ընտանիքի սիրո և փոխըմբռնման ամրության հիմքերն իրենց տեղը զիջում են տնտեսական գործոնին: Վայոց ձորի մարզում հարցազրույցին մասնակցած կանանցից մեկը պատմեց հետևյալը. «Գյուղում կա մի դեպք, երբ տղամարդկանցից մեկն անօրինական ձևով Ռուսաստանում ամուսնացել է և ռուս կնոջից ունի երեխաներ և թոռներ: Բայց շարունակում է գյուղում ապրող ընտանիքին օգնել: Գյուղ չի գալիս, բայց տղային քանակ տանելու հետ կապված ծախսերը նա է կատարել: Այստեղի կնոջից բաժանված չէ: Գյուղում նրա այդ վարքագիծը չեն դատապարտում: Կինը նույնիսկ մի անգամ գնացել է ամուսնու մոտ, որոշ ժամանակ մնացել և վերադարձել» (կին, 67 տ., գ. Ծաղկավան)⁵⁵⁷: Ուշագրավ է նաև այս պատմությունը. «Տղաս ամուսնացած էր և ուներ երկու երեխա՝ տղա և աղջիկ: Հիմա նրա տղան արդեն 16 տարեկան կլինի, իսկ աղջիկը՝ 14: Նրանք 7 տարի առաջ գնացին Բելառուսի Հանրապետություն և ապրում են Վիրեբսկի մարզում: Տղաս մի քանի տարի շարունակ գնում էր այնտեղ՝ աշխատելու: Այնտեղ կապվեց իրենից տարիքով մեծ մի հարուստ կնոջ հետ և մոտ երկու տարի տուն չեկավ: Այստեղի ընտանիքին ամեն ամիս փող էր ուղարկում, և ընտանիքը յոլա էր գնում: Կինը գիրքեր այդ մասին, բայց երեխաների համար չբաժանվեց: Մի անգամ էլ ամուսնը Վիրեբսկից զանգահարեց և այդ ռուս կնոջ հետ եկավ Սևանում հանգստանալու: Այդ ռուս կնոջը բերեց մեր տուն և ծանոթացրեց իր կնոջ հետ: Նրան հյուրասիրեցինք և գնալուց նվերներ տվեցինք: Մի տարի հետո եկավ և կնոջն ու երեխաներին տեղափոխեց Վիրեբսկ՝ ապրելու, ասաց, որ տուն է վարձել նրանց համար: Հիմա ինքը ապրում է այդ ռուս կնոջ հետ, բայց նաև կապված է իր ընտանիքի հետ: Թոռու ասում է՝ ռուս կինը և մայրը իրար հետ շատ լավ են, գնում-գալիս են իրար տուն» (կին, 45 տ., Գավառ)⁵⁵⁸:

⁵⁵⁶ Գալստյան Մ., Ընտանիքի հիմնախնդիրները տնտեսական տեղաշարժերի համատեքստում, Ընտանիքի հետազոտման հիմնախնդիրներ, Ե., 2001, էջ 27-29:

⁵⁵⁷ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2008:

⁵⁵⁸ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2005:

Անշուշտ, այդ երևույթներն իրենց բացասական ազդեցությունն են թողնում ընտանիքի բարոյահոգեբանական մթնոլորտի վրա: Համեմատական կարգով նշենք, որ 1980-ական թվականներին միգրանտների ընտանիքների անդամները հիմնականում բացասական են գնահատել միգրանտի շեղված սոցիալական վարքագիծը, բայց մեր օրերում այդ երևույթների նկատմամբ ինչպես ընտանիքի, այնպես էլ համայնքային մակարդակով մեծացել է հանդուրժողականությունը: Դրսում ոչ ֆորմալ ամուսնություններից և երկրորդ ընտանիքի կազմավորումից հետո ծնված երեխաները երբեմն համարվում են «անցանկալի» և ծնողների կողմից ընկալվում որպես «բեռ»: Ե. Տյուրյուկանովան դրանք որակում է «կեղծ ընտանիքներ»: Այդ երևույթը տարածված է նաև միջինասիական երկրների միգրանտների շրջանում, որոնք ապրում են շատ ծանր պայմաններում, և որտեղ չեն գործում տարրական սոցիալական և ընտանեկան նորմերը: Հետևաբար աճում է նաև լքված երեխաների թիվը: 2010 թ. տվյալներով՝ միայն Մոսկվայում գրանցվել է 203 երեխա, որոնց ծնողները չեն ունեցել այդ երկրի գրանցում. ֆինանսական դժվարություններով և երեխաների հետ տուն վերադառնալու անհնարինությամբ պայմանավորված՝ հարկադրված գնացել են այդ քայլին⁵⁵⁹: Այդ երեխաների որոշ մասը հետագայում հայտնվում է մանկատներում: Օրինակ՝ Հայաստանում իրականացված մեկ այլ հետազոտության արդյունքներով, 2009 թ. տվյալներով, շուրջ 32 երեխա չի ունեցել ՀՀ ծննդյան պետական գրանցում և ծնվել է հանրապետությունից դուրս: Նրանց ծնողները Գերմանիա, Թուրքիա, Հոլանդիա, Շվեդիա, Ուկրաինա և ՌԴ մեկնել են մշտական բնակության կամ աշխատանքի, և այդ երեխաները ծնվել են նշված երկրներում: Սակայն ծնողները, այդ երկրներում չունենալով համապատասխան կարգավիճակ, նրանց ծնունդը չեն գրանցել: Հետագայում այդ երեխաները, ընտանիքներով տեղափոխվելով Հայաստան, բախվում են նպաստ ստանալու, մանկապարտեզ, դպրոց հաճախելու և այլ խնդիրների հետ⁵⁶⁰:

⁵⁵⁹ **Тюрюканова Е. В.** Миграция и гендер, Трудовая миграция в России, медико-социальные и гендерные аспекты, Материалы Международной конференции, 26-27 октября 2011года, М., 2012, с. 53.

⁵⁶⁰ ՀՀ-ում ծննդի պետական գրանցում չստացած երեխաների դեպքերի բացահայտման և իրավական աջակցություն ցուցաբերելու նպատակով սոցիոլոգիական հարցման արդյունքների հաշվետվություն, Հայ օգնության միություն, 2009:

Լքված ընտանիքների թվի աճ: Հետազոտության ընթացքում գրանցվել են մի շարք դեպքեր, երբ ամուսինը լքել և տարիներ շարունակ կապ չի պահպանել ընտանիքի հետ: Հատկապես գյուղական համայնքներում դեռևս ամուր պահպանվող ազգային ավանդույթների և հասարակական կարծիքի ազդեցությամբ այդ ամուսնալուծությունները չեն ստանում պաշտոնական ձևակերպում: Կան նաև դեպքեր, երբ ընտանիքը լքած ամուսինը ծերանալուց հետո վերադառնում է: Բերենք հարցազրույցից մի հատված, որը գրանցվել է Գեղարքունիքի մարզում. «Մեր գյուղում կա 5–6 դեպք, երբ տղամարդիկ երկար տարիներ Ռուսաստան արտագնացության մեկնելուց հետո լքել են ընտանիքը: Սակայն ծերանալուց հետո դրսի ընտանիքը նրան չի պահել և արիպված վերադարձել են գյուղ: Կանայք, հասարակական կարծիքի ազդեցության ներքո, որպես իրենց երեխաների հայր, ինչպես իրենք են ասում, նամուսի համար ընդունել են: Բայց վերաբերմունքը փոխվում է, և նրանք ընտանիքում արդեն չունեն այն նույն կարգավիճակը» (կին, 75 տ., գ. Սարուխան)⁵⁶¹:

«Կիսված ընտանիքներ»: Կապված աշխատանքային միգրացիայի հետ՝ տան տղամարդը ընտանիքի ինչ-որ անդամի հետ գտնվում է արտագնա աշխատանքի վայրում, կինը երեխաների կամ երեխաները տատիկի ու պապիկի հետ ապրում են հայրենիքում: Հարցազրույցների ժամանակ գրանցվել են բազմաթիվ դեպքեր, երբ ընտանիքներում «կիսվում են» նաև երեխաները և հայտնվում սահմանի տարբեր կողմերում: Հատկապես տեղում՝ հարազատների մոտ, մնում են փոքր երեխաները և աղջիկները: Սովորաբար նման պարագայում առաջանում են դաստիարակության և վերահսկողության հետ կապված որոշակի խնդիրներ: «Կիսված» ընտանիքների այդ մոդելը լայն տարածում ստացավ համարյա բոլոր միգրանտների շրջանում: Շիրակի մարզի հարցազրույցներից մեկում կինն իր ընտանիքի մասին պատմեց հետևյալը. «Ամուսինս և տղաս շուրջ քսան տարի մեկնում են խուպան: Նոր տարվանը վերադառնում են, հետո նորից մեկնում: Այսրեղ մնում են ամուսնուս մայրը, ես, հարսս ու թոռներս: Երեխաները շատ են կարոտում իրենց հորը և պապիկին: Մենք էլ տարիներ շարունակ սպասում ենք նրանց անփորձանք

⁵⁶¹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2005:

վերադարձին» (կին, 59 տ., Հրազդան)⁵⁶²: Հատկապես այն ընտանիքներում, որտեղ մնացել են նրանց տարեց ծնողները և ամուսնացած աղջիկները, տարեց ծնողներին մենակ չթողնելու նպատակով երբեմն աղջիկներն իրենց ընտանիքներով տեղափոխվում են հայրական օջախներ, որի հետևանքով նկատվում է նաև տնտեսա ունեցող ընտանիքների թվի ավելացում⁵⁶³: Նշենք նաև, որ ավանդական հայ ընտանիքում տնտեսա-յության դեպքերը եզակի են եղել և ընկալվել որպես բացասական երևույթ⁵⁶⁴: Մեր օրերում հասարակական կարծիքը նույնպես չի խրախուսում այդ երևույթը:

Ընտանիքում սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտի փոփոխություն: Աշխատանքային միգրացիան ընդհանուր առմամբ բացասական ազդեցություն է ունենում ընտանիքի բարոյաևհոգեբանական մթնոլորտի վրա: Բացի դրանից, տղամարդու երկարատև բացակայությունը ոչ միայն հիմք է ընտանիքում կոնֆլիկտների աճի համար, այլև խթանում է նրանց կարգավիճակների և դերերի, ներընտանեկան փոխհարաբերությունների փոփոխությունը: Միգրանտի բացակայության ժամանակ տնային տնտեսության ողջ աշխատանքները առաջին հերթին ընկնում են կանանց, տարեցների և անչափահաս երեխաների ուսերին: Պայմանավորված այդ հանգամանքով՝ կանանց շրջանում տեղի է ունենում ավանդական մի շարք կարգավիճակների և դերերի փոփոխություն: Կանայք ընտանիքում նախկինում հիմնականում զբաղվում էին կենցաղի և երեխաների դաստիարակության խնդիրներով: Մեր օրերում կանայք ընտանիքից դուրս կատարում են իրենց վերապահված և չվերապահված մի շարք գործառնություններ. մեծացել է նրանց տնտեսական ակտիվությունը: Տան գլխավորի բացակայության ընթացքում նրանք մասնակցում են նաև համայնքի հասարակական կյանքին և կարևոր միջոցառումներին, հարսանեկան և թաղման ծեսերին, շփվում տեղական ինքնակառավարման մարմինների հետ: Սա նշանակում է, որ աշխատունակ բնակչության

⁵⁶² Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Կոտայքի մարզ, 2013:

⁵⁶³ Զաքարյան Թ., Ընտանիքը և ընտանեկան հարաբերությունները Տավուշի մարզում, Տավուշ. Սոցիալ-մշակութային գործընթացներ, էջ 128:

⁵⁶⁴ Карапетян Э. Родственная группа «азг» у армян, Ер., 1966, с. 100.

միգրացիայի հետևանքով տնտեսական աշխատանքներում մեծացել է ընտանիքի մյուս անդամների ծանրաբեռնվածությունը:

Այսպիսով, աշխատանքային միգրացիան լուրջ գործոն է ընտանիքի հիմքերի ամրության քայքայման առումով, որի հետևանքով բնակչության շրջանում հետզհետե աճում է ամուսնալուծությունների և անկայուն ընտանիքների թիվը:

5.4.

Սոցիալ-մշակութային և Էթնոժողովրդագրական փոփոխությունները աշխատանքային միգրանտների շրջանում

Աշխատանքային միգրացիան բացասական ազդեցություն է ունենում հանրապետության ժողովրդագրական իրավիճակի, հատկապես սեռատարիքային կազմի համամասնության վրա: Մասնավորապես, աշխատանքային միգրացիան հաճախ ուղեկցվում է ակտիվ աշխատունակ տարիքի մարդկանց մշտական բնակավայրի փոփոխությամբ՝ վերածվելով Հայաստանից երիտասարդների շղթայական արտագաղթի կարևոր միջոցի:

Հարցման մասնակիցների 27.1%-ը (տե՛ս գծապատկեր 24) ցանկություն է հայտնել հանրապետությունից մեկնել ՌԴ՝ մշտական բնակություն հաստատելու. նրանք իրենց դիրքորոշումներով համարվում են պոտենցիալ միգրանտներ: Մեկ այլ հետազոտությամբ Հայաստանից հեռանալու մասին լրջորեն մտածող պոտենցիալ միգրանտների թիվը կազմել է 36%. Ընդ որում՝ նրանք 18–50 տարեկան են⁵⁶⁵:

Հայաստանը լքել ցանկացողների 60%-ը նշել է ՌԴ-ում աշխատանք և եկամուտներ ունենալու առավել լայն հնարավորության մասին⁵⁶⁶: Սա

⁵⁶⁵ Միգրացիա և հմտություններ. Հայաստանի ազգային զեկույց, 2011/2012թթ., Հայաստանում հմտությունների, միգրացիայի և զարգացման միջև եղած կապերի հետազոտության արդյունքները, Եվրոպական կրթական հիմնադրամ և Հետազոտական ռեսուրսների կովկասյան կենտրոններ, Հայաստան, Եվրոպական կրթական հիմնադրամ, Թուրին, 2012, հունիս, էջ 50:

⁵⁶⁶ Հետազոտական աշխատանք, Հայաստանի բնակչության թվի անկումը (ճգնաժամի աղբյուրները և դրանց հաղթահարման ուղիները), (Ջեկույց), Ներկայաց-

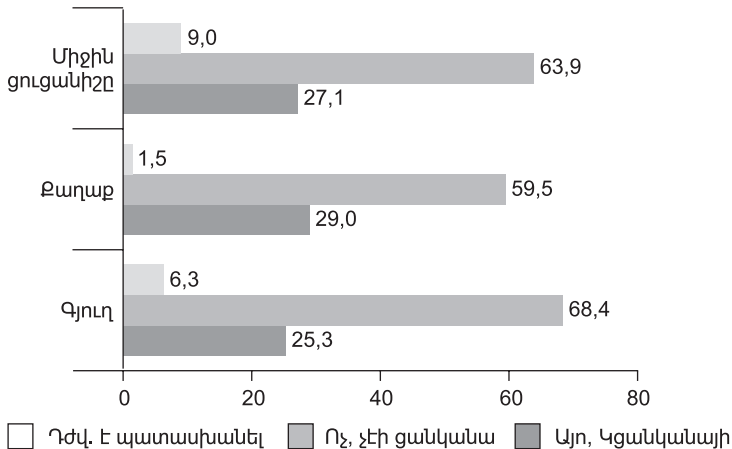
նշանակում է, որ աշխատանքային միգրացիան հետագայում վերածվում է Հայաստանից ընտանիքների արտագաղթի կարևոր միջոցի: Դրա հետևանքով հանրապետությունում մնում են համարյա տարեցները: Համայնքի մակարդակով ծերերի թվի աճը և աշխատանքային տարիքի բնակչության կրճատումը ոչ միայն էական ազդեցություն են ունենում սեռատարիքային կազմի, այլև ենթակառուցվածքների զարգացման և սոցիալ-տնտեսական ծրագրերի իրականացման արդյունավետության վրա: Այդ խնդիրն առավել սուր է դրսևորվում մարզի սահմանամերձ բնակավայրերում, որոնք աստիճանաբար զրկվում են երիտասարդ և աշխատունակ բնակչությունից: Լոռու մարզի Մեծավանի համայնքի աշխատակազմի ղեկավարը հետևյալ կերպ ներկայացրեց բնակչության սեռատարիքային կազմում տեղի ունեցած փոփոխությունները. «Մոյր 300 ընտանիք այսօրեղ բնակարան ունի, զամոկը դրեղ են դոների վրա և գնացել: Մի այդքան էլ ընտանիքներ կան, որ մնացել են միայն ծերացած ծնողները: Նրանք այսօրեղ են ապրում, երեխաները այսօրեղ են դպրոց գնում, մեկ-մեկ գալիս են ծնողներին տեսնում կամ փող են ուղարկում: Մոյր 40 ընտանիք հիմա Կրասնոյարսկում է ապրում, նույնքան էլ Նովոկոզնեցկում և Կեներովոյում: Մոսկվայում, Լենինգրադում մոյր 20–30 ընտանիք է ապրում: Նրանք արդեն ՌԴ քաղաքացիներ են: Երկու տնտեսություններից մեկը ՌԴ-ում աշխատող ունի, նույնիսկ՝ ավել: Գյուղի տնտեսությունների մոյր 70%-ի եկամուտը ոչ թե գյուղատնտեսությունից է, այլ խոտանից: Մնացածը անասնապահությունից են սրանում» (տղամարդ, 51 տ., գ. Մեծավան)⁵⁶⁷: Հանրապետական մակարդակով, փաստորեն, այդ աշխատուժը չի մասնակցում իր երկրի ՀՆԱ-ի ստեղծմանը:

ված է ՄԱԿ-ի բնակչության հիմնադրամի հայաստանյան գրասենյակի 2013 թ. հոկտեմբերի 8-ին Երևանում կազմակերպված համաժողովի ժամանակ, http://www.depop.am/wp-content/uploads/2013/10/THE-DEPOPULATION-CRISIS-OF-ARMENIA_THE-KOLOLIAN-FOUNDATION_ARM_Oct2013.pdf (20.05.2016):

⁵⁶⁷ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2012:

Գծապատկեր 23

Հանրապետությունից մեկնելու վերաբերյալ հարցվածների կարծիքները (%)

Արտաքին միգրացիան իր բացասական ազդեցությունն է ունենում ոչ միայն հայերի, այլև հայաստանաբնակ ազգային փոքրամասնությունների սեռատարիքային կառուցվածքի վրա: Ըստ 2001թ. մարդահամարի տվյալների՝ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում տղամարդկանց թիվը կազմել է 25 479 (42.2%), կանանցը՝ 34 913 (57.8%) մարդ, իսկ 2011թ. մարդահամարի տվյալներով՝ համապատասխանաբար 25 784 (45.2%) և 31 269 (54.8%) մարդ: Այդ խնդիրն առավել սուր է դրսևորվում ռուսների մեջ, որտեղ կանայք շուրջ երկուսուկես անգամ ավելի են տղամարդկանցից: Ըստ սեռային կազմի՝ նույն միտումներն են դիտարկվել նաև հույների և ուկրաինացիների մեջ: Այսպես, 2001թ. հույն բնակչությունը կազմել է 1 120 մարդ, որից 434-ը՝ տղամարդ, 686-ը՝ կին, 2011թ. նրանց քանակը կրճատվել է 220 մարդով և համապատասխանաբար կազմել 334 տղամարդ և 566 կին: 2001թ. Հայաստանում ապրել է 1 602 ուկրաինացի, որից 229-ը՝ տղամարդ, 1373-ը՝ կին, 2011թ.՝ 1176 մարդ, որից 207-ը տղամարդ, 969-ը՝ կին⁵⁶⁸: Տղամարդկանց նկատմամբ կանանց գե-

⁵⁶⁸ ՀՀ 2001թ. մարդահամարի (Հայաստանի Հանրապետության ցուցանիշները) արդյունքներ, էջ 365-367: ՀՀ 2011թ. մարդահամարի արդյունքները, էջ 272, <http://www.armstat.am/am/?nid=337> (30.03.2015):

րակչության խնդրի վրա իրենց ազդեցությունն են թողել նաև արտաքին միգրացիոն գործընթացները, մասնավորապես տղամարդկանց որոշ մասը աշխատանքի, կրթության, մշտական բնակության նպատակով գտնվել է հանրապետությունից դուրս:

Ժողովրդագրական իրավիճակի վատթարացման խնդիրների շարքին է դասվում նաև աշխատանքային միգրացիայի հետևանքով ամուսնությունների թվի աճի կրճատումը: Արժանապատիվ ապրելակերպ ունենալու և կանոնավոր կենսամակարդակ ապահովելու, ինչպես նաև արժեքների փոփոխությունը որոշակի ազդեցություն են գործում երիտասարդների ամուսնական միջին տարիքի վրա: Նրանց մի մասը ավելի ուշ է ամուսնանում՝ 28–30 տարեկանում: Դա առաջին հերթին պայմանավորված է բնակարանային կամ ընտանիքի բարվոք կենցաղային պայմանների ապահովման խնդիրներով, որոնց լուծում տալու համար նրանք մի քանի տարի մեկնում են արտագնա աշխատանքի: Օրինակ՝ Ծաղկավան գյուղում 2007 թվականին հաշվում էին նման 30 երիտասարդի: Այսպես, ըստ ԱՎԾ-ի տվյալների, եթե 1996 թ. տղամարդկանց շրջանում ամուսնության միջին տարիքը 26.8 տարեկանն էր, իսկ կանանցը՝ 22.7, ապա 2013 թ.՝ համապատասխանաբար 30.2 և 26.5⁵⁶⁹: Առաջին ամուսնության միջին տարիքը 2013 թ. տղամարդկանց շրջանում 29.1 տարեկանն է, իսկ կանանցը՝ 25.8, 2012 թ.՝ համապատասխանաբար 28.8 և 25.3: Անշուշտ, նշված ցուցանիշներն իրենց ազդեցությունն են թողնում նաև բնակչության վերարտադրողական վարքագծի և ընտանիքի անդամների միջին թվի վրա: 2013 թ. տվյալներով՝ 1000 բնակչի հաշվով ծնելիության ընդհանուր գործակիցը կազմել է 13.8 պրոմիլ՝ 1990 թ. 22.5 պրոմիլի համեմատ: Մշտական բնակչության հաշվարկով 2013 թ. Հայաստանում տնային տնտեսության անդամների միջին թիվը կազմել է 3.8 մարդ. քաղաքային բնակավայրերում՝ 3.6 մարդ, գյուղական բնակավայրերում՝ 4.3 մարդ: Ըստ ՄԱԿ-ի «Աշխարհի բնակչության հեռանկարներ-2015» ամենամյա զեկույցի՝ XXI դարում Հայաստանի բնակչությունը նվազելու է մոտ մեկ միլիոն 200 հազարով և հասնելու է 1,8 միլիոնի, որը կարող է

⁵⁶⁹ Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, 2014, http://www.armstat.am/file/article/demos_14_7.pdf, էջ 117:

տեղի ունենալ բնակչության շարունակական արտահոսքի և ծնելիության նվազման պատճառով⁵⁷⁰։ Ըստ կանխատեսումների՝ մինչև XXI դարի կեսերը Հայաստանի բնակչության մեկ երրորդը կկազմի 60 տարեկան և բարձր տարիքային խումբը, որը լուրջ ազդեցություն կթողնի ընտանիքի վերարտադրության և հասարակության սոցիալ-տնտեսական և մշակութային ոլորտների վրա⁵⁷¹։

Կապված արտագնա աշխատանքի հետ՝ լուրջ հիմնախնդիր է դառնում միգրանտների միջոցով մի շարք ճակատագրական հիվանդությունների տարածումը։ Հայաստանում տարեցտարի ավելանում է ՄԻԱՎ/ՁԻԱՀ սեռավարակակիրների թիվը, որը, մասնագետների վկայությամբ, հիմնականում պայմանավորված է Ռուսաստանի Դաշնություն արտագնա աշխատանքի մեկնող միգրանտների վարքով։ Երիտասարդ և միջին տարիքի միգրանտներն այնտեղ ձեռք են բերում սեռավարակ հիվանդություն և վերադառնալուց հետո փոխանցում ընտանիքին։ Նման մարդկանց թիվը ամենաբարձրն է Շիրակում և Գեղարքունիքում։ Ըստ ՀՀ առողջապահության նախարարության ՁԻԱՀ-ի կանխարգելման հանրապետական կենտրոնի տվյալների՝ 1988–2015 թվականներին մեր հանրապետությունում գրանցվել է ՀՀ քաղաքացիների՝ ՄԻԱՎ վարակի 2214 դեպք (334-ը՝ միայն 2014 թ. ընթացքում. առավելագույնն է նախորդ տարիների համեմատ)⁵⁷²։ Այդ դեպքերի 75%-ը տեղի է ունեցել միգրացիայի հետևանքով։ Համեմատության համար նշենք նաև, որ նման խնդիր արդյունք է դրսևորվել նաև XIX դարում։ Ընտանիքի և համայնքի վրա արտագնացության բացասական հետևանքների մասին բազմաթիվ ակնարկների ենք հանդիպում նաև այդ ժամանակաշրջանի մամուլում։ Դրանցում արծարծված խնդիրներն իրենց արդիականությունը չեն

⁵⁷⁰ Հայաստանի բնակչության թիվը կնվազի. ՄԱԿ-ի կանխատեսումները, <http://www.lragir.am/index/arm/0/country/view/119558> (30.06.2016)։

⁵⁷¹ Հայաստանի բնակչությունը գնում է ծերացում. մասնագետները լուծումներ են առաջարկում, <http://armenpress.am/arm/news/735016/hayastani-bnakchutyuny-gnum-e-tseracum-masnagetnern.html> (30.06.2016)։

⁵⁷² «Խոլական էր գնում, թմրամոլ էր, խաղամոլ... հետո պարզվեց, որ ՄԻԱՎ ունի ու ինձ էլ է փոխանցել»։ լուրջություն և զոհաբերություններ՝ հանում հասարակական կարծիքի, <http://medialab.am/news/id/6756> (03.03.2016)։

կորցրել նաև մեր օրերում: Այսպես, «Մշակ» թերթը գրում է, որ գետաշեն-ցի երիտասարդը, մեկնելով Բաքու, Բաթում, «սկսում է խմել, վատնել վաստակածը: Զանազան կասկածելի հիվանդություններ բուն են դնում նրա մեջ, սիֆիլիսը, թոքախտը սկսում է մաշել նրան: Հետևանքը լինում է այն, որ մաքուր գյուղն էլ սկսում է վարակվել: Առաջ են գալիս շատ դժբախտ դեպքեր, որոնք միմյանց հետևից վնասակար կերպով սկսում են ազդել գյուղացու առանց այդ էլ թշվառ կյանքի վրա: Գյուղը միանգամայն զրկվում է երիտասարդությունից, այսպիսով՝ համարյա գյուղական կառավարությունը ծերակույտ է ներկայացնում: Հասարակության ամեն ասպարեզում ծերերն են աչքի ընկնում»⁵⁷³: Ուշագրավ է, որ այդ շրջանի հոգվածագիրները այդ հիվանդությունների տարածումը բացատրել են պանդուխտների ցածր տեղեկացվածության հանգամանքով. «Շատ քիչ հասկացողություն ունենալով մանավանդ վարակիչ հիվանդությունների մասին՝ տանը նրանցից ոչ ոք չի զգուշանում. պակասն էլ գալիս է լրացնելու ճակատագրի մասին ունեցած սխալ և խոր համոզմունքը, չէ՞ որ եթե աստծու աչքը մեկի վրա քաղցր լինի, ոչինչ չի մոտենա նրան, էլ ինչի են պետք բժշկական արմատական միջոցները: Եվ ահա կարճ ժամանակից հետո տեսնում ենք ամբողջ տունը վարակված է: Մի քանի տեղերում սոսկալի չարիք է դառնում սիֆիլիսը, պատահել է ինձ զանազան տեղերում տասնյակ ընտանիքներ տեսնել, որոնք մեծից սկսած մինչև փոքր տառապում են այդ կատաղի ավստով»⁵⁷⁴:

«Մուրճ» թերթի թղթակիցը, անդրադառնալով Զանգեզուրի գավառում արտագնացության հետևանքներին, նշում է. «Եվ այսպես է ամբողջ Զանգեզուրում, որի արական սեռը ամբողջապես օտարության մեջ է փչանում, իգականը՝ տանը»⁵⁷⁵:

Վայոց ձորի մարզի Արենի համայնքի առողջության կենտրոնի ընտանեկան բժշկի տվյալներով՝ աշխատանքային միգրացիայով զբաղվող երիտասարդների մեջ գերակշռում են նստանյարդի բորբոքման, ողնա-

⁵⁷³ **Յակոբյանց Ս.**, Պանդխտությունը Գանձակի գավառում:

⁵⁷⁴ Նամակ Հին գավառից Նախջևանի, «Մշակ», Թիֆլիս, 1900, N 45:

⁵⁷⁵ **Տեր-Ջաքարեանց Ս.**, Գյուղական հողային հանգամանքները, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1893, N 5, էջ 785:

շարի ճողվածքի, միգրոլիների քրոնիկ բորբոքումների, պրոստատիտի, շագանակագեղձի բորբոքման դեպքերը, որոնց մի մասը, ըստ նրա, պայմանավորված են բնակլիմայական ցուրտ և խոնավ պայմաններով: Նա նշեց նաև տղամարդկանց շրջանում տարածված ճողվածքների, սրտանոթային և շնչառական հիվանդությունների թվի աճի մասին՝ պայմանավորված միգրանտների ծանր ֆիզիկական աշխատանքով: Ըստ նրա՝ ընտանեկան կոնֆլիկտները, ամուսնալուծությունները, անհավատարմությունը, վեճերը նույնպես առաջացնում են նյարդային հիվանդություններ: Կապված տղամարդու երկարատև բացակայության հետ՝ այդ ընտանիքների կանանց շրջանում ևս դիտարկվել են մի շարք հիվանդություններ: Միգրանտների առողջական վիճակը բարձիթողի է, քանի որ նրանց մեծ մասը ՌԴ-ում չունի գրանցում և չի կարող օգտվել բժշկական ծառայությունից⁵⁷⁶:

Այսպիսով, ամբողջացնելով վերը նշվածը, կարող ենք նշել, որ աշխատանքային միգրացիան անհատական, ընտանեկան, էթնիկական և հասարակության մակարդակներով Հայաստանի համար ունենում է երկակի ազդեցություն՝ բացասական և դրական հետևանքներով: Մի շարք լուրջ բացասական հետևանքներ ընդհանուր գծերով ներկայացված են աղյուսակ 62-ում:

Աշխատանքային միգրացիան նպաստում է ոչ միայն դրսից տրանսֆերտների միջոցով Հայաստանում սոցիալական լարվածության թուլացմանը և նրանց ընտանիքների որոշակի կենսամակարդակի ապահովմանը, այլև բարեգործության մշակույթի և փոքր բիզնեսի զարգացմանը: Այսպես, Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիկ համայնքից, որոնց նախնիները ալաշկերտցիներ, մշեցիներ և վանեցիներ են, ամեն տարի աշխատունակ տարիքի մոտ հազար մարդ է մեկնում Տյումենի մարզ (Տյումենի հայկական համայնքի ղեկավարն այդ գյուղից է), նույնքան՝ Պերմի, հինգ հարյուր մարդ՝ Չելյաբինսկի մարզ՝ արտագնա աշխատանքի, և նրանց մեծ մասն էլ ունի այդ երկրի քաղաքացիություն: Արտագնացները որոշակի օգնություն են ցուցաբերում նաև իրենց համայնքին:

⁵⁷⁶ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Վայոց ձորի մարզ, 2005:

Աղյուսակ 58

*Աշխատանքային միգրացիայի բացասական ազդեցությունը անհատական, ընտանեկան, էթնիկական, հասարակության մակարդակներում*⁵⁷⁷

Անհատական	Ընտանեկան	Էթնիկական	Հասարակության
միգրացիոն գործունեություն	վերածվում է հանրապետությունից դուրս ընտանեկան միգրացիայի	Էթնոսի անդամների վերադարձություն հայրենիքից դուրս	արտագաղթի միտումների մեծացում
բարոյական նորմերի թուլացում	ընտանիքի քայքայում	Էթնիկ արժեքների փոփոխություն	որակյալ աշխատուժի արտահոսք
ամուսնության հարցում տարիքային շեմի բարձրացում	ծնելիության անկում	Էթնոսի «ծերացում»	ժողովրդագրական լարվածություն
հարազատ միջավայրի հետ կապերի թուլացում	հարաբերությունների լարվածություն և օտարում	Էթնիկ ինքնագիտակցության թուլացում	սոցիալական կապերի թուլացում
հայրենիքից դուրս աշխատուժի իրացում	ընտանիքում կանանց, երեխաների, տարեցների զբաղվածության ավելացում	Էթնոկապերի թուլացում	կարգավիճակների և դերերի փոփոխություն
հեղինակության անկում	երեխաների դաստիարակության խնդիրներ	ապասոցիալիզացիոն գործընթացներ	սոցիալական շեղվածություն
աշխատանքային շահագործման ռիսկերի մեծացում	միգրանտի ճակատագրի վերաբերյալ վախի տագնապի ավելացում	միջէթնիկ կոնֆլիկտների ռիսկերի մեծացում	սոցիալական կապիտալի սպառում
առողջական վիճակի վատթարացում	հիվանդությունների տարածում	Էթնոսի բարոյա-հոգեբանական նորմերի թուլացում	վարքի կարգավորիչների, սոցիալական նորմերի և վերահսկողության թուլացում
մշակութային դիմագծի փոփոխություն	ընտանեկան նորմերի թուլացում	պահպանողականության ուժեղացում	Նյութապաշտու թյան արժեքների ավելացում

Մեր այցելության ժամանակ համայնքի գրասենյակի պատին փակցված էր այն մարդկանց ցանկը, որոնք դրամական աջակցություն են ցուցաբերել գյուղին: Նախկին համազյուղացիները, որ ապրում էին ՌԴ-ում

⁵⁷⁷ Տե՛ս նաև Губогло М. Н., Дубова Н. А. Социально-адаптивная этноразрушительная энергия гастарбайтерства// Исследования по прикладной и неотложной этнологии, М., 2004, N 174, с. 16-18:

(հայր և որդիներ Միքայելյաններ), գնել էին նախկին սարքաշինական և ժամացույցների գործարանի շինությունները, բացել եվրոպատուհանների արտադրություն, որտեղ աշխատում էր մոտ 10 մարդ՝ ամսական վարձատրվելով մոտ 100 000 դրամ: Գյուղում բացել են հանրախանութ, որտեղ աշխատում է 10 մարդ, ներդրումներ են կատարել և Սևանի ափին վերաբացել Վարդենիկ գյուղի տարածքում գտնվող հանգստյան տունը՝ 11 աշխատատեղով: Մոտ 300 հազ. ԱՄՆ դոլար գումար են հատկացրել և գյուղում կառուցել են Սուրբ Հրեշտակապետաց եկեղեցին: Ըստ համայնքապետի՝ միայն 2006 թ. գյուղում արտագնա աշխատանքի միջոցներով կառուցվել է 6 տուն, ձեռք է բերվել մոտ 50 արտասահմանյան ավտոմեքենա⁵⁷⁸: Լոռու մարզի Մեծ Պարնի համայնքում այդ միջոցներով 10 ընտանիք կառուցել է առանձնատուն, 10 ընտանիք գնել ավտոմեքենա⁵⁷⁹, իսկ Շիրակի մարզի Ագատան գյուղում երեք տարիների ընթացքում կառուցվել է մոտ 30 առանձնատուն, և ձեռք բերվել 50 բեռնատար և մարդատար ավտոմեքենա և տրակտոր⁵⁸⁰: Աշխատանքային միգրացիայի դրական և բացասական ազդեցության մասին են փաստում նաև երիտասարդ (մինչև 29 տարեկան) 8 տղամարդ միգրանտների հետ իրականացված ֆոկլոսխմբային հարցազրույցի արդյունքները.

Առաջին պատասխանող՝ դրական, քանի որ աշխատանք ունեցա, գումար վաստակեցի, ընտանիքս կարողացա պահել:

Երկրորդ պատասխանող՝ երկիր տեսա, շփվեցի, լեզու սովորեցի:

Երրորդ պատասխանող՝ տնից կտրվում ես, ընտանիքիդ ես կարոտում:

Չորրորդ պատասխանող՝ վտանգավոր է, օտար երկրում ես, ինչ ուզեն՝ կարող եմ անել:

Հինգերորդ պատասխանող՝ շատ ենք աշխատում, անցած տարի բրիգադիրը խաբեց՝ փողի կեսը չտվեց, մինչև հիմա չեմ կարողանում հետ վերցնել:

Վեցերորդ պատասխանող՝ տեսնում են սև ազգ ես, աշխատանքի

⁵⁷⁸ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2007:

⁵⁷⁹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2007:

⁵⁸⁰ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, 2007:

չեն ընդունում, գնում են, որ բնակարան վարձով վերցնես՝ չեն տալիս, իսկ հայտարարության մեջ գրում են՝ միայն ոռուսների համար:

Յոթերորդ պատասխանող՝ ամեն բոլոր կանգնեցնում, բաժին են տանում, փաստաթղթերն են ստուգում:

Ութերորդ պատասխանող՝ այս տարի ապրելու պայմանները շատ վատ էին, ստիպված բնակվում էինք աշխատատեղում՝ կիսակառույց շինությունում (տղամարդկանց ֆոկուս խումբ, Գեղարքունիքի մարզ)⁵⁸¹:

Աշխատանքային միգրացիան անհատական, ընտանեկան, էթնիկական և հասարակության մակարդակներով ունենում է նաև դրական ազդեցություն, որն ընդհանուր գծերով ներկայացված է աղյուսակ 58-ում:

Մասնավորապես, անհատական մակարդակով այն նպաստում է միգրանտների զբաղվածության ապահովմանը, աշխատանքային կենսափորձի հարստացմանը, սոցիալիզացիային, նոր մշակութային տարրերի ձեռքբերմանը, երկլեզվության, բազմալեզվության տարածմանը, սոցիալական ցանցերի ընդլայնմանը, կրթական և մշակութային կապիտալի ստեղծմանը: Ընտանիքի մակարդակում այն դրական ազդեցություն է ունենում նրա նյութական ապահովման, գործազրկության և աղքատության հաղթահարման, նոր մշակութային արժեքների փոխանցման հարցերում: Էթնոսի մակարդակով աշխատանքային միգրացիան նպաստում է էթնոսի մեկուսացվածության հաղթահարմանը և վերարտադրությանը, միջմշակութային փոքրի փոխանակմանը, հոգևոր մշակույթի հարստացմանը և սոցիալական ցանցերի ընդլայնմանը, իսկ հասարակության մակարդակով՝ ՀՆԱ-ում ներդրումների ավելացմանը, սոցիալական լարվածության թուլացմանը, գործարարության զարգացմանը, բարեգործության մշակույթի ձևավորմանը և այլն:

⁵⁸¹ Գալստյան Մ., ԴԱՆ, Գեղարքունիքի մարզ, 2007:

Աղյուսակ 59

Աշխատանքային միգրացիայի դրական ազդեցությունը անհատական, ընտանեկան, էթնիկական և հասարակության մակարդակներում⁵⁸²

Անհատ	Ընտանիք	Էթնոս	Հասարակություն
աշխատանքային կենսափորձի և նոր մասնագիտությունների յուրացում	ընտանիքի կյուրական ապահովում, նախասկզբնական կապիտալի կուտակում՝ սեփական բիզնեսի համար	մեկուսացվածության հաղթահարում	ՀՆԱ-ում ներդրումների ավելացում
սոցիալիզացիա, անկախության և ինքնուրույնության ամրապնդում	ընտանիքի անդամների կրթության, մասնագիտության ձեռքբերման, առողջապահական հարցերում ֆինանսական աջակցություն	էթնիկ հանրության կենսաապահովման հնարավորությունների մեծացում	սոցիալական փոխակերպումների գործընթացներում ձախողումների մեղմացում և չեզոքացում
նոր մշակութային տարրերի ձեռքբերում և արտաքին աշխարհի հետ ծանոթացում	ընտանիքին նոր արժեքների փոխանցում	միջմշակութային փոփոխությունների փոխանակում	տարբեր հասարակությունների անդամների միջև միջէթնիկ շփումներում փորձի հարստացում
երկրեզվության և բազմալեզվության ամրապնդում	լեզվական իմացության փոխանցում	հոգևոր մշակույթի հարստացում	հասարակության անդամների կրթական հնարավորությունների մեծացում
կրթական և մշակութային կապիտալի ստեղծում	ինչպես տեղում, այնպես էլ դրսում ավելի լավ ապագա ստեղծելու հնարավորությունների ընդլայնում	էթնոսի անդամների վերընթաց սոցիալական շարժունության հնարավորությունների ընդլայնում	ժողովրդավարական հասարակության ձևավորման աջակցություն
զբաղվածության ապահովում	ընտանիքի անդամների գործազրկության հաղթահարում	նոր տնտեսական մշակույթի ձևավորում	սոցիալական լարվածության թուլացում
անհատական տնտեսական ակտիվություն	աղքատության հաղթահարում	կենսաապահովման, սոցիոնորմատիվ և հումանիտար մշակույթի համալիրի հարստացում	գործարարության զարգացման հաշվին միջին դասի ավելացում
մարդասիրական նոր հատկանիշների ձևավորում	ազգայնիցներին և հարազատներին օգնություն	բարեգործության մշակույթի զարգացում	բարեգործության նոր մշակութային արժեքների տարածում
սոցիալական նոր կապերի ձևավորում	սոցիալական և մշակութային կապիտալի կուտակում	էթնիկ ցանցերի ընդլայնում	հասարակության ակտիվության ավելացում

⁵⁸² Стів Губогло М. Н., Дубова Н. А. Социально-адаптивная этноразрушительная энергия гастарбайтерства // Исследования по прикладной и неотложной этнологии, М., 2004, N 174, с. 16–18.

Քանի որ աշխատանքային միգրացիան արդեն իրողություն է հաստատում, անհրաժեշտ է օրենսդրական կարգավորում և աշխատանքային միգրացիայի վերաբերյալ օրենքի ընդունումը, որը հնարավորություն կտա այդ գործընթացին հաղորդելու կազմակերպված բնույթ: Ուսումնասիրելով միգրացիայի միջազգային փորձը՝ դրա հետագա կարգավորման համար առավել նպատակահարմար է այդ աշխատուժի տեղաշարժը իրականացնել պետության կամ պետության լիցենզավորած կազմակերպությունների միջոցով՝ միջպետական պայմանագրերի հիման վրա, որ հնարավորություն կտա ոչ միայն դրսում բարձրացնելու նրանց սոցիալ-իրավական պաշտպանվածության երաշխիքները, այլև վերադարձը նաև Հայաստան: Թե՛ Հայաստանում և թե՛ արտերկրում աշխատանքի համար կարևոր է նաև նրանց շրջանում կիրառվող արհեստների վերաբերյալ տեղեկատվական բազայի ստեղծումը, որտեղ կներառվեն նրանց մասնագիտական հմտությունների վերաբերյալ ամբողջական տվյալներ: Մասնագիտական ներուժի վերաբերյալ ստեղծված այդ բազաները կարելի է տրամադրել Հայաստանում գործող խոշոր շինարարական կազմակերպություններին, որն էլ կարող է նպաստել տեղում նրանց աշխատանք գտնելուն: Հայաստանի աշխատաշուկայի ուսումնասիրության և դրա պահանջների հիման վրա նպատակահարմար կլինի նաև որոշ աշխատանքային միգրանտների շրջանում իրականացնել նոր վերաորակավորման ծրագրեր, որը կարող է նպաստել նրանց տեղում զբաղվածության ապահովմանը: Բացի դրանից, արտերկրի աշխատաշուկայում նրանց մրցակցությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է որակավորման բարձրացում, ինչպես նաև ուղարկող և ընդունող երկրների միջև աշխատուժի առաջարկի և պահանջարկի խնդրի ուսումնասիրություն: Այս պարագայում որոշ մասնագիտությունների պատրաստման գծով նպատակահարմար կլինի նույնիսկ պատվերներ իջեցնել նաև արհեստագործական ուսումնարաններին և քոլեջներին:

Աշխատանքային միգրացիան և սոցիալ- մշակութային փոփոխությունները Հայաստանում

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Մենագրությունում վերլուծվում է Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի հետևանքով միգրանտների և նրանց ընտանիքների մոտ տեղի ունեցող էթնոմշակութային և սոցիալական փոփոխությունները՝ նախախորհրդային, խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանների լայն համեմատական համատեքստում: Աշխատանքում ամփոփված են շուրջ քառասուն տարի (1980–2020 թթ.) Հայաստանի տարբեր մարզերի քաղաքային և գյուղական բնակավայրերում միգրանտ ունեցող 1728 ընտանիքների շրջանում իրականացրած էթնոսոցիոլոգիական հարցման, 39 ֆոկլոսիմբային և 136 խորացված հարցազրույցի արդյունքները: Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքները արժեքավոր են նրանով, որ հայ ժողովրդի արտաքին միգրացիոն գործընթացների առումով դրանք ընդգրկում են սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական զարգացման երկու տարբեր՝ խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակագրական փուլերը: Դրանց համեմատական վերլուծությունը հնարավորություն ընձեռեց միգրացիայի միտումների և նրանց մոտ սոցիալ-մշակութային փոխակերպումների վերաբերյալ ստանալու հարուստ նյութ:

Նախախորհրդային շրջանի արխիվային, մամուլային, վիճակագրական նյութերի վերլուծությունից պարզվեց, որ այդ փուլում որպես արտագնացության պատճառ՝ հանդես էր գալիս փոխկապակցված պատճառների մի ամբողջ շարք՝ աղքատությունը, հողի սակավությունը, բարձր հարկերը, պարտքերը և այլն: Գյուղում սկիզբ առած սոցիալական շերտավորման հետևանքով Արևելյան Հայաստանի բնակչության որոշ մասը ստիպված աշխատանք էր փնտրել Ռուսաստանի և Այսրկովկասի

արդյունաբերական խոշոր կենտրոններում, իսկ Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության ներքո գտնվող Արևմտյան Հայաստանից հիմնականում պանդխտության էին մեկնում Կոստանդնուպոլիս: Պանդխտության հատկապես մեկնում էին այն ընտանիքներից, որտեղ կար երկու և ավելի աշխատունակ հասակի տղամարդ: Հիմնականում մեկնում էր ընտանիքի երիտասարդ կամ ամուսնացած տղաներից մեկը, և հաճախ ընտանիքի անդամների միջև տեղի էր ունենում աշխատանքի բաժանում՝ պանդխտության մեկնողը պետք է դրսում դրամ վաստակեր, իսկ տանը մնացողը՝ վարեր տնտեսությունը: Գյուղացիների հետ արտագնացության էին մեկնում նաև արհեստավորները, և այն բնակչության մեծամասնության համար դարձավ ընտանիքի նյութական նվազագույն պահանջմունքները բավարարելու կարևորագույն աղբյուր: Նախախորհրդային շրջանում արտագնացությունը խթանեց Ռուսաստան, Այսրկովկաս և ոչ մեծ ծավալով նաև արտերկրի արդյունաբերական խոշոր կենտրոններ բնակչության տարածքային շարժունությանը, ինչպես նաև հայերի և այլէթնիկ ընդհանրությունների միջև ակտիվ շփումներին: Դրա հետևանքով գյուղական միջավայր ներթափանցեցին քաղաքային մշակույթի նոր տարրեր՝ ազդելով նրանց սոցիոնորմատիվ վարքագծի, արժեքային կողմնորոշումների փոփոխությունների և նոր լեզուների յուրացման վրա: Ազգագրական նյութերի ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ այն Հայաստանում խթանեց նաև նահապետական գերդաստանների քայքայման և փոքր ընտանիքների ձևավորման գործընթացին: Արտագնացությունը բացասական բարոյահոգեբանական ազդեցություն ունեցավ ընտանիքի և ներընտանեկան հարաբերությունների վրա և նպաստեց ամուսնալուծությունների, լքված ընտանիքների թվի աճին և ընտանիքում տարբեր հիվանդությունների տարածմանը: Դրա պատճառով փոխվեց նաև այդ համայնքների բնակչության սեռատարիքային կազմը, քանի որ գյուղական երիտասարդության մի մասը հետագայում մշտական բնակություն հաստատեց արդյունաբերական խոշոր քաղաքներում՝ հանգեցնելով համայնքներում տարեցների տեսակարար կշռի աճին:

Խորհրդային Միության կազմում ընդգրկվելուց հետո Հայաստանից շարունակվեց ԽՍՀՄ աշխատանքային ռեսուրսների պահանջարկ ունեցող տարածքներ աշխատանքային միգրացիան, որին ամեն տարի

լեռնային և նախալեռնային շրջանների գյուղական բնակավայրերից մասնակցում էր մոտ 25–30 հազ. մարդ: Այդ շրջանի առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ կառավարությունը աշխատանքային միգրացիայի կարգավորման նպատակով մի շարք որոշումների ընդունման միջոցով կիրառեց նաև միգրացիայի կարգավորման վարչական մոտեցումը: Խորհրդային կարգերի պայմաններում աշխատանքային միգրացիան գյուղական բնակչության շրջանում նպաստեց նաև ստրատիֆիկացիոն (շերտավորման) գործընթացներին՝ ունևորների նոր խմբի ձևավորմանը, որը դրսևորվեց միգրանտ ունեցող և միգրանտ չունեցող ընտանիքների կենսամակարդակների տարբերությամբ: Արտագնա գյուղական համայնքների բնակչության զբաղվածության ոլորտներում և սոցիալ-մասնագիտական կազմում տեղի ունեցավ փոփոխություն: Գյուղական համայնքներում արտագնացությամբ զբաղվողները վերածվել էին առանձին սոցիալ-մասնագիտական խմբի, որոնք մյուսներից տարբերվում էին իրենց զբաղվածության բնույթով, կենսակերպով, եկամտի աղբյուրներով, համայնքային կյանքին մասնակցության և արժեհամակարգի առանձնահատկություններով: Արտագնա համայնքները, ի տարբերություն մյուսների, առանձնանում էին բարեկեցության բարձր մակարդակով և արտաքին տեսքով, որոնց բնորոշ էին քաղաքային ապրելակերպի որոշ տարրեր՝ երկհարկանի առանձնատներ, մեքենաներ, արտասահմանյան կահույք և այլն: Վաստակի այդ միջոցներով մի շարք գյուղական համայնքներում ստեղծվեցին նորակառույց նոր թաղամասեր, որտեղ հիմնականում բնակվում էին երիտասարդ ընտանիքները: Արտագնացության միջոցով այլեթնիկ միջավայրում տեղի իշխանությունների հետ ստեղծվեցին ուղղահայաց և հորիզոնական լայն կապեր և նոր սոցիալական ցանցեր, որը խթանեց նաև «թաքնված» էթնիկ ձեռներեցների խավի ձևավորմանը: Շնորհիվ այս գործընթացների՝ գյուղական համայնքները դուրս եկան տեղային մեկուսացումից և ներգրավվեցին սոցիալ-մշակութային փոխհարաբերությունների նոր տարածություն: Դրա միջոցով աճեցին համայնքից դուրս հաղորդակցման ուղիները, որը հանգեցրեց գյուղական ընտանիքների շրջանում նոր մշակութային պրակտիկաների փոխանցմանը և հայրենի միջավայրում արժեքների բազմազանության ձևավորմանը: Այլեթնիկ միջավայրում տեղի բնակ-

չության հետ նրանց ակտիվ, երկարաժամկետ աշխատանքային և միջանձնային շփումների հետևանքով որոշակի փոփոխություններ են դիտարկվել նաև միգրանտների և նրանց ընտանիքների արտադրական, կենսաապահովման, սոցիոնորմատիվ մշակույթում: Մյուս կողմից աշխատանքային միգրացիայի միջոցով նրանք այլեթնիկ միջավայր էին արտահանում ազգային-մշակույթի մի շարք տարրեր:

Հայաստանի անկախությունից հետո տնտեսական և հասարակական-քաղաքական հարաբերություններում տեղի ունեցած փոփոխությունները իրենց ազդեցությունը թողեցին աշխատանքային միգրացիայի բնույթի, բովանդակության, դրսևորման ձևերի և միտումների վրա: Տնտեսական ճգնաժամի, գործազրկության բարձր մակարդակի և աղքատության պատճառով մի քանի անգամ ավելացավ Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի մեկնողների թիվը: Եթե խորհրդային տարիներին այն հիմնականում ընդգրկում էր լեռնային և նախալեռնային շրջանների գյուղական բնակավայրերը, ապա հետխորհրդային փուլում դրան մասնակցեց Հայաստանի գրեթե բոլոր մարզերի քաղաքային և գյուղական բնակչությունը: Ամեն տարի այդ գործընթացին միջին հաշվով մասնակցում է 50–60 հազ. մարդ (մինչև COVID 19–ի համավարակի տարածումը): Հարցված ընտանիքներից յուրաքանչյուր երրորդն արտերկրում ունի 1–2 աշխատանքային միգրանտ:

Փոխվեցին նաև Հայաստանի բնակչության արտաքին աշխատանքային միգրացիայի ուղղությունները: Խորհրդային և հետխորհրդային համատեքստում որոշակի տարբերություններ դիտարկվեցին աշխատանքային միգրանտների էթնիկ, սեռատարիքային, սոցիալ-մասնագիտական կազմի և կրթական բնույթագրերի միջև: Ի տարբերություն խորհրդայինի՝ հետխորհրդային շրջանում հայերի հետ աշխատանքային միգրացիային ակտիվ մասնակցում են նաև Հայաստանում բնակվող ազգային փոքրամասնությունները՝ ռուսները, եզդիները, քրդերը, ասորիները, հույները: Եթե խորհրդային շրջանում ընտանիքի տղամարդկանցից մեկը մնում էր տեղում տնտեսություն վարելու և ուներ նաև վարձատրվող աշխատանք, ապա հետխորհրդայինում այդ մոտեցումը փոխվեց, քանի որ դրան մասնակցում են ընտանիքի համարյա բոլոր այն չափահաս տղամարդիկ, որոնք հնարավորություն ունեն մեկնելու հանրա-

պետությունից դուրս՝ աշխատանքի: Դրան խթանեցին նաև հայերի և հայաստանաբնակ որոշ ազգային փոքրամասնությունների (եզդիներ, քրդեր) ընտանիքի կառուցվածքի առանձնահատկությունները, մասնավորապես մի հարկի տակ ապրող երկու-երեք սերունդների առկայությունը: Միգրանտների շրջանում գերակշռում են միջին և երիտասարդ տարիքային խմբերը, իսկ ընտանեկան կարգավիճակով՝ ամուսնացածները և այնուհետ չամուսնացած երիտասարդները, որոնք այդ նպատակով մեկնում են փող վաստակելու: Երիտասարդների՝ առաջին անգամ աշխատանքային միգրացիայի մեկնողների համար համայնքում և ընտանիքում այդ երևույթը ընկալվում է որպես անցումային տարիքից դուրս գալու և «մեծերի աշխարհ» մտնելու ինքնատիպ նախաձեռնություն, որով նրանք ցուցադրում են սոցիալական հասունության և ինքնուրույնության որակները: Օտար միջավայրում ընտանիքից առանձին երիտասարդների ինքնուրույն կյանք վարելը, փող վաստակելը, աշխատանքային որոշակի դժվարություններ հաղթահարելը, շփումները, նոր մասնագիտական ունակություններ ձեռք բերելը դիտարկվում են որպես նրանց սոցիալականացման կարևոր միջոց: Իսկ աշխատանքային միգրացիայի միջոցով հարսանեկան արարողությունների, առանձին բնակարան կառուցելու/գնելու համար ինքնուրույն գումարներ վաստակելը ընտանիքի և համայնքի կողմից ընկալվում է որպես տարիքային հասունացման կարևոր ցուցիչ, որով նրանք արդեն պատրաստ են անցում կատարելու ամուսնացողների խումբ և ընտանիք կազմելու համար ներկայանալ որպես հասուն մարդ: Հավաքված նյութերի վերլուծությունից պարզվեց, որ երիտասարդների առաջին անգամ աշխատանքային միգրացիայի հետ կապված մերօրյա ծեսերը, որոշակի փոխակերպումներով հանդերձ, նմանություններ ունեն XIX դարի վերջին առաջին անգամ պանդխտության մեկնելուց առաջ նախապատրաստության սովորույթի, ընտանիքի նկատմամբ նվիրական ուխտի և հրաժեշտի մի շարք տարրերի հետ:

Հայաստանից աշխատանքային միգրացիան ունի հստակ գենդերային ուղղվածություն, քանի որ մեկնողները հիմնականում երիտասարդ տղամարդիկ են, բայց հետխորհրդային շրջանում ավելացել է կանանց մասնակցության թիվը: Հարցման մասնակիցները այդ երևույթը բացատրում էին ընտանիքում տղամարդկանց և կանանց զբաղեցրած կար-

գավիճակի և ըստ սեռային հատկանիշի աշխատանքի բաժանման վերաբերյալ գոյություն ունեցող ավանդական պատկերացումներով: Ավանդական արժեքների և գենդերային դերերի պատկերացումների շրջանակում ընտանիքի, ազգակիցների և հասարակության կողմից կանանց աշխատանքային միգրացիան Հայաստանում դեռևս չի խրախուսվում: Այնուհանդերձ, առանձին դեպքերում կանայք աշխատանքային միգրացիայի ստիպված են մեկնում, քանի որ ընտանիքը ապրելու այլ ելք չունի, այն միջոց է տանը մնացած հարազատներին օգնելու: Կանանց մի մասը այդ միջոցով ընտանիքում ցանկանում է ինքնուրույնություն ձեռք բերել, դառնալ ֆինանսապես անկախ և բարձրացնել իր սոցիալական կարգավիճակը: Էթնիկ ցանցի միջոցով կանանց գերակշիռ մասը հիմնականում աշխատանքի է մեկնում Ռուսաստանի Դաշնություն, իսկ որոշ մասը՝ Արևմտյան Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներ և այնտեղ ընգդրվելու առևտրի և սպասարկման ոլորտներում, զբաղվում տարեցների և երեխաների խնամքով՝ անկախ գոյություն ունեցող ազգային, կրոնական և գենդերային տարբերություններից:

Խորհրդային փուլի հետ համեմատած՝ փոխվել են նաև աշխատանքային միգրանտների կրթական մակարդակը և սոցիալ-մասնագիտական կազմը: Խորհրդային տարիներին աշխատանքային միգրանտների մոտ բարձր տոկոս էին կազմում միջնակարգ-մասնագիտական կրթություն ունեցող ոչ արդյունաբերական ոլորտի (ծեփագործ, հյուսն, ատաղձագործ, պտուղաբեր և այլն) և արդյունաբերության ոլորտի (մեխանիզատորներ, բուլդոզերավարներ, վարորդներ, եռակցողներ և այլն) աշխատողները և արհեստավորները: Նրանք միջին հաշվով ունեին 2–3 շինարարական մասնագիտություններ, և արտագնա խմբերում շատ ցածր տոկոս էին կազմում ծառայողները և բարձր որակավորում ունեցող մտավոր աշխատանք կատարողները: Հետխորհրդային շրջանում նրանց սոցիալ-մասնագիտական կազմում տեղի է ունեցել փոփոխություն. շուրջ կեսը ֆիզիկական աշխատանք կատարողներն են, իսկ մոտ մեկ հինգերորդը՝ ծառայողներ և միջին որակավորում ունեցող մասնագետներ: Սա նշանակում է, որ աշխատանքային միգրացիային սկսել են ավելի շատ մասնակցել բարձրագույն կրթությամբ և պետական համակարգում զբաղվածները: Բարձրագույն կրթությամբ այդ անձանց շատ փոքր մասն է կարողանում

դրսում իր մասնագիտությամբ համարժեք աշխատանք գտնել, որի պատճառով ստիպված ընդգրկվում են որակավորմանը չհամապատասխանող աշխատանքներում, որը բացասաբար է ազդում նրանց հետագա մասնագիտական զարգացման կարողությունների վրա:

Եթե խորհրդային շրջանում աշխատանքային միգրացիայի խմբերը ձևավորվում էին ազգակցական, բարեկամական, ընկերային դրացիական և նույն բնակավայրի տարածքային գործոնի հիման վրա, ապա հետխորհրդային փուլում ազգակցության ինստիտուտը միջին ցուցանիշներով իր տեղը զիջեց ոչ ազգակցական սկզբունքով ձևավորված խառը խմբերին: Խորհրդայինի և հետխորհրդայինի համատեքստում ավելացան հայերից և հայաստանաբնակ ազգային փոքրամասնություններից ձևավորված աշխատանքային խմբերը: Խորհրդայինի հետ համեմատած՝ մյուս կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ բարձր տոկոս է կազմել աշխատանքի մենակ մեկնող միգրանտների թիվը: Խորհրդայինի հետ համեմատած փոխվել են նաև արտերկրում նրանց զբաղվածության ոլորտները: Եթե նախկինում նրանք հիմնականում կատարում էին շինարարական աշխատանքներ, ապա ներկայում արտերկրում ընդգրկվում են նաև արդյունաբերության, առևտրի, սպասարկման, գյուղատնտեսության ոլորտներում:

Հետազոտության արդյունքներով, եթե նախախորհրդային շրջանում արտագնացության պատճառները կապված էին բնակչության կարիքի և չքավորության, խորհրդային փուլում՝ արտագնա աշխատանքի վայրում ավելի բարձր աշխատավարձ ստանալու հնարավորության և տեղում մասնագիտական աշխատանքի բացակայության հետ, ապա հետխորհրդային փուլում պայմանավորված էին բնակչության զանգվածային գործազրկության և աղքատության հանգամանքով: Այն վերածվել է Հայաստանի բնակչության որոշ մասի զբաղվածության և ընտանիքի եկամուտների ձևավորման, աղքատության հաղթահարման կարևոր միջոցի: Խորհրդային փուլի հետ համեմատած՝ աշխատանքային միգրանտների մոտ բնակարանի կառուցման և ամուսնական ծեսերի հետ կապված ծախսերը կրճատվել, և ընդհակառակը՝ ավելացել են ընտանիքի առաջնային կարիքների բավարարմանն ուղղված ծախսերը: Միգրանտների կողմից այդ գումարի չնչին մասն է ներդրվում արտադրու-

թյան միջոցներ ձեռք բերելու համար թե՛ քաղաքային և թե՛ գյուղական բնակավայրերում:

Խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում իրականացված հետազոտության արդյունքները վկայում են, որ Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի հիմնական ուղղությունը շարունակում է մնալ ՌԴ-ն, բայց հետխորհրդային շրջանում մեկնման երկրների ցանկը ընդլայնվել է, և նրանց մի փոքր մասը աշխատանքային միգրացիայի է մեկնում նաև արտերկիր:

Հետազոտության արդյունքները ցույց տվեցին, որ միայն գործագրկությունը բավարար պայման չէ Հայաստանի բնակչության աշխատանքային միգրացիայի համար, և այդ գործում խթանող դեր է կատարում հայկական սփյուռքի էթնիկ սոցիալական ցանցը: Հայկական սփյուռքի գոյությունը էթնիկ ցանցի միջոցով արագացնում է այն և հնարավորություններ է ստեղծում Հայաստանի բնակչության աշխատանքային միգրացիայի համար, որը հետագայում վերածվում է նաև շղթայական արտագաղթի: Հետազոտության արդյունքներով դրանք կարևոր դեր ունեն միգրացիայի մեկնելու վերաբերյալ նրանց որոշումների կայացման համար և նպաստում են նոր միգրանտներ ներգրավմանը: Այդ ցանցերը Հայաստանի աշխատանքային միգրանտների որոշ մասի համար նվազեցնում են տեղափոխման ծախսերը, ռիսկերը և մեծացնում նրանից ակնկալվող օգուտը: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ այդ ցանցերն այլէթնիկ միջավայրում նպաստում են նորեկ միգրանտների ինտեգրմանը, վարքագծային նորմերի վերահսկողությանը, դրսի ճնշումների հաղթահարմանը և այլ կարևոր խնդիրների լուծմանը: Սակայն հետազոտությունը ցույց տվեց նաև, որ այդ ցանցը ոչ բոլոր դեպքերում է դառնում հուսալի և վստահելի միգրանտների համար, քանի որ գրանցվել են նաև աշխատանքային շահագործման և աշխատավարձի չվճարման կամ պակաս վճարման դեպքեր: Մյուս կարևոր հանգամանքը այն է, որ աշխատանքային միգրացիան դառնում է կարևոր «գոտիչ», որի միջով անցնում են առավել գործույթ մարդիկ, և որոնց շնորհիվ այլէթնիկ միջավայրում ձևավորվում է նաև էթնիկ ձեռներեցությունը:

Հետազոտության արդյունքներով աշխատանքային միգրացիան վերածվել է սեփական կենցաղամշակութային համալիր նոր մշակութա-

յին պրակտիկաների ներմուծողի, որոնց վրա իրենց ազդեցությունն են թողնում միգրացիայի տևողությունը, միգրանտի տարիքը և կրթական մակարդակը, այլեթնիկ միջավայրում տեղի բնակչության հետ շփման ինտենսիվությունը: Այն նպաստում է անդրմշակութային մի նոր տարածքի ձևավորմանը, որի ժամանակ միգրանտները միաժամանակ կրում են իրենց ազգային և ընդունող հասարակության մշակութային արժեքները:

Միգրացիան դարձել է մշակույթի տարածման կարևոր միջոց. ըստ այդմ՝ այլ երկրներ մեկնած, ինչպես նաև այնտեղ երկարատև բնակություն հաստատած միգրանտների որոշ մասն ընդունում է տվյալ տարածքի մշակութային առանձնահատկությունները, իսկ մի մասն էլ կիսով չափ է ընդունում՝ այլեթնիկ միջավայրում ստեղծելով իր ենթամշակույթը: Իսկ Հայաստանից այլեթնիկ միջավայրում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների միգրանտները դառնում են բազմամշակութայնության՝ բուն ազգային, հայկականի և այլեթնիկ միջավայրում տեղի բնակչության հետ շփումների հիման վրա ձևավորված մշակույթի մի շարք գծերի կրողներ: Այլ ազգությունների հետ երկարատև և ակտիվ շփումները միգրանտների մոտ հանգեցնում է էթնիկ կարծրատիպերի փոփոխության և ընդլայնում է նրանց արժեքային կողմնորոշման ընտրության հնարավորությունը: Խորհրդային տարիներին, շնորհիվ նաև աշխատանքային միգրացիայի, լայն տարածում էր ստացել ռուսաց լեզվի իմացությունը, որը միգրանտների և նրանց ընտանիքների մոտ նպաստում էր նոր մշակութային արժեքների յուրացմանը: Հետխորհրդային շրջանում ընդլայնվեց միգրացիայի մեկնելու երկրների ցանկը՝ խթանելով նոր լեզուների յուրացմանը: Աշխատանքային միգրացիան նպաստեց նաև կրթական կապիտալի ձևավորմանը, քանի որ նրանք և նրանց սերունդների որոշ մասը բարձրագույն կրթություն ստացան Ռուսաստանի և արտերկրի մի շարք ճանաչված բուհերում: Աշխատանքային միգրացիայի և հետագայում այլեթնիկ միջավայրում մշտական բնակության հետևանքով, Հայաստանի ազգային փոքրամասնություններից հատկապես եզդիների և քրդերի երրորդ սերնդի մեջ դիտարկվում է կրթության պահանջարկի բարձրացում: Նրանք այդ երկրներում դպրոցական կրթությունն ստանում են օտար լեզուներով և հետագայում ստանում նաև բարձրագույն կրթություն:

Արտերկրում մշտական կամ ժամանակավոր բնակություն հաստատած աշխատանքային միգրանտների մի մասը բացասաբար է վերաբերվում երեխաների հայեցի դաստիարակության (մասնավորապես մայրենի լեզվի իմացության) և էթնիկ ինքնության կորստին: Հայեցի կենսակերպը պահպանելու համար նրանք տանը երեխաների հետ հիմնականում խոսում են հայերեն և այդ հարցում շատ են կարևորում նաև հայրենիքի հետ կապերի պահպանումը: Նրանք այլէթնիկ միջավայրում կանոնավոր կերպով նշում են ազգային և կրոնական բոլոր տոները, մկրտության, կնունքի, պսակադրության, հարսանեկան ծեսերի և հիշատակի արարողությունները՝ որպես ինքնության պահպանման կարևոր բաղադրիչ: Նրանց որոշ մասը համախմբվում է այդ երկրներում գործող ազգային-մշակութային կառույցների՝ եկեղեցու, հասարակական բարեգործական կազմակերպությունների շուրջ, իսկ երեխաները հաճախում են կիրակնօրյա հայկական դպրոցներ:

Հետազոտության արդյունքներով արտերկրում բնակվող միգրանտների մի մասը չափազանց կարևորում է նաև դրսում մահացածներին հայրենի բնակավայրում և պապենական գերեզմանոցում հուղարկավորելու երևույթը: Այդ հանգամանքը հարցվածները պայմանավորել են նաև Հայաստանում հուղարկավորման միջոցով հայրենիքի հետ սերունդների հետագա կապի պահպանման փաստով՝ որպես ազգային արժեքների փոխանցման միջոց, իսկ Հայ առաքելական եկեղեցու կարգի համաձայն հուղարկավորումը՝ որպես կրոնական ինքնության պահպանման դրսևորում:

Հարցումներից պարզվեց, որ աշխատանքային միգրանտների ընտանիքներում ծնողների մեծ մասը դեմ է միջէթնիկ ամուսնություններին և այն համարել է ինքնությամբ սպառնացող վտանգ, որը պայմանավորված է նաև այլազգիների հետ ունեցած ազգային սովորույթների, մշակութային, կենցաղային և լեզվական տարբերությունների խնդրով: Խորհրդայինի հետ համեմատած՝ հետխորհրդային շրջանում տեղի է ունեցել նրանց թվի որոշակի կրճատում: Որոշ աշխատանքային միգրանտներ, նախապատվությունը տալով միջէթնիկ ամուսնություններին, դրանով իսկ ցանկանում են փոխել նաև իրենց կարգավիճակը և ապագան կապում են արտերկրում բնակվելու հեռանկարների հետ:

Աշխատանքային միգրացիայի հետևանքով փոխվում է նրանց ընտանիքի մոդելը: Պայմանավորված ընտանիքից երկար տարիներ բացակայության փաստով՝ միգրանտի և նրա ընտանիքի անդամների միջև հարաբերությունները ձևավորվում են «հեռավորության» սկզբունքով, որը երբեմն իր բացասական ազդեցությունն է թողնում ընտանիքի զարգացման փուլերի վրա և առաջ է բերում սոցիալ-հոգեբանական լուրջ հետևանքներ: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ միգրանտների գրեթե մեկ քառորդն արտագնա աշխատանքի է մեկնել նշանված կամ ամուսնությունից մի քանի օր հետո, կամ կնոջը թողել է հղի վիճակում, կամ մինչև առաջին երեխայի ծնվելը: Առաջին կամ երկրորդ երեխայի ծննդյան ընթացքում միգրանտների մոտ մեկ տասներորդը եղել է արտագնա աշխատանքի վայրում՝ բացակայելով ընտանիքի համար նման կարևոր իրադարձությունից: Տեղում չլինելու պատճառով նույնչափ միգրանտներ էլ ականատես չեն եղել երեխաների դպրոցի ավարտական արարողություններին: Որոշ միգրանտներ զավակների նշանադրության կամ ամուսնության ժամանակ գտնվել են արտերկրում: Հավաքված նյութերի վերլուծությունից պարզվում է, որ վերը նշված հանգամանքները նպաստում են անկայուն ընտանիքների և ամուսնալուծությունների թվի աճին: Մյուս բացասական հետևանքը, որը թողնում է աշխատանքային միգրացիան, լքված ընտանիքների թվի ավելացումն է: Հետազոտության ընթացքում գրանցվել են մի շարք դեպքեր, երբ ամուսինը լքել և տարիներ շարունակ կապ չի պահպանել ընտանիքի հետ: Հատկապես գյուղական համայնքներում դեռևս ամուր պահպանվող ազգային ավանդույթների և հասարակական կարծիքի ազդեցությամբ այդ ամուսնալուծությունները չեն ստացել պաշտոնական ձևակերպում: Միգրանտների մեջ լայն տարածում է ստացել նաև «կիսված» ընտանիքների այդ մոդելը, որի ժամանակ այդ ընտանիքի մի մասը բնակվում է արտերկրում, իսկ մյուս մասը՝ հայրենիքում: Հարցազրույցների ժամանակ գրանցվել են բազմաթիվ դեպքեր, երբ ընտանիքներում «կիսվում են» նաև երեխաները և հայտնվում սահմանի տարբեր կողմերում: Հատկապես տեղում՝ հարազատների մոտ, մնում են փոքր երեխաները և աղջիկները: Սովորաբար նման պարագայում առաջանում են դաստիարակության և վերահսկողության հետ կապված որոշակի խնդիրներ: Աշխատանքային միգրանտների որոշ մասի

շրջանում տարածված են նաև արտաամուսնական կապերը և արտերկրում երկրորդ ընտանիք ունենալու հանգամանքը: Ելնելով այն հանգամանքից, որ միգրանտներն ընտանիքին նյութական միջոցներով հիմնական ապահովողն են, նրանց ընտանիքի անդամները, տեղյակ լինելով դրա մասին, այդ վարքագիծը հաճախ հանդուրժում են և չեն դիմում ապահարգանի: Աշխատանքային միգրացիան ընդհանուր առմամբ բացասական ազդեցություն է ունենում ընտանիքի բարոյահոգեբանական մթնոլորտի վրա, խթանում է ընտանիքում կոնֆլիկտների աճին: Միգրանտի բացակայության ժամանակ տնային տնտեսության ողջ աշխատանքները առաջին հերթին ընկնում են կանանց, տարեցների և անչափահաս երեխաների ուսերին: Պայմանավորված այդ հանգամանքով՝ կանանց շրջանում տեղի է ունենում ավանդական մի շարք կարգավիճակների և դերերի փոփոխություն: Ծանր ֆիզիկական աշխատանքը միգրանտների մոտ հանգեցնում է առողջական վիճակի վատթարացման և դժբախտ պատահարների հետևանքով մահվան դեպքերի ավելացման:

Աշխատանքային միգրացիան բացասական ազդեցություն է ունենում հանրապետության ժողովրդագրական իրավիճակի, մասնավորապես այդ համայնքների սեռատարիքային կազմի համամասնության վրա: Այն վերածվել է Հայաստանից ակտիվ աշխատունակ տարիքի մարդկանց շղթայական արտագաղթի կարևոր միջոցի, որ հետևանքով համայնքներում ավելացել է տարեցների թիվը: Աշխատանքային միգրացիայի հետևանքով նրանց մոտ դիտարկվել է ամուսնությունների թվի կրճատում և ամուսնական միջին տարիքի բարձրացում՝ պայմանավորված բնակարանային կամ ընտանիքի բարվոք կենցաղային պայմանների ապահովման խնդիրներով, որոնց լուծում տալու համար նրանք մի քանի տարի մեկնում են արտագնա աշխատանքի:

Սոցիալ-տնտեսական առումով աշխատանքային միգրացիան Հայաստանի համար կատարում է նաև դրական գործառույթ. նպաստում է ընտանիքի նյութական ապահովմանը, գործազրկության և աղքատության հաղթահարմանը, դրսից ուղարկված տրանսֆերտների միջոցով Հայաստանի ՀՆԱ-ում ներդրումների ավելացմանը, սոցիալական լարվածության թուլացմանը, այդ համայնքներում բարեգործության մշակույթի և փոքր բիզնեսի զարգացմանը:

Трудовая миграция и социально-культурные процессы в Армении

РЕЗЮМЕ

В монографии исследованы этнокультурные и социальные изменения в среде трудовых мигрантов и их семьях в контексте широкого сравнительного анализа досоветского, советского и постсоветского времени. В работе обобщены результаты многолетних (1980-2020гг.) этносоциологических исследований 1728 городских и сельских семей мигрантов различных областей Армении, 39 фокус-групповых и 136 углубленных интервью. Результаты этносоциологического исследования представляют интерес в том отношении, что хронологически охватывают два различных периода внешней миграции из Армении - советский и постсоветский, различающихся по социально-экономическому и общественно-политическому развитию. Их сравнительный анализ дал возможность выявить тенденции миграции и социально-культурной трансформации в среде мигрантов.

Анализ архивных, статистических, печатных и др. материалов досоветского времени свидетельствует, что в тот период причиной отходничества выступал целый ряд взаимосвязанных факторов – бедность, недостаток земли, высокие налоги, долги и прочее. Вследствие начавшегося на селе социального расслоения определенная часть населения Восточной Армении вынуждена была искать работу в крупных промышленных центрах России и Закавказья, а выходцы из находящейся под властью Османской Турции Западной Армении преимущественно направлялись в Константинополь. Отходничество особенно было распространено в семьях, в которых имелось двое или более трудоспособных мужчин. В основном уезжал один из молодых или женатых сыновей, в результате чего нередко в семье происходило разделение труда – отправившийся на заработки член семьи должен был зарабатывать деньги, а оставшиеся до-

ма вести хозяйство. Наряду с сельчанами на заработки отправлялись и ремесленники. Отходничество для большинства населения стало важным источником удовлетворения минимальных материальных потребностей семьи.

В досоветский период отходничество стимулировало территориальные перемещения населения в крупные промышленные центры России, Закавказья и в незначительной мере также в зарубежные страны, а также способствовало активному общению армян с представителями других этнических обществ. Вследствие этого в сельскую среду армян проникли новые элементы городской культуры, оказывающие свое влияние на их социально-нормативное поведение, изменение ценностных ориентиров и усвоение новых языков. Анализ этнографического материала свидетельствует, что отходничество способствовало процессу более быстрого распада патриархальных родов и формированию нуклеарных семей.

Вместе с тем, отходничество в Армении имело негативное морально-психологическое воздействие на семью и внутрисемейные отношения, ослабляя крепость традиционной армянской семьи, увеличивая численность разводов и покинутых семей, а также распространение в семье различных заболеваний. В сельских общинах изменялся возрастно-половой состав населения, так как часть сельской молодежи со временем обосновывалась на постоянное место жительства в крупных промышленных центрах, что приводило к росту удельного веса взрослого населения в подобных общинах.

После вхождения республики в состав Советского Союза трудовая миграция из Армении продолжилась в регионы СССР, испытывающие потребность в трудовых ресурсах, в которую ежегодно были включены 25-30 тысяч человек сельских жителей горных и предгорных районов. Специфика этого периода заключалась в том, что правительство приняло ряд постановлений и административных мер в целях регулирования трудовой миграции. В условиях советского строя трудовая миграция среди сельского населения способствовала процессам расслоения сельского общества и появлению нового слоя семей состоятельных мигрантов, которые по уровню жизни отличались от семей, мигрантов не имеющих. В

связи с миграцией появились изменения в сфере занятости и социально-профессионального состава населения сельских общин. В них в отдельную социально-профессиональную группу выделились занимающиеся отходничеством сельчане, которые отличались характером своей занятости, источниками дохода, особенностями участия в муниципальной жизни, стереотипом поведения и системой ценностей. Общины мигрантов выделялись высоким уровнем благосостояния и внешним благоустройством, а также рядом элементов городского образа жизни (двухэтажные особняки, автомобили, заграничная мебель и прочее). На основе подобных заработков в ряде сельских общин были созданы кварталы-новостройки, в которых в основном проживали молодые семьи.

В местах въезда в новой иноэтнической среде мигранты создавали широкие вертикальные и горизонтальные связи с местными властями и новые социальные сети, стимулирующие также формирование "скрытого" слоя этнических предпринимателей. Благодаря этому сельские общины вышли из местной изоляции и были включены в новое поле социально-культурных взаимоотношений. Были расширены коммуникационные связи армян за пределами общины, что способствовало трансляции новой культурной практики в сельских семьях и формированию у них широкого спектра новых ценностей в родной среде. В результате активного, длительного трудового и межличностного общения в иной этнической среде среди мигрантов и членов их семей наблюдаются определенные изменения также в культуре производства, жизнеобеспечения, соционормативной культуре. С другой стороны, они посредством трудовой миграции экспортируют в иную этническую среду ряд своих национально-культурных элементов.

Происшедшие после обретения Арменией независимости изменения в экономических и общественно-политических отношениях оказали свое воздействие на характер, содержание, формы и тенденции трудовой миграции. Вследствие экономического кризиса, высокого уровня безработицы и бедности в несколько раз повысилось число трудовых мигрантов, выезжающих из Армении. Если в советские годы трудовая миграция охватывала сельские населенные пункты в основном горных и предгорных

районов, то на постсоветском этапе в этот процесс было вовлечено городское и сельское население почти всех областей Армении. Ежегодно в этом процессе в среднем принимают участие 50-60 тысяч человек (до распространения пандемии COVID 19). В каждой третьей из опрошенных семей имеется 1-2 трудовых мигранта в зарубежных странах.

Изменились и направления внешней трудовой миграции населения Армении. В контексте советского и постсоветского периодов наблюдались определенные различия между характеристикой этнического, возрастнополового, социально-профессионального состава и образовательного уровня трудовых мигрантов. В отличие от советского времени в постсоветский период вместе с армянами в трудовой миграции активно участвовали и проживающие в Армении национальные меньшинства – русские, езиды, курды, ассирийцы, греки. Если в советский период один из мужчин в семье оставался дома для ведения хозяйства и имел постоянную оплачиваемую работу, то в постсоветский период этот подход изменился, так как теперь в этом процессе участвуют почти все совершеннолетние мужчины семьи, которые имеют возможность выезда на работу за пределы республики. Этому способствовала также специфика структуры семьи у армян и проживающих в Армении национальных меньшинств (езиды, курды), в частности совместное проживание под одной крышей двух-трех поколений семьи.

Среди мигрантов доминируют средняя и молодая возрастные группы, а исходя из семейного статуса – женатая и неженатая молодежь, которая в основном выезжает с целью заработать деньги на свадьбу. Первый выезд юноши в трудовую миграцию в общине и семье рассматривается как своеобразный переходный этап к вступлению в "большой мир", посредством которого он демонстрируют свою социальную зрелость и самостоятельность. Самостоятельная жизнь в чужой среде вне семьи, зарабатывание денег, преодоление определенных трудовых трудностей, приобретение новых профессиональных навыков и контактов рассматривается как важное средство социализации молодежи. Самостоятельное зарабатывание молодежью средств для создания семьи /организация свадебных церемоний, приобретение или строительство жилья/ посредством трудо-

вой миграции семей и общиной рассматривается как важный показатель социальной зрелости как готовности к браку и переходу в группу женатых мужчин. Как свидетельствуют материалы исследования, в наши дни ритуалы, связанные с первым выездом молодежи в трудовую миграцию, с некоторыми изменениями сходны с традиционными обычаями по подготовке к отправке в первое отходничество конца XIX - начала XXвв. /обет верности семье, ряд элементов прощания с ней и др./

Трудовая миграция из Армении имеет четкую гендерную направленность, так как в нее вовлечены в основном молодые мужчины. Участники опроса объясняют эту практику традиционными представлениями армян о статусе мужчин и женщин и гендерным разделением труда в семье. В рамках этих традиционных ценностей и представлений трудовая миграция женщин со стороны семьи, родственников и общественности в Армении не поощряется. Тем не менее, в постсоветский период участие женщин в этом процессе увеличилось. В ряде случаев женщины отправляются в трудовую миграцию вынужденно, так как семья не имеет иного выхода для выживания, и миграция становится единственным средством помощи оставшимся дома родственникам,. Часть женщин стремится получить самостоятельность в семье, стать финансово независимыми и повысить свой социальный статус. Подавляющее большинство женщин с помощью этнических сетей в основном выезжает на работу в Российскую Федерацию, некоторая часть – в страны Западной Европы и Ближнего Востока; в основном они вовлекаются в сферы торговли и обслуживания, занимаются уходом за престарелыми и детьми.

По сравнению с советским периодом изменился также уровень образования и социально-профессиональный состав трудовых мигрантов. В советское время среди трудовых мигрантов высокий процент составляли работники со средним специальным образованием неиндустриального профиля (штукатуры, плотники, столяры, каменщики, бетонщики и другие) и промышленной сферы (механизаторы, бульдозеристы, водители, сварщики и другие) и ремесленники. Они в среднем имели по 2-3 строительных профессии, но в этих группах весьма низкий процент составляли служащие и лица интеллектуального труда высокой квалификации. В

постсоветский период в их социально-профессиональном составе произошли изменения: около половины из них были заняты физическим трудом, а приблизительно одну пятую составляли служащие и специалисты средней квалификации. Это означает, что в трудовую миграцию все больше вовлекаются лица с высшим образованием и занятые в государственной системе. Лишь малая часть этих лиц с высшим образованием может найти за рубежом равноценную работу по специальности, вследствие чего они вынужденно вовлекаются в сферы, не соответствующие их квалификации. Это, естественно, отрицательно влияет на возможности развития их профессионального роста.

Если в советский период группы трудовых мигрантов формировались по территориальному принципу по месту проживания на основе родственных, дружеских, товарищеских и добрососедских связей, то в постсоветский период институт родственных связей по своим средним показателям уступил место смешанным группам. По сравнению с советским периодом возросло количество рабочих групп, сформированных из армян и проживающих в Армении представителей национальных меньшинств. Другой особенностью этого периода стал высокий процент мигрантов, выезжающих на работу в одиночку. По сравнению с советским периодом изменились и сферы из занятости за рубежом. Если прежде они в основном выполняли строительные работы, то в настоящее время они вовлекаются в сферу промышленности, торговли, обслуживания, сельского хозяйства.

Согласно результатам исследования, если причины отходничества в досоветский период были связаны с нуждой, в советский период – с отсутствием работы (в том числе по специальности) на местах и возможностью получения более высокого заработка в месте въезда, то в постсоветский период оно было обусловлено массовой безработицей и бедностью населения. Миграция для определенной части населения Армении стала важным средством обеспечения сферы занятости, формирования доходов семьи и преодоления бедности. По сравнению с советским периодом среди трудовых мигрантов сократились расходы на строительство жилья и проведение свадебных церемоний и, наоборот, увеличились рас-

ходы, направленные на удовлетворение первоочередных нужд семьи. Как в городской, так и в сельской среде лишь незначительная часть заработанных мигрантами средств вкладывается в приобретение средств производства.

Сравнительный анализа советского и постсоветского периодов свидетельствуют, что основным направлением трудовой миграции из Армении продолжает оставаться РФ, однако в постсоветский период перечень стран въезда расширился, и незначительная часть мигрантов отправляются в трудовую миграцию в зарубежные страны.

Результаты исследования показали, что безработица является весомым, но не единственным условием для трудовой миграции армян; значительную, нередко стимулирующую роль в этом играет наличие этнической социальной сети армянской Диаспоры. Она ускоряет этот процесс и создает возможность для трудовой миграции населения из Армении, со временем превращая ее в цепную эмиграцию. Согласно результатам исследования, эти сети играют важную роль для принятия решения о выезде и содействует привлечению новых мигрантов. Для определенной части трудовых мигрантов из Армении эти сети уменьшают расходы и риски по перемещению и увеличивают ожидаемую пользу. Как показывают результаты исследования, в иной этнической среде подобные этнические социальные сети содействуют интеграции, контролю за соблюдением поведенческих норм, преодолению внешнего давления и решению многих других проблем вновь прибывших мигрантов. Однако при этом выяснилось, что эта сеть не всегда бывает надежной и доверенной для мигрантов, так как зарегистрированы случаи эксплуатации труда и невыплаты заработной платы или ее недоплаты. Другим важным фактором является то, что трудовая миграция становится важным "сепаратором", через который проходят наиболее деловые люди и благодаря которым в иной этнической среде формируется этническое предпринимательство.

Миграция стала важным средством распространения культуры. Согласно результатам исследования, благодаря трудовой миграции происходит проникновение новых культурных практик в собственный культурно-бытовой комплекс, что зависит от продолжительности миграции, воз-

раста и уровня образования мигранта, интенсивности его общения с местным населением в иной этнической среде. Эти факторы содействуют формированию новой транскультурной территории, на которой мигранты одновременно являются носителями своих национальных культурных ценностей и культурных ценностей принимающего общества. В особенности это касается мигрантов, длительное время проживающих в местах въезда и некоторой части недавно прибывших. Определенная же часть еще не полностью адаптировавшихся в иноэтнической среде въезда и воспринимающих новую культурную среду частично, создают свою субкультуру. Мигранты из национальных меньшинств Армении в иной этнической среде становятся многокультурными, являясь носителями черт как своей собственной национальной и армянской культуры, так и культуры, сформированной на основании общения с местным населением. Длительное и активное общение с другими национальностями приводит в среде мигрантов к изменению этнического стереотипа и расширяет их ценностные ориентации.

В советские годы благодаря трудовой миграции широкое распространение получило знание русского языка, что для мигрантов и членов их семей способствовало развитию у них билингвизма и усвоению новых культурных ценностей. В постсоветский период расширение ареала стран миграции способствовало усвоению новых языков.

Трудовая миграция армян способствовала также формированию образовательного капитала, так как часть мигрантов первой волны и их поколения получили высшее образование в ряде известных ВУЗ-ов России и зарубежных стран. Среди трудовых мигрантов третьего поколения из национальных меньшинств Армении, в особенности езидов и курдов, обосновавшихся на постоянное местожительство в иной этнической среде, наблюдается повышение спроса на образование. В местах въезда они получают школьное образование, а затем также и высшее образование на иностранном для них языке страны проживания.

Проживающие в иноэтнической среде армяне большое значение придают сохранению национально-культурных ценностей, этнического самосознания и связи с Родиной. Особое внимание при этом уделяется вос-

питанию и образованию армянских детей в духе национальных духовных традиций, прежде всего обучению их родному языку и истории, в чем основную роль играют практически повсеместно созданные армянские воскресные школы. Для сохранения языка и армянского образа жизни дома с детьми разговаривают в основном на армянском языке. Часть трудовых мигрантов, постоянно или временно поселившихся за рубежом, отрицательно относятся к неармянскому воспитанию детей (в частности, к незнанию родного языка) и утрате этнической самобытности. На местах в иноэтнической среде армянские общины, церкви и культурные центры являются средоточием общественной и духовной жизни, поскольку в их деятельности отражен весь спектр социально значимых культурных и исторических событий. Армянские мигранты регулярно отмечают все национальные и религиозные праздники, проводят церемонии крещения, венчания, свадебные, похоронно-поминальные ритуалы, рассматривая их в качестве важного элемента сохранения национальной идентичности. Согласно результатам исследования определенная часть мигрантов, проживающих за рубежом, придает большое значение погребению умерших на своей малой родине на родовом кладбище родного села/ города. По мнению опрошенных, погребение в Армении отражает приверженность армян к соблюдению традиций и сохранение связи поколений с Родиной.

Из опросов выяснилось, что большая часть родителей в семьях трудовых мигрантов выступает против межэтнических браков и считают их угрозой национальной самобытности из-за национально-культурных, бытовых и языковых отличий армян от представителей других этносов. По сравнению с советским периодом в постсоветский период произошло определенное сокращение численности подобных браков. Вместе с тем, определенная часть трудовых мигрантов связывают с межнациональным браком перспективу обосноваться на жительство за рубежом.

Трудовая миграция оказывает влияние на изменения модели семьи. Из-за длительного отсутствия отношения мигранта с членами его семьи формируются по принципу «удаленности», что нередко отрицательно сказывается на важных этапах в жизни семьи и приводит к возникновению серьезных социально-психологических последствий. Согласно ре-

зультатам исследования, почти четверть мигрантов выехали на работу через несколько дней после обручения или женитьбы или оставили дома беременную жену, часто - до рождения первенца. При рождении первого или второго ребенка приблизительно десятая часть мигрантов находилась за рубежом, отсутствуя при таком важном семейном событии. По этой же причине такое же число мигрантов отсутствовали за время обучения детей в школе, не стали свидетелями церемоний окончания детьми школы, часть из них отсутствовала при обручении или на свадьбе своих детей.

Из анализа собранных материалов выясняется, что вышеуказанные причины способствуют росту нестабильных семей и увеличению числа разводов. Другим отрицательным следствием трудовой миграции является рост числа покинутых семей. В ходе исследования зафиксирован ряд случаев, когда муж, покинув семью, годами не сохранял связь с ней. Разводы, особенно в сельских общинах, в силу стойко соблюдаемых национальных традиций и под воздействием общественного мнения в подобных случаях не получили официального оформления. В среде трудовых мигрантов широкое распространение получила также модель "разделенных" семей, при которой часть семьи проживает за рубежом, а другая часть на Родине. Во время опросов отмечены многочисленные случаи, когда в семьях "разделяются" также дети, которые оказываются по разные стороны границы. Как правило, дома у родных и родственников остаются малолетние дети и девочки. Обычно в таких случаях возникают определенные проблемы, связанные с их воспитанием и контролем за ними. Среди некоторой части трудовых мигрантов распространены внебрачные связи и наличие второй семьи за рубежом. Поскольку мигранты являются единственными кормильцами семьи, члены их семей, будучи осведомлены об этом, нередко смиряются с таким положением и не подаются на развод. Трудовая миграция в целом отрицательно влияет на морально-психологическую атмосферу в семье, способствует росту конфликтности во внутрисемейных отношениях. При длительном отсутствии главы семьи или других мужчин - мигрантов ведение всего домашнего хозяйства в первую очередь ложится на плечи женщин, которым прихо-

дится заниматься несвойственной им «мужской работой», а также на пожилых членов семьи и несовершеннолетних детей. Это ведет к перераспределению гендерных ролей и изменению традиционного статуса женщин в армянской семье.

Следует подчеркнуть, что в местах въезда высокие заработки даются мигрантам нелегким трудом. Тяжелый физический труд, часто ненормированный рабочий день, нередко без выходных в сочетании с жилищно-бытовой неустроенностью, неудовлетворительными санитарно-гигиеническими условиями и режимом питания приводят к ухудшению состояния их здоровья и увеличению случаев смерти вследствие несчастных случаев.

Трудовая миграция оказывает отрицательное воздействие на демографическую ситуацию в республике, в частности, на пропорциональность поло-возрастной структуры населения. Поскольку в эмиграцию из Армении вовлечены в основном мужчины активного трудоспособного возраста, в общинах возросло число пожилых людей. Вследствие трудовой миграции наблюдается сокращение числа браков и повышение среднего брачного возраста, что связано с жилищными проблемами или обеспечением необходимых бытовых условий семьи, для чего мигранты на несколько лет вынужденно выезжают за рубеж.

В сегодняшних условиях трудовая миграция с социально-экономической точки зрения выполняет для Армении также положительную функцию: способствует улучшению финансового положения и благосостояния семьи, преодолению безработицы и бедности, увеличению инвестиций в ВВП Армении посредством отправляемых извне трансфертов, ослаблению социальной напряженности, развитию благотворительности и малого бизнеса в общинах.

Labor Migration and Sociocultural Transformations in Armenia

SUMMARY

This monograph analyzes the ethno-cultural and social changes experienced by migrants and their families as a result of labor migration from Armenia during pre-Soviet, Soviet, and post-Soviet eras in a broad comparative context. This is the result of forty years' labor (1980–2020), comprising an extensive ethnosociological survey, 39 focus group interviews, and 136 in-depth interviews conducted in different regions of Armenia among 1728 migrants from both urban and rural families. The results of the ethnosociological study are valuable since they contain two distinct stages of socioeconomic and sociopolitical developments in the external migration processes of the Armenian people: those of the Soviet period and the post-Soviet period. A comparative analysis between these two produced a wealth of material on migration trends and their socio-cultural transformations.

As the analysis of archival, press, and statistical materials of the pre-Soviet period reveals, the reason for migration at the time was a combination of interconnected factors, such as poverty, scarcity of land, high taxes, debts, and so on. As a result of the social stratification that began in villages, some of the population of Eastern Armenia sought jobs in large industrial centers of Russia and the Caucasus, while those from Western Armenia, which was under the Ottoman Turkish rule, migrated to Constantinople. Migration was more common among families with two or more able-bodied men. Generally, it was one of the young or married boys of the family that left. Often, there was a division of labor between the members of the family. While the migrant had to earn money abroad, the rest of the family had to manage the household. Among the migrating villagers there were also craftsmen, and migration became a powerful source for the majority of the population to meet the basic financial needs of the family. In the pre-Soviet period, migration stimulated the territorial

mobility of the population and promoted active interaction between Armenians and other ethnic communities in Russia, South Caucasus, as well as in large industrial centers abroad. Consequently, new elements of urban culture penetrated into the rural environment, affecting people's socio-normative behavior, transforming their values and foreign language acquisition. The study of ethnographic materials shows that migration has also promoted the destruction of the patriarchal family and endorsed the formation of the nuclear family in Armenia. Migration had a negative moral and psychological impact on family and inter-family relationships; it increased divorce rates and the number of abandoned families, and influenced the prevalence of various diseases in the family. As a result, the gender and age composition of communities' population also changed, since, at some point, a part of the rural youth found permanent residence in large industrial cities, bringing with it an increase in the share of the elderly in communities.

After Armenia joined the Soviet Union, labor migration from Armenia continued to areas in demand of USSR labor resources. Every year, about 25–30 thousand people migrated from rural highlands and lowlands. One of the peculiarities of that period was that the government used a series of decisions to regulate migration with an administrative approach. Under Soviet regime, labor migration among rural population contributed to stratification processes and the formation of a new group of wealthy people as evidenced by the disparity in living standards between migrant and non-migrant families. Occupation spheres and social and professional composition of outgoing rural communities underwent a transformation. Outgoing members of rural communities formed a distinct social-professional group, distinguished from others by the nature of their occupation, livelihoods, sources of income, involvement in community life, and values. Outgoing communities, in contrast to others, stood out with their high level of prosperity and demeanor, as well as typical elements of urban life, such as two-story private houses, cars, foreign furniture, and so on. With the money earned by migrants, new neighborhoods were built in a number of rural communities, the majority of which were populated by young families. Wide vertical and horizontal broad connections, as well as new social networks were established through emigration in other ethnic environ-

ments with the local authorities, stimulating the formation of a “hidden” class of ethnic entrepreneurs. Due to these processes rural communities came out of local isolation and got involved in a new space of socio-cultural relations. As a result, means of communication outside the community expanded, leading to the transfer of new cultural practices among rural families and the development of diverse set of values in the home environment. Certain changes in the productive, livelihood, and socio-normative culture of migrants and their families have been observed as a result of their active, long-term working and interpersonal contacts with the local population in other ethnic environments. On the other hand, a number of elements of national culture were exported to other ethnic environments through labor migration.

Following Armenia’s independence, changes in economic, social, and political relations influenced the nature, content, forms of expression, and overall trends in labor migration. Because of the economic crisis, high rate of unemployment, and poverty, the number of people leaving Armenia for labor migration increased several times. While in the Soviet period migration was common in rural settlements of highland and lowland regions, in the post-Soviet period urban and rural populations of almost all regions of Armenia took part in it. Every year, about 50–60 thousands of people (before the spread of the Covid-19 pandemic) take part in this process. Every third family interviewed has 1–2 labor migrants abroad.

The directions of Armenians’ external labor migration have also shifted. In the Soviet and post-Soviet context, some differences were observed between labor migrants’ ethnic, gender, age, social, occupational characteristics, and their educational profile. In contrast to the Soviet period, in the post-Soviet period, national minorities living in Armenia, such as Russians, Yezidis, Kurds, Assyrians, and Greeks, also actively participate in labor migration. If in the Soviet period one of the men in the family avoided migration to be able to run the house while also having a paid job, in the post-Soviet period this approach has changed; now almost all the adult men in the family who have the opportunity to leave the country for work, do so. The Armenian family structure, as well as that of some ethnic minorities (Yezdis, Kurds) living in Armenia; particularly, the presence of two or three generations living under one

roof, has also stimulated these changes. The dominant migrant groups are the middle-aged and the young. Based on marital status, the married are followed by the unmarried. The latter leave to earn money in order to come back and get married. The first labor migration of young people is widely perceived by the community and the family as a unique initiative to move out of the transition age into the “adult world,” demonstrating their social maturity and independence. Living apart from their families in a foreign environment, earning money, overcoming certain difficulties in work, communication, and acquiring new professional skills are all considered important socialization means for the young. At the same time, earning money through labor migration for a wedding and to build/buy a house is seen as an important indicator of the age at which they are ready to move on and form a family as an adult. The analysis of the collected data reveals that, with some modifications, contemporary rituals related to the first labor migration of young people have similarities with the custom of preparing for emigration for the first time in the late XIX century, including a number of elements of the sacred covenant and farewell to the family.

Labor migration from Armenia follows a gendered pattern: the majority of those leaving the country are young men, however, women’s participation has increased in the post-soviet period. The survey respondents explained this fact by the status of men and women in the family and the work division between them based on traditional norms. Given traditional values and gender roles, women’s labor migration is still discouraged by family, relatives and the society in Armenia. Still, in some cases, women have to migrate to work because their families have no other choice; it is a way to support the family. Some of the migrant women thus gain self-sufficiency, becoming financially independent, and change their social status. Most of them leave for the Russian Federation mainly through the ethnic network, and some of them go to work in countries of Western Europe and the Middle East, getting engaged in trade and services, caring for the elderly and children, regardless of the national, religious and gender differences between them and their employers.

As compared to the Soviet period, the migrant workers’ level of education and their social and professional backgrounds have changed. In the Soviet

era, a high percentage of migrant workers came from the non-industrial sector with secondary vocational education (plasterers, carpenters, builders, concreters, etc.), as well as from the industrial sector (mechanizers, bulldozer drivers, drivers, welders, etc.) and craftsmen. On average, they had 2–3 construction-related professions. There was a very low percentage of highly qualified clerical workers among the outgoing groups. In the post-Soviet period, there has been a transformation in the social and professional composition of labor migrants: about half of them do physical work, and about one-fifth are servicemen and mid-level professionals. This means that those with higher education and state jobs have now started to participate in labor migration. Despite having higher education, a very small number of these people are able to find jobs in their professional field, and, as a result, most of them are forced to do non-qualifying jobs, which negatively affects their further professional growth.

If in the Soviet era labor migration groups were formed on the basis of kinship, friendship, and neighbor relationships, taking into account the territorial factor of the same settlement, already in the post-Soviet period, on average, the institution of kinship gave way to mixed groups formed on non-kinship principles. In the context of the Soviet and post-Soviet, working groups of Armenians and of national minorities living in Armenia increased. Another significant difference between the Soviet and post-Soviet periods is the high percentage of migrants leaving for work alone. In this respect, employment spheres have also changed. Having been mainly engaged in construction works in the past, now migrants are also involved in the fields of industry, trade, services, and agriculture.

According to the research, while in pre-Soviet period the reasons for migration had to do with the population's needs and poverty, in the Soviet period it had to do with the opportunity to earn a higher salary abroad and with the lack of finding a suitable job based on one's specialization, already in the post-Soviet period migration is conditioned by mass unemployment and poverty. Migration has become a means of employment, a source of family income, and a way to overcome poverty for some part of the population of Armenia. Housing and marriage costs for migrant workers have decreased in comparison with the Soviet period, while the costs of meeting the basic needs

of the family have increased. Both in urban and rural areas migrants invest only a small part of their earnings to purchase means of production.

The research conducted in the Soviet and post-Soviet eras shows that the main direction of labor migration from Armenia remains Russia, though in the post-Soviet period the list of the countries has expanded; a small number of migrants leave for other countries as well.

The research findings reveal that unemployment alone is not a sufficient reason for labor migration; the ethnic social network of the Armenian diaspora also plays a stimulating role. The existence of the Armenian diaspora through the ethnic network hastens migration processes and creates opportunities for labor migration for the population of Armenia, which eventually leads to a chain migration. According to the study, it plays a significant role in shaping people's migration decisions and in attracting new migrants. For some of Armenia's labor migrants these networks reduce transportation costs and risks, and increase the anticipated benefits of migration. According to the research, these networks contribute to the integration of new migrants into other ethnic environments, control of behavioral norms, overcoming of external pressures, and resolution of other significant problems. However, research indicates that networks are not always a reliable source for migrants, since there have been instances of labor exploitation, non-payment of wages, or underpayment. Another crucial aspect is that labor migration acts as a "filter" through which more active people pass, and due to which ethnic entrepreneurship is formed in other ethnic environments.

According to research findings, labor migration has become a means of introducing new cultural practices influenced by migration length, migrants' age, their educational level, and the intensity of contact with the local population in other ethnic environments. It contributes to the emergence of a new transcultural space in which migrants simultaneously carry their national values as well as the cultural values of their host society.

Migration has become a powerful way of spreading culture. Accordingly, some of the migrants who travel to other countries, such as those who settle there, accept the cultural peculiarities of the area, while others partly accept those creating their own subculture in a different ethnic environment. Migrants

representing ethnic minorities of Armenia who live in other ethnic environments become multicultural, thus bearing ethnic, Armenian, and other ethnic cultural features, formed as a result of their interactions with the local population. Prolonged active contacts with other nationalities lead to a change in ethnic stereotypes among migrants, thus expanding their choice of value orientation. Due to labor migration, during the Soviet era, knowledge of the Russian language grew widespread, assisting migrants and their families to acquire new cultural values. In the post-Soviet period, the list of countries for migration expanded, and, as a result, some of the migrants learned new languages. Labor migration also contributed to the formation of educational capital, as some of migrants' descendants received higher education at some outstanding universities in Russia or abroad. Due to labor migration and, later on, due to finding a permanent settlement in other ethnic environments, generations of national minorities of Armenia, particularly Yezidis and Kurds have seen an increase in the demand for education. They attend schools in those countries, studying in a foreign language, later on receiving higher education as well.

Some migrants who find temporary settlement abroad have a negative attitude towards the loss of their children's national education (especially knowledge of their mother tongue) and ethnic identity. To preserve their Armenian way of life, they primarily speak Armenian at home, seeing it as an important factor in maintaining a connection with the homeland. They celebrate all the religious and national holidays; ceremonies of baptism, wedding, commemoration, as important components of identity preservation. Some of them unite around national-cultural institutions in those countries, such as churches, non-governmental charitable organizations, while their children also attend Armenian Sunday schools.

According to the study, some migrants living abroad are very concerned about burying their ancestors in their native land, specifically in their grandfathers' graveyards. The respondents explained this with the fact that the family of the deceased view it as a way of maintaining a connection between generations and transferring national values. At the same time, according to the Armenian Apostolic Church, burial is seen as an act of preservation of one's religious identity.

The survey shows that the majority of parents in migrant labor families are against inter-ethnic marriages, viewing them as a threat to their identity, conditioned by differences in national customs, culture, household and language. However, in the post-Soviet period, as compared with the Soviet period, the number of people sharing this opinion has decreased. There are some labor migrants who prefer inter-ethnic marriages, viewing those as a way to change their status and link their future to the prospect of settling abroad.

As a result of labor migration, the model of the family changes. Having been absent from their families for many years, the relationship between the migrant and the family comes to be based on the principle of “distance,” which sometimes negatively impacts the developmental stages of the family, bringing up serious social and psychological consequences. According to the survey, nearly a quarter of the migrants went to work either engaged, or just a few days after getting married; either while their wives were pregnant, or before the birth of their first child. About one-tenth of the migrants were in their workplace abroad while their children were being born, thus they had to miss these important events. Because of being abroad, a similar number of migrants missed the graduation ceremonies of their children. There are some migrants who were not present for their childrens’ engagement or wedding ceremonies. The study of the collected data shows that the above-mentioned conditions contribute to the increase of unstable families and divorces. Another negative consequence of labor migration is the growth in the number of abandoned families. Several cases were recorded during the study in which the husband left without keeping in touch with the family for years. Especially in rural areas, under the influence of well-preserved national traditions and public opinion, divorces were not officially registered. This model of “divided” families is also widespread among migrants: a part of family living abroad and the other part in the homeland. During the interviews, there were many cases when children were “divided,” thus appearing in different sides of the border. Particularly, younger children and girls remain with relatives. Usually, in such cases, issues with upbringing and supervision arise. Among some labor migrants extramarital affairs and having a second family abroad is common. Considering the fact that the migrants are the main providers of the family, their

behavior is often tolerated and their partners do not apply for divorce. In general, labor migration has a negative impact on the moral and psychological well-being of families, resulting in an increase in family conflicts. In the absence of migrants, all household chores fall on the shoulders of women, the elderly, and minor children. Accordingly, a number of traditional statuses and roles change among women. Heavy physical work leads to deterioration of migrants' health and an increase in deaths caused by accidents.

Labor migration negatively impacts the demographic situation of the republic, in particular the gender-age ratio of communities. It has become an important means of chain emigration of working-age people, resulting in an increase of the number of the elderly in communities. Due to labor migration, the number of marriages has decreased, and the average age of getting married has grown as conditioned by problems of housing and proper living conditions for the family to solve which people migrate for several years.

From a socio-economic perspective, labor migration also has a positive impact on Armenia. It helps to provide material support for families, overcome unemployment and poverty, increase investments in Armenia's GDP through remittances, reduce social tensions, and develop charitable culture and small businesses in communities.

ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ԷԹՆՈՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՀԵՏԱՉՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ գիտարշավ, Երևան, 1987 թ.: Կամո (այժմ՝ Գավառ) Մարտունի, Սպիտակ, Կալինինո (այժմ՝ Տաշիր), Արթիկ, Ախուրյան, Հրազդան քաղաքներ, Սարովսան, Բառիկյան (այժմ՝ Գանձակ), Լիճք, Վարդենիկ, Մեծ Պարնի, Գեղասար, Մեծավան, Սարչապետ, Փանիկ, Նոր Կյանք, Ագատան, Կառնուտ Արզական և Գեղաշեն գյուղեր:
2. Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ գիտարշավ, Երևան, 1999 թ.:
3. Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ գիտարշավ, Հետազոտական ռեսուրսների կոլեկայան կենտրոն (ՀՌԿԿ)–Հայաստանը, 2005–2007 թթ.: Գյումրի, Արթիկ, Գավառ, Մարտունի, Վանաձոր, Սպիտակ, Եղեգնաձոր, Արմավիր քաղաքներ, Ագատան, Սառնաղբյուր, Քույզաղբյուր, Փանիկ, Արափի, Սարովսան, Ծակքար, Վարդենիկ, Երանոս, Լիճք, Մեծ Պարնի, Արևաշող, Շիրակամուտ, Ջրաշեն, Արենի, Գլաձոր, Խաչիկ, Ագատեկ, Արզական, Բջնի, Քաղսի, Գեղաշեն, Բաղրամյան, Դալարիկ, Հուշակերտ, Մայիսյան գյուղեր:
4. Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ գիտարշավ, 2007–2008 թթ.: Տավուշի մարզի Իջևան քաղաք, Այգեհովիտ, Գետահովիտ, Ծաղկավան, Դիտավան գյուղեր:
5. Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ գիտարշավ, 2009 թ.: Սյունիքի մարզի Կապան քաղաք:
6. Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ գիտարշավ, 2012 թ.: Լոռու մարզի Տաշիր և Վանաձոր քաղաքներ, Մեծավան և Սարչապետ գյուղեր:
7. Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ գիտարշավ, 2013 թ.: Կոտայքի մարզի Հրազդան քաղաք, Արզական, Բջնի, Քաղսի գյուղեր:

8. Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ գիտարշավ, ՀՀ ԿԳՏ գիտության պետական կոմիտեի գիտական թեմայի շրջանակներում, 2014թ.: Երևան, Գյումրի, Արմավիր, Հրազդան, Արտաշատ, Ստեփանավան, Տաշիր, Ախթալա քաղաքներ, Արզնի, Հանքավան, Ճամբարակ, Ելենովկա, Մեյրիտովկա, Ակնալիճ, Զարթոնք, Սարդարապատ, Նոր Արտագերս, Դիմիտրով, Վերին Դվին, Յաղոդան, Պրիվոլնոյե, Ուրասար, Մեդովկա, Ֆիլետովո, Շամլուղ, Կողես, Շամիրամ, Ալազյազ, Սիսիան, Ռյա Թազա գյուղեր:
9. Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ, 2015թ.: Արարատի մարզի Վեդի քաղաք, Ոսկետափ, Վանաշեն, Ուրցաձոր, Դաշտաքար, Այգեվան, Ավշար, Սիսավան, Գինեվետ, Գոռավան, Արարատ գյուղեր:

ԴԱՏԱՅԻՆ ԱՉԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

10. **Գալստյան Մ.**, ԴԱՆ, նախկին ՀԽՍՀ Կամոյի, Մարտունու, Սպիտակի, Կալինինոյի, Արթիկի, Ախուրյանի, Արմավանի վարչատարածքային շրջաններ, 1987թ.:
11. **Գալստյան Մ.**, ԴԱՆ, Երևան, 1999թ.:
12. **Գալստյան Մ.**, ԴԱՆ, ՀՀ Շիրակի, Գեղարքունիքի, Լոռու, Վայոց ձորի, Կոտայքի, Արմավիրի մարզեր, 2005-2007թթ.:
13. **Գալստյան Մ.**, ԴԱՆ, Տավուշի մարզ, 2007, 2008, 2011թթ.:
14. **Գալստյան Մ.**, ԴԱՆ, Սյունիքի մարզ, 2009թ.:
15. **Գալստյան Մ.**, ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2012թ.:
16. **Գալստյան Մ.**, ԴԱՆ, Կոտայքի մարզ, 2013թ.:
17. **Գալստյան Մ.**, ԴԱՆ, Կոտայքի, Գեղարքունիքի, Արմավիրի, Արարատի, Լոռու, Շիրակի, Արագածոտնի մարզեր, 2014թ.:
18. **Գալստյան Մ.**, ԴԱՆ, Արարատի մարզ 2015թ.:
19. **Գալստյան Մ.**, ԴԱՆ, Լոռու մարզ, 2019թ.:

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

20. О внесении изменений в некоторые постановления Пленума Верховного Суда СССР по гражданским делам от 26 апреля 1984г. / Бюллетень Верховного суда СССР М., 1984 N4., с.3-6.
21. О новом порядке организованного труда в колхозе/Собрание законов и рас-поряжений рабоче-крестьянского правительства СССР, Отдел I, 1933, N21, статья 116.
22. О практике применения судами законодательства при разрешении спо-

- ров, одной из сторон которых является колхоз или межколхозная организация, от 29 июня 1979 г. / Бюллетень Верховного Суда СССР, N3, 1981, с.21- 30.
23. Об упорядочении отходничества на сезонные работы. Постановление Совета Министров СССР от 19 июня 1973г., N421/Собрание Постановлений правительства СССР, 1973, N 15. с. 84.
 24. Об утверждении типового договора на выполнение колхозниками–отходниками и другими гражданами работ по строительству объектов в сельской местности/Бюллетень Гос. Комитета по труду и соц. вопросам СССР, 1978, N8, с. 21-27.
 25. Об устранении препятствия к свободному отходу крестьян на отхожие промыслы и сезонную работу. Постановление Центрального исполнительного комитета и Сов. Народных Комиссаров от 30 июня 1931г./Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР, Отдел. 1, Москва, 1931, N42, статья 286.

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

26. ՀՍՍՀ ԳԱ գրականության և արվեստի ինստիտուտի Թ.Ազատյանի արխիվ, գ. 40, թ. 6, գ. 57, թ. 87, գ. 59, թ. 7:
27. ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 123, գ. 42, գ. 38, թ. 14:
28. ՀԱԱ, ֆ. 134, գ. 81, գ. 2382:
29. ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 2, գ. 32, թ. 1-23:
30. ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 891, թ. 18, 27, 35:
31. **Նահապետյան Պ.**, Համառոտ տեղեկություններ Արթիկի շրջանի Փանիկ գյուղի պատմությունից 1921թ. մինչև 1983թ., ՀԱԱ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի արխիվ, գ. 105, տ. 2, էջ 190-235:
32. «О полноте учета миграции населения Армянской ССР в 1983» г., Материалы ЦСУ АРМ ССР, 1984, N 12-11-1:
33. Расчеты между управлением Гострудсберкасс СССР и управлением Гострудсберкасс, годовой отчет Армянского республиканского главного управления / Госкомтрудсберкассы СССР, 1986г., N98.

ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԳՐԶԵՐ

34. **Արեղյան Մ.**, Երկեր, հ. Դ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, 635 էջ:
35. Ազգագրական նիւթեր Յ. Մուրեղյանցի, Համլէնցի հայերը, ԱՀ, 1899, N 1, Չորրորդ տարի, Ե գիրք:

36. **Ալիշան Ղ.**, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1981, 400 էջ:
37. **Աղայան Էդ.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1976, 1642 էջ:
38. Աշխատանքային էմիգրացիան Հայաստանից 2002-2005 թթ., Երևան, «Անտարես» հրատ., 2005, 72 էջ:
39. Աշխատանքային միգրացիան Հայաստանից 2005-2007 թթ., Երևան, «Աստղիկ» հրատ., 2007, 84 էջ:
40. **Ավագյան Գ. Ե.**, Հայկական ՍՍՀ բնակչությունը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1975, 303 էջ:
41. Արժանապատիվ աշխատանք որոնելիս. աշխատանքային միգրանտների իրավունքները, Ձեռնարկ արհմիությունների անդամների համար, Աշխատանքի միջազգային գրասենյակ, Երևան, 2010, 132 էջ:
42. Արտագաղթը Հայաստանից (խմբ. Խառատյան Հ.), Երևան, Ազգաբնական հետազոտությունների կենտրոն «Հազարաշեն» ՀԿ, 2003, 256 էջ:
43. **Գաբրիելյան Մ.**, Հայաստանի Հանրապետության արդի գյուղացիությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտություն» հրատ., 2001, 80 էջ:
44. **Գաբրիելյան Ն.**, Շիրակի մարզի բնակչության միգրացիոն շարժերի աշխարհագրական վերլուծությունը, Երևան, «Սուրբ Սեր» ՍՊԸ հրատ., 2006, 104 էջ:
45. **Գալստյան Մ.**, Աշխատանքային միգրացիան Տավուշում, Տավուշ. Սոցիալ-մշակութային գործընթացներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2014, էջ 83-125:
46. **Գալստյան Մ.**, Արտագնացությունը Հայաստանում (XIX դարի երկրորդ կես – XX դարի 80-ական թթ.), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2009, N 26, էջ 1-88:
47. **Գալստյան Մ.**, Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունների միգրացիան (Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություն), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015, 208 էջ:
48. **Գալստյան Մ.**, Հայաստանի Հանրապետության բնակչության աշխատանքային միջպետական տեղաշարժերը (ըստ էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության նյութերի), Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Երևան, 1998, 61 էջ:
49. **Եզանյան Ռ., Կոյումջյան Կ.**, Ետխորհրդային Հայաստանի սոցիալ-ժողովրդագրական մարտահրավերները, Երևան, «Գինդ» հրատ., 2004, 64 էջ:
50. **Եզանյան Ռ.**, Միգրացիոն միտումներ, գլոբալացում և մարդկային զարգացում, Միգրացիա և մարդկային զարգացում. Հնարավորություն-

- ներ և մարտահրավերներ, Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, ՄՄԿ-ի Զարգացման ծրագիր (ՄԱԶԾ), 2009, էջ 23-52:
51. **Զաքարյան Թ.**, Ընտանիքը և ընտանեկան հարաբերությունները Տավուշի մարզում, Տավուշ. Սոցիալ-մշակութային գործընթացներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2014, էջ 127-164:
 52. **Թադևոսյան Ա.**, Միգրացիա և առօրեականություն. Ճանապարհորդություն մշակութային և պրակտիկաների սահմանագծին, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2014, 168 էջ:
 53. **Թադևոսյան Գ.**, Որակական սոցիոլոգիական հետազոտություններ. Տեսություն, մեթոդաբանություն և մեթոդ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2006, 372 էջ:
 54. **Թամրազով Պ.**, Հայաստանի ասորիները, Հայաստանի ազգությունները, Երևան, «Նոյյան տապան» հրատ., 2000, էջ 23-26:
 55. **Թովմասյան Վ.Շ.**, Սիմոնյան Ա. Ն., Աշխատուժի վերարտադրության ռեգիոնալ առանձնահատկությունները (Հայկական ՍՍՀ-ի օրինակով), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, 237 էջ:
 56. **Լալայեան Ե.**, Բորչալուի գաւառ, ԱՀ, Արագատիպ Մ. Մարտիրոսեանցի, Թիֆլիս, 1903, գիրք X, ութերորդ տարի:
 57. **Լալայեան Ե.**, Բորչալուի գաւառ, ԱՀ, Էլեկտրաշարժ տպարան Ն. Աղանեանի, Թիֆլիս, 1904, գիրք XI, իններորդ տարի:
 58. **Լալայեան Ե.**, Բուլանքի կամ Հարք գավառ, ԱՀ, տպարան Մ. Դ. Ռօտինեանցի, Թիֆլիս, 1899, N 1, գիրք Ե:
 59. **Լալայեան Ե.**, Նոր-Բայազետի Գաւառ կամ Գեղարքունիք, ԱՀ, Էլեկտրաշարժ տպարան Ն. Աղանեանի, Թիֆլիս, 1908, N2, գիրք XVIII:
 60. **Լալայեան Ե.**, Շարուր-Դարալագյազի գաւառ, ԱՀ, Արագատիպ Մ. Մարտիրոսեանցի, Թիֆլիս, 1904, գիրք XII, իններորդ տարի:
 61. **Լալայեան Ե.**, Զաւախք, ԱՀ, տպարան Ա. Մահտեսի Յակոբեանց, Թիֆլիս, 1897, գիրք Բ:
 62. **Լալայեան Ե.**, Զաւախք, ԱՀ, տպարան Ա. Մահտեսի Յակոբեանց, Շուշի, 1895, գիրք Ա:
 63. **Լալայեան Ե.**, Վասպուրական, Վան, Տոսպ և Հայոց-Ձոր, ԱՀ, Էլեկտրաշարժ տպարան Ն. Աղանեանի, Թիֆլիս, 1910, N 2, գիրք 20:
 64. **Լալայեան Ե.**, Վարանդա, ԱՀ, տպարան Մ. Դ. Ռօտինեանցի, Թիֆլիս, 1897, գիրք Բ:
 65. **Լալայեան Ե.**, Վարանդա, ԱՀ, տպարան Մ. Դ. Ռօտինեանցի, Թիֆլիս, 1898, N1, գիրք Գ:
 66. **Լիսիցյան Ս.**, Զանգեզուրի հայերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, 333 էջ:

67. Խոպան ու խամ հողերի յուրացման հաշվին 1954-1955 թվականներին հացահատիկի արտադրությունն ավելացնելու մասին, Երևան, Հայպետհրատ, 1954, 54 էջ:
68. **Խոջաբեկյան Վ.**, Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը, XIX-XX դարերում, XXI դարի շեմին, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2002, 526 էջ:
69. **Խոջաբեկյան Վ.**, Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը (1828-1978), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, 394 էջ:
70. **Կարապետյան Է. Տ.**, Օժիտը հայոց մեջ (Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 120 էջ:
71. **Կարապետյան Ռ.**, Միգրացիան և հայկական նոր սփյուռքը, էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2013, 220 էջ:
72. **Կոմիտաս**, Բանաստեղծություններ (կազմող և խմբագիր՝ Լ.Վ. Միրիշանյան), «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1969, 94 էջ:
73. Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունները այսօր (խմբագիր՝ **Յու. Մկրտումյան**) I, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, 164 էջ:
74. Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունները քաղաքացիական հասարակության կայացման արդի պայմաններում (խմբագիր՝ **Յու. Մկրտումյան**) II, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2005, 254 էջ:
75. Հայաստանի Հանրապետության 2001 թվականի մարդահամարի արդյունքները (Հայաստանի Հանրապետության ցուցանիշները), Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2003, 542 էջ:
76. Հայաստան, ՄԱԿ-ի մարդկային զարգացման զեկույց, Երևան, 1996:
77. Հայ ժողովրդի պանդխտության երգեր, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961, 327 էջ:
78. ՀՀ միգրացիոն իրավիճակի գնահատում՝ ընտրանքային հետազոտության միջոցով (թեմայի գիտական ղեկավար՝ տ.գ.թ. **Ռ. Եզանյան**), Երևան, Հայ-ռուսական (սլավոնական) համալսարան, 2013, 143 էջ:
79. **Հովհաննիսյան Ա.**, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, 2 հատորով, հ. 1, Երևան, Հայպետհրատ, 1955, 600 էջ:
80. **Հովսեփյան Ղ.**, Ակնարկներ ուտիացի և մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիզ, «Հերմէս» տպարան, 1904, 102 էջ:
81. **Մարության Հ.**, Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և դարաբաղյան շարժումը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2009, 432 էջ:
82. Միգրացիա և մարդկային զարգացում. Հնարավորություններ և մար-

- տախրավերներ, Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց. ՄԱԿ-ի
 Զարգացման ծրագիր (ՄԱԶԾ), Երևան, 2009, 189 էջ:
83. Միգրացիան և զարգացումը. Հայաստանում առկա իրավիճակի ու-
 տումնասիրություն, ԱՄԿ, Երևան, 2009, 153 էջ:
 84. Միգրացիոն տվյալների հավաքագրման, մշակման և փոխանակման
 կատարելագործումը Հայաստանի Հանրապետությունում, Կարիքների
 գնահատում և առկա բացերի վերլուծություն, 10 դեկտեմբեր, Երևան,
 «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2011, 67 էջ:
 85. **Մինասյան Է.**, Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի
 Հանրապետությունում (1990-2003թթ.) Երևան, Երևանի պետական հա-
 մալսարանի հրատ., 2003, 443 էջ:
 86. **Մխիթարյան Ս.**, Միգրացիոն շարժումը Երևանում, «Նոյյան տապան»
 հրատ., Երևան, 1998, 84 էջ:
 87. **Մկրտչյան Ս.**, Տավուշցիների տոնական և կրոնական վարքագիծը,
 Տավուշ. Սոցիալ-մշակութային գործընթացներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գի-
 տություն» հրատ., 2014, էջ 223-275:
 88. **Նալբանդյան Մ.**, Երկեր, հ. 4, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1983, 554 էջ:
 89. **Նահապետյան Ռ.**, Աղձնիքահայերի ընտանիքը և ընտանեկան ծիսա-
 կարգը (XIXդ. երկրորդ կես-XXդ. սկիզբ), Երևան, «ՀՀ ԳԱԱ Հայոց
 ցեղասպանություն թանգարան-ինստիտուտ» հրատ., Երևան, 2004,
 260 էջ:
 90. **Սարգսյան Հ.**, Տնտեսական քաղաքականությունը Հայաստանում. պե-
 տության դերը, Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների
 հայկական կենտրոն, Երևան, 2001, 69 էջ:
 91. **Սվազլյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների
 վկայությունները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2011, 880 էջ:
 92. **Սրվանձտյանց Գ.**, Երկեր, հ. 2, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1982, 664 էջ:
 93. **Վարդանյան Լ.**, Տավուշցիների ընտանեկան ծիսակարգը, Տավուշ.
 Սոցիալ-մշակութային գործընթացներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն»
 հրատ., 2014, էջ 165-221:
 94. **Վարդումյան Դ., Կարապետյան Է.**, Հայաստանի կոլտնտեսականնե-
 րի ընտանիքը և ընտանեկան կենցաղը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.,
 1963, 126 էջ:
 95. **Բաֆֆի**, Տաճկահայք, «Մխիթարյանների տպարան», Վիեննա, 1913,
 163 էջ:
 96. **Адонц М. А., Давтян Л. М. и др.** Сезонная миграция трудовых ресурсов/
 Проблемы повышения миграционной подвижности сельского населения
 Средней Азии, Москва, Наука, 1985, с. 102-115.

97. **Արутյոնյան Լ.** Миграция в Армении: некоторые итоги и векторы необходимых перемен/Постсоветские трансформации: отражение в миграциях, под ред. Зайончковской Ж., Витковской Г., Москва, 2009, Центр миграционных исследований, с. 264-275.
98. **Արутյոնով Ս. Ա.** Народы и культуры. Развитие и взаимодействие, Москва, Наука, 1989, 247 с.
99. **Արутյոնյան Յ. Վ., Դրոբիժեժա Լ. Մ., Տսուկոկով Ա. Ա.** Этносоциология, Москва, Аспект пресс, 1999, 271с.
100. **Արутյոնյան Յ. Վ.** Коллективизация сельского хозяйства и высвобождение рабочей силы для промышленности/Формирование и развитие советского рабочего класса (1917-1961), Москва, Наука, 1964, с. 100-117.
101. **Արутյոնյան Յ. Վ.** Об армянской диаспоре в России. Этносоциологическое исследование армян Москвы и Краснодара, Ереван, «Գիտություն» НАՆ ԲԱ, 2011, 153 с.
102. **Богоград В. А.** Сезонное движение рабочей силы в сельском хозяйстве, Москва, Юрид. Лит., 1986, 110 с.
103. **Бредникова О., Паченков О.** «Этническое предпринимательство» мигрантов и мифы мультикультурализма / Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под ред. В. С. Малахова и В. А. Тишкова. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 2002, с. 155-161.
104. **Бредникова О., Паченков О.** Этничность «этнической экономики» и социальные сети мигрантов/Этничность и экономика: Сб. статей по материалам межд-наро-дного семинара (Санкт Петербург, 9–12 сентября 1999) / под ред. О. Бред-никовой, В. Воронкова, Е. Чикадзе. СПб: ЦНСИ, 2000. Труды ЦНСИ. Вып. 8.
105. **Бредникова О., Чикадзе Е.** Армяне Санкт-Петербурга: карьеры этничности/ Конструирование этничности. Этнические общины Санкт-Петербурга /под ред. Воронкова В., Освальд И. СПб.: Дмитрий Буланин, 1998, с. 227-259.
106. **Бромлей Ю. В.** Современные проблемы этнографии, Москва, Наука, 1981, 390 с.
107. **Бурдьё П.** Социология политики: Пер. с фр./Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко./Москва, Socio-Logos, 1993, 336 с.
108. **Գալսթյան Մ., Վարձայան Լ. Մ.** Проблемы социально-психологической адаптации армянской мигрантов в РФ/ Материалы первой международной научно-практической конференции, Пенза, 2008, с. 20-24.
109. **Գալսթյան Մ.** Основные проблемы эксплуатации трудовых мигрантов из Республики Армения/ Международная научная конференция «Археология. Этнология. Фольклористика Кавказа», Тбилиси, 2007, с. 275-276.

110. **Գալստյան Մ.** Отходничество-важный компонент миграции армянского этноса в постсоветский период/ Материалы первого международного конгресса кавка-заведов, Тбилиси, 2007, с. 228-230.
111. **Գալստյան Մ.** Трудовая миграция/Армяне (серия «Народы и культуры»), Москва, Наука, 2012, с. 519-526.
112. **Գալստյան Մ.** Трудовая миграция женщин из Республики Армения в пост-советский период/ VI Конгресс этнографов и антропологов России, Санкт-Петербург, 2005, с. 43-44.
113. **Գալստյան Մ.** Экономические мигранты Армении на трудовом рынке Российской Федерации/Международная научная конференция «Археология. Этнология. Фольклористика Кавказа», Тбилиси, 2004, с. 179-180.
114. **Գալստյան Մ.** Этносоциальные последствия экономической миграции населения Армении/ IV конгресс этнографов и антропологов России, Тезисы докладов, Нальчик, 2001, с. 248.
115. **Григорьянц А. А.** Армяне в Средней Азии (вторая пол. XIX в. - 1917) Ереван, АН Арм. ССР, 1984, 157 с.
116. **Губогло М. Н., Дубова Н. А.** Социальное-адаптивная этноразрушительная энергия гастарбайтерства // Исследования по прикладной и неотложной этнологии, Москва, Ин-т этнологии и антропологии РАН, 2004, N 174, 29с.
117. Деррида Ж. Призраки Маркса (перевод с французского Б. Скуратова), М., 2006, с. 8-12.
118. **Дятлов В. И.** Трудовая миграция населения и процесс формирования диаспор в современной России/ Трудовая миграция в СНГ: Социальные и экономические эффекты (отв. редактор Ж. А. Зайончковская), Москва, 2003, с. 227-332.
119. Женщины-мигранты из стран СНГ в России (под. ред. Е. В. Тюрюкановой), Москва, Макс Пресс, 2011, 119 с.
120. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Армянская ССР, М., Госстатиздат ЦСУ СССР, 1963, 116 с.
121. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г., т. VII, Миграция населения, число и состав семей в СССР, М., Статистика, 1974, 454 с.
122. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. по Армянской ССР, том 1, Ереван, Айастан, 1980, 48 с.
123. Итоги урожая и состояние скотоводства в Закавказье 1913 г., ч. 1, Тифлис, 1914, 84 с.
124. Кавказ-Россия: миграция легальная и нелегальная (ред А. Искандарян) Ереван, КИСМИ, 2004, 160 с.

125. **Кайзер М., Бредникова О.** Транснационализм и транслокальность (комментарии к терминологии), Миграция и национальное государство / под ред. Бараулиной Т. и Карпенко О. СПб: ЦНСИ, 2004, с. 133-146.
126. **Карпетян Р.** Миграция в городах Армении. Этносоциологическое исследование, Ереван, «Гитутюн» НАН РА, 2013, 288с.
127. **Карпетян Р.** Формирование населения городов Армении. Этносоциологическое исследование, Ереван, «Гитутюн» НАН РА, 2014, 412 с.
128. **Карпетян С. А. Овсепян Р. Л.** Региональные особенности социально-демо-графического развития Армянской ССР, Ереван, Айастан, 1986, 215с.
129. **Карпетян Э. Т.** Армянская семейная община, Ереван, АН Арм. ССР, 1958, 143 с.
130. **Карпетян Э. Т.** Пережитки патронимических отношений у армян (вторая половина XIX и начало XXвв.), Доклад на VII МКАЭН, Москва, Наука, 1964, 8с.
131. **Карпетян Э. Т.** Родственная групп «азг» у армян (вторая половина XIX- началоXX века), Ереван, АН Арм. ССР, 1966, 166с.
131. **Карпенко О.** Языковые игры с «гостями с юга»: «кавказцы» в российской демократической прессе 1997-1999гг./ Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ /под ред. В.С.Малахова и В.А. Тишкова. Ин-т этнологии и антропологии; Ин-т философии РАН, Москва, 2002. с 162-192.
133. **Кржижановский Р. М.** Избранное, Москва, Госполитиздат, 1952, 568 с.
134. **Ленин В. И.** Развитие капитализма в России, Полн. собр. соч., т.3, Москва, Политическая литература, 1971, 791с.
135. **Макаров Л. В., Морозов Г. Ф., Тарасов Н. В.** Региональные особенности миграционных процессов в СССР, Москва, Наука, 1986, 118 с.
136. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.1,ч. II, Тифлис, тип. А. А.Михельсона, 1886, 385 с.
137. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.IV, ч II Тифлис, тип. А. А.Михельсона, 1886, 385с.
138. Методологические проблемы системного изучения деревни (под. ред. Заславской Т.И., Рыбкина В.Р.), Новосибирск, Наука,1977, 271 с.
139. Миграция сельского населения (под ред. Заславской Т. И.), Москва, Мысль, 1975, 346 с.
140. **Мкртчян А.** Общественный быт армян Нагорного Карабаха (вторая половина XIX-начало XX вв.), Ереван, «Гитутюн» НАН РА, 2010, 168 с.

141. **Моисеенко В.** Сезонная миграция/ Демографический энциклопедический словарь, Москва, Советская энциклопедия, 1985, с. 389.
142. Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ (Под редакцией В. С. Малахова и В. А. Тишкова.), Москва, Институт этнологии и антропологии РАН, 2002, 356 с.
143. Нагорный Карабах, Историческая справка (ред. Галоян Г. А., Худавердян К. С.), Ереван, 1988, 96 с.
144. Народное хозяйство Арм. ССР в 1985 г./Статистический ежегодник, Ереван, Айастан, 1986, 349 с.
145. Обзор Эриванской губернии за 1901 г., Эривань, 1902, 88 с.
146. Обзор Эриванской губернии за 1904г., Тип.-скоропечатная «П. Ованесянц и Ко.», Эривань, 1905, 70 с.
147. Обзор Эриванской губернии за 1908г., Эривань, 1909, 71 с.
148. Обзор Эриванской губернии за 1912г., Типография Эриванского Правления, Эривань, 1913, 76 с.
149. Обзор Эриванской губернии за 1913г., Типаграфия Эриванского Правления, Эривань, 1914, 80 с.
150. **Оганджян Р. С.** Некоторые черты национальной психологии/ Население Еревана. Этносоциологические исследования, Ереван, АН Арм. ССР, 1986, с. 203-217.
151. **Оникиенко В. В., Поповкин В. А.,** Комплексное исследование миграционных процессов / Анализ миграции населения УССР, Москва, Статистика, 1973, 159 с.
152. Опыт этносоциологического исследования образа жизни (по материалам Молдавской ССР), Москва, Наука, 1980, 270 с.
153. Памятная книжка Эриванской губернии за 1908, Эривань, 1908, 287с.
154. **Переведенцев В. И.** Методы изучения миграции населения, Москва, Наука, 1975, 232 с.
155. **Пичикий Г.** Народное хозяйство и кооперация Армении, Тифлис, Зак-книга, 1927, 217 с.
156. **Погосян Г.** Армянское общество в трансформации, Ереван, Лусабац, 2003, 460 с.
157. **Погосян Г.** Миграционные процессы в Армении/Миграции на Кавказе: Мате-риалы конференции, под ред. Искандаряна А., Ереван: Кавказский институт средств массовой информации (КИСМИ), 2003, с. 113-122.
158. **Рона-Тас А.** Устойчивость социальных сетей в посткоммунистической транс-формации Восточной Европы/ Неформальная экономика. Россия и мир / (ред. Теодор Шанин), Москва, Логос, 1999, с. 396-411.

159. Российские армяне. Этносоциологическое исследование, Ереван, «Гитутюн» НАН РА, 2016, 304 с.
160. **Рязанцев С. В.** Трудовая миграция в странах СНГ и Балтии: тенденции, последствия и регулирование, Москва, Формула права, 2007, 576 с.
161. **Сабурова Л. М.** Отражение этнических процессов в развитии обрядности / Этнографические аспекты изучения современности, Л., Наука, 1980, с. 29-47.
162. Сборник статистических сведений о Кавказе, Тифлис, изд. Кавказским отд. имп. русского географ. общества, 1869, т. 1, 688 с.
163. Социальные факторы и особенности миграции населения СССР (отв. ред. Рыбаковский Л. Л., Чураков В. Я.), Москва, Наука, 1978, 142 с.
164. **Старовойтова Г. В.** Этнические особенности поведения и внешности в восприятии граждан / Этнические стереотипы поведения, Л., Наука, 1985, с. 22-34.
165. **Стопани А. М.** Нефтепромышленный рабочий и его бюджет, Баку, изд-во Труд, 1916, 160 с.
166. **Субботина И. А.** Женское лицо гастарбайтерства, Гастарбайтерство. Факторы адаптации, М. Старый сад, 2008 , с. 121-152.
167. Съезды Советов Союза ССР, Союзных и Автономных Советских Социалистических Республик/Сборник документов в трех томах (1917-1936) т. III, Москва, «Госюриздат», 1960, 399 с.
168. Трудовая миграция в СНГ: Социальные и экономические эффекты (отв. редактор Ж.А.Зайончковская), Москва, Центр изучения проблем вынужденной миграции в СНГ, 2003, 95-117.
169. Труды съезда хлопководов в гор. Тифлисе, 1-6 ноября, 1912 г., т. II, ч. II, Тифлис, 1914, 774 с.
170. **Тюрюканова Е. В.** Миграция и гендер., Трудовая миграция в России, медико-социальные и гендерные аспекты/Материалы международной конференции, 26-27 октября 2011года, Москва, 2012, с. 45-58.
171. **Тюрюканова Е. В.** Мигранты из республик Кавказа на неформальном рынке труда в Москве/Кавказ-Россия: миграция легальная и нелегальная (ред. Искандарян А.), Ереван, КИСМИ, 2004, с. 102-134.
172. **Тюрюканова Е. В.** Управление трудовой миграцией: долгосрочные тенденции и оперативные решения/Миграция в современной России: состояние, проблемы, тенденции: Сб. науч. ст./под общ. ред. К.О.Ромодановского, М. Л. Тюркина/ Москва, ФМС России, 2009.
173. Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979г., Москва, Финансы и статистика, 1984, 336 с.
174. **Glick S.N., Bash L., Blanc-Szanton C.** (eds.). Towards a Transnational Perspective on Migration. Race, Class, Ethnicity and Nationalism Reconsidered,

- N. Y. (Annals of the New York Academy of Sciences, 1992, Vol. 645), Paperback, August 12, 1992, 259p.
175. **Koser, K., & Laczko, F.** World Migration Report 2010. The Future of Migration, building capacities for change [Internet]. Geneva: International Organization for Migration; 2010
 176. **Landa J.** Trust, Ethnicity, and Identity: Beyond the New Institutional Economics of Ethnic Trading Networks, Contract Law, and Gift-Exchange (Ann Arbor, University of Michigan Press, 1994.
 177. **Makaryan G.,** Galstyan M. G. Costs and Benefits of Labour Mobility between the EU and the Eastern Partnership Partner Countries, Countru report: Armenia, EuropeAid/130215/C/SER/Multi). February 15, Warsaw, 2013, 84 p.
 178. **Massey D., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J. E.** Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium, Clarendon Press, 1999.
 179. **Piore M.** Birds of passage. Migrant labour and industrial societies. New York: Cambridge University Press. 1979 Proceedings of II International Congress of Caucasiologists, Tbilisi, 2010, Institute of Caucasiology of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, pp. 293-294.
 180. **Poghosyan G.** Armenian Migration. Yerevan: Europrint, 2014, 328 p.
 181. **Poghosyan G.** Out-Migration from Armenia after 1990, in International Migration. Local Conditions and Effects, Savvidis T. (ԶՊ.), Berlin, 2009, Freie UnivesitՊt, pp. 61- 79.
 182. **Pries L.** Transnationale Soziale Raume. Theoretisch-empirische Skizze am Beispiel Mexiko-USA (Zeitschrift fՅr Soziologie, 1996, 25 (6). Dec. S. 456-472).
 183. **Sasses S.** The Mobility of Labor and Capital: A Study in International Investment and Labor Flow. Cambridge University Press. 1990, 224p.
 184. **Smith A. D.** Ethno-symbolism and nationalism: A cultural Approach/ A.D. Smith-Ny: Routledge, 2009, 184 p.
 185. **Wallerstein, I.** The Modern World System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century, with a new prologue, University of California press, Vol. 1, (2001)
 186. **Wilson T. D.** What Determines Where Transnational Labor Migrants Go? Modifi-cations in Migration Theories, Human Organization, N53(4), 1994, p. 269-278.

ՀՈՂԱՃՆԵՐ

187. **Գալստյան Մ.,** Աշխատանքային միգրացիան հետխորհրդային Հայաստանի գյուղական բնակչության շրջանում, ԼՀԳ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2011, N 1-2, էջ 164-178:

188. **Գալստյան Մ.**, Արտագաղթի միտումները հետխորհրդային Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունների շրջանում, ԼՀԳ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2016, N1, էջ 184-195:
189. **Գալստյան Մ.**, Արտագնացությունը Վայոց ձորում, Հայ ժողովրդական մշակույթ 8, Նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2006, էջ 36-44:
190. **Գալստյան Մ.**, Ընտանիքի հիմնախնդիրները տնտեսական տեղաշարժերի համատեքստում, Ընտանիքի հետազոտման հիմնախնդիրներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2001, էջ 27-30:
191. **Գալստյան Մ.**, Խառնամուսնությունները և ինքնության խնդիրները ՀՀ-ի աշխատանքային միգրանտների շրջանում, Հայ ինքնության որակների պահպանումը խառնամուսնություններում, Գիտագործական համաժողով, Զեկուցումների ժողովածու, Երևան, «Նորք» ՏՎԿ-Ի տպ., 2010, էջ 141-148:
192. **Գալստյան Մ.**, Հայաստանի Հանրապետությունից աշխատանքային միգրացիայի էթնոմշակութային և սոցիալ-հոգեբանական հիմնախնդիրները, Գիտելիք և խորհրդանիշ, հավատալիք և սովորույթ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին» միջազգային 2-րդ գիտաժողով (2006թ., 29 նոյեմբերի - 2 դեկտեմբերի), էջ 135-144:
193. **Գալստյան Մ.**, Միգրացիայի միտումները հետխորհրդային Հայաստանի բնակչության շրջանում (1991-2010), Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Հայ ժողովրդի մշակույթ, XVI, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2014, էջ 293-291:
194. **Գալստյան Մ.**, Միգրացիան և մշակութային փոխակերպումները, ԼՀԳ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2013, N2, էջ 184-193:
195. **Գալստյան Մ.**, Շիրակի մարզի բնակչության աշխատանքային միգրացիոն գործընթացներն արդի շրջանում, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, Հանրապետական յոթերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2007, էջ 174-178:
196. **Գալստյան Մ., Սարգսյան Հ.**, Տավուշի մարզի բնակչության տեղաշարժերը հետխորհրդային շրջանում, Հայ ժողովրդի մշակույթ XIV, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, էջ 38-45:
197. **Գալստյան Մ.**, Սոցիալական ցանցերը և Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի ձևավորման առանձնահատկությունները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2014, N1, էջ 203-213:
198. **Գալստյան Մ., Վարդանյան Լ.**, Ընտանիքի և ամուսնության հիմնախնդիրները Տավուշի մարզի աշխատանքային միգրանտների շրջանում, Տավուշ, Նյութական և հոգևոր ժառանգություն, Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2009, էջ 239-244:

199. **Գալստյան Մ. Վ.**, Սեզոնային արտագնացության հիմնական գործոնները Հայկական ԽՍՀՄ-ում/ըստ էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության նյութերի, ԼՀԳ, Երևան, 1989, N 4, էջ 46-54:
200. **Գալստյան Մ.**, Օմսկի հայկական համայնքի ձևավորումը աշխատանքային միգրացիայի համատեքստում, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Հայ ժողովրդի մշակույթ XV, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2010, էջ 210-218:
201. Եզանյան Ռ., Միգրացիոն զարգացումներ, միտումներ և հիմնախնդիրներ, ՎԵՄ համահայկական հանդես, N2(30), 2010, էջ 11-25:
202. **Հակոբյան Ն.**, Մարզինալություն իբրև տրանսֆորմացիոն հասարակության հիմնական բնութագրերից մեկը, XXI դար, 2005, թիվ 2(8), 147-164 էջ:
203. **Համբարյան Ա.**, Արևելյան Հայաստանի գյուղացիության արտագնացության մասին, ԼՀԲ, 1985, N 12, էջ 25-29:
204. **Акифьева Р. И.** Дети и родители-мигранты в Санкт-Петербурге: несогласованные поведения // ЭО, 2015, N 5, с.117-134.
205. **Арутюнян Ю. В.** О некоторых тенденциях в изменении культурного облика нации (По материалам этносоциологического исследования в Грузии) // СЭ, 1973, N4, с. 3-12.
206. **Арутюнян Ю. В.** Социально-культурные аспекты развития и сближения наций в СССР (Программа, методика и перспективы исследования) // СЭ, 1972, N3, с. 3-19.
207. **Бадалян А.** Население Армении со времени присоединения ее к России и до наших дней // Вестник Общественных наук, АН Арм. ССР, 1953, N5, с. 49-71.
208. **Билан Ю. В., Чабелкожа И.** Интердисциплинарный подход к исследованиям миграционных процессов // СИ, Москва, 2015, N 9, с. 71-74.
209. **Бровин А.** Сезонные бригады: Плюсы и минусы, Социалистический труд, 1983, N10, с 77-84.
210. **Бусева Л. П., Алексеева В. Г.** Общениа как фактор развития личности // СИ, Москва, 1982, N2, с. 31-41.
211. **Войтович С. А., Никифорок Я. Д.** За что платить шабашнику//Экономика и организация промышленного производства, 1988, N6, с. 126-145.
212. **Гинзбург А. И.** О влиянии некоторых национальных традиций на миграцию из села в город (на материале Молдавской и Узбекской ССР) // СЭ, 1980, N4, с.105-113.
213. **Губогло М. Н.** Знание и употребление второго языка при двуязычии (По материалам этносоциологических экспедиций)// Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых этнографических и антропологических исследований в 1974-1975гг., Душанбе, 1976, с. 62-63.

214. **Дробижева Л. М.** Межличностные национальные отношения: основные черты и особенности // СИ, Москва, 1982, N4, с. 34-40.
215. **Дробижева Л. М.** Об изучении социально-психологических аспектов нацио-нальных отношений (Некоторые вопросы методологии) // СЭ, 1974, N4, с.15-24.
216. **Дробижева Л. М., Сусоколов А. А.** Межэтнические отношения и этно-культурные процессы (По материалам этносоциологических исследова-ний в СССР) // СЭ, 1981, N3, с. 11-22.
217. **Заславская Т. И.,** Решающее условие ускорения социально-экономиче-ского развития.// ЭКО, Москва, Экономика, 1986. N3, с. 3-25.
218. Источники средств существования. // Вестник статистики, 1982, N 9, 1982, с. 79-80.
219. **Касымова С. Р.,** Таджикские женщины в трудовой миграции: вынуж-денная тактика выживания или выбор свободных женщина?, Этногра-фическое обозрение Института этнологии и антропологии РАН. №4, 2012. Москва. с. 68-81.
220. Проблемы генерального плана Армении//Экономический вестник ССР Армении, 1927, N1, с. 14-25.
- 221 **М. Ривс,** Миграция, маскулинность и трансформации социального пространства в долине Соха, Узбекистан // Этнографическое обозрение №4, 2012, с. 32–50
221. **Рогачевская Л. С.** Решающий этап ликвидации безработицы в СССР// История СССР, Москва, 1968, N3, с. 47-64.
223. **Рыбоковский Л. Л., Тарасова Н. В.** Взаимодействие миграционных и этнических процессов.// СИ, 1982, N4, с. 27-34.
224. **Садовская Е. Ю.** Социология миграций и современные западные теории меж-дународной миграции// СПИ, Москва, 2004. N1, с. 83-88.
225. **Тангалычева П. К.** Межкультурная коммуникация и аккультурация (опыт зарубежных исследований) // СИ, 2015, N 7, с. 89-98.
226. **Федорчук В.** Неуклонно укреплять правопорядок, Коммунист, Москва, 1985, N12, с. 67-79.
227. **Хайкина М. Э.** К вопросу о структуре межличностного общения миг-рантов в иноэтнической среде (По материалам опроса Ленинградских татар) // СЭ, Москва, 1980, N4, с. 98-104.
228. **Шабанова М. А.** Сезонные строители в Сибирском селе //Известия Си-бирского отделения АН СССР, Экономика и прикладная социология, 1986, N7, вып. 2. С.48-57.

229. **Постак С.** Механизмы культурной диффузии// Социология: теория, методы, маркетинг, 2005, N 3, с. 142-164.
230. **Everett S., Lee A.** Theory of Migration // Demography, Vol. 3, No. 1. (1966), pp. 47-57.
231. **Flores-Yeffal N.**, Migration-Trust Networks: Social Cohesion in Mexican US-bound Emigration. College Station: Texas A&M University Press, 2013.
232. **Massey D., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor E.** Theories of International Migration: A Review and Appraisal // Population and Development Review, Vol. 19, No. 3, 1993, pp. 431-466.
233. **Massey, Douglas S.** International migration and economic development in comparative perspective // Population and Development Review 14, 1989, pp. 383-414.
234. **Portes A.**, "Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology." Annual Review of Sociology 24 (1): 1998, pp. 1-24.
235. **Ravenstein E.G.** The Laws of Migration // Journal of the Statistical Society of London, Vol. 48, No. 2. (June, 1885), pp. 167-235.

ՄԱՍՈՒԼ

236. **Զաաբեկյան Ս.**, Հոդային տուրքը և հարկերը Կովկասում, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1901, N5:
237. Հայաստանցիների գաղթականություն և պանդխտություն, «Մշակ», Թիֆլիս, 1877, N61:
238. Մի հայեացք այժմեան Զանգեզուր գաւառի գոյացիոյ տնտեսական դրութեան վերայ, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1885, N139:
239. «Մշակ», Թիֆլիս, 1909, N152:
240. «Մշակ», Թիֆլիս, 1910, N 150:
241. **Յակոբյանց Ս.**, Պանդխտությունը Գանձակի գավառում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1899, N119:
242. Նամակ Կ. Պօլսից, Պանդխտութեան հոսանքը, «Արձագանք», 1887, N 18:
242. Նամակ Հին գավառից Նախջևանի, «Մշակ», Թիֆլիս, 1900, N 45:
244. **Ստոիկեան Յ.**, Նամակ Ղազախի Գավառից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1900, N 25:
245. «Սովետական Հայաստան», 2 հունվարի 1987թ.:
246. **Տէր-Քաբաբեկյանց Ս.**, Գյուղական հողային հանգամանքները, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1893, N 5:
247. **Քարաման Ն.**, Ծալկայ, Երեք օր գաղթական հայ գիւղացիների շրջանում, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1894, N 89, 90:
248. «Советская Россия», 14 января 1982 г.

ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԿԱՅՔԵՐ

249. Ադրայան Գ., ԲԱՄՕ-ի Սուրադի հարստությունը, [http://armtimes.com/hy/read/51399\(10.12.15\):](http://armtimes.com/hy/read/51399(10.12.15):)
250. Աշխատանքի շուկան Հայաստանի Հանրապետությունում, 2014, էջ 122, http://www.armstat.am/file/article/trud_14_9.pdf (29.06.16):
251. Ապրիլի 24-ին դողանջներ հնչեցին նաև Օմսկի մեջ, <http://cl.hayernay-sor.am> (17.02.16):
252. Աջակցություն Հայաստանում միգրացիոն քաղաքականության և համապատասխան կարողությունների հզորացմանը, <http://backtoarmenia.com/?page=about> (21.06.14):
253. Առավոտ. «Հայրենակիցներ» ծրագրով մեկնողներն անմարդկային փորձություններ են հաղթահարում. ակնաստես, http://asekose.am/hy_AM/news/11/169157-hayrenakicner-cragrov-meknoxnern-anmardkayin-po (30.07.15):
254. «Արտագնա աշխատանքային միգրացիա. ԵՄ կարգավորումները և աշխատանքի տեղավորման ծառայությունը Լեհաստանի օրինակով» դասընթաց, [http://ichd.org/?laid=2&/\(24.06.16\):](http://ichd.org/?laid=2&/(24.06.16):)
255. Գրիգորյան Ա., Ո՞ր ոլորտներում է գործունեություն ծավալում ԲԱՄՕ-ն <http://168.am/2013/06/12/237466.html> (10.12.15):
256. 250 հայերի նկատմամբ ՌԴ-ում մուտքի արգելքը վերացված է. Գազիկ Եզանյան, <http://news.am/arm/news/234692.html> (30.07.15):
257. Ինչ է առաջարկում Ռուսաստանը հայ միգրանտներին, <http://www.lin.am/1305033.html> (13.08.15):
258. «Խոպան էր գնում, թմրամոլ էր, խաղամոլ... հետո պարզվեց, որ ՄԻԱՎ ունի ու ինձ էլ է փոխանցել». լռություն և զոհաբերություններ՝ հանուն հասարակական կարծիքի, <http://medialab.am/news/id/6756> (03.03.16):
259. Խոպանի տեսություն, <http://www.shanttv.com/am/serials/xopani-tesut-yun> (18.03.16):
260. Խորհրդային Միության անձնագիր կրող անձանց հայտնաբերում, ՄԱԿ-ի փախստականների հարցերով գերագույն հանձնակատարի հայաստանյան գրասենյակի և ՀՕՄ-ի Հայաստանի շրջանային վարչության միջև կնքված պայմանագրի համաձայն, 2012 թվականի հուլիսից նոյեմբեր, <http://arsarmenia.org/categoryd5%bf> (06.07.16):
261. Համաձայնագիր ՀՀ և ԵՄ միջև վիզաների տրամադրումը դյուրացնելու մասին (ստորագրվել է 2012թ. դեկտեմբերի 17-ին, ուժի մեջ է մտել 2014թ. հունվարի 1-ին), [http://www.smsmta.am/?id=60039\(30.07.15\):](http://www.smsmta.am/?id=60039(30.07.15):)
262. Հայազգի միլիարդատեր. Սամվել Կարապետյան, <http://success.am/2011/11/0/> (10.12.15):

263. Հայաստանը դարձավ ԵՏՄ անդամ, http://civilnet.am/2015/01/02/armenia-eeu-member-official/#.Vbnik_1SJlg (30.07.15):
264. Հայաստանը թվերով 2015, [mhhttp://www.armstat.am/file/article/armenia_15_2.pdf](http://www.armstat.am/file/article/armenia_15_2.pdf) (16.12. 15):
265. Հայաստանի բնակչության թիվը կնվազի. ՄԱԿ-ի կանխատեսումները, <http://www.lragir.am/index/arm/0/country/view/119558> (30.06.16):
266. Հայաստանի բնակչությունը գնում է ծերացում. մասնագետները լուծումներ են առաջարկում, <http://armenpress.am/arm/news/735016/hayastani-bnakchutyuny-gnum-e-tseracum-masnagetnern.html> (30.06.16):
267. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2010, <http://armstat.am/am/?nid=82&id=1201> (28.06. 16):
268. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2011, <http://www.armstat.am/am/?nid=82&id=1307> (28.06.16):
269. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2020, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2347> (18.06.21թ.)
270. Հայաստանի Հանրապետության 2011 թվականի մարդահամարի արդյունքները(Հայաստանի Հանրապետության ցուցանիշները), <http://www.armstat.am/am/?nid=82&id=1542> (20.06.16) :
271. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, Երևան, 2015, <http://www.armstat.am/am/?nid=82&id=1712>(30-06.15):
272. Հայաստանի Հանրապետության միգրացիայի կառավարման ոլորտի ուսումնասիրություն և կարիքների գնահատում, Եր 2014, https://publications.iom.int/system/files/pdf/review_and_needs_assessment_arm.pdf (21.03.16):
273. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, 2014 <http://www.armstat.am/am/?nid=82&id=1618> (21.06.16):
274. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, 2015, <http://www.armstat.am/am/?nid=82&id=1718> (21.06.16):
275. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2011, <http://www.armstat.am/am/?nid=82&id=1301>(27.06.16):
276. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2013, <http://www.armstat.am/am/?nid=82&id=1301>(27.06. 16):
277. Հայաստանի ֆինանսների վիճակագրություն, http://armstat.am/file/article/finansner_13_7.pdf, Երևան, 2013 (14.12.15):
278. Հայաստանում կառուցվելու է եզդիական Նոր Տաճար՝ Զիարատ, <http://www.arevelk.am/am/content/8/42/>.(12.01.16):

279. Հայերը հիմնականում մեկնում են ՌԴ. «Մարդը կարիքի մեջ» ՀՀ <http://www.migrant.am/>(24.06. 16):
280. Հայ կանայք՝ սեզոնային ամուսիններին սպասելիս, http://asekose.am/hy_AM/news/11/229481-hay-kanayq-sezonayin-amousinnerin-spaselis.html (30.08.16):
281. Հայ միգրանտները կարող են օգտվել ռուսական աշխատաշուկայի նոր առավելություններից, <http://newsarmenia.am/am/news/interview/exclusive-20100709-42276272/> (11.03.16):
282. Հետազոտական աշխատանք, Հայաստանի բնակչության թվի անկումը (ճգնաժամի աղբյուրները և դրանց հաղթահարման ուղիները), (Զեկոյց), Ներկայացված է ՄԱԿ-ի բնակչության հիմնադրամի հայաստանյան գրասենյակի 2013թ. Հոկտեմբերի 8-ին Երևանում կազմակերպված համաժողովի ժամանակ, http://www.depop.am/wp-content/uploads/2013/10/THE-DEPOPULATION-CRISIS-OF-ARMENIA_THE-KOLOLIAN-FOUNDATION_ARM_Oct2013.pdf. (20.05.16):
283. ՀՀ արտաքին և ներքին միգրացիայի ընտրանքային հետազոտության զեկոյց, Երևան, 2008, http://www.armstat.am/file/article/rep_migr_08a.pdf (22.06.16):
284. ՀՀ բանկային համակարգի միջոցով ֆիզիկական անձանց անունով ոչ առևտրային նպատակով կատարված դրամական փոխանցումների ներհոսքի դինամիկան՝ ըստ ՀՀ կենտրոնական բանկի տվյալների, http://www.smsmta.am/?menu_id=52 (20.06.16):
285. ՀՀ բանկերի միջոցով ֆիզիկական անձանց անունով ոչ առևտրային նպատակով կատարված դրամական փոխանցումների ներհոսքը 2013թ.-ին՝ ըստ ՀՀ կենտրոնական բանկի տվյալների, <http://smsmta.am/upload/2014luma.pdf> (20.01.16):
286. ՀՀ բանկերի միջոցով ֆիզիկական անձանց անունով ոչ առևտրային նպատակով կատարված դրամական փոխանցումների ներհոսքը 2014թ.-ին՝ ըստ ՀՀ կենտրոնական բանկի տվյալների, <http://smsmta.am/upload/2014luma.pdf> (20.01.16):
287. ՀՀ սահմանահատումների ծավալները՝ ըստ տարիների, http://www.smsmta.am/?menu_id=18 (19.07.15):
288. ՀՀ տարածքային կառավարման և զարգացման նախարարության միգրացիայի պետական ծառայություն, օրենսդրություն, http://www.smsmta.am/?menu_id=85 (09.06.16):
289. ՀՀ Տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարության միգրացիոն ծառայություն, <http://www.migration.am/statistics?fbclid=IwAR3NQOmF7aGIIGlrxHZI3pBRFXAzKQgD3x7OxTnFOqp-dWF-dAzEcOZaioUk> (02.08.21թ.)
290. Հուշագիր միգրացիայի ոլորտում համագործակցության հետագա զար-

- զացման ՀՀ և ՌԴ մտադրությունների մասին, <http://www.smsmta.am/upload/Hushagir-arm.pdf> (26.05.16):
291. Ճգնաժամը արգելակել է աշխատանքային միգրացիան աշխարհում, <http://www.armtown.com/news/am/cap/20090909/14300/> (09.09.2009):
 292. **Մելքումյան Հ.,** «Համերկրացիներ» ծրագրով 2014-ին Հայաստանից Ռուսաստան է մեկնել ավելի քան 6 հազար մարդ, <http://www.azatutyun.am/content/article/26905573.html> (11.03.16):
 293. Մելքումյան Հ., Ռուսաստանը փոփոխություններ է կատարել «Հայրենակիցներ» ծրագրում, <http://www.azatutyun.mobi/a/24734772.html> (11.03.16):
 294. Միգրացիայի ուսումնասիրությունների կենտրոն, ԵՊՀ սոցիոլոգիայի ֆակուլտետ, <http://mcc.ysu.am/hy/> (08.06. 16):
 295. Միգրացիա և հմտություններ. Հայաստանի ազգային զեկույց, 2011/2012 թթ. Հայաստանում հմտությունների, միգրացիայի և զարգացման միջև եղած կապերի հետազոտության արդյունքները, <http://www.crrc.am/research-and-surveys/completed-projects/58-migration-and-skills?lang=hy> (08.06.16):
 296. Միգրացիա և հմտություններ. Հայաստանի ազգային զեկույց, 2011/2012 թթ. Հայաստանում հմտությունների, միգրացիայի և զարգացման միջև եղած կապերի հետազոտության արդյունքները, Եվրոպական կրթական հիմնադրամ և Հետազոտական ռեսուրսների կոլկասյան կենտրոններ, Հայաստան, Եվրոպական կրթական հիմնադրամ, Թուրին, 2012թ. հունիս, http://www.crrc.am/hosting/file/_static_content/projects/Migration_and_skills_2011/Arm-Migration%20and%20Skills%20Report.pdf (06.07.16):
 297. Ռուսաստանում 11 հայաստանցի աշխատանքային շահագործման է ենթարկվել. ՔԿ, <http://news.am/arm/news/325765.html> (13.05.16):
 298. Ռուսաստանը վերանայում է իր միգրացիոն օրենքը հայերի համար. Կեցցե ցարը, կեցցե մեծն Ռուսիան, http://asekose.am/hy_AM/news/8/153135-rousastane-veranayoum-e-ir-migracion-orenqe-hayeri-hamar-kecce-care-kecce-mecn-rousian.html (30.07.15):
 299. Սատանան այնքան էլ վախենալու չէ, որքան հորջորջում են դրա մասին, <http://haynews.am/hy/1391868118> (08.02.14):
 300. Սոցիալական ծառայությունների տրամադրման արդյունավետության ելակետային հետազոտություն և այդ ծառայությունների ազդեցությունը սոցիալապես խոցելի ընտանիքների սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի վրա, ՄԱԿ-ի Մանկական հիմնադրամ, ԱՄ փարթնրըզ քոնսալթինգ քամփնի, 2013 (Հետազոտության արդյունքներ, 2013), <http://www.ampartners.am/project.html?clients=32> (06.07.16):
 301. Վիճակագրական տվյալներ ՌԴ-ում գտնվող ՀՀ քաղաքացիների վերաբերյալ, ըստ Ռուսաստանի դաշնային միգրացիոն ծառայության տվյալների, 2015 թ., http://www.smsmta.am/?menu_id=129 (20.06.16):

302. Օրենսդրությունը խախտած միգրանտների մոտորը Բոսնիայի կարգիվի 10 տարով, <http://news.am/arm/news/247203.html> (13.08.15):
303. Анализ потребности в работниках, заявленной работодателями в органы службы занятости, <http://trudvsem.ru/Charts/BRONE/Activity3.aspx> (15.02.16).
304. Армянской газете Омска исполняется три года, <http://www.yerkramas.org/news/2009-01-02-3024> (22.12.15).
305. **Арутюнян Ю.В.** Выходцы из Закавказья в Москве - кто они? «Демоскоп» <http://demoscope.ru/weekly/2007/0271/tema03.php> (26.07.16)
306. Более половины мигрантов из Киргизии выведены из "черного списка" ФМС, <http://moskva-kg.ru/novosti/kto-v-chernom-spiske-fms-rossii.html> (28.12.15).
307. В Омске будет построена армянская церковь, <http://www.yerevan.ru/news/viewnews/185/now/89/1798>, (17.02.16).
308. Всероссийская перепись населения, Национальный состав населения 2010, http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612 (12.02.16).
309. Все свежие вакансии на хопан. РФ [http://хопан.рф /dir/ stroitelstvo _nedvizhimost/1](http://хопан.рф/dir/stroitelstvo_nedvizhimost/1) (17.03. 16).
310. Грач (*Corvus frugilegus*), <http://www.zooclub.ru/birds/vidy/334.shtml>, (19.05.16).
311. Интервью Павла Саядова/Pavel Saiadov's interview http://cetoloji.com/-Pavel-Saiadov-s-interview%28THTgfyM7v_c%29 (10.12.15).
312. **Мосаки Н.** Курды и езиды в российской переписи 2010г., [tp://www.regnum.ru/news/society/1488222.html](http://www.regnum.ru/news/society/1488222.html) (20.03.15).
313. Национальные общества Омска и области <http://www.interethnic.org/cno/omsk.htm> (22.12.15).
314. Организация Объединенных Наций, Экономический и Социальный Совет. Конференция европейских статистиков, Трудовая миграция в регионе Содружества Независимых Государств: проблемы и пути улучшения статистической информации, Подготовлен Межгосударственным статистическим комитетом Содружества Независимых Государств, Шестьдесят вторая пленарная сессия Париж , 9–11 апреля 2014 года https://www.unecsc.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/2014/46_CIS-STAT_RUS.pdf, (12. 05.16).
315. Отчет подготовлен Ольгой Чудиновских, 2011 МИРПАЛ , Статистика трудовой миграции в странах сети МИРПАЛ, [http://siteresources. Worldbank .org/INTECA/Resources/Chudinov...](http://siteresources.Worldbank.org/INTECA/Resources/Chudinov...), (12.05.16).
316. Сравнительный анализ спроса и предложения на рынке труда, <http://trudvsem.ru/Charts/PROF/> (16.02.16).

317. Судьба армян, оказавшихся в «черном списке» России, зависит от «доброй воли» Москвы, <http://ru.lin.am/1084657.html> (28.12.15).
318. Численность трудовых мигрантов в мире выросла на 5 миллионов https://www.ilo.org/moscow/news/WCMS_809365/lang--ru/index.htm (06.09.21)
319. **Poghosyan A., Shakhshuvaryan A.** Between National Security and Freedom of Choice: The Russian “Nationals Program” and its Effects on Armenian Migration, Norwegian Institute of International Affairs (NUPI), 2012, 17p. [http:// english. nupi.no/ Activities/Departments/Department-of-Russian-and-Eurasian-Studies/Projekter/Regional-Competence-Building-for-Think-Tanks-in-the-South-Caucasus-and-Central-Asia](http://english.nupi.no/Activities/Departments/Department-of-Russian-and-Eurasian-Studies/Projekter/Regional-Competence-Building-for-Think-Tanks-in-the-South-Caucasus-and-Central-Asia) (30.02.16)
320. **Poghosyan A.** Transformation of Armenian Gregorian Church’s Function in Everyday Life of Armenian Migrants in Russia, Proceedings of II International Congress of Caucasiologists, Tbilisi, 2010, Institute of Caucasiology of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, pp. 293-294., http://lgi.osi.hu/cimg/0/1/4/1/8/Migratsionnaja_politika_v_stranah_SNG_poternosti_i_alternativy_2.pdf (30.02.16)
321. Report on Household Survey on Migration in Armenia, [http://www.un.am / up/library/Household_survey_eng.pdf](http://www.un.am/up/library/Household_survey_eng.pdf) (12.03.16).
322. Baseline research on irregular migration in the Republic of Armenia, [http:// www.un.am/up/library/Baseline_Research_Irregular_Migration_eng.pdf](http://www.un.am/up/library/Baseline_Research_Irregular_Migration_eng.pdf). (12.02.16).

ԳԱԼՍՏՅԱՆ ՄԻՋՐԱՆ ՎԱՐԴԳԵՍԻ
ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՆ
ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Էջադրումը և ձևավորումը՝
Ա. Հարությունյանի
Կազմը՝ Ս. Մելիքջանյանի

Միհրան Վարդգեսի Գալստյանը (ծնվ. 1958թ.) ավարտել է ԵՊՀ փիլիսոփայության և սոցիոլոգիայի ֆակուլտետը, այնուհետ կրթությունը շարունակել ԶՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում: 1990թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ ստանալով պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական կոչում: 2015 թվականից ղեկավարում է ԶՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Եթևսոցիոլոգիայի բաժինը: 2007թ. դասավանդում է ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնում: 2016թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն՝ ստանալով պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական կոչում: Չբաղվում է Հայաստանի բնակչության միգրացիոն գործընթացների սոցիալ-մշակութային փոխակերպումների խնդիրներով: Գիտության կոմիտեի հետ իրականացված երեք պայմանագրային, թեմատիկ և մեկ միջազգային (հայ-բելառուսական) գիտական թեմաների ղեկավար է: ՄԱԿ-ի մանկական հիմնադրամի, Համաշխարհային բանկի, «Հազարամյակի մարտահրավերներ» հիմնադրամի, ՀՀ կենտրոնական բանկի, Վարչաձախի սոցիալական և տնտեսական հետազոտությունների կենտրոնի, այլ միջազգային և տեղական կազմակերպությունների հետ անցկացրել է հետազոտական աշխատանքներ: Վեց մենագրությունների, համատեղ երեք գրքերի և հինգ տասնյակ գիտական հոդվածների հեղինակ է: